

Tilburg University

Instituties en economisch handelen

Nagelkerke, A.G.

Publication date:
1992

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Nagelkerke, A. G. (1992). *Instituties en economisch handelen: Een onderzoek naar de wetenschappelijke betekenis van de institutioneel-economische benadering*. Tilburg University Press.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Institutes en economisch handelen

Een onderzoek naar de wetenschappelijke betekenis van de
institutioneel-economische benadering

A.G. Nagelkerke

Tilburg 1992 Katholieke Universiteit Brabant

Institutes en economisch handelen

Institutes en economisch handelen

Een onderzoek naar de wetenschappelijke betekenis van de institutioneel-economische benadering

Institutions and economic action

An inquiry into the scientific meaning of the classical (American) institutional economics]

Woord vooraf

Een voorwoord is in feite een terugblik. Het wordt op het einde van de reis geschreven als de geest vermoeid maar opgelucht is en een paar illusies armer. Meestal staan er de persoonlijke redenen in van het reisdoel en wordt het belang van de tocht voor mens en maatschappij uit de doeken gedaan. Er wordt ook regelmatig van rampen en monsters verhaald die de reiziger moest overwinnen. En soms krijgen we enkele impressies van het schoons dat niettemin onderweg te zien was maar dat helaas òf achterwege moest blijven òf afdoende in de notenregisters is opgeborgen.

Ik zal de lezer een dergelijke entree besparen. Geen motivering voor onderwerp en studie, geen overzicht van de moerassen waarin ik geduikeld ben en moeizaam weer uitgekropen, geen daarmee samenhangende evolutie van de probleemstelling en zeker geen gezinsperikelen. Ik wil nog slechts de hulp bij deze studie memoreren. Ik dank Prof. Dr. J. van Dijck, Prof. Dr. W. van Voorden, Prof. Dr. W. Albeda, Dr. G. van Balen, Drs. C. Boos, Prof. Dr. H. Lambers, Dr. W. de Nijs en Drs. E. Vogels voor hun respectievelijke bijdragen aan de realisatie van deze studie.

Het is vijf voor twaalf. Ik moet opschieten.

A.G. Nagelkerke

Tilburg, Oudejaar 1991

Inhoud

Hoofdstuk 1

Probleemstelling van de studie	11
1.1.Probleemstelling en enkele argumenten	
1.2.Opzet van de studie	

Deel I

De institutioneel-economische theorie	15
--	----

Vraagstelling, afbakening en opzet van deel I	17
--	----

Hoofdstuk 2

Achtergronden van de institutionele economie	25
2.1.Het economisch-wetenschappelijk decorum	
2.2.De historische school	
2.3.Het pragmatisme/instrumentalisme	
2.4.Evolutionaire opvattingen	
2.5.Enkele andere bronnen	

Hoofdstuk 3

De wetenschapsfilosofische oriëntatie en methodologische vertrekpunten van de institutionele economie	39
3.1.Inleiding	
3.2.Denken, kennis en wetenschap	
3.3.Institutionele economie en instrumentalisme	
3.4.De kritische aanzet van Thorstein Veblen en enkele andere opvattingen	
3.5.De institutionalistische visie op dynamiek en structuur van de (economische) werkelijkheid	
3.6.Slot	

Hoofdstuk 4

Schaarste, conflict en waarden	53
4.1.Inleiding	
4.2.Commons over schaarste en collectief handelen	
4.3.Waarden en waarde en institutionalistische kritiek	
4.4.Institutionele economie, waarden en waarde	
4.5.Enkele conclusies	

Hoofdstuk 5	
'On human nature'	67
5.1.Inleiding	
5.2.Rivaliserende instincten en instituties: Veblen	
5.3.Voluntariteit en collectief handelen: Commons	
5.4.Enkele andere accenten	
5.5.Conclusie	
Hoofdstuk 6	
Technologie, instituties en dynamiek	75
6.1.Inleiding	
6.2.Cultuur en economisch systeem	
6.3.Technologie en institutie	
6.4.Commons' conceptueel schema; een origineel institutioneel-economisch kader	
6.5.Sociale en economische verandering	
6.6.Processen van institutionele verandering	
6.7.Slot	
Hoofdstuk 7	
Studieobject, methode en analyse	91
7.1.Inleiding	
7.2.Het studieobject van de institutionele economie	
7.3.Methodische opvattingen: Veblen, Commons en Mitchell	
7.4.Storytelling en patroonmodellen	
7.5.Wilber en Harrison's schema	
7.6.Veblen's analyse van de economie; een voorbeeld	
Hoofdstuk 8	
De institutionele economie, een concluderende beschouwing	109
8.1.Inleiding	
8.2.Kenmerken van de institutionele economie	
8.3.Slot	
Deel II	
De wetenschappelijke merites van de institutionele economie	117
Vraagstelling en opzet van deel II	119

Hoofdstuk 9	
Wetenschappelijk pluralisme	123
9.1.Absolute en relatieve wetenschapsopvattingen	
9.2.Wetenschapstheoretische posities in de economische wetenschap	
9.3.Pluralisme met een accent	
Hoofdstuk 10	
Paradigma's, onderzoeksprogramma's en evaluatiecriteria	133
10.1.Inleiding	
10.2.Enkele relevante ideeën van Popper en Kuhn	
10.3.De onderzoeksprogramma's van Lakatos	
10.4.Kritische voortgang in denken	
10.5.Enkele economische methodologen	
10.6.Evaluatieve onderzoeksvragen	
Hoofdstuk 11	
Kritische thema's van de institutionele economie I	149
11.1.Inleiding	
11.2.Twee basisstromingen	
11.3.De plaats van het individu	
11.4.De institutionele organisatie	
11.5.Methodologisch collectivisme	
11.6.Enkele conclusies	
Hoofdstuk 12	
Kritische thema's van de institutionele economie II	161
12.1.Inleiding	
12.2.Individueel-economische gedragsfactoren	
12.3.Waarden en waardevorming	
12.4.Theorie en theorie-ontwikkeling	
12.5.Het veranderingsmechaniek van technologie en instituties	
12.6.Enkele conclusies	
Hoofdstuk 13	
Kritische thema's van de institutionele economie III	173
13.1.Inleiding	
13.2.Doorzichtigheid en overdraagbaarheid	
13.3.Institutionalisten en methode	
13.4.De wetenschappelijke waarden van de IE	
13.5.Conclusie en evaluatie	
13.6.Slot	

Deel III

Een benadering van institutionele economie en een toepassing op de Nederlandse arbeidsverhoudingen	183
Vraagstelling en opzet van deel III	185
Hoofdstuk 14	
Elementen van een institutionele economie	187
14.1. Inleiding	
14.2. Wetenschapstheoretische opmerkingen	
14.3. Methodologische uitgangspunten: het formele kader	
14.4. Enkele aannamen, begrippen en relaties	
14.5. De centrale lijnen	
14.6. Enkele benaderingsverschillen	
Hoofdstuk 15	
De Nederlandse arbeidsverhoudingen als een institutioneel-economisch geheel; decentralisatie als thema	205
15.1. Inleiding	
15.2. De arbeidsverhoudingen als een institutioneel-economisch geheel	
15.3. Decentralisatie van arbeidsverhoudingen en institutionele verandering, begrippen en relaties	
15.4. Decentralisatie en normatieve verschuivingen	
15.5. Decentralisatie en regulatieve verschuivingen	
15.6. Decentralisatie en structurele verschuivingen	
15.7. Decentralisatie van de arbeidsvoorwaarden en institutionele economie, evaluatie en perspectief	
15.8. De institutionele benadering	
Summary	259
Literatuur	263

Probleemstelling van de studie

1.1. Probleemstelling en enkele argumenten

Deze studie bestaat uit drie delen. Elk deel kent een eigen grondschema en doelstelling. Tussen de delen bestaat een samenhang met als rode draad de institutionele economie van vooral Amerikaanse bodem die met Veblen een aanvang nam en met wetenschappers als Commons, Ayres, Galbraith, Myrdal en, thans onder vele anderen, met Samuels en Tool is voortgegaan. In essentie gaat het in dit werk om een speurtocht naar een theorie die economische verschijnselen bezieet vanuit een breder sociaal-wetenschappelijk ordeningsschema. Daarmee komt er ook een methodologische problematiek naar voren, het dilemma dat verbonden is aan het kijken naar de werkelijkheid en de wijze waarop de wetenschap haar kan (ver)kennen.

De probleemstelling van deze studie omschrijf ik als volgt:

>> Wat houdt de institutionele economie in, hoe is deze stroming wetenschappelijk te beoordelen en met welke resultaten, en kan dit denkwerk, al of niet gemodificeerd, relevant zijn voor een studie van actuele sociaal-economische vraagstukken zoals die bijvoorbeeld in de (Nederlandse) arbeidsverhoudingen aan de orde zijn? <<

Men kan zich afvragen waarom de speurtocht wordt gemaakt met behulp van de hier gekozen tak van institutionalistisch denken die men ook wel de traditionele, Amerikaanse of klassieke tak van de institutionele economie kan noemen. Ik heb hiervoor enkele overwegingen.

Een eerste en algemene is dat deze richting opereert vanuit geheel andere uitgangspunten dan gebruikelijk is in de gangbare economische wetenschapsbeoefening¹. Meer concreet is er de verwerping van de orthodoxe aannamen over de opbouw van de economische werkelijkheid, over economisch handelen, over waarden en waardeprocessen en over verandering en ontwikkeling. Er wordt nadruk gelegd op niet-marktfactoren die voor economische uitkomsten van belang zijn. Het

---

1. Ondanks dat er sprake is van een gevarieerd geheel van opvattingen wordt bij termen als de 'gangbare', 'gevestigde', 'orthodoxe', 'standaard' en 'main stream' economie gerefereerd aan de neoklassieke denkraditie zoals die vanuit het Engels-Franse klassieke denken via onder meer de Oostenrijkse school, de werken van Marshall en Clark en allerlei latere verfijningen en 'newclassical' aanpassingen tot op heden bestaat. Daarbij horen ook de Keynesiaanse addities en correcties door Samuelson met neoklassieke elementen samengebonden in de 'neoclassical synthesis'.

In de tekst worden de aanduidingen klassiek, neoklassiek en (neo)klassiek gebruikt. De eerste twee spreken voor zich. De derde wordt gebruikt als beide stromingen worden bedoeld. Voorts zullen institutioneel-economische theorie, institutionele economie, institutionalistische theorie en IE als synoniemen worden gebezigd.

economisch handelen wordt vorm gegeven en mogelijk gemaakt door een veelheid van normen, regels en structuren, het is 'geinstitutionaliseerd'. De economie is hier, gechargeerd, de studie van economische instituties waarvan de markt zelf een onderdeel is. Deze opvattingen worden gedragen door specifieke gedachtencomplexen van filosofische en methodologische aard. Deze komen in de studie aan de orde.

Een volgende, hierop aansluitende overweging is het gegeven dat de gangbare economische theorie slechts beperkte informatie oplevert. Mogelijk kan de IE de informatie over economische verschijnselen minder eenzijdig maken en van nieuwe inzichten voorzien. Voor sommige institutionalisten zoals Ayres, Gruchy en Ranson staan de beide stromingen in paradigmatische zin diametraal tegenover elkaar. Anderen daarentegen zoals Commons en Mitchell beschouwen de economische wetenschap meer als een grote familie van elkaar bevruchtende en completerende ideeën. Ik voel me verwant met het eclecticisme van de laatste opvatting. Wat vermeden dient te worden, is zowel een vorm van naïef empiricisme en een onderschatting van de analytische eisen die aan 'theorie' moeten worden gesteld als het eenzijdig accentueren van analytisch formalisme waarvan noch de aannamen reëel zijn noch de predictieve waarde hoog moet worden ingeschat. Door de specifieke andere wijze van benaderen van de institutionalisten, kunnen figuren als Baumol en andere conventionele economen wellicht hun koudwatervrees voor historische en culturele beschouwingen houden en gewoon vanuit de eigen optiek verder gaan, maar beide denksystemen moeten wel op elkaar worden betrokken waar de wetenschappelijke informatie aan de praktijk raakt.

Een derde reden voor de studiekeuze van de (Amerikaanse) institutionele economie is het gegeven dat het aansluit op het karakter van de studies die in het veld van de arbeidsverhoudingen kunnen worden aangetroffen. Dit gebied laat zich moeilijk systematiseren. Het noopt integendeel eerder tot het voortdurend rekening houden met velerlei, vaak verrassende nieuwe factoren dan wel praktijkverschuivingen. Er zijn echter in dit veld wel studies verricht die pogen tot een grotere theoretische strakheid te komen. Genoemd kunnen worden Dunlop's systeembenadering van de arbeidsverhoudingen en de meer recente structuralistische benadering zoals Leisink die heeft toegepast. Een vraag in deze studie is hoe de institutionele economie licht kan werpen op een onderwerp van de arbeidsverhoudingen. In het laatste deel zal blijken dat de daar gepresenteerde benadering verwantschap heeft met de twee hiervoor genoemde denkkaders maar er blijft uiteraard ook aansluiting met de eerder behandelde institutionele economie.

Samenhangend hiermee is een vierde argument het meehelpen aan de vermindering van de relatieve onbekendheid in Nederland met het traditionele institutioneel-economische denken. In Nederland zijn eigenlijk alleen wat verspreide gedachten hierover gepubliceerd door Pen, Lambers, de Roos en Groenewegen². Het leek mij tijd meer samenhangend en integraal aan de IE aandacht te besteden.

Een laatste, meer fundamenteel, argument voor de keuzebepaling heeft te maken met drie

---

2. In 1991 is evenwel een studie van Van Elderen verschenen met als titel: 'De triomf der ironie; Thorstein Veblen (1857-1929) als radicaal-burgerlijk criticus van de moderne cultuur'. Vanwege het tijdstip van verschijnen en het sterk cultuursociologisch accent is aan deze interessante studie hier weinig aandacht gegeven.

gecombineerde ontwikkelingen. Ondanks vele discussies is, ten eerste, de 'mainstream' meer dan ooit in het vaarwater van formalisme en wetenschappelijke fragmentatie terechtgekomen. Daarnaast is ook de druk van het reductionistische, methodologisch individualisme op de theorievorming sterk opgevoerd. Om de lastige micro-macro problematiek uit te schakelen wordt steeds meer tijd en mankracht aangewend voor een micro-fundering van de economische theorie. Beide ontwikkelingen culminerend in dominante researchprogramma's maar divergeren in toenemende mate met een derde ontwikkeling. Uit recente tendenties op diverse terreinen, in het bijzonder op milieugebied, blijkt dat herijking van de programma's urgent geworden is. Het zicht op de gecompliceerdheid van vraagstukken moet worden vergroot; wetenschapsgebieden en specialisaties moeten op elkaar worden betrokken. De puur formalistische geest heeft maatschappelijke problemen te zeer verknipt en moet als 'tool' weer terug in de fles. Relevantie moet opnieuw aandacht krijgen boven een doorgeschoten rigueur. Het lijkt erop dat de hier gepresenteerde institutionele economie aan deze vergroting van relevantie kan bijdragen. Deze 'theorieën' vatten economische ontwikkeling niet op als een mechanistisch zoeken naar evenwicht maar als een organische, door velerlei (leer)processen gestuurde, evolutie. Gezien de dreigende wolken boven ons tijdelijk, ruimtelijk en sociaal-economisch huis acht ik een dergelijke benadering meer dan wenselijk. Wellicht dat studie van de 'Amerikaanse' institutionele economie hierbij van dienst kan zijn.

In dit laatste argument ligt vooral ook de motivatie voor de keuze van juist deze stroming in plaats van het zogenaamde 'new institutionalism'. In het volgende hoofdstuk kom ik hierop nog terug.

1.2. Opzet van de studie

De opzet van de studie is als volgt. Deel I geeft een systematisering van de institutionele economie. Dit gebeurt op basis van de vierdeling: wetenschapsfilosofische en methodologische gezichtspunten, theoretische uitgangspunten, concepten en methodische vragen. De probleemstelling wordt daarom omschreven als:

Een zoekproces op basis van een structurerend, algemeen schema naar compositie en bouwstenen van de institutionele economie.

De behandeling strekt zich uit over het werk van een beperkt aantal representatieve auteurs. In het laatste hoofdstuk van dit deel worden de bevindingen in een aantal kenmerken samengebonden. Daarmee wordt een indicatie van theorie gegeven.

In deel II wordt een wetenschappelijke beoordeling van de institutionele economie gegeven. Daarmee wordt de systematisering verder uitgediept op basis van een aantal wetenschaps-theoretische criteria. Hiertoe wordt vooraf beperkt aandacht gegeven aan wetenschapsfilosofische ontwikkelingen en discussies. De probleemstelling van dit deel luidt:

Kan er tegen de achtergrond van de behandeling in deel I gesproken worden van een coherent, consistent en een zich ontwikkelend institutioneel-economisch denksysteem dat in staat is te komen tot plausibele verklaringen van economische verschijnselen waardoor de kennis ervan wordt vergroot en probleemoplossingen naderbij worden gebracht?

Het zoeken naar theoretische verbetering en naar een proeve van toepassing zijn de twee vragen

van deel III. Mede op basis van met name sociologisch denkwerk wordt geprobeerd met elementen van de behandelde institutionele economie een institutioneel-economische benadering op te stellen. Het laatste hoofdstuk van dit derde deel gaat over de Nederlandse arbeidsverhoudingen als het gebied waarop de benadering wordt uitgeprobeerd. Meer in het bijzonder gaat het in dit laatste hoofdstuk om de volgende probleemstelling:

Met welke veranderingen in normen, regels en structuren gaat de veronderstelde decentralisatie van de arbeidsvoorwaardenvorming in de particuliere sector gepaard en welke verklarende elementen kunnen daarvoor worden aangedragen tegen de achtergrond van de gegeven institutioneel-economische benadering?

DEEL I

De institutioneel-economische theorie

Vraagstelling, afbakening en opzet van deel I

Inleiding

Het institutioneel-economische denken dat rond de eeuwwisseling in de Verenigde Staten opkomt, is niet onomstreden. Van verschillende zijden hebben de institutionalisten kritiek gekregen op hun wetenschappelijke aanspraken. Niet verwonderlijk is dat dit ook gebeurde vanuit de 'gangbare' economische wetenschap. Immers de hieronder vallende theorieën werden en worden zelf vaak op grondige wijze door de beoefenaren van de institutionele economie ter discussie gesteld en tot een soort paradigma-strijd uitgedaagd. Daarbij gaat het met name om de filosofische oriëntaties en methodologische posities. Dat raakt aan de kern van wat als wetenschap, en meer in het bijzonder de economische wetenschap, moet worden beschouwd.

Deze continue spanningsrelatie met het 'heersende' economisch denken heeft de institutionele economie voortdurend voedsel voor zijn ontwikkeling verschaft. Er is, zoals gezegd, altijd reactie over en weer geweest, maar de richting is in het algemeen toch tamelijk eenzijdig geweest namelijk vanuit de institutionele gedachten naar het (neo)klassieke denken. Behalve beperkte waardering voor bepaalde aspecten heeft de laatste stroming het institutionalistisch denken meestal gezien als een 'theorie-arm', zoniet 'theorievijandig' geheel met beperkte wetenschappelijke relevantie. Voor sommige auteurs was en is er zelfs niet een zodanig geheel traceerbaar dat van een 'school' zou kunnen worden gesproken (vgl. Homan, 16). Laatstgenoemde kritiek kan inmiddels deels als achterhaald worden beschouwd mede door het institutioneel-economische werk van na de Tweede Wereldoorlog. Zo is bijvoorbeeld Delius' kwalificatie van de generatie institutionalisten in de jaren twintig, als een groep louter inductieve, conceptiële empiristen, tot op zeker hoogte zeker terecht, maar inmiddels als beoordeling van de institutionalistische groep in toto achterhaald (Delius, 113 ev.).

Staat het institutioneel-economisch denken vanuit de gevestigde economische traditie in een kritische zone, er is wel vaak grote waardering voor individuele bijdragen. Thorstein B. Veblen wordt alom gewaardeerd vanwege zijn shockerende 'eye openers', zijn genadeloze analyses van het explosieve sociaal-economisch leven van het fin-de-siècle Amerika en zijn ongezouten scepsis over de toen gangbare economische theorie. Hij kan gelden als één van de 'founding fathers' van de institutionalistische richting alhoewel hij zelf zijn theoretisch werk 'evolutionaire economie' doopte¹. Ook John R. Commons heeft met zijn omvangrijk werk zowel veel waardering als invloed gehad. Met nog een paar andere institutionalisten als onder meer John M. Clark en Gardiner C. Means heeft hij veel bijgedragen aan de totstandkoming en de inhoud van de 'New Deal' in de depressiejaren. Volgens Boulding is Commons één van de weinige economen geweest die het gelukt is, niet zozeer door het betrekken van de bevindingen van andere sociale wetenschappen als wel door de generalisatie van oorspronkelijke economische concepten, de grenzen van de economische abstractie te verbreden. Tegelijk echter benoemde Boulding het werk van Commons als 'a tangled jungle of profound insights', een kwalificatie voor de beperkte toegankelijkheid van systematiek en abstractie (Boulding, 1957 8). Ook Wesley C. Mitchell (vgl. Schumpeter, 1954 149) en later Clarence E. Ayres, John K. Galbraith, Gerhard Colm, Robert L. Heilbroner, Gunnar Myrdal, Adolph Lowe, Warren J. Samuels en K. William Kapp hebben met

---

1. Dit had sterk te maken met de toentertijd door evolutietheorieën door-trokken wetenschappelijke atmosfeer alsmede met stormachtige ontwikkelingen in de antropologie. Pas Hamilton roert in 1918 voor het eerst de 'institutionalistische' naamgeving aan.

hun ideeën veel bewondering geoogst en bijgedragen tot groter inzicht in economische processen en economische deelgebieden². Allen hebben op een of andere manier het studieterrein verbreed en de nadruk gelegd op de betekenis van sociale processen en structuren voor het economisch leven.

De gebruikte institutionalistische terminologie blijkt niet eenduidig te worden gehanteerd, zoals nog zal blijken. Daarom stel ik alvast voor de begrippen 'institutie, institutioneel/institutionalistisch en institutionalisering' breed op te vatten namelijk als verwijzend naar sociale structuren en processen die beperkend, kanaliserend maar ook sturend en stimulerend zijn voor allerlei economische verschijnselen. Instituties zijn een bont geheel van norm- en regelpatronen en daarmee (zingevende) gedragsdeterminanten. Tegelijk herbergen ze 'waarderende' en 'waardevormende' krachten met betekenis voor productiekeuze en inkomensverdeling. Ten slotte spelen ze ook een rol in veranderingsprocessen zowel op korte als op lange termijn.

Anders dan de brede erkenning van de naamgeving zou vermoeden, is er vreemd genoeg geen studie te vinden die een 'common body of knowledge' heeft opgesteld of vanuit de hiervoor aangeduide betekenis van het begrip institutie een aantal economisch-theoretische draden bijeen heeft genomen. De meeste studies zijn of thematisch van aard of zeer algemeen, wijdlopijg en vooral ook persoonlijk of verzuimen te komen tot een samenballende theoretische kern. Dit is een problematiek die theoretisch communiceren tot een vaak lastige opgave en afbakeningen wellicht tot een futiel tijdverdrijf kan maken.

Een en ander levert een gefragmenteerd beeld op van deze tak van economische wetenschap dat, mede gezien de heersende standaarden van wetenschappelijk gehalte, in schril contrast staat met de zogenaamde mainstream. Door de nadruk op velerlei complexe, circulaire, sociale en culturele relaties en structuren moet zij de pracht van een formeel bouwwerk zoals die door de neoklassieken is opgezet, ontberen. Volgens Gordon is dat de prijs die onder meer betaald moet worden voor minder 'rigor' en meer 'relevance' (vgl. Gordon, AER 12). Als in dit deel dan ook aan de institutionele-economische 'theorie' wordt gerefereerd, heeft dit, behalve als taalkundige vrijheid, vooral als reden de voorlopige suggestie dat deze theorie ook daadwerkelijk bestaat³. Dit sluit direct aan op de vraagstelling van dit deel. Ik zie deze als:

>> een zoekproces op basis van een structurerend, algemeen schema naar compositie en bouwstenen van de institutionele economie. <<

Voor dit zoeken wordt enerzijds het werk van een beperkt aantal auteurs meer uitgebreid aan een onderzoek onderworpen en anderzijds studie gemaakt van allerlei relevante publicaties op dit institutionalistische gebied. Hoewel ook in dit deel wel evaluerende opmerkingen worden gemaakt, wordt pas in het tweede deel de hier gesystematiseerde theorie op grond van een aantal criteria 'gewaardeerd'.

Afbakening

---

2. Myrdal, Lowe en Kapp behoren tot de 'Europese tak' van het economisch institutionalisme dat hier aan de orde is. Hoewel zij wat andere accenten leggen, zijn zij in hun hele denken toch sterk door de Amerikaanse institutionalisten beïnvloed. Dat blijkt niet alleen uit hun referenties en het door hen gebruikte discussieforum maar ook uit de erkenning van hun werk door de Amerikanen als behorend tot de 'traditie'. Ik zal de institutionele economie van deze studie daarom ook vaak als 'Amerikaans' aanduiden.

3. Bovendien bevrijdt dit mij voorlopig van een voortdurende herhaling van twijfel aan de theoretische eenheid.

Al is de keuze voor de stroming gemaakt, er moeten nog wel enkele woorden aan de afbakening worden gewijd. Homan had al in 1932 grote moeite met een markering van het institutioneel-economisch denken. Wanneer allerlei bijdragen van Veblen, Commons, Hamilton en anderen met die van onder meer Hobson, Tawney, Webb en Sombart worden verbonden en in één categorie worden geplaatst, is er voor hem sprake van zo'n brede parapluie dat alle economische verschijnselen een plaats eronder kunnen vinden. Als het denkwerk echter sterk betrokken dan wel geïnspireerd wordt geacht op Veblen's werk, dan blijft er in zijn ogen slechts een klein aantal kritische, vermanende en hoopvolle essays over (Homan, 1932 16). Inhoud en nomenclatuur van de institutionele economie hebben in die vooroorlogse jaren in Amerika velerlei discussie uitgelokt⁴.

Homan's opvatting lijkt voor wat het Amerikaans institutionalisme betreft zeker 'in de richting' maar gezien latere vorderingen te beperkt van inhoud. Een dergelijke persoonsgebonden striktheid is niet vol te houden en ook niet wenselijk. Zeker, Veblen's werk is een sterke impuls geweest waaraan nog steeds vaak wordt gerefereerd, maar de genetische sporen liggen breder en genuanceerder (zie hoofdstuk drie). Bovendien is de werking van Veblen's geest voor diverse latere auteurs door verschillen in onderwijscultuur, ontwikkelingen in de mainstream en in aanverwante studieterranen en door velerlei historische gebeurtenissen minder vanzelfsprekend. Wel is er vaak duidelijk een verwantschap te traceren maar uitwerkingen gaan verder en zijn veelal systematischer. Het lijkt zinvol de elementen van affiniteit op te sporen. Deze kunnen dan wellicht uiteindelijk leiden tot een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Een poging deze taak in comprimerende zin te verrichten zal gedaan worden in het laatste hoofdstuk van dit deel. Hier echter moet de vraag naar afbakening verder worden gevolgd, wil de afwijzing van Homan's onderscheid recht worden gedaan. Een drietal demarcatielijnen lijken mij relevant.

De afbakening ten opzichte van de mainstream lijkt ongetwijfeld duidelijk en zal in het vervolg van deze studie nog regelmatig aan de orde komen. Belangrijk is nu al te stellen dat de standaard economie zich sterk spiegelt aan de natuurwetenschappen in filosofie, methodologie en methode. Deze tak van wetenschap is in de huidige tijd tot een sterk formalistisch-mathematisch bolwerk geworden. De institutionele economen zien zich echter als beoefenaars van een sociale wetenschap waarvan de fundamenteen een andere formele en materiële inbedding kennen dan de natuurwetenschappen. Formalisme en reductionisme kunnen in het perspectief van de institutionalist afbreuk doen aan inzicht in de werkelijke sociaal-economische verbanden. Er wordt in de institutionele economie minder geëxternaliseerd dan in de neoklassieke theorie waar bijvoorbeeld technologie en overheidsbeleid meestal als fysieke waarheden of 'data' gelden en niet als elementen van de sociale organisatie, van belang voor economische resultaten. De institutionele elementen zijn bij de institutionalisten geen 'dummy variables' waarvan men de invloed naar believen kan meenemen. Naast dit algemene punt zijn er nog diverse andere contrasten maar deze zullen meer uitgebreid in de komende hoofdstukken aan de orde komen.

Een punt dat hier wellicht aandacht behoeft, is de houdbaarheid van de neoklassieke naamgeving zelf. Ontwikkelingen in de afgelopen twee decennia hebben intern nogal wat sporen nagelaten. Naast de hierna nog te noemen stromingen die, hoewel scheidslijnen steeds moeilijker zijn aan te brengen, meestal methodologisch divergeren, zijn diverse gedachten gelanceerd die, verwant aan het neoklassiek paradigma, duidelijk andere accenten leggen (monetaristen, aanbodeconomen,

---

4. De discussies zijn hoofdzakelijk gevoerd in de annalen van de American Economic Review (AER) mede op basis van voorafgaande bijeenkomsten van de American Economic Association (AEA) en, in mindere mate, in de Journal of Political Economy (JPE). Zie bijvoorbeeld de jaargangen van de AER 1919, 1932, 1933, 1936, 1951, 1957, 1958 (Veblen Centenary Round Table) en 1976.

nieuwklassieken)⁵. Momenteel lijkt de economische theorie een jungle van opvattingen en vindt er veel discussie over methodologische aspecten plaats (vgl. McCloskey, 1983, Thurow, 1983 en Klamer, 1984 en 1988)⁶.

Toch blijft binnen die heksenketel voor vele economen de markt- en evenwichtsoriëntatie van het neoklassieke denken een welhaast rustgevend richtsnoer. McCloskey beveelt, nadat hij de 'official methodology' van de gevestigde economen diep heeft getroffen, curieus genoeg aan bij gebrek aan een andere methodologische basis op het geëffende pad van het neoklassieke denken met zijn 'modernistische' (lees: formalistische) methodiek door te gaan (McCloskey, 1983 484 ev.). Dit alles rechtvaardigt in mijn visie het gebruik van de term neoklassieke theorie in dit werkstuk. Ondanks alles blijft het de hoofdstroom van economisch denken en de institutionele economie kan juist met name een van zijn karakteristieken worden toegekend door de kritische referentie aan deze mainstream.

Een volgende markering is er ten opzichte van andere kritische wetenschapsgeluiden, eerst meer in het algemeen, daarna met betrekking tot verwante stromingen.

Dissidentie van de orthodoxe (neo)klassieke economische theorie is om uiteenlopende redenen in velerlei economische geschriften te vinden. Dit geldt voor economen die beïnvloed zijn door het 19e eeuwse Duitse economische denkwerk zoals Sombart en tot op zekere hoogte Schumpeter, voor vertegenwoordigers van de Oostenrijkse school, hoe verwant ook aan de Angelsaksische tak (Menger, Hayek, von Mises)⁷, voor 'incidentele' of moeilijk plaatsbare economen (Hobson, Knight, Thurow, Boulding, Kerr, Ward, McCloskey, Klamer)⁸, voor (neo)marxistische economen, voor de groepering van neoklassieke 'new institutionalists' waarvan een aantal, vertrekkend vanuit het theorema van Coase, een 'institutional theory of the firm' heeft opgezet (Alchian, Demsetz, Williamson, North)⁹, voor institutionalistische 'game'theoretici (Schotter), voor een aantal

---

5. Eerder was er al de indrukwekkende blootlegging van Sraffa van logische inconsistenties in de geaggregeerde productiefunctie. Verder is veel geëxperimenteerd met allerlei aanpassingen en/of amputaties van neoklassieke grondaannamen (vgl. ook Lucas' theorie waarvan het opmerkelijk is dat een al lang bij institutionalisten ingeburgerd idee pas als grote vondst wordt gezien als hij ingepast is in het neoklassiek stramien). Het is eveneens opmerkelijk te noemen dat het neoklassieke paradigma eerder versterkt dan verzwakt uit deze kritiek tevoorschijn is gekomen. Het neoklassieke denkwerk moet blijkbaar een 'hard core' bezitten dat veel kan verdragen (vgl. Hodgson, 1988a xix).

De vraag naar de voortdurende prominentie ervan is nog steeds niet van een behoorlijk antwoord voorzien. Waarschijnlijk spelen hier 'buitenwetenschappelijke' of beter gezegd culturele factoren een beslissende rol. In vergelijkende zin heeft Klamer de opkomst van de wiskundig aangeklede economische theorie, en daarmee tevens de neergang van de voorgaande 'literary approach', getracht te koppelen aan het brede verschijnsel modernisme zoals dat in de eerste decennia van deze eeuw op allerlei fronten van cultuur tot explosie kwam. A. Klamer, *The Advent of Modernism*. Preliminary report, University of Iowa, May, 1987. Zie overigens ook McCloskey, 1983.

6. Misschien dat in deze theoretische melée en onzekerheid juist het terugtrekken op formalistische paden en strikt afgebakende studieobjecten zeer aantrekkelijk is. En vandaar wellicht ook de sterke opkomst van wat Stevers 'spelers en scholasten' noemt (Stevers, 1989).

7. Vaak worden de 'Oostenrijkers' onder de neoklassieke parapluie geschoven, of zelfs, door de zeer subjectieve, individualistische gedragscomponent, als een exemplar bij uitstek ervan beschouwd. De Oostenrijkse afwijzing van het evenwichtsconcept en de nadruk op problemen rond informatie maken dit toch problematisch.

8. Misschien samen te binden op methodische disputen als bijvoorbeeld de hardnekkigheid van de divergentie tussen pure theorie en empirische fundering maar er spelen zeker ook methodologische verschilpunten.

9. Coase stelde in 1937 dat bedrijven intern gericht waren op een vervanging van het prijsmechanisme. De vraag die hij zich stelde was waarom ondernemingen het prijsmechanisme niet gebruikten voor hun

wetenschappers die voor de studie van economische verschijnselen opnieuw aandacht vragen voor evolutionaire opties zoals Nelson en Winter, voor een pluriform gezelschap (neo- of post-) keynesiaanse auteurs (Robinson, Eichner, Shackle, Pen, Kaldor)¹⁰ en, ten slotte, voor de specifieke groep economen die zich tooien met de naam 'institutioneel', 'evolutionair' of ook wel 'neo-institutioneel' en die met name in deze studie aan de orde komt. Elke genoemde stroming, groepering of persoon bekritiseert de eerstgenoemde theorie op één of meerdere punten. Vaak ook is er overlapping en soms lijken grenzen moeilijk te trekken.

Met Hodgson en Langlois kunnen voor de meeste dissidente benaderingen samenvattend een aantal gemeenschappelijke kritische thema's worden opgesteld (Hodgson, 1988a 5):

1. De veronderstelling van maximaliserende rationaliteit met kennis of inschatbaarheid van alternatieven wordt toenemend als te eng en simplistisch beschouwd. De kritiek strekt zich uit van licht vuur zoals informatieproblemen rond relevante kosten tot zwaar geschut zoals dieperliggende, vaak kennistheoretische, problemen rond informatie en kennis en de aard van de rationaliteit zelf.
2. De neoklassieke concepties van tijd en evenwicht hebben aanleiding gegeven tot tegengestelde opvattingen waarin juist leerprocessen en evolutionaire dynamiek worden beklemtoond.
3. Met weliswaar verschillende beleidsimplicaties wordt in toenemende mate de conceptuele en praktische betekenis van instituties voor het economische leven erkend. Economische coördinatie is niet uitsluitend een zaak van prijsvorming in de markt maar is mede onderhevig aan de invloed van uiteenlopende economische en sociale instituties.

Van belang voor de afbakening hier is het gegeven dat vanuit de institutionalistische gedachten al vroeg, misschien niet al te systematisch, op al deze drie punten is gehamerd. Daarbij zijn vaak ook nog andere zwakke plekken van de standaardtheorie blootgelegd. Bovendien is meestal niet zozeer sprake geweest van partiële behandelingen, zoals in diverse andere stromingen het geval was en is, maar vooral van brede kritische perspectieven. De 'sociologische schaduw' die daarmee samenhangt, is wellicht een niet onbelangrijk motief voor de relatief geringe belangstelling voor deze traditie vanuit de gevestigde economische hoek geweest. Hoe dit ook zij, de kritische en brede optiek is juist, zoals in het vorige hoofdstuk gesteld, een overweging die mede tot deze studie heeft geleid.

---

interne allocatie van productiemiddelen maar daarvoor in de plaats een grote variëteit aan organisatorische middelen hanteerden. Coase zag de organisatie dan ook als een institutioneel instrument om kosten die met de markt samenhangen op te vangen en tevens mogelijkheden te verkrijgen die in de marktsfeer zo goed als afwezig zijn. Er is hierna over deze, en aanverwante, materie veel literatuur verschenen (vgl. Alchian, *Uncertainty, Evolution and Economic Theory*. 1950) waarbij in meer recente jaren vooral Williamson's *'Markets and Hierarchies'* (1975) en *'The economic institutions of capitalism'* (1986) algemeen als belangrijke werken worden gezien. Williamson plaatst 'transactiekosten' als centraal element binnen de afweging tussen markt en bestuurlijke regulatie. Hij gaat op zoek naar geschikte institutionele mechanismen om deze transactiekosten op te vangen. 'Hiërarchische' beheersstructuren zijn daarbij van groot belang.

10. Een richting die meer historicisme, realisme en dynamiek in de economische theorievorming voorstaat. Zie bijvoorbeeld J. Robinson, *The second crisis of economic theory*. *American Economic Review*, Vol. 62, 1972, T. Balogh, *The irrelevance of conventional economics*. New York, 1982, P. Wiles en G. Routh (eds), *Economics in Disarray*. Oxford, 1984, A. Eichner (ed.), *A guide to post-Keynesian economics*. Armonk, 1978 en van dezelfde schrijver *Toward a New Economics. Essays in Post-Keynesian and Institutionalist Theory*. New York, 1985.

Uit de hiervoor vermelde afwijkende stromingen kan, tot slot, nog een meer bijzondere afpaling worden gemaakt ten opzichte van die theorieën die de institutionalistische of evolutionaire titel in hun schild meedragen, adjectieven waarvan de hier behandelde stroming zich ook bedient.

De al genoemde nieuwe institutionalisten vertrekken meestal vanuit de conventionele aanname van maximaliserende entiteiten en proberen voorts een grotere institutionele detaillering in de economische modellen in te bouwen. Het lijkt in deze wetenschappelijke studies vooral te gaan om de economische betekenis en invloed van instituties en institutionele arrangementen vanuit een methodologisch individualistische optiek. In met name de grote ondernemingen lijkt in die visie alles volgens plan te verlopen. Williamson spreekt dan ook van 'visible hand'. Institutionele veranderingen worden echter grotendeels door de werking van de markt bepaald en individuen streven eigenbelang na op een rationele wijze, hoewel vaak 'bounded' in de zin van de fysieke beperkingen zoals die door Herbert Simon zijn aangegeven. Daarom kan met Brouwer worden geconcludeerd dat de 'zichtbare hand' van Williamson in feite even anoniem is als de onzichtbare van Adam Smith (Brouwer, 856). De hier gepresenteerde institutionalisten gaan evenwel uit van andere uitgangspunten en laten zich bovendien leiden door een bredere, integrale optiek van het economisch gebeuren¹¹.

Ook ten opzichte van een aantal recente evolutionair-economische werken kan een distinctie worden gemaakt. Nelson en Winter lopen met hun inmiddels beroemde werk een flink stuk mee op met de institutionalisten in hun kritiek op de neoklassieke theorie (Nelson en Winter, 14, 66/67). Deze laatste theorie wordt door hen als onrealistisch gezien. De objectieve productiefunctie, de gepresenteerde keuzemogelijkheden en het maximaliserend keuzegedrag van ondernemingen worden afgewezen. Er wordt voorts door Nelson en Winter voorzien in een evolutionaire zienswijze, geformaliseerd in enkele 'generic evolutionary models'. Zij hebben het idee gelanceerd van (ondernemings)routines en gewoonten die als 'genen' fungeren en informatie en vaardigheden doorgeven (Idem 134 ev.). Gewoonten en werkrouines zijn in hun visie als het ware laden gevuld met kennis, informatie en vaardigheden; ze bevatten 'the organizational memory' van het bedrijf (Idem 99). Overigens gaat het dan meer om een soort 'sociale genen' omdat, anders dan bij de biologische pendanten, in de realiteit gewoonten en routines zich (snel) kunnen wijzigen. Daardoor ook is erfelijkheid van 'verworven' eigenschappen in die context mogelijk. Hun evolutie is dan op te vatten als een zogenaamde Lamarkiaanse ontwikkeling dat wil zeggen een relatief snelle ontwikkeling met een lage graad van permanentie. Anders gezegd, de omgeving is tamelijk stabiel terwijl het organisme snel verandert¹².

Nelson en Winter passen hun concepten toe op de corporatie, de grote onderneming. De institutionalisten echter hebben een meer integrale conceptie van economische verschijnselen voor ogen en zijn bovendien ook gericht op de interdependente interacties tussen instituties binnen het grotere geheel van de samenleving. Mede daarom is de toepassing van het evolutieconcept door Nelson en Winter, hoe waardevol ook, een te beperkte analyse (vgl. Hodgson, 1988a 142/143).

Overigens is niet iedere heterodoxe econoom of 'dissenter' uit institutionalistische kring erg ingenomen met de institutionalistische naamgeving. Het is, zoals gezegd, een tamelijk heterogeen gezelschap, soms zelfs ook wat betreft de wetenschappelijke uitgangspunten, met toch zeer verwante thema's en opvattingen. De Association for Evolutionary Economics (AFEE), de belangrijkste vereniging van 'institutionele' economen, heeft in haar statuten dan ook de term

---

11. Door Langlois niet zonder enige denigré 'oude' institutionalisten genoemd (Langlois, 1989 271).

Overigens als nu verder over institutionalisten wordt gesproken, wordt uiteraard de door mij gemarkeerde roep bedoeld.

12. Volgens Sahlins kennen dit soort evolutionaire opvattingen (te vinden bij onder meer Spencer, het sociaal-darwinisme en de sociobiologie) "the fallacy of the a priori fitness course" (in: Mirowski, 1983 765). Hodgson wijst er overigens op dat het 'routines as genes' idee juist verklaringen kan bieden voor de persistentie van een gegeven organisatie als deze eenmaal is gevestigd (Hodgson, 1988a 215).

institutionalisme vermeden. De discussie duurt voort maar wel kan men stellen dat met de associatie en het Journal of Economic Issues een zekere geestverwantschap is geïnstitutionaliseerd¹³.

De opzet van dit deel

De meeste overzichtsstudies van de institutionele economie kennen een auteursgerichte behandeling. Er worden belangrijke institutionalistische denkers naar voren gehaald waaraan soms ook nog een korte samenbindende beschouwing wordt toegevoegd. Algemene beschouwingen in artikelformaat dragen meestal slechts een tamelijke losse typering van institutioneel-economisch denken in zich. Deze situatie lijkt te wijzen op een gebrek aan een gemeenschappelijk theoretisch corpus. Of dit laatste ook zo is, alsmede hoe deze moet worden gewaardeerd, is, zoals al vermeld, een belangrijke vraagstelling van dit werk en komt vooral in deel II aan de orde.

In dit deel is voor een andere opzet dan gebruikelijk gekozen. Dit deel is namelijk gewijd aan een systematiek en ontwikkeling in denken. Daartoe wordt een structuur vooraf geponeerd namelijk een analytische uiteenzetting bestaande uit de onderdelen filosofische oriëntatie, methodologie, wetenschapsspecifieke uitgangspunten, concepties en analyse¹⁴. Bezien zal worden hoe op deze onderdelen het institutionele economische denken scoort. Daarbij zijn behalve de visies van algemeen als grondleggers beschouwde wetenschappers als Veblen, Commons en Mitchell ook zoveel mogelijk de meningen gepeild van latere institutionalisten als Ayres, Galbraith, Myrdal, Tool en anderen.

Inhoudelijk wordt in dit deel allereerst begonnen met de voedingsbodem van het Amerikaanse institutionalisme. Hierna volgen hoofdstukken over de verschillende uitgangspunten van de 'theorie'. Zo wordt in hoofdstuk drie eerst aandacht gegeven aan de filosofische fundering en de methodologische posities van het institutionalisme. Daarop aansluitend komen een paar bijzondere gezichtspunten van de institutionalisten op de economische ordening aan bod en de bijzondere betekenis die de waardenproblematiek daarbij speelt. In hoofdstuk vijf staat de institutioneel economische visie op het economisch gedrag centraal. Een uiteenzetting van specifieke institutionalistische begrippen en noties van economische en sociale verandering wordt in het daaropvolgende hoofdstuk gegeven. Hoofdstuk zeven sluit het kader af met een beschouwing over studieobject en methode. Tevens wordt in dit hoofdstuk Veblen's analyse van het westerse industriële, economische stelsel gepresenteerd. Ten slotte wordt in hoofdstuk acht gepoogd te komen tot een samenbinding van het voorgaande in een typering van institutioneel-economisch denken.

Ter afsluiting moet nog gezegd worden dat elk hoofdstuk een eigen systematiek en verdeling kent, al is een overzicht van visies op de desbetreffende thematiek meestal wel een onderdeel ervan. Behalve als compositorische vrijheid wordt de variëteit aan systematiseringen ingegeven door de vaak zeer verschillende behandelingen - of zelfs gebrek daaraan - van het onderwerp in de

---

13. Ook binnen deze club is, helaas, weer een 'afscheiding' ontstaan van een groep die uitdrukkelijk zijn inspiratie zoekt in met name de studies van Veblen en Commons, de 'Association for Institutional Thought' (AFIT). Toch is er de nodige overlapping met personen van de AFEE en de publicaties ervan kunnen ook met name in de Journal of Economic Issues (JEI) worden aangetroffen. Het meer of minder 'sterk in de leer zijn' lijkt niet zo'n belangrijke onderscheid. Ze zal daarom in deze studie ook niet worden gemaakt.

14. Deze indeling is geïnspireerd door een schema dat Adriaansens hanteert in 'Talcott Parsons en het conceptuele dilemma' (Adriaansens, 1976 9-15).

literatuur. De veelheid van visies en theorieën heeft mij, ten slotte, genoopt velerlei uitweidingen en nuancerings in een uitgebreid register van voetnoten onder te brengen.

Achtergronden van de institutionele economie

2.1. Het economisch-wetenschappelijk decorum

Elke stroming of theorie heeft een specifieke voedingsbodem. Voor de institutionele economie die hiervóór is afgebakend, geldt een combinatie van economische wetenschapontwikkeling, specifieke filosofische denkbeelden, vorderingen in andere wetenschapsgebieden en specifieke maatschappelijke factoren.

In dit hoofdstuk wordt kort op de laatste drie bronnen van denken en doen ingegaan. Het gaat dan vooral om het Duitse historisch-economische denken, bepaalde evolutionaire theorieën en de pragmatisch-instrumentele filosofie. Er zal hier geen uitgebreide aandacht worden gegeven aan de hoofdstroom van economisch denken. Dit lijkt wellicht paradoxaal waar het (neo)klassieke denken altijd veel voedsel aan de institutionalisten heeft verschaft. De reden hiervoor is, behalve dat een uiteenzetting veel beter in een van de vele standaardwerken kan worden gevonden, dat er veel referentie aan dit denken in latere hoofdstukken plaatsvindt. Wel zullen waar nodig theoretische elementen ervan worden toegelicht. Daarom volgen nu slechts enige algemene opmerkingen over de (neo)klassieke theorie voorzover van belang voor het ontstaan van de hier gekozen institutionele economie.

Verskillende uitgangspunten van de klassieke, voornamelijk Engelse, school doen in onze ogen erg onrealistisch aan. Tegen de achtergrond echter van de sociaal-economische omstandigheden waarin ze werden gehanteerd, zijn ze zeer wel begrijpelijk (vgl. Veblen, TBE 17)¹. Zo was, aldus Peck, de mobiliteit van arbeid en kapitaal ten tijde van de opkomende industrialisatie veel groter dan tijdens de voorgaande periode van de feodale standenstructuur. Ook waren de beide mobiliteiten toen beduidend omvangrijker dan in de latere praktijk van de twintigste eeuw met zijn grote ondernemingen, reusachtige investeringen en de relatief lang benodigde tijd van de 'return on investment' (Peck, 267). Ook het ontluikende laissez-faire, het instituut privé eigendom, de contractvrijheid en andere individualistisch gewortelde, maatschappelijke denkbeelden en regulaties pasten binnen het klassieke economische concept. Deze waren eigenlijk nog maar pas 'veroverd' op het overwegend parasitair-economisch stelsel van de feodale maatschappij. Het waren de uitkomsten van een revolutie tegen de traditionele samenleving die immers geen grondslag kon bieden voor een zich ontwikkelend kapitalisme. Ten slotte kende de 'static assumption' van de klassieke analyse, de welbekende 'ceteris paribus clause', behalve een natuurwetenschappelijke, ook een achtergrond in de realiteit. Deze methodiek moet worden geplaatst tegen het licht van een samenleving met een tekort aan agrarisch land, slechte oogsten, groeiende bevolking en dalende lonen. Tegen de achtergrond van het gebrek aan mogelijkheden tot agrarische expansie was daardoor in Europa, in tegenstelling tot de Amerikaanse 'far west', de Ricardiaanse wet van afnemende meeropbrengsten een zeer reëel gegeven.

Ook in ander opzicht kan begrip worden opgebracht voor de uitgangspunten van het klassieke denken. Er bestond in die tijd namelijk een unieke combinatie van externe pressies, massale armoede, ongebreidelde concurrentie en Puriteins arbeidsethos, die een hoge graad van

---

1. Veel van Veblen's werk is verschenen onder een lange titel. Omdat veelvuldig uit dit materiaal wordt geput, zal om reden van ruimtebesparing gewerkt worden met afkortingen. Ook bij sommige andere auteurs is deze procedure gevolgd. Soms wordt een jaartal of tijdschrift als verwijzing gebruikt. In de literatuurlijst staan deze verwijzingen achter de gehele titels vermeld.

maximaliseringsgedrag forceerde "as the very condition of economic survival". Daarom ook deed de Ricardiaanse theorie, 'gekwalficeerd' door marxistische inzichten, het volgens Lowe nog niet zo slecht als theorie van het negentiende eeuwse kapitalisme (Lowe, 1980 251).

Maar al waren de basispostulaten door de maatschappelijke situatie plausibel, zij bleken ook aanvechtbare elementen te bevatten. Daarnaast bleken met de expansie en diffusie van het industriële systeem de deductieve generalisaties slechts beperkte tijdsrelevantie en specifiek ruimtelijke geldigheid te moeten worden toegekend. Opmerkelijk was dat toen grootschaligheid en machts-elementen een belangrijke rol gingen spelen, de klassieke economie zich juist transformeerde in analytische richting waarin kleinschaligheid en perfecte concurrentie als boegbeelden golden. Men hield te star vast aan een gegeven institutionele structuur en simpele menselijke motieven². In toenemende mate ook verschenen interveniërende overheden en maatschappelijke organisaties met initiërende en sturende kwaliteiten op economisch gebied. Geen wonder dat het (neo)klassieke denken van verschillende zijden onder kritisch vuur werd genomen. Voor de wetenschappelijk zo gewaardeerde systematiek en abstractie werd een grote prijs betaald in termen van 'relevance'. Een van die stromingen die toen mede als reactie op neoklassieke theorie opkwam, was de vooral door Veblen ingezette institutionalistische richting.

Deze denkrichting kwam op in Amerika aan het einde van de negentiende eeuw op een moment van grote economische en sociale structuurverschuivingen. De maatschappelijke context fungeerde aldus duidelijk als bron van nieuwe ideeën. Vooral in dit continent maakte de ambachtelijke productiewijze steeds meer plaats voor industriële reuzen en economische samenwerkingsverbanden. Velerlei prijs- en productie-afspraken maar ook regelrechte financiële roofzucht en, vaak zeer bloedige, arbeidsconflicten verstoorde het klassieke productiegebeuren³. Mede door deze confrontatie met de maatschappelijke turbulentie begonnen diverse 'institutionalisten' zich als een duidelijk contrapuntische stroming ten opzichte van de (neo)klassieken te articuleren⁴.

Behalve door de maatschappelijke ontwikkelingen en de gebrekkige verklaringskracht van de heersende economiebeoefening is de institutionele economie ook vanuit andere kanten met potaarde gevoed. In het kort zal dit bronnenmateriaal in de komende paragrafen aan de orde

---

2. Een dergelijke opvatting koestert ook Spengler die stelt dat aanvankelijk de ruwe economische 'modellen' met deze veronderstelling redelijk adequaat de realiteit konden weergeven. Toen echter belangenconflicten aan maatschappelijke betekenis wonnen en de impliciete motivatiepsychologie aan verklaringskracht inboette, ontwikkelde zich in de realiteit een veel meer gecompliceerde institutionele matrix. Er ontstonden, aldus Spengler, steeds grotere discrepanties tussen de uitkomsten van de toenemend abstracte theorie en de breed aangehangen welvaartsverwachtingen (Spengler, 1974 878).

3. Vergelijk bijvoorbeeld de bekende 'riot of the Haymarket' in 1886 in Chicago. Aanleiding was een demonstratie van stakende houtladers tegen onder meer het gebruik van stakingsbrekers waarbij door politieoptreden een aantal doden waren gevallen. Tijdens een protestbijeenkomst tegen dit brute optreden ontplofte een bom die aan zeven mensen het leven kostte. De rechtsgang die hierop volgde was zeer enerverend en riep veel reacties op. Zeven mensen werden ter dood veroordeeld; twee hiervan kregen later strafvermindering, vier werden opgehangen en één pleegde zelfmoord (Taft, 130 ev).

4. Toentertijd was de betekenis van de termen institutie, institutionalisme dan wel institutionele economie nog weinig uitgekristalliseerd. Er was bovendien nog slechts een zeer heterogene groep wetenschappers bezig met de studie van zeer uiteenlopende (institutionele) aspecten van arbeid, economie en samenleving (zie hierover onder meer McNulty, 173).

Het is van belang hier te wijzen op een tijdsmarkering. Vrij algemeen wordt het klassieke economische denken met zijn objectieve waardeleer geacht te eindigen bij de opkomst van de subjectivistische waardetheorie van Menger, Walras en Jevons rond 1870. Een tweetal decennia later heeft met name Alfred Marshall in zijn 'Principles of Economics' een synthese tussen de klassieke en de subjectivistische theorie, ook wel nutstheorie genoemd, bewerkstelligd. Men kan dus grosso modo stellen dat vanaf ongeveer 1890 het tijdperk van de neoklassieke economie aanbreekt.

worden gesteld. Daarbij is het overigens niet de bedoeling af te dalen tot de oertijd van de mensheid om de wortels van het economische denken en doen bloot te leggen. Wel moet men bedenken dat het hier gaat om invloeden die voor het ontstaan van het institutioneel-economische denken een rol hebben gespeeld. Deze oorspronkelijke factoren hebben in de loop der tijd aan betekenis ingeboet of zijn door nieuwe levenskrachten vervangen. De 'oude' en 'nieuwe' bronnen komen gematerialiseerd terug in de volgende hoofdstukken. Hier gaat het meer om de bronnen zelf waarbij enige overlapping met latere delen echter niet is te voorkomen.

2.2. De historische school

Zowel in Engeland als in Duitsland ontstond met name in historische kringen een stroming die de klassiek-economische positie aanvocht. Bagehot en Toynbee zagen de veronderstellingen van de Ricardianse economie als "historically invalid and empirically inaccurate" (Fusfeld, 1977: 750). De snelle technologische ontwikkelingen ondermijnden in hun visie die theorieën die uitgingen van een gegeven institutionele structuur. Studie van feiten door middel van een historische benadering werd als het economisch-wetenschappelijk werkterrein bij uitstek gezien. Hun opvattingen waren doordrenkt van Darwinistische en Spenceriaanse denkbeelden. Hun invloed op de Amerikaanse institutionalistische scene is vooral indirect van aard geweest⁵.

Een grotere vlucht en een meer zelfstandige koers in economische theorievorming was evenwel weggelegd voor de Duitse historische school. Ook de Duitse protagonisten van een historisch-economische benaderingswijze tekenden scherp verzet aan tegen de "unhistorisch-statistische, rationalistisch-abstrakte Nationalökonomie" (Jahn, 41). De denkers van de zogenaamde vroege historische school, Roscher, Hildebrand en Knies, waren van huis uit historici en richtten zich breedvoerig op allerlei krachten die de volkeren door de tijd hebben beheerst en op het economisch gedrag dat daaruit samenhangend kon worden gedestilleerd. Gezocht werd naar de veelsoortigheid waarin het economisch gedrag alsmede de samenhangen tussen economische en andere maatschappelijke verschijnselen tot uiting kwamen. Deze nadere ontleding van het totale economische gebeuren moest door vergelijkende studie leiden tot generalisaties en de opstelling van economische wetmatigheden. Voor Roscher stond de economische wetenschap dan ook uiteindelijk gelijk aan "Lehre von den Entwicklungsgesetzen der Volkswirtschaft, des wirtschaftlichen Volkslebens" (Jahn, 42). Dit ontwikkelingsdenken kreeg zijn grondvesten aangereikt vanuit de Hegeliaanse idealistische en boven-individualistische ideeënwereld. Daarbij hoorde logischerwijs als analyse-eenheid het grotere verband van de maatschappelijke organisatie in plaats van het klassieke, handelende subject. Aldus lag er binnen deze traditie een grote nadruk op feiten en gold een benaderingswijze die als organisch en evolutionair kon worden gekenschetst. De Duitse denkers bestreden voorts de doctrine van de 'homo economicus' zoals die vooral door de Engelse klassieken op de voorplecht van hun economische analyse was geplaatst. Economische motieven werden meer als een gevarieerd patroon gezien waarin plichtsbef, eerbij, arbeidsvoldoening, ijdelheid, zorg, gewoonte, en verwantschap naast de klassieke drijfveer voor diverse gedragvormen tekenden (vgl. Gide en Rist, 393). De vrijheid van het individu is in die visie op diverse wijzen geconditioneerd met name door zijn verbondenheid met de staat, het hoogste instituut.

De eerste lichting Duitse economisch-historici contrasteerden aldus scherp met de orthodoxe, overwegend Angelsaksische, school:

---

5. Ely en Seligman, twee vroege Amerikaanse beoefenaars van het leerge-bied 'industrial relations' die veel latere Amerikaanse economen in de sfeer van zowel de algemene theorie als de arbeidseconomie onder hun leerlingen telden, werden op hun beurt door de Engelse historici beïnvloed.

"... their training in a idealistic philosophy, the Hegelian idea of men as mere particles in a unified, evolving human spirit; the state as a metaphysical super-individual reality; the long-time approach" (Peck, 263).

Er waren ook wel aansluitingspunten. Roscher wees de klassieke leer niet af, integendeel hij wilde deze vervolmaken door geschiedkundige en ethische denkmethoden (Stavenhagen, 195). Latere denkers zouden echter meermalen scherper stelling nemen tegen de klassieke richting. In dit opzicht is het van belang het Duitse economische denken te zien tegen de achtergrond van de socio-politieke structuur van het verbrokkelde Duitse rijk in de negentiende eeuw, de geremde economische dynamiek van de middenklasse door de grote economische en politieke dominantie van de aristocratische bovenlaag en vooral ook het toen heersende denken op politiek en filosofisch gebied. Het grote verschil in socio-politieke en ideologische realiteit inspireerde tot een andere economische theorie. Ook hier speelden uiteraard maatschappelijke context en ideeëncomplexen op elkaar in.

Een werkelijk economisch-'historische' theorievorming werd door Schmoller cum suis tot stand gebracht. Deze zogeheten jongere Duitse school beperkte de doelstelling van de oudere denkers - samengevat, uit de economisch-historische 'Darstellung' de bewegende ontwikkelingskrachten destilleren en van daaruit economische theorie opbouwen- vooraleerst tot historische en beschrijvende casuïstiek zonder overigens de noodzaak van het opstellen van ontwikkelingswetten uit het oog te verliezen (Jahn, 44). Naast een grote mate van detaillering werd een beperking zichtbaar in de nadruk op studies van specifieke economische politiek (Fusfeld, 1977 750)⁶. In plaats van de deductieve denkmethode werd ook nu het gebruik van de inductieve methode sterk gepropageerd. Daarbij werd het verzamelen van grote hoeveelheden gegevens over economische verschijnselen uit heden en verleden noodzakelijk gevonden. Via inductie moest geprobeerd worden tot conclusies en generalisaties te komen (Mitchell 1969, 615). Schmoller stelde in dit opzicht dat de theorie "aus der Empirie des tausendfach verschiedenen Laufes des Tages- und Geschichtereignisse zum Allgemeinen und Typischen sich erhebt" (Eucken, 45)⁷.

In de laatste jaren van de negentiende eeuw woedde er in het Duits economisch-wetenschappelijke wereldje de zogenaamde 'Methodenstreit', hoofdzakelijk tussen Schmoller en Menger. Een pennestrijd die in feite preludeerde op de discussie en divergentie in opvattingen die rond de eeuwwisseling in de boezem van de American Economic Association over deze materie werd gevoerd⁸.

Menger vroeg zich af met welke reële economische verschijnselen de economische wetenschap zich moest bezighouden en welke methode daarbij moest worden gebruikt. Voor deze vraagstelling maakte hij een onderscheid tussen individuele en algemene verschijningsvormen. De eerste zijn betrokken op het praktische leven van alledag terwijl de algemene verschijnselen uittingen zijn van regelmatigheden in de voortdurende ontwikkeling van economische omstandigheden,

---

6. Daaruit vloeiende mede de bestrijding van de liberalistische politiek voort terwijl meer principieel het verzet opkwam tegen de impliciete individualistische noties van de Engelse klassieken (de 'Manchester school'; zie Zimmermann, 125). Schmoller voerde een groep wetenschappers aan, de 'Kathedersocialisten', die ijverden voor sociale wetgeving. Organisatorisch leidde dit tot de zogenaamde 'Verein für Sozialpolitik'.

7. Volgens Eucken is zo'n theorie een fata morgana. "Sie soll ein Schil-derung des konkreten sein und doch allgemeine Charakter tragen" (Eucken, 45). De 'idealtypische wirtschaftssystemen' van Eucken zelf werden door Weippert als 'geschichtsentleert' betiteld (Weippert bij Stavenhagen, 201).

8. Mitchell zag anders dan Veblen de verschillen tussen de historische school en de klassieken als vooral een methodisch onderscheid. Veblen vond dat de (neo)klassieken vooral verward werden door een kunstmatige opvatting over de menselijke natuur (Mitchell, 1969 616).

zogenaamde 'Typen'. Als voorbeelden van dergelijke typische verschijningsvormen zag Menger het geld, koop en verkoop (ruil) en de fenomenen van vraag en aanbod. Echter ook achter de concrete alledaagse gebeurtenissen kunnen bepaalde regelmatigheden schuilgaan. Deze werden door Menger 'typische Relationen' genoemd. Het dalen van de prijs onder invloed van een toename van het aanbod kan als een illustratie van een dergelijke relatie worden gezien.

De individuele, concrete zaken zouden volgens Menger door de geschiedswetenschap en de statistiek worden geduid terwijl de algemene vormen en hun onderlinge samenhangen een verklaring krijgen door theoretisch onderzoek. Dit gebeurt dan volgens hem zowel via realistisch-empirische studie als met behulp van de exacte methodiek. De 'praktische' wetenschappen - economisch-politieke beschouwingen en de financiële theorieën - zouden tenslotte in Menger's optiek de taak hebben een basis te leggen voor doelmatig economisch handelen.

Het historisch element krijgt volgens Menger met name een plaats in het empirisch onderzoek terwijl ook de exacte theorie feitelijk niet daaromheen kan. Iedere nieuwe ontwikkeling vormt voor het exacte onderzoek een nieuw probleem. Menger voegt hieraan toe: "die Tatsache der Entwicklung ... lässt den formalen Character der Ergebnisse der exacten Forschung unberührt, sie modifiziert und erweitert indessen den Kreis der Objekte" (Menger in Stavenhagen, 204).

Voor Schmoller was de economische wetenschap gericht op het beschrijven, definiëren en oorzakelijk verklaren van economische verschijnselen gezien als 'ein zusammenhängendes Ganzes'. De methodiek van onderzoek doorloopt daarbij vijf stadia: observatie en afbakening van verschijnselen, beschrijving daarvan (a. statistisch, b. empirisch ('auf grund von Enqueten'), c. historisch), definiëring en classificatie, causale analyse en formulering van systematische verbanden en empirische wetten (Jahn, 45/46). Het ging Schmoller aldus vooral om het opsporen van causale ontwikkelingen, het vinden van samenhang tussen verschijnselen, het zoeken van het gemeenschappelijke in de brij van details en het vergaren van inzicht in de noodzakelijkheid der dingen. Theorieën moesten hun verklaringsprincipes direct aan de empirische werkelijkheid ontlelen. Schmoller's denken werd gekenmerkt door een nadruk op feiten en een organische kijk op complexe economische fenomenen⁹.

De methodendiscussie kan worden samengevat als een meningsverschil rond de thema's inductie versus deductie, de al of niet generaliseerbaarheid van uitspraken, de ordening van het materiaal in beschrijvende zin dan wel in een wetmatig, systematisch verband en een individualistische versus collectivistische opvatting over de samenleving. Uiteindelijk heeft dit wetenschappelijk dispuut wel enige convergentie in standpunten opgeleverd doordat de historische school het belang van 'wetmatige' kennis ging inzien en de aanhangers van de theoretische richting de noodzaak van historische studie erkenden. De laatsten konden zich echter niet verenigen met de sterk ethische inslag van de historische school -zoals bijvoorbeeld geventileerd in de opvattingen van de 'kathedersocialisten'- die volgens Stavenhagen onder meer in een teleologische duiding van economische verschijnselen tot uitdrukking kwam (Stavenhagen, 204).

De invloed van de Duitse historische school op de ontwikkeling van het Amerikaanse institutionalisme is, zeker in de beginjaren daarvan, beduidend geweest (vgl. Dorfman, 1955)¹⁰.

---

9. Volgens Veblen kon het werk van de Duitse historische school - hoe waardevol ook - evenwel niet als economische theorie worden geclassificeerd. Er is namelijk geen sprake van 'a genetic account of an unfolding sequence'. De reden daarvoor was volgens hem dat deze wetenschapsrichting nog de pre-Darwinistische speculaties over ontwikkeling volgde in plaats van evolutionaire gezichtspunten te hanteren (Veblen, PSC 72). Op deze opvattingen wordt later nog teruggekomen.

10. Schumpeter beschouwde Schmoller zelfs als de geestelijke vader van de institutionalistische beweging (Schumpeter, 1926 353). Anderen zien deze invloed ook wel, doch bespeuren daarnaast, en vooral, een aantal bijzondere Amerikaanse trekken in het institutionalisme. De latere doorgroei van deze economische richting moet echter toch vooral op het conto van 'Amerikaanse' wetenschappers worden gezet.

Centraal stond daarbij de kritiek op het klassieke en neoklassieke denken. Gemeenschappelijk was de afwijzing van de grondaannamen van de (neo)klassieke leer, de exclusieve hantering van de deductieve onderzoeksmethode, de atomistische maatschappij-opvatting en, ten slotte, het gebrek aan historische duiding van de sociaal-economische realiteit. De mens als sociaal product en het idee van groei, verandering en onderlinge samenhang tussen verschijnselen wierpen een ander licht op de economische wetenschap. Als gevolg daarvan lag (en ligt) in het institutionalistische kamp grote nadruk op 'sociale actie' om allerlei maatschappelijke problemen te lijf te gaan (vgl. Gruchy, CET 12 ev.)¹¹. Hierin ligt vooral de grote betekenis van de historische school. De ideeën vielen in Amerika volgens McNulty in vruchtbare aarde omdat de politieke en economische problemen in die tijd in beide landen grote overeenkomst vertoonden. "Sectionalism was a common issue to both, and their economic problems -incipient industrialism and difficult issues of public policy, including the banking system, public finance, bimetallism, and the tariff- were similar" (McNulty, 138). De intellectuele kruisbestuiving werd bovendien nog bevorderd doordat diverse Amerikaanse economen in spe in het laatste kwart van de negentiende eeuw scholing en vorming kregen in Duitsland zelf¹².

2.3. Het pragmatisme/instrumentalisme

11. Overigens gaat dit niet zozeer op voor Veblen maar meer voor Commons, zijn medewerkers en leerlingen en de meeste latere institutionalisten (zie latere hoofdstukken). Commons wordt ook vaak als een 'labor economist' gezien. In dit spoor zaten verder ook diverse arbeidshistorici en beoefenaars van het vak 'industrial relations' van het eerste uur zoals Ely, Adams, Perlman, Hoxie, Douglas en Schlichter.

12. Er zijn echter ook belangrijke markeringspunten aan te wijzen. Behalve als een soort omlijning van het institutionalistische denken, geven deze de grote cultuurverschillen tussen Amerika en Europa meer reliëf, hoe grofmazig ze ook mogen zijn.

In de eerste plaats is de *filosofische* oriëntatie zeer verschillend. De meeste institutionalisten wezen elke verwijzing naar een hogere, niet direct op de (materiële) bestaansvoorwaarden berustend principe af, terwijl Schmoller c.s. een absoluut ideaal, namelijk het idee van rechtvaardigheid, als richtsnoer namen (Delijs, 172). Juist uit deze duidelijk verschillende filosofische achtergrond -culminerend in de controverse staat-individu als het leidend principe van de maatschappelijke organisatie- vloeiden andere tegenstellingen voort.

Ten tweede is er een uiteenlopende visie op *ontwikkeling en verandering*. De Duitse historische school was Hegeliaans, de institutionalisten meer (post)Darwinistisch van aard. Het verschil kan worden omschreven als enerzijds een fasegewijze opbouw van veranderingsprocessen met duidelijke breukpunten, mechanisch op weg naar een vooropgesteld einddoel en anderzijds een organische cumulatie, eventueel ook wel uit te leggen in stadia, maar waarbij meerdere wegen van ontwikkeling in de toekomst openstaan (vgl. Mitchell, 1969 602-607).

Een volgend punt is de visie op de *staat*. Voor de institutionalisten is de staat geen abstracte grootheid met autonome 'Eigenwertgeltung' maar eenvoudigweg een institutioneel middel voor de verwezenlijking van gemeenschappelijke doelen. Daarentegen werd in het Duitse denken een bepaald probleem de speciale uitdrukking van een meer algemeen probleem of universalistisch principe (Keyserling in Delijs, 172).

Voor de Duitse economen was, ten vierde, de opzet van historisch-economische ontwikkelingsfasen niet alleen bedoeld om inzicht te verschaffen maar ook om tot individuele gedragsbeheersing te komen. Voor de Amerikaanse institutionalisten waren en zijn naast het kennisaspect vooral ook de probleemoplossende mogelijkheden van het wetenschappelijk werk van belang (Spengler, 886). Gecontroleerde versus gekaderde ontwikkeling lijkt in geconcentreerde termen gesproken het verschil in wetenschappelijke *doelstelling* te zijn.

Ten slotte onderscheidden de Duitsers zich in hun kritiek op de (neo)klassieken in zoverre van de institutionalisten dat zij meer nadruk legden op methodische verschillen dan op hun divergentie met de onderliggende uitgangspunten van het klassieke denken. De institutionalisten verwierpen niet zozeer de formele deductieve *methode* maar achten onder meer vooral de aannamen over de menselijke natuur en gedrag en over collectief handelen als een te beperkt economisch-wetenschappelijk blikveld. Wel moest naast deductief ook, en wellicht meer primair, inductief onderzoekswerk worden verricht. De Duitse historische school werd echter door sommigen teveel als een verzamelinstelling van data gezien.

Tegenover de deterministisch gekleurde, individualistisch-evolutionaire benadering van Spencer kwam vooral door toedoen van Charles Peirce het zogenaamde pragmatisme te staan¹³.

"Spencerianism had been the philosophy of inevitability; pragmatism became the philosophy of possibility" (Hofstadter, 103).

De filosofie van het pragmatisme ademde sterk de Amerikaanse sfeer van vrijheid en creatief vermogen. Daarbij kon een ontwikkeling worden waargenomen van een tamelijk technisch-filosofisch denken, een theorie van kennis en proeve van waarheid, via de moralistisch getinte studies van William James naar het 'instrumentalisme' van John Dewey met zijn impliciete aandacht voor oplossing van sociale vraagstukken. Vooral de "socialized philosophical theory in the form of Dewey's instrumentalism" (Hofstadter, 104) heeft diepe invloed gehad op de latere institutionalistische economen.

Het kenmerkende onderscheid tussen de evolutiegedachten van Spencer en de pragmatische ontwikkelingsopvattingen lag in de benadering van de verhouding organisme-omgeving. Bij Spencer lag deze relatie ingebed in onwrikbare ontwikkelingswetten. Een strikte toepassing van Darwin's natuurlijke selectie die, volgens Hofstadter, als sociale pendant een 'gradualistic fatalism' met zich meedroeg (Hofstadter, 104). De Amerikaanse pragmatisten echter bouwden veel meer flexibiliteit in hun sociale denken in en lieten een meer genuanceerd gebruik van het Darwinisme zien. Zo riposteerde Dewey in dit opzicht Spencer op een scherpe manier:

"If existence were either completely necessary or completely contingent, there would be neither comedy nor tragedy in life, nor need of the will to live" (Dewey, 1929 244).

Aldus lagen in die visie sociale veranderingen voor een goed deel in de handen van de mens als cultuurschepper.

James en Dewey waren in lijn met deze gedachtengang dan ook voorstanders van sociale hervormingen. Onwenselijke maatschappelijke situaties waren in die zin immers niet gefundeerd door natuurwetten maar konden op basis van de vrije wil en actieve inzet worden veranderd. Een opvatting die versterkt werd door de optimistische visie dat het menselijk ontwerp wellicht structurele (determinerende) krachten kon doorbreken.

In de pragmatisch-filosofische optiek kan het denken niet onafhankelijk van het praktisch handelen worden gezien. Verstandelijke activiteit is een onderdeel van het handelend individu. Daarom heeft het denken een procesmatig karakter. Vooral James populariseerde het uitgangspunt dat oordelen, ideeën en theorieën pas 'waar' zijn als zij praktisch nut afwerpen. Hij verzette zich tegen allerlei dogmatiek, absolute waarden, eenduidige oorzaken, vaste principes en abstracte, starre regels en stelde daartegenover zijn pluralisme, de ongewisheid van het bestaan, het menselijk verstand en het aanpassingsvermogen van het individu. Peirce stelde zich echter in dit opzicht behoudender op en beoordeelde het pragmatisme als een kennistheorie en als een toets van

---

13. Mede in verband met de vorige paragraaf is Mirowski's opmerking interessant dat het pragmatisme niet zozeer vanuit Engeland of Frankrijk is beïnvloed maar vooral vanuit de Duitse intellectuele wereld van de vorige eeuw waar de wetenschapsfilosofie nog verbonden was met een sociale theorie. Deze relatie kwam volgens Mirowski duidelijk tot uitdrukking in de drie grote bewegingen in de Duitse filosofie: het dialectisch idealisme van Hegel, de historische hermeneutiek van Dilthey en de 'revival' van het neo-Kantianisme (Mirowski, 1987 1007). Ik laat het bij deze opmerking, een verdere uitwerking ervan voert naar niet beoogde gebieden.

waarheid. Dit laatste was dan geen bewijs van waarheid maar hoogstens een verduidelijking van ideeën. In het pragmatisme van James zag Peirce een filosofie van leven, waarde en wensen. Het ging hemzelf minder om wenselijke ontwikkelingen maar meer om de effecten, de (verwachte) praktische inhoud van een studieobject. Deze effecten weerspiegelen de kijk op het object.

Dewey's instrumentalisme biedt volgens Commons mogelijkheden om de economische oogmerken en motieven van een betekenis te voorzien¹⁴. Denken en handelen zijn voor Dewey innig met elkaar verbonden. Voor hem is het denken een reactie op problemen en de daarbij horende spanningen en conflicten die zich in de werkelijkheid voordoen. Op intellectueel niveau - anders dan in de emotionele en impulsieve sfeer - gaat men over tot ordening van feiten en ideeën die het inzicht in deze problemen vergroot en oplossingen dichterbij brengt. Een creatief proces dat uitmondt in voorstellen voor actie en tevens de gevolgen van dit handelen probeert te overzien (vgl. May and Sellers, 401/402). Evenals Peirce zag Dewey het wetenschappelijk denken vooral als een proces waardoor twijfelachtige en onzekere situaties een grotere bepaaldheid verkrijgen. Op basis van Peirces 'pragmatic maxim'¹⁵ komt Dewey tot zijn 'instrumentalisme', een poging tot een logische theorie van concepten, oordelen en gevolgtrekkingen door een primaire beschouwing van de wijze waarop het denken toekomstige gevolgen experimenteel weet bloot te leggen. Het is een benadering tussen idealisme en realisme in, die wetenschappelijke theorieën als middelen of instrumenten opvat om tot ontdekking van nieuwe gegevens of tot toepassing op probleemsituaties te komen (van Peursen, 1986 21; 68). Het legt de nadruk op de relatie tussen kennen en handelen, denken en doen. Het denken mondt uit in handelingsplannen met het oog op het bereiken van bepaalde oogmerken ('ends-in-view'). Hofstadter stelt daarover:

"... To the philosophical argument he brought an unusually strong consciousness of its social import and an urgent sense of the social responsibility of the philosopher" (Hofstadter, 115).

Filosofie moet uiteindelijk in die opvatting ook een morele en politieke diagnose en prognose worden. Verder reikend dan het Darwinisme, maar toch biologisch in zijn oriëntatie, zag Dewey kennis als een onderdeel van de natuur, niet gericht op pure aanpassing maar vooral bedoeld de menselijk omgeving te manipuleren. De geest bezit in die zin geen gefixeerde structuur, hij is dienstbaar aan de doeleinden van de levensprocessen. Geestelijke activiteit wordt objectief in sociale tradities en instituties uitgedrukt.

Met dit evoluerend aspect van de geest hangt ook Deweys opvatting samen over de mogelijkheden van het discriminerend verstand. Tussen stabiliteit en verandering, tussen geprecodeerde en 'gemaakte' werkelijkheid leeft en handelt de mens.

"There is no such thing as fulfillment where there is no risk of failure, and no defeat where there is no promise of possible achievement" (Dewey, 1929 244).

Het evolutionaire begrip selectie is voor Dewey niet beperkt tot een blinde overleving van superieure boven inferieure levensvormen. Er vindt ook maatschappelijke selectie plaats. De

---

14. Over het belang en de ontwikkeling van het pragmatische denkgoed stelt Commons: "Not until we reach John Dewey do we find Peirce expanded to ethics, and not we reach institutional economics do we find it expanded to transactions, going concerns, and Reasonable Value" (Commons, IE 155). Zie ook hoofdstuk zeven.

15. "Consider what effects, that might conceivably have practical bearings, we conceive the object of our conception to have. Then, our conception of these effects is the whole of our conception of the object" (Peirce, 1934 1).

samenleving heeft haar eigen mechanismen, waaronder politieke meningsvorming en educatie, om te selecteren. In Deweys ogen bestaat er geen scheiding tussen ethische en kosmische processen zoals bijvoorbeeld Huxley die ziet. Het is een kunstmatig onderscheid; de tuinman werkt niet met iets dat volkomen vreemd is aan zijn eigen omgeving (Hofstadter, 118). Het probleem wordt gecreëerd door statische interpretatie van biologische functies en hun toepassing binnen de context van de unieke en dynamische menselijke omgeving.

Behalve ethische vraagstukken stelde Dewey allerlei sociale problemen aan de orde. Sociale misstanden moesten worden opgelost; idealen moesten geen uitdrukking zijn van toekomstige of verwijderde doelstellingen maar hier en nu maatschappelijke vraagstukken dicht bij een oplossing brengen. Het ging aldus niet om de abstracties waar de filosofie volgens Dewey zich al te lang mee had beziggehouden, maar om praktisch, probleemoplossend handelen. Behalve 'logica' is het instrumentalisme ook een normatief analyseprincipe en is er geen plaats voor de normatieve-positieve tweedeling. Waardering en waarde zitten onvermijdelijk aan wetenschappelijk werk vast omdat de laatste gekoppeld is aan een probleemsituatie. Bewust gedrag en dus ook wetenschap impliceert waarden.

Volgens Hofstadter moet de historische positie van het pragmatisme worden gezien als een onderdeel van een 'maturing social criticism' (Hofstadter, 119). Het pragmatisme/instrumentalisme stond vreemd tegenover allerlei absolute sociale rationalisaties, zowel conservatieve als radicale, en varieerde daarom ook in zijn sociale inhoud. Cruciaal in de ontwikkelingsgang van deze 'Amerikaanse levensfilosofie' is sociaal bewustzijn en veranderingsgezindheid geweest. De overgang van het individualisme van James naar de sociale oriëntatie van Dewey moet slechts ten dele op het conto van persoonsgebonden factoren worden geschreven. Wetenschappelijke vooruitgang nuanceerde de Darwinistische evolutionaire principes. Maar vooral in sociaal-economische zin raakte voor de ogen van James het competitieve systeem 'wounded to death' (Hofstadter, 119). Sociale en politieke actie, controle en experiment vormden in die zin het contrapunt van de voorgaande abstracte, vooral Europese, filosofie waarin nog al eens onvermijdelijkheid en 'natuurnoodzakelijke vrijheid' doorklinken.

De invloed van het pragmatisme/instrumentalisme heeft het institutioneel-economisch denken sterk tot een Amerikaanse economische stroming gemaakt. De meeste institutioneel-economische denkers van het eerste uur zijn door de basisgedachten ervan gevormd. De invloedskracht ligt evenwel gedifferentieerd over de jaren en de auteurs verspreid. Daarnaast zijn de relaties met evolutionaire denkbeelden zeer nauw en soms moeilijk uiteen te leggen. Dat geldt uiteraard ook voor andere culturele, wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen. In het volgende hoofdstuk zullen meer expliciet de filosofische en methodologische -waaronder de betekenis van het pragmatisme/instrumentalisme- uitgangspunten van de IE aan de orde worden gesteld. Hier kan worden volstaan met de constatering dat de belangrijkste contactpunten tussen het pragmatisme en (delen van) de institutionalistische stroming met name te vinden zijn op het vlak van de veranderbaarheid van de samenleving, een afwijzing van absolute en finale waarheden en het voorzien in een waardebetrokken handelingsperspectief in economisch opzicht.

2.4. Evolutionaire opvattingen

Voor Veblen ligt er een zeer cruciaal wetenschappelijk keerpunt in het werk van Darwin. Hij onderscheidt in die zin pre-Darwinistische van post-Darwinistische wetenschap (Veblen, PSC 36). In de theorieën van Darwin, voor wat betreft de menselijke evolutie neergelegd in 'The Descent of Man', komt naar voren dat individuele varianten die relatief goed zijn ingesteld op de omringende

milieu-omstandigheden erin slagen zich te reproduceren. Er vindt aldus voortdurend en zeer geleidelijk een natuurlijke selectie plaats. Via overerving vinden sterke trekken hun weg in veranderingen van de soort (Laeyendecker, 183).

Spencer heeft de evolutiegedachten toegepast op mens en samenleving en een welhaast universeel evolutionair denksysteem opgebouwd. Hij kan gelden als de vader van de sociaal-darwinisten die ervan uitgingen dat de principes van de natuurlijke selectie ook op de ontwikkeling van het sociale leven en van de sociale structuur van toepassing zouden zijn. Zij beklemtoonden om die redenen een economisch individualisme met als vlagvertoon vrij ondernemerschap en ongehinderde concurrentie. De toepassing van het blinde selectieprincipe in het sociale veld bood, na het Malthusiaanse bevolkingsdrama, aan het klassieke atomistische paradigma een nieuwe legitimatiegrond.

Spencers ideeën werden in Amerika gepropageerd en uitgewerkt door Sumner. In 'Folkways' komt deze wetenschapper tot de conclusie dat instituties en gewoonten ('mores') zich ontwikkelen en wijzigen onder de druk van industriële en sociale behoeften. Instituties die niet bijdragen aan welvaart en overleving zullen langzaam maar zeker worden opgeheven. Nieuwe gewoonten, levenswijzen en instituties komen op. De 'overleefde' vormen zullen zich echter maar moeizaam gewonnen geven. In dat licht zijn conservatieve en progressieve krachten in het sociale systeem voortdurend met elkaar in strijd. Verandering en weerstand tegen verandering vormen het spel van de maatschappelijke dynamiek.

De opvattingen van Spencer en Sumner liepen uit op een rechtvaardiging van laissez-faire en individualisme. Men vergaarde rijkdom door voor anderen te produceren maar dit hield geen onderhoudsverplichting voor die anderen in. Ieder die het loodje legde kon als 'unfit' worden aangemerkt "not capable of making a large enough contribution to the social order to survive" (Fusfeld, 1972 78).

Als grondtrekken van het 'evolutionisme' worden vaak drie kenmerken opgevoerd. Op de eerste plaats worden de theorieën veelal als holistisch gekenschetst¹⁶. Daarmee wil in het kort gezegd zijn dat al kan men gehelen analytisch uiteenleggen en functioneel beschrijven, in het systematisch functioneren krijgen de delen pas hun volle betekenis en wordt een meerwaarde daarboven verkregen (zie meer in het volgende hoofdstuk). Ten tweede is er naar analogie van het organisme sprake van endogene veranderingen. De omgeving kan wel het functioneren van grootheden gunstig of ongunstig beïnvloeden maar de interne krachten zijn de leidende ontwikkelingsdrijfveren. Ten slotte gaan evolutionaire theorieën uit van een continu en cumulatief karakter van (sociale) ontwikkelingen. Er is daardoor sprake van een ontwikkeling van eenvoudige naar complexe levensvormen die bovendien in ordelijke, elkaar opvolgende stadia verloopt (Laeyendecker, 189 ev.).

In de beginjaren van de twintigste eeuw liep de invloed van de evolutionaire opvattingen sterk terug doordat de feiten anders oogden dan de fraaie evolutieschema's¹⁷. Actuele problemen

---

16. Aan de wetenschappelijke waarde van het holistisch of collectivistisch denken blijkt nog steeds te worden getwijfeld. Logisch want deze conceptuur lijkt op het gespannen voet te staan met de methodologische ontwikkelingen die zich in de voorbije tijd in vele takken van wetenschap en in de wetenschapsfilosofie hebben voorgedaan. Toch is juist in de wetenschappelijke 'spiegel' bij uitstek, de fysica, in deze eeuw het roer in dit opzicht om. Vreemd genoeg heeft dit in de orthodoxe economische wetenschappen nauwelijks betekenis gehad.

De opmars van het holistisch denken is echter ontegenzeggelijk en op velerlei gebieden te traceren. Te denken valt daarbij naast de fysica aan bijvoorbeeld de ontwikkeling van 'artificial intelligence', de meer recente wetenschapsfilosofie, diverse takken van sociale wetenschappen etc..

In deze studie zullen holistisch en collectivistisch als verwisselbaar worden beschouwd. Er gaat overigens voor mij een voorkeur uit naar de laatste term omdat in het dagelijks leven de term holisme soms tamelijk mystificerend wordt gebruikt met bedenkelijke sektarische consequenties.

17. Dit lijkt momenteel weer anders te liggen zoals in het vorige hoofdstuk bleek. Er zijn de laatste tien jaar

vroegen om duiding en oplossing. In wetenschappelijke kring ontstond veel verschil van inzicht over betekenis en inhoud van de evolutie. Diverse vormen van sociaal-darwinisme kwamen daarbij op, ieder met gevarieerde nadruk op het organische karakter van de samenleving, aanpassingsprocessen en ontwikkeling. In de Verenigde Staten werd het conservatieve darwinisme van Sumner gevolgd door meer genuanceerde benaderingen waaronder die van Ward. Voor deze laatste was er in de biologische evolutie een breuk opgetreden onder invloed van de menselijke mentale ontwikkeling (Hofstadter, 53). De sociale evolutie verloopt anders dan de biologische evolutie; ze is doelmatig van karakter. De mens is volgens Ward in staat tot doelgericht en doelmatig handelen en daardoor tevens tot sturing van de ontwikkeling van de samenleving. Zoals al eerder gesteld, maar in het vervolg nog meermalen zal worden benadrukt, is dit een opvatting die ook bij de meeste institutionalisten is terug te vinden. Vooral de vermenging van evolutionaire met pragmatische denkbeelden is voor deze ontwerpgedachten verantwoordelijk.

Het evolutionisme zoals dat is afgeleid van Darwin en Spencer is, zoals bij de behandeling van de historische school al is aangestipt, te onderscheiden van de evolutionaire optie zoals die door de Duitse historische school werd geconcipieerd. De Duitsers waren geaard door de Hegeliaanse filosofie waaronder de specifieke dialectiek. Het historisch verloop van de samenleving laat zich progressief, trapsgewijs, toenemend complex en rijk aan spanningen tekenen, wat ook in het Darwinistische perspectief gebeurt. Bij Hegel is de evolutionaire benadering echter primair een metafysisch concept welke later door Marx van een materialistische interpretatie is voorzien. Voor Veblen was evolutie grotendeels een zaak van cultuur, een uitgangspunt dat ook door latere institutionalisten is overgenomen. De mens als soort is sinds het neolithische tijdperk niet meer geëvolueerd. Zo is er geen substantiële verandering meer opgetreden in de menselijke hersenen. Wel heeft zich echter een zekere accumulatie van bepaalde denkvormen voorgedaan. Door de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens werden ten behoeve van de behoeftebevrediging instrumenten en uiteenlopende manieren van ordening ontwikkeld. In dat haast tijdloze proces werden maatschappijen tot stand gebracht en kunsten, wetenschappen, smaken, instituties etc. ontwikkeld. Mitchell stelt dat de econoom in zekere zin de draad van de menselijke evolutie weer oppakt waar de bioloog hem laat vallen.

"It is the economist primarily who is concerned with carrying on the task of human evolution, because it is a question of the evolution of mind; and the way in which mind evolves, on Veblen's lines, is controlled by what men do" (Mitchell, 1969 603).

Samengevat ligt het grote verschil tussen de Hegeliaanse evolutionaire visie en het institutionalistische lange termijn perspectief aldus vooral in de finaliteit van de eerste tegenover de openheid van de laatste. Bij Hegel en Marx bestond er een eindstation. Bij Veblen en de meeste institutionalisten is er geen grote historische synthese maar voortdurende cumulatieve verandering.

De groep institutionalisten van het eerste uur heeft zich, zoals duidelijk zal zijn, sterk door veranderingen in het wetenschappelijk wereldbeeld laten inspireren, al is dit evenals bij de twee eerder genoemde bronnen op uiteenlopende wijze inhoud gegeven. Zo voelde Veblen zich erg aangetrokken door het evolutionaire denken en is veel van zijn ontwikkelings- en veranderingsideeën over de maatschappelijke organisatie gevoed door het werk van Spencer. Veblen is

---

regelmatig boeken verschenen die uitgaan van een zogenaamde 'evolutionary approach'. Ter illustratie binnen de economische wetenschap: J. Foster, *Evolutionary Macro-economics*. London, 1987 en R. Nelson en S. Winter, *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, 1982.

weliswaar wars van finaliteit en teleologische grondstellingen en wees evenzeer de normatieve conclusies van Spencer ten stelligste af maar mede door de invloed van de toen heersende evolutietheorie kan hem toch een determinisme niet worden ontzegd. Men zou kunnen stellen dat de selectiemechanismen in de samenleving voor hem de kracht bezitten van natuurwetten. De meeste institutionalisten volgen Veblen niet in deze positie.

De evolutiegedachten als concept van sociale verandering en van de processen die daarbij voor de vormgeving van de maatschappij een rol spelen, hebben sterk doorgewerkt naar de institutionele economie. De aanvankelijke deterministische lading is er, zoals gezegd, door diverse denkers uitgehaald. Dit komt bijvoorbeeld pregnant tot uiting in Commons notie van selectieprocessen. Door de mensgebonden, culturele inwerking op de maatschappelijke vormgeving in al zijn facetten is 'artificial selection' op de voorgrond gekomen (Commons, SVS 29/30). Daarmee wordt duidelijk verwezen naar de mogelijkheden ordenend op te treden in het economisch materiaal.

Tot slot kunnen in prelude op het volgende hoofdstuk ook voor het evolutionaire denken de belangrijkste verbanden/contactpunten met het institutionele denken -ook hier weer in het besef van de vele nuances die er tussen richtingen en personen bestaan- kort worden aangegeven. Gesti-leerd gaat het dan vooral om de specifieke collectivistische visie op de economische werkelijkheid, het zicht op de procesmatige continuïteit van verandering en aanpassing van het economisch stelsel en het zoeken naar een breed inzicht in processen.

2.5. Enkele andere bronnen

In de literatuur worden vaak nog andere bronnen genoemd. Met name verwante sociaal-wetenschappelijke stromingen, bewegingen dan wel theorieën zijn voor het institutionele denken van belang geweest. Toch moeten deze invloeden veelal niet los worden gezien van de hiervoor behandelde denkbeelden. Overeenkomstig de visie op het economisch gebeuren kan ook hier van een kluwen van culturele en wetenschappelijke invloedsdraden worden gesproken waarbij zeker ook vanuit het institutionele denken zelf op de diverse andere componenten invloed is uitgegaan. Gewichten zijn moeilijk toe te kennen. Er is sprake van complexe, circulaire verbanden waarbij ook geldt dat Veblen op een andere wijze in een (ander) cultureel patroon vastzat dan bijvoorbeeld een 'Europese' institutionalist als Myrdal of een naoorlogse institutionalist als Galbraith. Tot besluit van dit hoofdstuk zullen summier nog enkele andere aspecten dan wel verwante gebieden aan de orde komen.

Een wetenschapsgebied dat het institutionalisme na Veblen zeker heeft geraakt is het zogenaamde *Behaviorisme*. Deze psychologische school verdrong de Darwinistisch georiënteerde (instinct)psychologie die met zijn nadruk op instincten, gewoonten en omgevingsinvloeden voor de verklaring van het menselijk handelen overigens zelf weer een reactie was geweest op de 'oude' sociale psychologie met zijn rationeel gedragsconcept. Het behaviorisme stelt dat uit het waarneembaar gedrag van personen verklaringen omtrent innerlijke, mentale processen mogelijk zijn. Onder invloed van prikkels uit de (sociale) omgeving nemen in die visie menselijke gedragingen vaste patronen aan. Via bestudering, observatie en stimulering van het menselijk gedrag ligt veel nadruk op experiment en meting. De stroming sluit dan ook sterk aan bij het opkomende neo-positivisme (Laeyendecker, 1981 348)¹⁸.

---

18. Stadler vat de grondgedachten van het behaviorisme als volgt samen:

- de taak van de psychologie is het bestuderen van het menselijk organisme in zijn reactie op omgevingsfactoren;

Voor het institutionalisme zijn een paar behavioristische thema's van belang waarbij het overigens meer gaat om het zogenaamde sociaal-behaviorisme dan om Watson's behavioristisch functionalisme. De eerstgenoemde stroming verwerpt mechanistische gedragsverklaringen voor de menselijke reacties op uitwendige prikkels (Idem). Het menselijk gedrag is vooral een proces van betekenisgeving. De inspiratie vanuit het pragmatisme is daarbij onmiskenbaar. Tegen deze achtergrond lijken tussen het (sociaal) behaviorisme en het institutionalisme de volgende twee invloedslijnen plausibel.

Er is eerst de opvatting dat veel menselijk gedrag geen derivaat is van 'human nature' maar is ingegeven (gemaakt/voorgescreven) door instituties, gewoonten en socialisaties. Er is wel eens gesteld dat misschien wel negentiende van wat normaal voor elementen van de menselijke natuur doorgaat, eigenlijk door instituties is veroorzaakt of is ingegeven door de interactie van de natuurlijke omgeving met de menselijke capaciteit tot leren (Thorndike in Delius, 182). Aldus is de antecedent 'menselijke natuur' in de ogen van veel institutionalisten voor de verklaring van het economisch gedrag te beperkt.

Het behaviorisme bood ook, zoals gezegd, een uitweg uit de verouderde, en in Veblen's economische analyse als basis gehanteerde, instincttheorie. Deze theorie ging uit van aangeboren neigingen die het menselijk handelen zouden bepalen. De diversiteit aan handelingspatronen lagen daarmee biologisch verankerd (zie Laeyendecker, 347). De reactie hierop van de sociaal-behavioristen, geholpen door antropologische studies, betrof vooral de betekenis van het cultureel milieu en van situationele factoren voor de verklaring van gedragspatronen.

Daarmee komen we op een andere steun voor het ontstaan van het institutionele, economische denken namelijk ontwikkelingen in de culturele *antropologie*.

Als men afziet van doorgeschoten posities als die van Ayres zou men in samenvattende zin kunnen stellen dat antropologische studies hebben aangetoond dat veel individueel gedrag sociaal georiënteerd of cultureel geconditioneerd is. Voorts werd het economisch systeem gezien als een onderdeel van een groter, dynamisch socio-cultureel stelsel waarbij wetenschap en techniek belangrijke veranderingskrachten zijn (Gruchy, TRE 8/9). Met enige nuances, zoals voor de rol van georganiseerde intelligentie in de vormgeving van de sociale evolutie, zijn deze antropologische bijdragen tot institutionalistische uitgangspunten geworden. Van de institutionalisten hebben zeker Veblen en Ayres zich door de ontdekkingen van de antropologie laten imponeren¹⁹.

Ten slotte nog een kort woord over de specifieke *maatschappelijke context* en sociaal-politieke denkbbeelden van het Amerika rond de eeuwwisseling²⁰. Een beschouwing hierover in dit bestek kan eigenlijk alleen maar uit gaten bestaan en kan onmogelijk voldoende verklaringskracht bieden

-
- stimuli en reacties zijn objectief en empirisch te observeren, meetbaar, en daardoor wetenschappelijk te kwalificeren;
  - het doel van de psychologie bestaat uit predictie en controle van menselijk gedrag;
  - de belangrijkste gedragsselementen zijn leerprocessen (Stadler, 157).

19. Dankzij onder meer Sumner, Morgan en een groep Duitse culturele antropologen is Veblen op de hoogte geraakt van deze opkomende tak van sociaal-wetenschappelijke bedrijvigheid. Later is hij hierin verder gegaan getuige ook zijn college-onderwerpen (zie Dorfman, 1934 277 en 333-334).

20.[# Niet aan de orde is geweest de betekenis van het Marxistisch denken. Men kan stellen dat de invloed van het marxisme voor de ontwikkeling van het institutioneel-economisch denken in Amerika niet groot is geweest. De grondleggers van dit institutionalisme zoals Veblen, Commons en Mitchell waren echter zeker goed op de hoogte van deze sociaal-kritische stroming (vgl. Veblen, PSC 409-457; Mitchell, 1969 599-606 en Commons, IE 366-378).

voor de hier behandelde thematiek. Slechts een zeer stilistische tekening van een stukje Amerikaanse ontwikkelingsgang in denken en doen kan hier worden aangeboden²¹.

Er kunnen globaal een drietal grondstromen voor het specifieke cultuurkarakter van de VS naar voren worden gehaald namelijk het Calvinisme, de Verlichting en de Romantiek. Het eerste, religieuze complex gaf aanleiding tot een sterk gevoel van onafhankelijkheid en tot vormen van zelfregulatie die binnen bijvoorbeeld het katholicisme ondenkbaar waren. Binnen vooral de noordelijke gemeenschappen van New England zorgden de Bijbelse leefregels voor orde en saamhorigheid. Er groeide een proto-democratie binnen een totalitair, Bijbels kader. Er leefde het gevoel van uitverkorenheid waaraan duidelijke rechten en plichten voor de betrokkenen vastzaten. Lange tijd zou deze situatie alsmede de levensbeschouwelijke ondergrond ervan zich handhaven op een belangrijk denkbeeld na, de predestinatieleer. Voor de bevrijding daarvan is het volgende ideeëncomplex verantwoordelijk geweest.

De Verlichting kwam binnen via het veel meer heterogene en open Zuiden (Virginië). Nadruk kreeg de 'rede' voor het begrijpen van God, mens en wereld evenals voor de mogelijkheden van menselijke vooruitgang. Het empirisme kwam op en gaf aan het verstand een ordenende kwaliteit voor de vele verschijnselen van buitenaf. De verlichtingsideeën vormden in Amerika met het Calvinisme een amalgaam waarin individu, vrijheid, menselijke mogelijkheden en morele plicht tot ontplooiing samenkwamen. Amerika werd gezien als het beloofde land waarin een vrij individu kon en moest vormgeven aan zijn eigen toekomst.

Ook in de denkbeelden van de Romantiek stond het individu centraal. De inhoud ervan was anders en de toonzetting radicaler dan die van de Verlichting. Centraal stonden intuïtie, gelijkheid, authenticiteit en het unieke karakter van elk gewoon mens. Vooral in Amerika was de Romantiek anti-sociaal van aard. Tussen samenleving en individu bestonden grote spanningen en de beschaving werd gezien als een gevaar voor het individu. In de letterkundige literatuur werden ongerepte natuur, onafhankelijkheid en de 'nobeles wilde' verheerlijkt (zie bijvoorbeeld Presser, 343 ev.). Er ontstond een drang naar het westen waar de vrijheid nog in de vrije natuur te realiseren viel. De 'cowboy' kwam op als symbool van de Amerikaanse vrijheid in de 'far west', moreel superieur aan de mens in het geïndustrialiseerde en hiërarchisch geordende oosten.

De voorgaande drie cultuurstromingen hebben een sterke nadruk op het individu als bezitter van een eigen vrije wil en een eigen unieke identiteit opgeleverd. Daarin ligt ook een markant onderscheid met het Europese denken. Met Darwin, Marx, Freud, socialisme, structuralisme etc. is in Europa de vraag naar vrije menselijke keuze vaak negatief beantwoord. Binnen het Amerikaanse 'denken' was en is er welhaast geen plaats voor determinisme alhoewel toch ook hier het gewicht van grote krachten wel wordt gevoeld. Tegelijk ook geeft dit denken zicht op de maatschappij als een collectieve schepping. De bijzondere Amerikaanse democratische ontwikkeling is daarvan een belangrijk voorbeeld.

Ook deze achtergrond van denken over individu, samenleving en ontwikkeling, ten slotte, moet in het oog worden gehouden voor een begrip van het institutionalistisch denken van Amerikaanse bodem.

Na deze summiere behandeling van de bronnen van het (Amerikaanse) institutionalistische, economisch denken lijkt het tijd eens nader met het denken zelf kennis te maken. Dit gebeurt in de volgende hoofdstukken.

---

21. Over de sociaal-economische, culturele en politieke ontwikkeling van de Verenigde Staten is een onvoorstelbare stapel boeken verschenen. Als enkele voorbeelden uit het Nederlandse taalgebied kunnen worden genoemd: J. Huizinga, *Mens en menigte in Amerika*. Haarlem, 1918, J. Presser, *Amerika, Van kolonie tot wereldmacht*. Amsterdam/Brussel, 1949 en J. Schulte Nordholt, *Triomf en tragedie van de vrijheid*. Amsterdam, 1985. Uit deze en andere boeken en een college door H. Bertens in het kader van een programma van Studium Generale over Amerika in Tilburg heb ik de impressie samengesteld.

De wetenschapsfilosofische oriëntatie en methodologische vertrekpunten van de institutionele economie

3.1. Inleiding

De grootste tegenstellingen tussen de orthodoxe theorie en de institutionalistische opvattingen zijn in de grond terug te voeren op verschillen in wetenschapsfilosofie en de methodologische implicaties van het economisch denken. Met de eerste wordt behalve op kennistheoretische ideeën ook gedoeld op het denken over doel, waardering en ontwikkeling van de wetenschappen. De tweede component, methodologie, wordt hier breed opgevat als het geheel van basisprincipes en begripsinhouden van de te bestuderen werkelijkheid (vgl. Adriaansens, 12, 23; Klant 1972 5)²². Vaak zijn filosofische oriëntatie en methodologie niet goed te scheiden. Blaug ziet daarom de methodologie van de economie als eenvoudigweg de wetenschapsfilosofie toegepast op de economie (Blaug, xi). In dit werk wordt gepoogd het onderscheid enigszins aan te houden. De wederzijdse verbondenheid blijft echter voortdurend tekstueel aanwezig.

De filosofische en methodologische vertrekpunten van de institutionalisten zijn essentieel anders dan die van de (neo)klassieken. De institutionalistische grondvesten liggen, samengevat, in de non-Cartesiaanse, normatieve en instrumentele ideeën van de pragmatische filosofie, in de functionele notie van maatschappelijke verwevenheid en dominantie van collectivistische elementen en, ten slotte, in de evoluerende historiciteit van maatschappelijke ontwikkeling die voorgaande ideeën in dynamische zin met elkaar verbindt.

De opzet van dit hoofdstuk sluit als volgt op deze onderscheidingen aan. In de paragrafen 3.2. en 3.3. wordt een wetenschapsfilosofische beschouwing gegeven van het institutioneel-economische denken. Evenals elders zal hier vaak aan de rivaliserende filosofische gedachten van de (neo)klassieken worden gerefereerd. Paragraaf 3.4 is meer specifiek gereserveerd voor een weergave van de institutionalistische kritiek op de methodologische fundamenten van de (neo)klassieke economie. Deze visies geven een overgang naar de eigen methodologische postulaten van de institutionalisten (3.5.).

3.2. Denken, kennis en wetenschap

De scheiding die Descartes in kennistheoretisch opzicht aanbracht tussen geest en lichaam heeft diepe betekenis gehad voor de ontwikkeling van de wetenschap in de Westerse landen. Empiristen en rationalisten hebben sindsdien de wetenschappelijke wereld lange tijd verdeeld, ook al had Kant voor een synthese van beide benaderingen gezorgd. Mirowski verwoordt de scheidingen van 'geest' aldus: "Science may at various junctures be realist or it may be idealist; it may be rationalist or it may be empiricist; it may be monistic or it may be dualistic; it may be naturalist or operationalist or it may be instrumentalist; or, most bluntly, it may be true or it may be false".

Deze tweedelingen spelen ook een rol in de tegenstelling tussen de orthodoxe en de institutionele theorie. Er bestaat volgens Mirowski namelijk een nauwe verwantschap tussen de Cartesiaanse,

---

22. Men kan het ook methodenleer in brede zin noemen. Een methodologie geeft inzicht in het specifieke studieobject en daarmee samenhangende uitgangspunten.

rationalistische kennistheorie -kennis komt voort uit de werking van a priori aanwezige verstandsbegrippen- en de structuur van de neo-klassieke economische theorie. "A familiar resemblance that serves to fuse the natural world and the social world into a single coherent entity ..." (Mirowski, 1007). Ondanks de algemene opvatting in kringen van filosofen dat de geest-lichaam dualiteit met zijn epistemologische controversen geen zinvolle wetenschapsfilosofische demarcatie bevat -men kan geen theorie opzetten los van ervaringsgegevens en er zijn geen ervaringsfeiten los van een theorie (van Peursen, 1986 36)- blijft er echter toch een nauwe affiniteit tussen beide tradities bestaan²³. De verwantschap is met specifieke methodische voorkeuren verbonden. Dit komt tot uiting in het gebruik gedurende lange tijd van formele, deductieve modellen, vaak beschermd tegen falsificatie door ad hoc-assumpties, die sterk de suggestie oproepen dat de wereld alleen door de rede kan worden gekend (vgl. Wilber and Harrison, 63).

In het vorige hoofdstuk is al ingegaan op de voedingswaarde van het pragmatisme voor het ontstaan van de institutionele economie rond de eeuwwisseling. Evenals latere kritische stromingen heeft dit denken in het teken gestaan van een doorbreking van genoemd monisme. In de loop van de twintigste eeuw heeft het pragmatisme echter een nog sterkere, vormende invloed op het institutionele denken gehad. Anders dan het pragmatisme als culturele achtergrond in het vorige hoofdstuk zal hier getracht worden een meer toegespitste vertaling van dit denken voor de institutionele uitgangspunten te geven.

De kennistheoretische inzichten vóór Peirce, zoals bij Locke en Hume, gingen min of meer expliciet uit van een 'passieve geest' ('copying an external mechanism', Commons, IE 16). Peirce kent evenwel de geest een ontwerpende, creatieve, op de toekomst gerichte activiteit toe. Uitgaande van het zogenaamde scepticisme van Hume dat nadruk legt op de relativiteit van wetenschappelijke wetten, ziet Peirce het denken als producent van 'belief', niet van zekere kennis (IE 152).

In de voetsporen van Peirce is ook voor Commons de rede actief, een 'whole body is action', en daarom moet aan het verstandsbegrip een 'volitioneel' aspect worden toegevoegd. Deze wilsfactor voegt 'meaning' toe. Een idee wordt daardoor van "a merely passive copy in a looking glass to an active mental construction of ideas selected and transformed internally in order to investigate and understand the otherwise unmanageable complexity of external activities" (IE 17). De geest is actief en reactief ten opzichte van de veranderende werkelijkheid, een creatief organisme dat ordent door eliminatie, selectie en verfijning. Commons vergroot daarmee de betekenis van de menselijke wil in kennistheoretisch opzicht. Behalve op waarden is de mens gericht op kiezen en handelen (IE 18). Deze volitionele psychologie legt nadruk op de manipuleerbaarheid van de externe omgeving én op een oriëntatie op de toekomst:

"Locke's ideas are timeless, external, unchanging essences, but the meanings of ideas are a changeable function of events in the flow of time out of the remembered past, along the present action, into the future" (IE 24).

Waarden, kiezen en handelen, kortom activiteiten waardoor betekenis wordt toegevoegd, brengen ook emotionele elementen in het denken. Locke's rede is volgens Commons duidelijk te onderscheiden van gevoelens, geloof en opvattingen. De rede zorgt voor de blinde wetten van God en de natuur en voert daarmee naar zekerheid van kennis, ontsluit deze kennis (IE 22). Er is in die visie maar één oneindige rede, één oneindige oorzaak, die alle individuen kennen omdat ze er zelf de gevolgen van zijn. De stelling dat God, de natuur en de rede feitelijk identiek zijn vormt, aldus

---

23. In deze context stelt Mirowski verder: "Above all, it demands that science is mechanical and impersonal, and quarantines the context of discovery from the context of justification" (Mirowski, 1005).

Commons, de basis van Locke's individualisme. In tegenstelling tot de zekere kennis die deze oplevert, kan wat voor kennis van de buitenwereld doorgaat slechts waarschijnlijk zijn²⁴. Daarmee komt volgens Commons het onderscheid op tussen rede en redelijkheid.

Geeft de rede de tijdloze wetten van God en de natuur, de redelijkheid brengt ons wetenschappelijk kennis. Tevens verandert daarmee de individualistische epistemologie en waardeopvatting van Locke omdat wetenschappelijke kennis, aldus Peirce, voortspuit uit een proces waarbij de participanten elkaar wederzijds aanzetten tot consensus van opvatting en handelen²⁵.

Met het voorgaande wordt ook Hume's relatieve, maar gebrekkige kennis door Peirce verbeterd. Bij Hume wordt door middel van individueel ervaren, zien en herinneren kennis verkregen "beyond which there is not room for doubt or enquiry". Dit is echter 'biased belief', terwijl bij Peirce sociale confirmatie door allen die kunnen zien, herinneren en bevestigen door experiment voldoende is om wetenschappelijk meer grond onder de voeten te krijgen. Commons, de pragmaticus, noemt dit "scientific belief, ... unbiased meaning of meaning" (IE 153). Kennis is tentatief en relatief omdat er voortdurend getoetst moet worden aan de meningen van een competente groep²⁶.

Ten slotte kan worden gesteld dat met het op de voorgrond stellen van het begrip redelijkheid, met zijn impliciete betekenis van waarschijnlijkheid, ook definitief afstand genomen wordt van de welhaast geprecodeerde natuurwetmatigheden van de klassieke economische analyse. Op deze materie wordt nog teruggekomen.

De kennistheoretische positie van Peirce voert volgens Commons uiteindelijk naar zijn wetenschappelijk pragmatisme. Hij maakt gewoonte en gebruik, in plaats van verstandelijke of zintuiglijke elementen, tot de basis van alle wetenschap (IE 150). Het denken leidt in die optiek tot handelingsgewoonten en krijgt daardoor betekenis. "For what a thing means is simply what habits it involves" (Peirce, 1923 44). De cruciale vraag is dan ook wanneer en hoe wij door gewoonten worden aangezet tot handelen. Voor Peirce ligt in tastbaarheid en praktiseerbaarheid de wortel van ons mentale onderscheidingsvermogen. "Our idea of anything is our idea of its sensible effects" (Idem 45). Wetenschappelijke duidelijkheid wordt in de visie van Peirce verkregen door een nadere beschouwing van de te verwachten praktische effecten van een denkbeeld. Onze conceptie van deze (toekomstige) effecten vormt in feite dit denkbeeld. Commons trekt daaruit de conclusie "Pragmatism is Futurity" (IE 152).

Peirce's wetenschapsopvattingen worden ingekaderd door zijn opvattingen over de werkelijkheid en de dynamiek daarvan. Hij stelde als uitgangspunt dat niet uniformiteit en onveranderlijkheid de basiskenmerken van de werkelijkheid zijn maar diversiteit en ontwikkelings- en veranderingsmogelijkheden. Vanuit oneindige mogelijkheden van ontwikkeling zijn uiteindelijk

---

24. Volgens Commons is sinds Locke in de wetenschap het onderscheid zekerheid-waarschijnlijkheid gebruikelijk. "Yet he lacked the modern concepts of relativity, time, and motion, and sought for something fixed, like an individual soul, an infinite reason, a rational "frame" of the universe, to which all changes and probabilities might be referred" (IE 22).

25. Op dezelfde toets biedt, tussen haakjes, een andere aanslag weer een andere toon. Bijvoorbeeld: "Scientific truth for Commons ... is relative to the interests it serves" (Copeland, 1936 336).

26. Tegelijkertijd kan men dit zien als Peirce's 'oplossing avant Popper' van het probleem van kennisrelativisme. Als er geen algemeen geldende en objectieve kennis kan bestaan, staat in feite de legitimiteit van de wetenschap ter discussie. Buiten de wetenschapsfilosofie wordt ook binnen de sociale wetenschappen hierover voortdurend van gedachten gewisseld en wordt als het ware getracht de eeuwigheidswaarde van sociaal-wetenschappelijke kennis vast te leggen door 'objectieve' standaarden te ontwikkelen. Rickert bouwde op universeel geldende waarden, Weber zag het objectieve fundament in de onderzoeksmethode en Mannheim gebruikte daarvoor zijn kennissociologie. Recent is dit onderwerp weer, onder meer door Giddens, in velerlei publikaties aan de orde gesteld. Zie ook deel II en deel III.

bepaalde gedragsuniformiteiten naar boven gekomen. Maar nog steeds blijft een grote mate van spontaneïteit en diversiteit bestaan. Met deze opvatting keerde Peirce de traditionele, mechanistische blik op de wereld van Newton, en Locke om. Een wereld van waarschijnlijkheid werd opgelegd; absolute wetten bestonden niet; ontwikkeling, verandering en vernieuwing kwamen op de voorgrond te staan.

Het werk van Peirce is van belang geweest voor het denken van onder meer Veblen en Commons²⁷. Tevens vormt het de basis voor het zogenaamde instrumentalisme van Dewey met zijn expliciete waarderingsvragen. Peirce zag het pragmatisme niet als een sociale filosofie maar als een wetenschappelijke procedure. Voor Dewey staat pragmatisme voor de sociale filosofieën van de economisch acterende figuren. Het gaat om wenselijke sociale gevolgen van ideeën. Commons zei beiden te volgen: Peirce in zijn methode, Dewey in de toepassing in de sociale praktijk (Commons, IE 150). Veblen maakt niet direct gewag van de pragmatische filosofie maar gebruikt wel het adjectief pragmatisch. Dit heeft voor hem te maken met 'wordly wisdom' en staat daarmee in contrast met wetenschap. Wetenschap kent geen vooropgezet doel; het is 'idle curiosity'. In dat opzicht staat Veblen veel dichter bij Peirce dan bij Dewey. Sterker nog, hij zou waarschijnlijk Dewey's positie afkeuren. Voor vele latere institutionalisten van Amerikaanse huize echter heeft Dewey de basis gelegd voor hun wetenschapsfilosofische oriëntatie²⁸. "Dewey was the conduit through which many of the precepts of pragmatism migrated over to American social theory in the early twentieth century" (Mirowski, 1014). Het instrumentalisme van Dewey werd een basisingrediënt van het Amerikaanse sociale denken en bijgevolg van het institutionalisme (vgl. ook Gordon, 1980 5). Deze opvattingen zijn in het vorige hoofdstuk al aan de orde geweest. We gaan daarom in de volgende paragraaf slechts summier in op de invloed ervan op de IE.

3.3. Institutionele economie en instrumentalisme

De filosofie is voor Dewey dienstbaar aan de samenleving die gezien kan worden als een continu interdependent proces van leven, mensen en materiële vooruitgang. Kennen en handelen, denken en doen zijn niet te scheiden. De wetenschap is een instrument in de voortdurende reorganisatie van dit proces; het is kritisch denken. Een denken dat leidt tot wetenschappelijke vragen en, doelgericht en instrumenteel, de basis van het waarderingsproces vormt²⁹. Er bestaan in die visie voorts geen absolute waarheden en het individualisme wordt als een te beperkte optiek gezien. Determinisme in de ontwikkelingsgang van mens en samenleving wordt afgewezen omdat het niet alleen de vrijheid van handelende mensen maar evenzeer de betekenis van de ervaring ontkent³⁰. De filosofie moet ten slotte, naast andere georganiseerde intelligentie in Dewey's visie de mens richtingen wijzen naar en helpen met het ontwerpen van een ideaal van een menselijke

---

27. Het is dan ook vreemd dat Mirowski, en in zijn spoor Langlois, de invloed van Peirce voor de institutionalisten als klein bestempelt (Langlois, 1989 276). Zo maakt Commons expliciet gewag van zijn grote schatplicht aan deze filosoof (IE 150).

28. Interessant is overigens in dit opzicht dat er in de wetenschapsfilosofie momenteel een zekere 'revival' van de ideeën van Peirce aan de gang is. Vgl. Rorty, 1986; van Balen, 1987 en 1988.

29. Dit kritische denkproces berust voor Dewey op drietal grondaannamen (Gruchy, TRE 71):

1. de geest-lichaam dualiteit heeft voor het menselijk handelen geen relevantie;
2. middelen en doelen zijn niet strikt te scheiden want bereikte doelen kunnen weer tot middelen worden voor verdere doelstellingen;
3. 'zijn' en 'behoren' zijn moeilijk te scheiden omdat studie van het eerste plaatsvindt om het tweede voor de toekomst te kunnen vaststellen.

30. Over relatieve wetmatigheden: "If we once start thinking, no one can guarantee the outcome, except that many objects, ends and institutions will be surely doomed". Dewey, 1929 1.

samenleving. Kortom, kennistheoretisch is bij Dewey sprake van een actief, kennend en waarderend individu dat kennis gebruikt om de levensomstandigheden van de menselijke gemeenschap te verbeteren.

Deze opvattingen hebben sterk doorgewerkt naar het institutioneel economisch denken na Veblen, al ligt hier evenals op andere vlakken veel nuance in de mate van invloed en uitwerking ervan. Het gaat om de volgende invloeds punten.

Een nadruk op veranderbaarheid van de samenleving op basis van actieve (economisch) handelende subjecten. Daaruit vloeit ook een afwijzing voort van absolute, aprioristische en finale waarheden. Natuurwetten in klassieke zin, gefixeerde of gepredestineerde ordeningsmotieven, worden afgewezen. De creatiemogelijkheden van de mens worden daarvoor, zoals gezegd, in de plaats gezet. Wel is er in het institutionele kamp een grote variatie in de visie op de invloed van het menselijk ontwerp in veranderingsprocessen. Men kan echter stellen dat de sterk door Dewey geïnspireerde institutionalisten grote nadruk leggen op de actief vormende invloed van de menselijke intelligentie³¹.

Samenhangend daarmee is een gerichtheid op probleemoplossend handelen. Er is veel aandacht voor actuele problemen en ontwikkeling van beleidsgedachten zoals over planning en sociale controle. Zo zag Mitchell kennis als een middel tot controle. Het verschaft "the alluring possibility of shaping the evolution of economic life to fit the developing purposes of our race" (Mitchell, TPE 25). Zijn pragmatisch/instrumentele habitus wordt getekend door zijn afwijzing van absolute, generaliserende concepties en zijn opvatting dat voortdurende verandering van theorieën aan omstandigheden noodzakelijk is. Ook anderen als Commons, Tool, Gruchy, Clark, Tugwell en Galbraith hebben soortgelijke visies verkondigd. Loopt er nog een zekere parallel wat betreft de analyse en diagnose van het bestaande systeem en de ontwikkeling daartoe, in hun perspectivische tekeningen zit veel verschil tussen Veblen en diverse institutionalisten na hem. Het verschil wordt goeddeels veroorzaakt door de activistische, sociale waardetheorie van de laatsten.

Daarmee komt ook de normativiteit van de IE naar voren. De probleemoriëntatie vraagt voor de institutionalisten om richtsnoeren, waarden die denken en doen richting moeten geven. "If inquiry is purposive -and it must be- it is value laden" (Tool, 1986 57). Wetenschappelijk onderzoek maakt keuzen noodzakelijk en dat kan alleen gebeuren op basis van criteria. Zoals we nog zullen zien heeft vooral ook Ayres zich met de opstelling daarvan bezig gehouden. Een expliciete waardetheorie kan in die optiek juist theorievorming en empirisch werk leiden en informeren (May and Sellers, 403; zie ook Hickerson, 1118)³².

De voorgaande wetenschapsfilosofische uitstapjes lopen al enigszins vooruit op de methodologische posities van de komende paragrafen. De materie is, zoals gezegd, vaak ook niet goed uit elkaar te houden. We kunnen stellen dat nu meer expliciet opvattingen aan de orde komen die met de relatie wetenschap-werkelijkheid te maken hebben. Meer in het bijzonder gaat het om opvattingen over structuur en dynamiek van het (sociaal)-economische leven. Ook op deze punten tekenen zich scherpe, kritische stellingen af tussen de orthodoxe en de institutionele economie. In de komende paragraaf staat de institutionalistische kritiek op de genoemde grondslagen van de

---

31. Of dat werkelijk een vrij individu betekent en een dam opwerpt tegen determinisme zal in deel II worden bekeken.

32. Door te stellen dat wetenschap een probleemoplossende activiteit is, vat Dewey de selectie van feiten op als een subjectieve probleemdiagnose. May en Sellers vertalen deze stellingname naar het institutionalistisch denken toe: "However, whereas the growth of knowledge tradition recognizes the subject of inquiry through selection, perception, and interpretation of "objective facts", the neo-institutionalist tradition attempts to develop a theory of value to be used in evaluating and resolving the problem situation" (May and Sellers, 402).

standaardeconomie centraal. We beginnen met de krachtige opening van Veblen aan het begin van deze eeuw.

3.4. De kritische aanzet van Thorstein Veblen en enkele andere opvattingen

Een vanouds controversiële opvatting tussen beide economische richtingen betreft de eventuele aanwezigheid van een grondstructuur onder de economische werkelijkheid. Lag deze grondslag zowel bij de rationalist Descartes als bij de empirist Locke nog verankerd in de ultieme waarheid van God, in latere (economische) geschriften krijgt deze een meer seculaire betekenis. En terwijl de analytisch-instrumentele betekenis steeds meer op de voorgrond komt te staan, blijft het finaliteitsaspect van het evenwichtsbegrip echter een onmisbaar ingrediënt van dit denken. Vooral Veblen heeft deze steunpilaar van economisch-wetenschappelijk denken al vroeg, en dan op vaak sarcastische wijze, geattaqueerd. Voor een goed begrip van zijn wetenschappelijke kritiek, een 'recurrent theme' binnen de hier bestudeerde groep, volgt hier een beknopt exposé ervan.

De metafysische grondslag van het (neo)klassieke denken komt volgens Veblen tot uitdrukking in de zogenaamde 'preconceptions of economic science' (Veblen, PSC 150). Een daarvan is de fysiocratische preconceptie van normaliteit (PSC 87). Dit is een soort universalistisch uitgangspunt dat aangeeft dat er 'immutable and unerring laws of nature' bestaan die het kader bepalen van het menselijk handelen en daarmee determinerend zijn voor de ontwikkeling van de samenleving. Voor Quesnay ontleent ook het menselijke morele bestel zijn bestaansrecht aan deze natuurlijke orde (Idem). De door God gegeven natuurwetten hebben een teleologisch karakter. Ze hebben het karakter van een "propensity working to an end, to the accomplishment of a purpose" (PSC 88)³³. Het menselijk gedrag valt in die gedachtengang onder hetzelfde regime en is onderdeel van hetzelfde grote plan. Het is in die optiek duidelijk dat Webers 'Entzauberung' nog niet echt is aangebroken alhoewel de fysiocraten dat inmiddels lichtende seculaire pad wel zijn ingeslagen.

Aan het predestinaire karakter van het normaliteitsconcept kleven voor Veblen twee belangrijke elementen. Ten eerste, een animistisch element en, ten tweede, een soort mechanische, progressieve motoriek, door hem 'meliorative trend' genoemd. Dit laatste aspect neemt volgens Veblen in betekenis toe als het eerste, het animisme, door het werk van economen als Mill, Cairnes en Marshall aan betekenis verliest.

Het animistisch karakter van deze niet-evolutionaire economische wetenschap zit voor Veblen in de verklaringsgronden die voor de samenhang van de economische verschijnselen worden gegeven. Er werken metafysische krachten die richting en zin geven aan het menselijk handelen. Zo straalt volgens Veblen de fysiocratische theorie een verfijnd animisme uit. Er is enerzijds meer eenheid en systematiek in de economische opvatting aangebracht maar anderzijds is het geheel van de natuurlijke orde zelf geharmoniseerd "never being confused or confounded with the sequence of cause and effect" (PSC 93).

De klassieken kennen, aldus Veblen, evenwel al meer 'tamme' niveaus van normaliteit en causaliteit. De animistische preconceptie van dit denkgoed schuilt voor hem in de 'invisible hand':

"... this economic man is part of the mechanism of nature, and his self-seeking traffic is but a means whereby, in the natural course of things, the general welfare

---

33. De plasticiteit van Veblen geeft velerlei omschrijvingen van uiteenlopende zaken. Van het hier aan de orde zijnde fenomeen, het teleologische karakter van natuurwetten, is de volgende omschrijving onvervalst Vebleniaans: "...for all there is a quasi-spiritual nexus between antecedent and consequent in the scheme of operation in which nature is engaged" (Veblen, PSC 89).

is worked out" (PSC 115)³⁴.

Er is hierbij weliswaar sprake van een causale sequentie maar, aldus Veblen, impliciet is er de suggestie van een quasi-spirituele, niet-causale gang naar een gepredestineerd economisch geheel (PSC 116). Aan de orde is hier het gebruik van 'sufficient reason' in plaats van 'efficient cause', twee centrale begrippen die voor Veblen wetenschappelijk demarcerend werken (zie hoofdstuk acht).

Dit voorgaande verschijnsel sluit aan op wat Veblen 'the second great article of the metaphysics of classical political economy' noemt, het geloof in een natuurlijke algemene vooruitgang. Is er aanvankelijk nog een providentiële verklaringsgrond, bij Bentham en de latere utilitaristen is het reeds de hedonistisch calculerende mens die voor de 'natuurlijke' vooruitgang verantwoordelijk is. De teleologische orde wordt nu tot uitkomst van de menselijke pijn-plezier afwegingen (PSC 132). Tegelijk wordt daardoor ook de nietigheid van het individu bevestigd, een radertje in een geheel dat door metafysische ordeningsprincipes wordt vormgegeven. Iedereen maakt zijn 'natuurlijke' afwegingen. Voor de pre-Darwinistische, animistische klassieke economie zijn volgens Veblen verklaringen in termen van oorzaak en gevolg, een 'matter of fact' benadering, niet afdoende. Een formulering in mechanische termen beantwoordt niet aan hun gevoel van waarheid en 'substantiability'. "The ultimate term in their systematisation of knowledge is a 'natural law'" (PSC 61).

Met Mill en Cairnes krijgt het economisch subject enige constructieve, groepsgeoriënteerde vrijheidsgraden en, aldus Veblen, "extra-pecuniary factors are, after all, even if reluctantly, admitted into the body of theory" (PSC 153/154). Natuurrechten en hedonisme komen daarmee onder druk te staan. Maar daarmee ook het inherente vooruitgangsprincipe omdat een zekere erkenning van menselijk ingrijpen in de loop der dingen deze loop minder determinerend van aard maakt.

Met genoemde auteurs begint aldus het dogma van een zichzelf realiserende, economische belangenharmonie terrein te verliezen. In een kader van materiële oorzaak en gevolg verdwijnt het animistisch element van de vroegere finaliteitsgedachte. In de plaats komt een nieuwe normaliteitsstandaard of zoals Veblen stelt "the concept of a colorless normality" (PSC 160). Deze standaard van normaliteit wordt volgens hem verkregen door enerzijds beperkte postulaten over de menselijke natuur en anderzijds een aantal eenvoudige fysieke verbanden die als empirische generalisaties worden opgevat (PSC 163). Elke situatie of gang van zaken die zonder verzwakking de postulaten uitdrukking verleent, kan in die zin, aldus Veblen, als normaal worden beschouwd. Afwijkingen van het normale patroon moeten op het conto van verstorende factoren worden geschreven dat wil zeggen aan oorzaken die niet in de basispremissen zijn begrepen. Deze economische wetenschap is daarom voortdurend bezig met de discussie in hoeverre de concrete feiten de 'normale', door hen geclassificeerde, situatie benaderen. "That is to say, it is a taxonomic science" (PSC 164).

Met deze ontwikkeling wordt, aldus Veblen, de oude mystiek ingeruild voor een soort moderne metafysica. De criticus stelt dit samenvattend aldus:

"The earlier, more archaic metaphysics of the science, which saw in the orderly correlation and sequence of events a constraining guidance of an extra-causal,

---

34. Anders dan voor Smith is voor Ricardo de verdeling van de welvaart van grotere betekenis dan de productie ervan en ziet hij het opsporen van de wetten die deze distributie regelen als de belangrijkste taak van de politieke economie. Als Ricardo echter tot een beschouwing van deze verdelingswetten komt, zijn ze aangekleed als natuurlijke wetten en in gang gezet door gefixeerde menselijke motieven.

teleological kind, in this way becomes a metaphysics of normality which asserts no extra-causal constraint over events, but contents itself with establishing correlations, equivalencies, homologies, and theories concerning the conditions of an economic equilibrium... the pure theory, in its final deliverances, deals not with the dynamics, but with the statics of the case" (PSC 164/165).

Ook de marginalistische theorie ontkomt niet aan het zwaard van Veblen alhoewel de belangrijkste tegenwerpingen daarop al met de kritiek op de klassieken zijn gegeven. Uit een studie van het werk van Marshall en Clark komt hij tot de bevinding dat daarin een gebrek bestaat aan dynamiek en realiteit. De dynamiek die Clark weliswaar uitdrukkelijk in zijn theorie probeert in te brengen, is een dynamiek rond een evenwichtspositie. Deze positie weerspiegelt in feite de perfecte statische situatie "without lag, leak or friction, ... the absolute perfect, 'natural' taxonomic norm of competitive life" (PSC 190). De dynamiek is dan niets anders dan kwantitatieve variaties binnen een gesloten systeem. Anders gezegd, "changes in absolute or relative magnitude of the several factors comprised in the equation" (Idem).

De marginalistische economie is voor Veblen evenzeer taxonomisch van aard omdat ze zich met name beperkt tot definitie en classificatie van verschijnselen in plaats van verklaring ervan (zie onder meer PSC 191). Het is gebouwd op een statische opvatting van een normale, competitieve economische wereld. Men had meer oog voor structuur dan voor functie en men hield zich dan ook bezig met bewegingen van onderdelen binnen een onveranderlijke context. Het concept van structuur bracht ideeën over beweging met zich maar niet het idee van verandering of ontwikkeling (vgl. Gruchy, MET 53). Er is dan geen sprake van economische processen maar van economische gebeurtenissen als variaties van een meer algemene, gefixeerde werkelijkheid. Evolutie kan niet als een dynamisch element worden meegenomen³⁵.

Veblen lijkt erg gebeten op de vermeende analogie tussen de deductieve aannamen en de basisprincipes van het marktsysteem al ziet hij zeker de analytische betekenis van methodische stileringen wel in. "Of course, this perfect competitive system, with its untainted 'economic man', is a fact of the scientific imagination, and is not intended as a competent expression of fact" (PSC 142). Maar als deze identificatie zich echter vastzet, en als een reële alhoewel niet actuele weergave is geaccepteerd, wordt het volgens Veblen een effectief onderdeel van de 'habits of thought' van de onderzoeker en vormt aldus zijn feitenkennis. En daarmee sluipt ook een normativiteit onder een wetenschappelijk mom binnen:

"It comes to serve as a norm of substantiality or legitimacy; and facts in some degree fall under its constraint, as is exemplified by many allegations regarding the 'tendency' of things" (PSC 143).

Met deze, hier gecomprimeerde, kritiek op een van de belangrijkste methodologische fundamenteën van de economische wetenschap van zijn tijd heeft Veblen een zeer belangrijke toon gezet voor de institutionalistische beweging. Zijn kritische formuleringen van met name het aprioristische, a-historische en empirieloze karakter van het neoklassieke denken komen telkens terug, alhoewel meer aangepast, verfijnd en genuanceerd. Daarop is weer reactie gekomen zoals

---

35. Ook aan deze theorie zit er voor Veblen een teleologisme door het economische mechaniek naar een normale evenwichtssituatie. Het rationalistisch en optimistisch achttiende eeuwse concept verschijnt nu in een andere gedaante. Niet de realiteit zoals die zich voordoet krijgt aandacht maar een soort transpositie ervan vastgezet in een logisch kader. De marginalisten bestuderen in de ogen van Veblen dat wat zou kunnen of zou moeten in plaats van wat is. Er is als het ware een algemene wet, een soort economische gravitatiewet die economische verstoringen weer oplost. Menselijke interventie stoort voorzover deze afwijkt van de rationaliteitsconceptie van de natuurkrachten en is als zodanig onwenselijk.

Lionel Robbins' beroemde apologie van het logisch empiristische neoklassieke denken. Lange tijd vormde dit essay voor menig econoom standaardwijsheid. Door onder meer ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie heeft het echter aan belang moeten inboeten. Alvorens te bezien wat de IE in deze sfeer grosso modo zelf aan 'wijsheid' naar voren brengt, volgen nu eerst nog summier enige andere kritische institutionalistische geluiden.

Voor Commons stellen de vele interdependenties en de voortdurende beeldsprongen in de economische realiteit limieten aan de mate van wetenschappelijke abstractie. Men vervalt daardoor mogelijk in een soort mathematisch agnosticisme, een stel getallen en vergelijkingen "without assumptions of cause and effect, purpose and instrument, medium of communication, or other volitional, metaphysical, or ghostly concepts" (Commons, LFC 375).

Commons legt grote nadruk op de verschillen in de aard van de data van de onderscheiden wetenschappen. In feite gaat het deze schrijver daarbij eveneens om de structuur en de dynamiek van de (economische) werkelijkheid en de gebruikte theoretische concepten. Hij stelt dat de data van de natuurwetenschappen als bindend principe het mechanisch concept kennen met een ingebouwde (natuurlijke) tendens naar evenwicht. De biologische wetenschappen zijn uitgerust met een organisch concept dat op een procesmatige wijze opereert. Het mechanisme is repetitief, het organisme veranderend van karakter. Het organisme voert ook het evolutieconcept met zich mee. Dit begrip is echter niet zonder meer te transplanteren op de verschijnselen die binnen de sociale wetenschappen worden bestudeerd. Waar in de biologische werkelijkheid sprake is van 'unintended or accidental changes', en daarom niet wezenlijk verschilt van mechanische bewegingen, bevatten de data van de sociale wetenschappen, waartoe de economie behoort, de elementen van menselijke wil, doelgerichtheid en historiciteit.

De opbouw van de menselijke wereld wordt voor Commons echter beheerst door collectieve krachten. De mens is een schepping van zijn omgeving, gevormd door verwachtingen, waardeopvattingen en doelgerichtheid (vgl. Commons, IE 648). Daarom is voor Commons een beschouwing van de economische werkelijkheid als gedreven door individualistische doelstellingen een verkeerde of op zijn minst een eenzijdige voorstelling van zaken. Sociale gehelen zijn in de loop van de geschiedenis opgezet om individuele driften in sociaal wenselijke banen te leiden en hebben vervolgens gedragsdeterminerende kracht verkregen. Men kan Commons zo interpreteren dat voor hem de eenheden (waaronder het economisch subject) pas dan artificiële, veranderende en scheppende, mogelijkheden hebben wanneer ze in een sociaal geheel zijn opgenomen. Noch een mechanistisch noch een organicistische metafoor is hier toepasbaar maar, wat Commons zelf noemt, een 'going concern', een collectief menselijk ontwerp.

Veblen en Commons zien beiden maatschappelijke conflicten in plaats van de neoklassieke spontane, harmonische orde. Waar Veblen echter ongedetermineerde, open einden ontwaart, bouwt Commons een indrukwekkend menselijk bouwsel dat mogelijk op lange termijn een harmonische, weliswaar gecreëerde, orde belooft.

Ook Mitchell verwerpt het (neo)klassieke evenwichtsprincipe, het spontane resultaat van economisch handelen. Tussen statica en dynamica bestaan in zijn visie geen ondubbelzinnige markerings van oorzaak en gevolg. In zijn veelgeroemde 'Business Cycles' uit 1913 komt Mitchell tot de conclusie dat velerlei factoren, van reële zowel als van monetaire aard, in voortdurend verschuivende mate tot economische instabiliteit leiden. Daarom ook ziet Mitchell, in tegenstelling tot de (neo)klassieken, verandering juist als normaal en niet evenwicht of een tendens daartoe (Mitchell, BC 375). 'Onevenwichtigheden' zijn dan situaties die om institutionele arrangementen vragen, situaties die door mensen als onwenselijk zijn gedefinieerd.

Mitchell heeft evenals Veblen en Commons de vinger gelegd op een zere plek van het (neo)klassieke denken namelijk de toepassing op de economische realiteit van de Newtoniaanse

mechanica met zijn uniformiteiten en absolute wetten. En het tekent zijn scherpzinnigheid dat hij al rond 1914 de conceptuele revolutie, die de quantumtheorie in de fysica teweegbracht, voor de economische theorie van een betekenis wilde voorzien (vgl. ook hoofdstuk acht).

Uit Galbraith's visie op de economische wetenschap kan ook zijn institutionalistische kijk op de economische werkelijkheid worden afgeleid. Voor Galbraith vormt het gebrek aan zicht op verandering in brede zin een kritiekpunt op de gangbare economiebeoefening. Ook hij wijst op het specifieke karakter van economische verschijnselen ten opzichte van de objecten in de fysische wetenschappen. In deze laatste tak van wetenschappelijke bedrijvigheid wordt verandering alleen met ontdekking geassocieerd, met kennisverbetering dus. Het studieobject zelf verandert niet.

"In economics, as in other social sciences, there is change both in the state of knowledge and in what is being studied. ... New knowledge or new interpretations of existing knowledge are much welcomed. Changes in the underlying institutions are much more slowly assimilated" (Galbraith, NIS 410).

De economie heeft niet eenzelfde stabiel platform als de fysica, de chemie, de geologie en de biologie. Om onder dezelfde wetenschappelijke standaarden te vallen, kan men weliswaar een dergelijk platform vooronderstellen. Maar dan moet men tevens, aldus Galbraith, de relevantie van onderliggende verandering ontkennen (NIS 411). Kritiek hierop kan de wetenschapper afdoen als uitingen van een ongedisciplineerde verbeelding. Maar, aldus Galbraith, een ambachtsman zou zich een dergelijke houding niet kunnen aanmeten en zonder direct de mainstream economie te noemen, kan zijn verwijzing naar de wetenschapper van deze huize toch niet worden misverstaan. "He can be a Luddite without violence and indeed without knowing it" (NIS 412).

Concluderend kan, ten eerste, worden gesteld dat de institutionalisten het spontane, zelfcorrigerende, geïdealiseerde en daarom werkelijkheidsvreemde karakter van het evenwichtsconcept sterk hebben gekritiseerd³⁶. Een tweede punt is dat de individualistische conceptie van de werkelijkheid tezamen met de aanname van eenvoudig moverende krachten als onjuist of als te beperkt worden gezien. Ten slotte is er het gebrek aan 'historiciteit' van het neoklassieke denken³⁷.

---

36. Men zou in meer hedendaagse terminologie kunnen zeggen dat de werkelijkheid geen 'boot-straps' kent. Zo stelde Veblen dat de klassieke opvatting, dat verstoringen weer naar 'normale' condities zouden leiden, een soort toverkracht vooronderstelde. Immers in een causale sequentie laat het verdwijnen van de ingreep de uitkomst nooit dezelfde zijn als wanneer er geen ingreep had plaatsgevonden (PSC 116). In geval van het bloedeloze marginalisme had men een dergelijke deus ex machina niet meer voorhanden en moest men zich tevreden stellen met correlaties, equivalenties, gemeenschappelijke noemers en theorieën over voorwaarden voor evenwicht kortom, met statica (PSC 164/165). Nog anders gesteld, men kon nog alleen dynamiek zien in de trillingen rond het veronderstelde evenwichtspunt, een mechanisch, repetitief systeem dus. Zie verder de eerdere tekst.

37. Een aardige analogie ter ondersteuning dient zich hier aan. In zijn boek 'De man die zijn vrouw voor een hoed aanzag' beschrijft Oliver Sacks een paar gevallen van zware amnesie, een zelfs van een totaal verlies van geheugen. Dit kwijtraken van verleden, van wortels dus, doet, aldus Sacks, een 'Humeaans wezen' ontstaan die niets meer is dan "een bundeling of een verzameling van verschillende sensaties die elkaar met onvoorstelbare snelheid opvolgen en in voortdurende verandering en beweging zijn" en "die was herleid tot louter 'onsamenhangende' beweging en verandering" (Sacks, 45; cursivering A.N.). Volgens mij wordt ook ten aanzien van economische verschijnselen samenhang mede vanuit een (historisch) tijdsperspectief gerealiseerd.

Overigens moet voor wat betreft het neoklassieke denken het Humeaanse wezen wel door een Cartesiaanse robot worden vervangen. Dat maakt overigens niet uit. Het gaat hier slechts om de gevolgen van een gebrek aan historiciteit.

Men werkt met een statische institutionele structuur waarvan de kenmerken maar een beperkte rol van betekenis lijken te spelen in het economisch gebeuren.
Deze opmerking sluit aan op het thema van de volgende paragraaf.

3.5. De institutionalistische visie op dynamiek en structuur van de (economische) werkelijkheid

De positie die veel institutionalisten tegenover het evenwichtsconcept innemen, kan algemeen als evolutionair worden aangeduid. Veblen doopte zijn werk dan ook 'evolutionary economics'. Tegenover de mechanisch-causale conceptualisering van de (neo)klassieken stellen de institutionalisten hun opvatting van het economisch leven als een proces. Het tekent voor een brede benadering van economische verschijnselen, vaak ook aangeduid als de cultuurbenadering. Evenals het begrip evenwicht voor de gevestigde economie geeft het begrip proces voor de institutionalisten de abstractie aan van de evolutionaire/institutionele economie. Met het begrip wordt een wetenschappelijke stellingname aangeduid die economische verschijnselen ziet als veranderlijk, dynamisch, groeiend en ontwikkelend alsmede deze ingebed weet in een patroon van interdependente relaties. Allerlei gebeurtenissen en ontwikkelingen uit het verleden hebben op een gecompliceerde manier geleid tot de huidige sociaal-economische levensvoorwaarden en instituties. Aan de basis van het proces -"a notion of a sequence, or complex, of consecutive change" (Veblen, PSC 32)- ligt aldus het principe van 'cumulative change'. In een keten van oorzaak en gevolg is er voor Veblen sprake van een voortdurende continuïteit van economische ontwikkeling³⁸. Gruchy stelt in deze context dat de evolutionaire-economische gedachten van Veblen en anderen een 'logic of becoming' impliceren in plaats van het pre-Hegeliaanse 'logic of being' (Gruchy, MET 54). Daarbij is sprake van een sterke verwantschap met het organische, holistische concept (zie verder) en is de aandacht sterk gericht op het integrale, samenvattende economische stelsel. Veblen en anderen hebben specifieke begrippen en concepten ontwikkeld om deze processen transparant te maken en te kunnen toepassen op de actuele wereld. Bovendien werd (en wordt) vaak uitgebreid cultuur-historisch werk verzet om ontwikkelingen te kunnen traceren³⁹. In de aandacht die nog aan veranderingsprocessen wordt gegeven, wordt op de specifieke aard van het evolutionaire concept verder ingegaan.

Verbonden met het evolutionaire concept is bij veel institutionalisten vaak een holistische of collectivistische benadering van het economisch leven. Men bedoelt hiermee een visie die de (economische) wereld ziet als een evoluerend dynamisch geheel, waarbij niet alleen het geheel groter is dan de som der delen, maar de delen zich bovendien zo tot elkaar verhouden dat hun functioneren door hun onderlinge relaties wordt geconditioneerd. Deze totaalbenadering staat tegenover zogenaamde atomistische constructies die een soort opvatting van 'ab uno omni discet'

---

38. Veblen poneert over ontwikkeling evenwel, anders dan zijn klassieke confraters, geen progressief karakter.

39. Overigens werd 'historisch' onderzoek ook door andere economen verricht en dan niet alleen door aanhangers van de Duitse historische school. Bijvoorbeeld door J.B. Clark, vader van J.M. Clark de institutionalist, in 'The Essentials of Economic Theory', New York, 1907. Veblen kritiseert wat hij noemt Clark's normaliseren van gegevens en de daarbij horende historische gissingen ten einde vroegere stadia van economische ontwikkeling inpasbaar te maken in een aprioristisch schema. Hij noemt dit 'conjectural history' dat duidelijk geen wetenschappelijke 'genetic account' kan heten (PSC 184/187). Het mag duidelijk zijn dat 'conjectural', verondersteld of gissend, in de hier gebruikte zin een duidelijk meer negatieve betekenis heeft dan bijvoorbeeld bij Popper waar het als een onmisbaar element van wetenschappelijke voortgang wordt beschouwd (zie Popper, 1963 33-65).

huldigen dat wil zeggen dat het geheel uit de individuele eenheid kan worden gekend. Ging het bij de controverse tussen evenwichtsgang en evolutie om de dynamiek van het stelsel, hier betreft de tegenstelling de structuur van de economie, ofwel de functionele compositie. De twee aspecten van de werkelijkheid hangen in een theoretisch perspectief echter wel met elkaar samen.

Bij de institutionalisten ligt de betekenisstroom van hoger naar lager. Men moet economisch gedrag, van individu of onderneming, plaatsen in het totale economische kader en de kenmerken die daarin domineren. Het zijn de collectieve grootheden die voor de institutionalisten het meest tellen. Daarbij dient rekening gehouden te worden met het gegeven dat het integrale economische patroon, de 'Gestalt', van vandaag elementen van gisteren in zich draagt zoals gewoonten, gebruiken, tradities en religie en dat er 'cultural lags' optreden (Gambs, 25). Bovendien is het van belang in te zien dat hier geen sprake is van een relatief gesloten, autonoom systeem afgescheiden van de sociale en fysieke omgeving. Integendeel, er is in deze optiek zicht op een open systeem in voortdurende dynamische, positieve en negatieve interactie met andere subsystemen. Het mechanisch en zelfregulerende karakter van de economische processen in de gangbare theorie wordt met deze opvatting verworpen (Kapp, 1967 6/7; 1976 213).

3.6. Slot

De collectivistische en evolutionaire opvattingen werken bij de meeste institutionalisten in het theoretische werk door. Bij Veblen en Galbraith in hun analyses van het Amerikaanse kapitalistische stelsel, bij Ayres en Tool in hun waardetheorie, bij Myrdal en Street in hun ontwikkelingseconomie⁴⁰, bij Gruchy in zijn planningstudies, en bij Commons in zijn conceptualisering van economische theorie.

Deze laatste figuur probeert zijn uitgangspunten expliciet handen en voeten te geven en gaat dan ook op zoek naar een geschikte formulering van de tijdsgeoriënteerde 'part-whole relation' (IE 736). Het overkoepelende concept van Commons' economische begrippen of principes vormt 'Willingness'. Onder deze centrale grootheid legt hij het functioneren van de economie uiteen in vijf interdependente principes: 'efficiency, scarcity, working rules, sovereignty and futurity'. Deze passen in het dynamische deel-geheel patroon waarbij de delen zelf weer gehelen zijn en ieder deel zijn eigen formule vereist, en zo verder naar de kleinste elementen van de wetenschap toe. Het is een duidelijk holistisch, evoluerende formule, zoals uit het volgende, afsluitende citaat blijkt:

"These five part-principles constitute, in their interdependence, the whole of the principle of Willingness. This, as concept, is the complex attributes of human beings. As principle, it is the expected repetition, with variability, of the total of human acting and transacting within the limiting and complementary interdependence of the principle scarcity, efficiency, working rules, sovereignty, and futurity. ... A change in one dimension changes all the others ... If efficiency increases, then scarcity diminishes; a variation of working rules occurs, as well as of

---

40. Zo komen genoemde gedachten duidelijk naar voren in het samengestelde begrip 'circulaire, cumulatieve causatie', een analyseinstrument dat in een bepaalde vorm al bij Wicksell en Veblen aanwezig is maar door Myrdal van een bredere, collectivistische inhoud is voorzien. Naast economische factoren wordt in dit verband ook aan sociale en politieke variabelen relevantie toegekend (Myrdal, ADR; zie ook Kapp, 1968 9). Met een soort matrijs van interdependente variabelen kunnen grote dynamische en open systemen in hun ontwikkeling worden gevolgd. Later heeft Myrdal het begrip omschreven als 'the principle of interlocking circular dependencies within a process of cumulative causation' (Myrdal, ETU 23). Zie ook hoofdstuk zes.

expectations of the future, and perhaps of the use of sovereignty" (IE 738)⁴¹.

---

41. Op de bijzondere conceptuur van Commons, uiting van collectivistische en evolutionaire vertrekpunten, zal met name paragraaf 6.4. ingaan.

Schaarste, conflict en waarden

4.1. Inleiding

De algemene vertrekpunten van het vorige hoofdstuk laten uiteraard hun invloed gelden op de formulering van de specifieke opvattingen over de economische werkelijkheid. Het gaat dan onder meer om de ideeën over de economische verhouding mens-natuur en de ordening die daardoor in de menselijke samenleving wordt aangebracht. Verweven daarmee is het vraagstuk van harmonie dan wel conflict in het economisch verkeer en, meer toegespitst, de problematiek van de economische verdeling.

De standaardconomie bestudeert in feite vooral bepaalde uitkomsten van individuele handelingen die op zichzelf vaak oppositioneel ten opzichte van elkaar staan. Aan dit laatste aspect wordt doorgaans verder geen aandacht besteed. Aan eigenbelang inherente conflicten vinden immers een weldadige synthetiserende oplossing in het marktstelsel. Het bestaan van een dergelijke ideale grondstructuur maakt juist het nastreven van eigenbelang rationeel en legitiem. In die zin werd in het verleden dan ook stelling genomen tegen uitspraken als die van de Mandeville, dat 'private vices are public virtues'.

Nu is het zeker zo dat vroege economische denkers als Smith (met name in zijn 'The Theory of Moral Sentiments'), Malthus en Mill de noodzaak inzagen van instituties voor de controle van individueel gedrag. Voor Malthus zijn instituties zowel overbodig waar ze het eigen verantwoordelijkheidsgevoel van de bevolking ondermijnen ('poor laws') als nodig om antisociaal gedrag te beteugelen. "But the truth is, that though human institutions appear to be, and indeed often are, the obvious and obtrusive cause of much mischief to society, they are, in reality, light and superficial in comparison with those deeper-seated causes of evil which result from the laws of nature and the passions of mankind (Malthus in Spengler, 1974 882). Ricardo, ten slotte, ontwaarde onverzoenlijke tegenstellingen in de samenleving maar zag deze als onderdelen van de natuurlijke orde.

In formele zin kan men schaarste omschrijven als een beperkte, fysieke aanwezigheid van middelen en goederen in relatie tot de menselijke behoeften. De klassieken legden vooral nadruk op de eerste term, terwijl de Oostenrijkse school vooral de behoeftenkant op de voorgrond plaatste. In de verdere ontwikkeling van de economische wetenschap werd aan beide aspecten aandacht gegeven en kreeg het begrip de contouren van een prijsgebonden 'matchingsproces'.

Voor de institutionalisten is schaarste verbonden met conflict. Er is al fond sprake van een waardenstrijd. Veblen maakt een onderscheid naar sociale context: schaarste voor individu, klasse of gemeenschap. Deze indeling geeft al een perspectief aan van mogelijke conflicten over schaarse middelen. Daarbij wordt ook het machtsaspect aan het begrip verbonden. Commons spreekt behalve over natuurlijke schaarste ook over kunstmatig gecreëerde schaarste, "scarcity of proprietors" of "scarcity of those who have legal control, not scarcity of goods" (Commons, IE 6; 169). Ook hier zijn de menselijke verhoudingen een onmiskenbaar ingrediënt van het begrip doordat schaarste geïnstitutionaliseerd en gesanctioneerd is, met name in en door 'property rights'. Met betrekking tot de institutie eigendom stelt Commons dat het niet alleen het 'houden' van zaken inhoudt maar ook, en misschien vooral, de macht aan anderen het gebruik ervan te 'onthouden'. Daarmee wordt duidelijk het zicht op schaarsteconflicten geopend.

Na de Tweede Wereldoorlog krijgt schaarste bij onder meer Ayres, Galbraith, Gruchy en Klein een 'affluent' karakter. Niet het gebrek aan productiemogelijkheden of productiemiddelen is dan doorslaggevend maar de specifieke richting of aanwending naar behoeften toe (Ayres, TEP 113 en

TRS 235/236; Gruchy, CET 8). Behoeften krijgen een maatschappelijke doordenking, mede ook door de wijze waarop ze blijken te kunnen worden gemanipuleerd. Een terugkerend thema hierbij vormt de verdeling van middelen tussen de private en de publieke sector. Een dergelijke opvatting van schaarste tekent voor conflicten op allerlei niveaus. Zo neemt bij Heilbroner deze problematiek zelfs de vorm aan van een soort moderne Götterdämmerung met dramatische uitingen van conflict (Heilbroner, 1980).

Schaarste heeft weliswaar een ander accent gekregen, een accent dat een grotere betrokkenheid van uiteenlopende collectiviteiten en vooral van de overheid te zien heeft gegeven, de noodzaak van conflictdempende regulatie is onverlet gebleven. Het voorkomen, oplossen en beteugelen van schaarste-conflicten heeft een grote variëteit aan collectief handelen en aan formele en informele, gecreëerde en spontane regelingsvormen voortgebracht. Zonder de controle door een bepaald coördinatiesysteem, aldus Clark, zou men niet kunnen produceren, consumeren of zelfs kunnen leven (PSE, 17/18)¹.

Het eerder besproken begrip historiciteit krijgt vooral in de context van dit ordeningsvraagstuk betekenis. Dit geldt ook voor het waardenaspect dat verbonden is aan de door instituties gemarkeerde interacties van economische subjecten. Deze zaken komen in dit hoofdstuk dan ook aan bod na de specifieke opvattingen over natuur-mens-samenleving, over schaarste en conflict dus.

Een enigszins uitgewerkte visie over deze laatste materie kan uit Commons' werk worden gehaald. Van belang zijn vooral de argumentatie en het vinden van enkele kernpunten van institutioneel denken².

4.2. Commons over schaarste en collectief handelen

Met zijn 'natural rights of life, liberty and property' attaqueerde Locke, aldus Commons, in 1678 frontaal de dan geldende goddelijke fundering van politieke macht. De laatstgenoemde opvatting zag de menselijke samenleving als een organisme waarin de individuen door erfelijkheid en karakter aan elkaar zijn verbonden en aan het geheel zijn gesubordineerd. Rijkdom was in die zin het product van de gemeenschap en individueel eigendom werd als afgeleid gezien van de soeverein. Deze laatste werd geacht een aantal door God en de natuur toebedeelde taken te verrichten. Locke daarentegen beschouwde de samenleving als een mechanisch geheel van wederzijds afhankelijke individuen. Rijkdom vormde in die zin de som van de individuele bijdragen. Privé-eigendom ging volgens hem aan soevereiniteit vooraf en politieke macht werd ontleend aan met rechten omkleedde individuen (IE 26).

Als een consequente gedachte daarvan ontwikkelde Locke 'the divine right of Labor'. De arbeider had in Locke's ogen het eigendomsrecht op het door hem vervaardigde product. Arbeid werd door hem gezien als de enige bron van waarde. In deze notie, "a compound idea, derived from his Puritan contemporaries" (IE 31), verenigde Locke arbeid, materiaal en bezit. Arbeid en accumulatie vonden plaats door de plicht aan God. In principe was er sprake van overvloed. Schaarste betekende slechts imperfect menselijk gedrag voor de ogen van God. Gods gaven waren voor

---

1. Overigens moet in dit verband worden vermeld dat overheidsbemoeiing met het economisch leven binnen de groep institutionalisten voor- en tegenstanders heeft. Naast planlustigen zoals Gruchy en Stanfield zijn er veel institutionalisten, die juist de regulatieve kracht van de intermediaire sociale organisaties benadrukken en daarbij vaak ook aan de markt een belangrijke richtinggevende betekenis toekennen.

2. Met deze behandeling wordt ook uitdrukkelijk een analytische distictie beoogd ten opzichte van het begrip menselijke natuur, het economische gedragsaspect in economische theorieën. Daaraan is hoofdstuk vijf gewijd.

Locke gemene gaven wat echter geen gemeenschappelijk eigendom, om reden van schaarste, inhield. Het betekende het bestaan van alom gelijke mogelijkheden op grond van overvloed (IE 32).

De aanname van overvloed in het economisch stelsel reduceert in de ogen van Commons de economische wetenschap in feite tot een technisch vak. Er bestaat dan slechts een efficiëntievraagstuk om de goederen aan de natuur te ontfutselen. Dit is ook een klassiek uitgangspunt, de klassieke productiezijde. Smith ziet in 'The Wealth of Nations' schaarste niet als een natuurgegeven maar als een uitvloeisel van interventies in de markt met name door de publieke macht. De impliciete overvloedsgedachte verhinderde een onderscheid naar onpersoonlijke economische categorieën als pacht, interest, winst en loon. Pas na Malthus, als schaarste als economische principe ingang heeft gevonden, komt deze functionele systematiek naar boven.

Een meer adequaat postulaat over deze mens-natuur kwestie werd reeds vóór Malthus naar voren gebracht door David Hume. Deze Schotse filosoof meende dat in een wereld van overvloed (verdelings)conflicten en bijgevolg rechtvaardigheid ('justice') geen bestaansrecht zouden hebben. "This state of abundance was the poetical fiction of a golden age and the philosophical fiction of a state of nature" (IE 141). Uit deze visie ontspringt voor Commons de conclusie dat de economie (evenals het recht en de ethiek) niet zozeer door de betrokkenheid van de mens op de natuur maar juist door de intermenselijke relaties wordt bepaald. Schaarste leidt tot verdeling. Het wijst, anders dan de techniek, naar een sociale relatie en naar de onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid van (economische) personen. En daaruit resulteert de noodzaak van ordening, van sociale controle en het ontstaan van een bonte hoeveelheid georganiseerde en ongeorganiseerde instituties. Schaarste legt de kiem van belangenconflicten en de noodzaak hiervoor 'redelijke' oplossingen te vinden. Deze praktische compromissen "subordinate the immediate interests of self to that sharing with others of limited opportunities ..." (IE 143). Erkenning van de centrale plaats van schaarste leidt, aldus Commons, tevens tot een andere opvatting over de economische wetenschap.

"Scarcity operates, as Hume says, both as self-interest and as self-sacrifice, and an economics based on Hume's scarcity permits a union of economics, ethics, and jurisprudence; whereas the economics of self-interest, following Adam Smith or John Locke on the assumptions of abundance and divine beneficence, divorced economics from ethics and law" (IE 143; vgl. ook Commons in JSP, 13).

Voor Commons ligt hier het motief om eerder schaarste dan de wet van vraag en aanbod of het eigenbelang als universeel principe te beschouwen. Schaarste maakt samenwerken en groepsleven noodzakelijk. Daarom ook is collectief gedrag in deze visie belangrijker dan individueel-economisch handelen.

Opklimmend van de voorgaande opvattingen over de mens-natuur verhouding ligt aldus in het schaarstebeginsel voor Commons de basis van de sociale orde. Ook hier weer grijpt Commons in eerste instantie terug op Locke. In 1689 formuleerde Locke namelijk het goddelijk recht van vrijheid en eigendom. Dit recht werd als een goddelijke weldaad gezien vergelijkbaar met de aardse overvloed. Deze aanname van een goddelijke grondslag voor vrijheid en eigendom leidt echter tot problemen wanneer men de veronderstelling van een overvloedseconomie laat vallen en er een 'God of scarcity' voor in de plaats stelt. Dan "we must look elsewhere than to economics or philosophy to discover the origin of divine and natural rights. We find it in Custom" (IE 41). Ook hier leidt de weg weer naar Hume.

Gebruiken ('customs') worden gekenmerkt door herhaling, navolging en variatie van praktijken en handelingen³. Ze zijn altijd in beweging. Maar er is geen sprake van radicale of plotselinge verschuivingen want ze wortelen in elementair menselijke trekken als instincten en elementaire op overleving gerichte gewoonten (IE 45). Ze zijn bovendien voortdurend onderhevig aan selectie gericht op het bevorderen van die collectieve gedragspatronen die het best toegesneden zijn op veranderende politieke en economische condities. Deze selectie komt voor Commons tot stand door de werking van de menselijke wil en daarom:

"... it is much like the artificial selection of Darwin's evolution, applicable, however, to practices and transactions suited to changing social conditions ..." (IE 45).

De mens conformeert zich aan de regelmatig terugkerende praktijken wat volgens Commons de enige manier is om in leven te blijven en vrijheid, eigendom, veiligheid en democratie zeker te stellen⁴.

Gewoonten en gebruiken zijn grondtrekken van menselijke verhoudingen en worden daarom ook wel omschreven als 'laws of human nature'. Ze weerspiegelen de behoefte aan orde en ordehandhaving in menselijke verhoudingen. Economisch gedrag is voor Commons fundamenteel sociaal van aard en geen individueel verschijnsel. Dit betekent echter geen blinde sturing van bovenaf. In tegendeel het wijst op de bewuste omzetting van conflicterende wensen en belangen in praktische *modi vivendi*. Een standpunt dat Gruchy kenschetst als een mengeling van sociaal voluntarisme en economisch determinisme (Gruchy, MET 164).

In zijn studie naar de rechtsgrondslagen van het kapitalistisch systeem, 'Legal Foundations of Capitalism' (LFC), heeft Commons geschiedkundig de hier aangesneden thematiek onderzocht. Economische schaarsteverhoudingen hebben al vroeg door de velerlei conflicten die daarmee gepaard gingen, aanleiding gegeven tot ordening en het ontstaan van recht. Als een rode draad door de rechtsgeschiedenis van de Engelse en latere Amerikaanse samenleving lopen noties van economische vrijheid. In de eerste fase, de tijd van de 'rent bargain' worden rechters, boeren en pachters 'vrijgemaakt' van de landeigenaren. In de daarop volgende periode -de tijd van de 'price bargain' (LFC 225 ev.)- kregen de gilden en corporaties allerlei privileges die juist later weer als belemmerend werden ervaren voor de economische ontwikkeling. Regels voor vrije concurrentie en contractrecht kwamen op. Naarmate de economie verder ontwikkelde en in een sterke expansie van krediet en kredietvormen, of meer algemeen, van abstracte geldwaarden tot uitdrukking kwam, kwamen nieuwe rechtsbehoeften op⁵. Centraal stond daarbij de notie van rechtvaardigheid (LFC 233/234). Het ging daarbij om de bepaling van niet direct tastbare, toekomstige waarden; de eigendomsnotie had een andere inhoud gekregen. Steeds weer gingen rechters zakenpraktijken die

---

3. Gebruik en gewoonte worden vaak naast en door elkaar gebruikt. Gebruik heeft een collectieve connotatie terwijl gewoonte een meer individueel bepaalde inhoud heeft. "Habit is individual repetition. Custom is a kind of social compulsion imposed on individuals by the collective opinion of those who feel and act alike" (IE 153). Over de origine en gewicht van beide termen stelt Commons: "But custom is more than habit. It is the social habit which creates individual habit" (IE 45).

4. De laatste toevoeging is een vrije vertaling van Commons "to obtain ... consent" (IE 45).

Er is in Commons' visie sprake van zowel terugkerende gedragingen, herinneringen en verwachtingen als van duplicatie van handelingen, herinneringen en verwachtingen van degenen van wie we voor onze bestaanszekerheid afhankelijk zijn.

5. Het luidde de voor economische ontwikkeling en rechtsspraak zo belangrijke verschuiving in van eigendomsopvattingen namelijk van fysieke via onlichamelijke ('incorporeal') naar abstracte ('intangible') eigendom. Zie o.a. Commons, JSP 14.

impliciet in het investeren met winst oogmerk lagen vervat, waarde toekennen en sanctioneren. Wettelijke ondersteuning volgde daarop, alhoewel vaak zeer vertraagd. Voor Commons vormde deze legale bekrachtiging van de rechten verbonden aan vermogenstitels en de verhandelbaarheid daarvan, een essentiële stap verder op het pad naar het moderne kapitalisme.

Met de industrialisatie breekt voor Commons de tijd aan van de 'wage bargain' (LFC 283). De eerdere ontwikkeling van zaak en recht en de daarbijbehorende eigendoms- en vrijheidsopvattingen werkten nu ook door naar de opkomende arbeider en zijn arbeid, door Smith als de meest heilige en onwrikbare eigendomsvorm gezien. In de rechtsontwikkeling van het kapitalisme vormden de specifieke, juridische aspecten rond aan- en verkoop van arbeid een centraal ontwikkelingsprobleem. De fysieke verbondenheid van arbeider en arbeid maakten andere rechtsprincipes noodzakelijk. Ongestuurde, vrije concurrentie op het terrein van de arbeid zou, aldus Commons, tot grote conflicten en wanorde leiden. Sturing, samenwerking en een 'common law of labor' werden noodzakelijk.

Dit arbeidsrecht zorgde voor een 'new equity', dat bescherming ging bieden aan de arbeid. Daarbij kwamen arbeidspraktijken naar boven die een erkenning inhielden dat er, met het oog op een breed aanvaarde billijkheid, zekere limieten aan de vrije concurrentie moesten worden gesteld. Evenals dit het geval was bij zakelijke meningsverschillen probeerden de rechtbanken ook in de arbeidssfeer te komen tot een concept van 'reasonableness': "the highest degree of safety, health, well being of employees, etc., that the nature of the industry or employment reasonably permit" (Myself 155). Conflicten werden in toenemende mate pragmatisch opgelost wat vaak redelijkheid boven logica stelde. Deze redelijkheid, formeel door de rechters gesanctioneerd, was volgens Commons inhoudelijk veelal gebaseerd op de praktijken van progressieve werkgevers. Dit gaf aanleiding tot het ontstaan van een solide patroon van redelijke arbeidspraktijken.

Tevens betekende deze rechterlijke interventies de vorming van een ander waardeconcept dan die van de gangbare economiebeoefening. Redelijke waarde komt naar voren door rechterlijke aanpassingen van verdelingsnoties aan veranderende politieke, economische en morele omstandigheden. Economische waarden zijn daardoor relatief en veranderlijk. Rechters richten zich vooral op de stabiliteit en de voortgang van de maatschappelijke werkelijkheid en stellen hun oordelen daarop in. "Reasonable value is pragmatic, not logical; it is action, not truth; justification, not justice" (Commons in: Gruchy, MET 203).

Als de sociaal-economische werkelijkheid steeds ingewikkelder wordt, komt in het begin van de twintigste eeuw het verschijnsel op van de administratieve overheid. Deze treedt voor een deel in de plaats van het juridisch apparaat. De 'commissie' doet zijn intrede, voor Commons een overbrugging van de scheiding van wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. Veel conflictbronnen lijken daardoor te worden gedempt of te worden gekanaliseerd. Het leidt, aldus Commons, tot een soort 'industrial government' (vgl. IGV).

Uit het voorgaande is een aantal punten te distilleren waarvan de meeste in een of andere vorm in het meeste institutionalistische denken kan worden teruggevonden. Op de eerste plaats geeft schaarste aanleiding tot (verdelings)conflicten, niet tot harmonieuze economische verhoudingen. Dit leidt, ten tweede, tot het op de voorgrond treden van mens-mens relaties. In essentie betekent het kapitalisme dat ieder zijn brood niet zozeer verdient in een efficiënte controle van de natuur maar vooral in zijn contacten met anderen (economische subjecten). Ten derde wordt het individuele handelen in sterke mate gecoördineerd door middel van gebruiken, recht en wet. Commons spreekt hier over het principe van de 'working rules' (LFC 5/6; IE 704/705) waarin een collectief-voluntaristisch principe en een procesmatig karakter verankerd zijn. Ze zijn voor hem gericht op een werkbare economische orde.

Dit laatste verwijst naar Commons' 'Reasonable Society', waarin onder erkenning van belangen tegenstellingen over economische aangelegenheden redelijke waarden tot stand komen.

Daarmee belanden we op een volgend specifiek wetenschapstheoretisch punt namelijk het waardenvraagstuk in de economische wetenschap.

4.3. Waarden en waarde en institutionalistische kritiek

Men moet voor de goede orde bij het hier behandelde thema een tweetal dimensies in de gaten houden. Het gaat om het onderscheid tussen enerzijds de waardeoriëntatie van de onderzoeker c.q. het onderzoeksveld en anderzijds de specifieke vaststelling van de economische 'waarde' van goederen en productiemiddelen. Anders gezegd, het gaat om een meer methodologische versus een specifiek economische waardeproblematiek. Er bestaat bij nader inzien een grote affiniteit tussen beide begrippen⁶. In deze paragraaf komen de waarden van de mainstream en de kritiek daarop vanuit de institutionalisten aan de orde.

Het eerstgenoemde normativiteitsvraagstuk betreft de mogelijkheden van waardevrijheid ofwel objectiviteit van economisch onderzoek. Er is hieraan inmiddels een respectabele hoeveelheid kennistheoretische en methodologische discussie gewijd. Men kan in dit verband denken aan de 'Methodenstreit', 'Hume's guillotine' ("one cannot deduce 'ought' from 'is'"), de namen van Senior, Mill, Weber, Sombart en Philippovich, de 'empty mind' van Popper en de Frankfurter Schule. De discussie is vaak scherp geweest maar inmiddels in meer rustiger vaarwater gekomen met meer genuanceerde posities⁷.

Omdat ik in deel II nog op deze problematiek terugkom, volsta ik hier met de vaststelling dat de mainstream economie zich vooral op het standpunt van objectiviteit en waardevrijheid heeft

---

6. Economische waarde heeft door de eeuwen heen een sterk ethische lading heeft gehad (vgl. het 'justium pretium').

Taalkundig doet zich hier het probleem dat soms moeilijk te onderscheiden valt naar de sociologische categorie van waarden en het engere economische waardebegrip. Waardenstrijd en waardebepaling zou men nog op de respectievelijke begrippen van toepassing kunnen verklaren. Waarde(n)probleem en waarde(n)theoretisch ligt lastiger in toewijzing. Dit vormt de reden dat niet strikt aan een vaste afbakening wordt vastgehouden. Het gebruik van de Engelse termen 'value' en 'worth' zou uitkomst kunnen bieden, maar ook in het Angelsaksische taalgebied wordt vaak voor beide begrippen de eerste benaming gebezigd.

7. Blaug stelt concluderend dat waardevrijheid wellicht onmogelijk is; het lijkt zelf een impliciete waarde van de voorvechter ervan te zijn. Zo ook aanvaardt of verwerpt men 'is-statements', aldus Blaug, op grond van wetenschappelijke conventies die zelf ook weer kunnen veranderen.

Blaug hanteert voorts een distinctie tussen 'basic' en 'non-basic' of ook wel 'pure' en 'impure value judgments'. Basiswaardeoordelen worden anders dan niet-basis oordelen verondersteld onder alle omstandigheden te gelden. Zolang een waardeoordeel niet fundamenteel of onpuur is, kan een discussie over waardeoordelen worden beïnvloed door een beroep op feiten. Pas als men is aanbeland bij een basiswaardeoordeel heeft verdere rationele analyse en discussie geen zin meer. Voor Blaug zijn de meeste waardeoordelen over sociale vraagstukken onpuur van aard en daarvoor voor rationele discussie vatbaar (Blaug, 133/134).

Loop ik ondanks de opmerking in de tekst toch enigszins vooruit op deel II, dan denk ik dat het doen van objectief onderzoek en het vinden van objectieve kennis, hoe getemperd ook door Weber's 'mensliche Schwäche' van 'persönliche Weltanschauungen', een wetenschappelijk ideaal vormt. Het is een progressief ideaal van wetenschap waarbij de mens in tegenstelling tot de fysica in het eigenlijke studieobject interverteert. Klant stelt dit op een bijzondere manier waarin ook een vooruitgangsgeloof is te bespeuren: "De sociale wereld is immers een veranderend systeem dat wij zelf maken. Het kan niet anders of de visie op de structuur en op het proces is tevens een denkbeeld omtrent wat er kan worden gedaan. Iedere sociale theorie is een trein die voor instappen gereed staat om ons naar een (iets) beter land te vervoeren" (Klant, 1982 34). Ik kom op dit thema nog uitgebreid terug.

gesteld. Zijn en behoren kunnen niet alleen, maar moeten ook uit elkaar worden gehouden. Voor dit positivistisch standpunt is in niet geringe mate de navolging van het grote voorbeeld van de fysica verantwoordelijk.

Bij het tweede waardeaspect, het economische, speelt in feite dezelfde discussie maar dan op een meer versmald platform. Aan de orde is de vraag of er objectieve mogelijkheden zijn om de waardering van goederen of, wellicht juister, om de relatieve (waarde)verhouding van goederen ten opzichte van elkaar te kennen. Zo is al vroeg door economen een onderscheid gemaakt tussen de 'subjectieve' gebruikswaarde en de objectieve ruil- of marktwaarde van een goed (vgl. Zimmerman, 57). Gebruikswaarden worden vastgesteld via mentale processen en vormen daardoor geen bron van verder economisch onderzoek. Het gaat de orthodoxe econoom dan ook vooral om ruilwaarden die door competitief markthandelen naar de gebruikswaarden tenderen. Dit geldt zowel voor producten en productiemiddelen als voor productiefactoren. Onder volledige competitieve verhoudingen komen er waarden van kapitaal, arbeid en grond tot stand die overeenkomen met wat iedere factor 'waard' is of 'toekomst'. In de praktijk door marktimperfecties voorkomende afwijkingen tussen genoemde waarden kunnen door concurrentiebevorderende sancties en instrumenten weer worden gecorrigeerd. Er bestaat een uiteindelijke, cultuurvrije waardestandaard, los dus van een specifieke maatschappelijke en institutionele structuur.

De positivistische inslag van de neoklassieke theorie is door de meeste institutionalisten sterk gekritiseerd. Zij benadrukken 'value impregnation'. Wetenschapsbeoefening vindt plaats vanuit duidelijk geëxpliciteerde, waardengebonden vertrekpunten. Volgens Myrdal is er in elk wetenschappelijk werk een onvermijdelijk a priori element. Voordat er antwoorden kunnen worden gegeven moeten er eerst vragen worden gesteld. De probleemstellende vragen zijn uitingen van onze belangen. "They are at bottom valuations" (Myrdal, OSR 9)⁸. Dit uitgangspunt voert naar het normatieve kompas van de instrumentalistische waardetheorie van met name Dewey (Hickerson, 1118)⁹.

Volgens veel institutionalisten en andere critici bevatten echter ook de neoklassieke theorieën impliciet normatieve opvattingen. Zowel aan de door Veblen gekritiseerde preconcepties als ook aan de wel geëxpliciteerde gedachten over mens en samenleving kleven vergaande normatief-theoretische consequenties. Over deze materie is het contrast tussen de orthodoxe theorie en de institutionalisten groot. Immers in de waardetheorie komen diverse grondposities, visies en uitgangspunten samen en van daar vertrekken uiteenlopende diagnoses en voorstellen voor programmatisch handelen. Soms zijn ook in institutionele kringen scherpe geluiden te horen over een ideologische geladenheid van het orthodoxe denken en de betekenis ervan voor opkomst en groei van dit denken (vgl. Hodgson, 1988a 31; Stanfield, 1979).

'Science of allocation' respectievelijk 'science of valuation' geven in Klein's terminologie de twee zijden aan van dezelfde economisch-wetenschappelijke medaille (Klein, 1974 785 ev.). Lange tijd is volgens hem de orthodoxe theorie erin geslaagd beide met elkaar te verenigen. Pas met de komst van het neoklassieke denken, en met name in het werk van Robbins, wordt de economie als een wetenschap van waarde 'opgelost' in een 'science of price' (Klein in Samuels, 8). Allocatie

---

8. Voor Gruchy verbindt het waardeprobleem de belangrijkste kenmerken van de institutionele economie met elkaar: "This underlying unity incorporates the views of the institutionalists on the subject matter of economics, their cultural-anthropological and pragmatic philosophical approach to their science, their paradigmatic break from economic orthodoxy and their adoption of a processual rather than equilibrium paradigm, their definition of economics as a science of social provisioning, and their evolutionary and holistic methodology" (Gruchy, TRE 63).

9. Hayden benadrukt in dit verband dat bij de doelstellingen en perspectieven in het wetenschappelijk bedrijf ook specifieke 'tools of analysis' horen (Hayden, 1982 638). Dit onderwerp hoort thuis in hoofdstuk zeven.

werd het hart van deze economie, een begrip ontdaan van menselijke (materialistische) motieven. Studie van beslissingen in keuzesituaties en niet van waarden/doelstellingen werd, aldus Klein, het credo van de positivistische economie.

De neoklassieke 'objectieve' waarde van prijzen is voor de institutionalisten slechts uitdrukking van schaarsteverhoudingen en daarmee van relatieve belangen- dan wel machtsposities. Mede door het betrekken van verdelingsprocessen komen er waarde-elementen (en mechanismen) naar voren die om wetenschappelijke systematisering vragen. Het gaat hen daarbij om het zoeken van een waardeconcept dat rijmt met hun collectivistische voorstelling van de (economische) werkelijkheid¹⁰.

Over deze waarde(n)problematiek zal nu kort een aantal institutionalistische visies worden weergegeven. Daarbij komen ook de verbindingsdraden tussen de algemeen methodologische en de bijzondere economische waardeproblematiek aan de orde. Ook nu weer is een flink tekst-gedeelte voor Veblen ingeruild, omdat zijn impliciet evaluerende opvattingen nog steeds geur en smaak geven aan de institutionalistische waardetheorie. Daarna worden enige latere nuanceringen uit de literatuur besproken.

4.4. Institutionele economie, waarden en waarde

Veblen nam waardetheoretisch gesproken een tamelijk tweeslachtige positie in. Aan de ene kant analyseerde hij waarden als uitkomsten van wetenschappelijke processen en stelde hij een 'wetenschappelijke' norm van gebruikswaarden op, gebaseerd op "material circumstances reducible to objective terms of mechanical, chemical and physiological effect" (PSC 311). Daarbij was Veblen wellicht strikter dan menige protagonist van de waardevrije wetenschap. Immers tegenover zijn verwijt aan de (neo)klassieke economie van een impliciete aanname van een grondwaarde, in de zin van een benivolente natuurlijke orde dan wel evenwichtssituatie, zonder evidente aanwijzingen daarvoor in de ervaringswereld, plaatste hij een 'objectief' wetenschappelijke studie van causaal-mechanische relaties. Aan de andere kant echter lagen in het werk van Veblen impliciete waarden vervat, economische noties van goed en kwaad zo men wil. Bij nadere beschouwing wordt deze normatieve sluier zichtbaar en komt bij alle verschilpunten ook een impliciete verwantschap met het Deweyiaanse instrumentele waardeconcept naar voren¹¹. Men kan daarom stellen dat waar Veblen zich methodologisch op het waardevrije standpunt stelt, hij dit in zijn economische analyse in feite niet volhoudt.

Anders dan de toen heersende economische opvattingen ziet Veblen individuele waardebepaling, en de sanctionering daarvan in private eigendomsrechten, als zeer relatief. Realisering van economische waarden vindt plaats in processen, in tijd en ruimte, en is aan verandering onderhevig door voortdurende (belangen)strijd. De waardebepaling in termen van prijzen wijst op individualistische standaarden die voor het gemeenschapsnut beperkte waarde kennen. Het doorslaggevende criterium voor de bepaling van een reële waarde van een goed is voor Veblen de vraag of het 'levensproces' met dit goed wordt gediend ofwel of het goed bijdraagt aan het

---

10. Er is evenwel meer recent binnen institutionalistische kring schoor-voetend ook een bewustzijn en acceptatie groeiende dat ook aan het individu meer waardevormende betekenis moet worden toegekend (zie deel II).

11. Zijn taalgebruik en de begrippen die hij hanteert en uitvindt, zoals bijvoorbeeld zijn bekende 'imbecile institutions', verraden een voort-durende stellingname. Dit is ook Tool's mening (Tool, 1977 825).

menselijk voortbestaan in het algemeen¹². Het gaat hem, in andere termen, om het collectieve nut of 'serviceability' van goederen.

Veblen ziet de productie van collectieve nutsgoederen feitelijk als de kern van het economisch handelen¹³. De inkomensverdeling en ruilprocessen op de markt behoren tot de puur geldelijke aspecten van het economisch systeem, onderworpen aan de regels van privé-eigendom en vrij contract¹⁴. Voor Veblen is collectief nut nauw verbonden met de 'state of the industrial arts', de technologische stand van zaken. Vandaar ook dat hij scherp onderscheidt tussen technologische en pecuniaire waarden, activiteiten en denkpatronen. Pecuniaire waarden dragen meestal niet bij aan de bevordering van de centrale waarde, omdat ze uitsluitend op individuele dienstbaarheid zijn gericht. Technologische of economische waarden zijn primair gebaseerd op genoemde gemeenschappelijkheid.

Met dit onderscheid geeft Veblen een waardering aan in termen van gemeenschapsvriendelijke versus gemeenschapsvijandige waarden, goederen en arbeidstaken. Tevens plaatst hij het in de sfeer van vooruitgang en stagnatie. In zijn analyses van het moderne economische stelsel komt deze tegenstelling tot uiting in industriële contra zakelijke en financiële elementen, 'industrial' contra 'business'. De opkomst van het moderne kapitalisme heeft voor Veblen namelijk een verscherping van de onderscheiden waardeposities te zien gegeven met verhevigde maatschappelijke spanningen als gevolg. De economische waarden zijn voor hem verbonden aan de productieve, industriële activiteiten. Daartegenover staat het geldgeoriënteerde waardestelsel met zijn onproductieve, financiële bezigheden.

Aanvankelijk, in het ambachtelijke tijdvak, waren volgens Veblen werk en inkomen nog innig met elkaar verbonden. De pijn en de moeite die in het werk waren geïnvesteerd, kregen toen goeddeels een reflectie in de prijzen ('a just price' IW 233; VI 28). De strenge regelgeving van het gildendom bestreed zelfzuchtige acties en bood als het ware bescherming aan het door het werkinstinct gekoesterde vakmanschap. In die tijd vielen economische en geldelijke waarden, aldus Veblen, nog grotendeels samen. Vanaf het moderne-machine-tijdperk -Veblens technologische verklaringsfactor is hier duidelijk aanwezig- treedt er een toenemende divergentie op tussen pecuniaire en industriële waarden. De geldelijke waarden krijgen steeds meer economische motiveringskracht. Deze ontwikkeling wordt mede gestimuleerd door de uitbundige kredietexpansie van een groeiend bankwezen, de toenemende onderlinge afhankelijkheid van bedrijven en sectoren, de samenwerking tussen grote productieorganisaties en allerlei nieuwe verkooptechnieken (TBE 91/93, 58/59; vgl. ook PSC 298, 307/309). 'Vendibility' wordt een sleutelbegrip voor de producten en alle economische transacties en productieve plannen komen onder de rigueur van pecuniaire toetsing. De waardenbotsingen tussen de individualistische verkoopbaarheid en de collectieve dienstbaarheid electrificeert de gehele samenleving en leidt tot voortdurende klassentegenstellingen en tot een somtijds dramatische institutionele dynamiek.

Veblens waardendichotomie is terug te vinden bij Commons. Er is bij hem echter noch een onverenigbaarheid van waarden noch een dreiging van een collaps te bespeuren. Er wordt niet in

---

12. "Whether it further the life process taken impersonally" (Veblen, TLC 98/99, 208; vgl. ook TBE 157/158).

13. Volgens Nabers blijkt Veblen in zijn waarde criterium niet te ontkomen aan een circulariteit doordat hij waarde in termen van dit begrip zelf definieert: "... the proper measure of value is the degree to which a commodity contributes to the ability of the economy ... to produce required goods and services" terwijl "the goods and services are re- quired because they contribute to the ability of the economy to pro- duce" (Nabers in Dowd, 96/97).

14. In deze context is er een grote betrokkenheid op Veblens instincttheorie. Sterker nog, er is sprake van een onlosmakelijke band tussen zijn waardetheorie en zijn economische gedragsopvattingen (zie volgend hoofdstuk).

termen van goede of slechte waarden gesproken. Commons is een optimist en gelooft in de creatieve mogelijkheden van de mens om conflicten te bezegelen. Zijn werk biedt een historisch-juridische ontwikkelingsgang van waarden. Beide aspecten van waarde komen daarin naar voren. Van belang bij hem is echter dat, aanvankelijk vooral door de juridische macht, niet alleen praktijken als krediet, tegoeden, geldschepping, goodwill, patent en copyright gereguleerd werden¹⁵. Ook dat het daaraan verbonden individuele gedrag en de individuele waardering werden ingekaderd en gericht op gemeenschappelijke desiderata.

Commons' waardebegrip is institutionalistisch, historistisch en relatief. Het bereikt zijn hoogste vorm, zoals al gesteld, in 'redelijke' waarde. Geënt op de Amerikaanse verhoudingen stelt Commons hierover: "Reasonable Value is the evolutionary collective determination of what is reasonable in view of all the changing political, moral, and economic circumstances and the personalities that arise therefrom to the Supreme bench" (IE 683/684). Er bestaat geen objectieve waardefunctie. Waarde moet worden bevochten, onderhandeld, overlegd of opgelegd. Als juridisch principe is 'reasonable value' een soort hogere vorm van sociale organisatie.

Wat betreft de wetenschappelijke waardenproblematiek raken voor Commons menselijke doelstellingen, motieven en waarden voortdurend aan het studieobject van de economie. Deze tak van wetenschap bestudeert geen los van de mensen staand mechanisme of organisme. Natuurlijk kan men wetenschappelijk de neerslag van de menselijke collectieve wil in allerlei instituties en regelingen alsmede de werking en ontwikkeling ervan bestuderen. Anderzijds echter moet voor Commons de (sociale) wetenschap ook functionele betekenis hebben (vgl. IE 648). Voor hem maakt de scheiding in de economie tussen individu en samenleving de weg vrij voor een dualisme van economie en ethiek. Als men echter, aldus Commons, uitgaat van een sociale theorie van belangenconflicten dan ziet men dat de ethiek een historisch proces is dat samenhangt met economische disputen¹⁶. In die zin zijn economie en ethiek ook niet van elkaar los te maken (IE 225)¹⁷.

Zoals al eerder is gesteld, is vooral het werk van Dewey voor de waardenpositie van het post-Veblen institutionalisme van belang geweest. Commons ligt vooral op het terrein van methodologische waardenproblematiek dicht bij Dewey. Als overgang naar de latere institutionalisten zal ik hier Dewey's opvattingen ter zake samenvatten¹⁸.

Dewey's economische waardetheorie onderschrijft het (historische) bestaan van de twee rivaliserende waardeconcepten van Veblen¹⁹. Hij benadrukt daarnaast echter vooral ook de rol van het individu in het waardeproces. Waarden ontstaan vanuit de culturele context en in de existentiële leefsituatie maar de kritische mentale uitrusting van het individu oordeelt over de middelen die tot het bereiken van oogmerken kunnen bijdragen.

In zijn methodologische waardenpositie ziet Dewey wetenschap als instrumenteel voor de oplossing van menselijke problemen. Het onderscheid tussen 'is' en 'ought' is voor Dewey

---

15. Kortom, 'incorporeal and intangible values' (LFC 261 ev.).

16. In mijn ogen gaat dit overigens in richting van een tamelijk vulgair materialistische opvatting.

17. Voor Commons moet wetenschappelijke arbeid zijn gericht op de oplossing van de vele praktische problemen die men op de route naar een redelijke samenleving tegenkomt. Vanuit zijn studie van de verhoudingen en regels van de Amerikaanse sociaal-economische praktijk zag hij oplossingen voor (maatschappelijke) problemen in de op 'trial and error' gebaseerde handelwijzen van belangenorganisaties en de jurisdictie.

18. Ik steun voor dit stuk onder meer op Gruchy, TRE en Tool, 1977.

19. En verwerpt daarmee de introspectieve psychologie van de orthodoxe economie dat de essentie van waarde ziet in de subjectieve gevoelens van individuen.

kunstmatig en hij verwerpt het op verschillende gronden²⁰. De probleemoriëntatie van wetenschap betekent voorts dat onderzoek ook in overeenstemming moet zijn met een (sociaal) waardeprincipe²¹. Ten slotte, omdat duidelijk moet zijn wat (belangrijke) problemen zijn, moet uiteindelijk ook een 'common welfare' criterium worden geformuleerd, en wel op basis van democratische beginselen (Tool, 1977 830/831).

En daarmee komt Deweys waardepositie veel duidelijker en pregnanter dan die van Veblen naar voren. In de praktijk moeten meer sociaal wenselijke goederen worden voortgebracht. Door de ontwikkeling van wetenschap en technologie ziet Dewey een geleidelijke verandering van de samenleving optreden. Eliminatie van ongelijkheden op basis van status, geboorte, rijkdom, sekse etc. en meer samenwerking tussen economische belangengroepen op basis van een volutariteitsprincipe, is voor Dewey het perspectief van het democratische ideaal. Daaraan moet de wetenschap haar steentje bijdragen.

Mitchell's waardetheoretische positie verbindt wetenschappelijke studie en toepassing. Kennis geeft controlemogelijkheden aan de economische verbetering van primair de gemeenschap. Onderzoek en dan met name kwantitatieve en statistische studie kan volgens Mitchell op gedragsveranderingen en daarbij behorende economische patronen een licht werpen. Theorieën kunnen daardoor sneller worden aangepast. Belangrijker is echter dat dergelijk onderzoek diensten kan bewijzen aan een stimulerend, curerend en herverdelend beleid dat met een 'large human purpose' samenhangt.

Toegespitst op de economische wetenschap belooft de onstuitbare ontwikkeling van de kwantitatieve analyse voor Mitchell groeiende kansen op vaststelling van objectieve criteria voor welvaartsmeting en -beoordeling (BAS 30). Welvaart kan worden geconcretiseerd en in cijfers worden gevangen. Behoeften als voeding, kleding, huisvesting, sanitair, onderwijs, inspanning, vrije tijd etc. zijn, aldus Mitchell, objectief bepaalbaar. Studies kunnen aangeven hoe door bijvoorbeeld een betere productiestructuur of veranderde arbeidstaken de productie kan worden verhoogd dan wel de menselijke kosten kunnen worden verlaagd (vgl. TPE 31). Zo kunnen voor Mitchell in de sfeer van de arbeidsverhoudingen conflicten bestreden worden door 'scientific social engineering' waaraan behalve de wetenschap ook de belangengroepen in het arbeidsbestel een bijdrage moeten leveren.

Nog verder gaat Ayres in zijn instrumentele optiek. Bij hem stromen de twee waardedimensies, de algemeen-wetenschappelijke en de economische, als het ware in elkaar. Ook Ayres loopt te hoop tegen de 'waardevrijheid' van de gangbare economische wetenschap (Ayres, TRS 14)²². Evenzeer verwerpt hij de opvatting van een statische menselijke natuur, introspectief nut en onnut afwegend, dat niet alleen gebruikswaarde tot nuttigheid degradeert maar in de verdere uitwerking ook de prijs als maat voor gebruikswaarde aanneemt²³.

---

20. Een principiële afwijzingsgrond ligt in de onderzoekslogica ('logic of inquiry'). Onderzoek is voor Dewey een zoeken naar observeerbare regelmatigheden in een continuüm van kenbare verschijnselen. In tweedelingen, als oorzaak-gevolg, middel-uitwerking, middel-doel, zijn de eerste de determinanten van de tweede op het onderzoekscontinuüm. Maar het ligt ook andersom; gevolgen zijn ook oorzaken "nothing happens which is final in the sense that it is not part of an ongoing stream of events" (Dewey, 1939 43).

21. Tool zegt dit op eigen wijze als volgt: "Ends which are conceived a priori, through non-evidential or extra-experimental epistemologies, cannot function instrumentally" (Tool, 1977 829).

22. In meer algemene zin kenschetst Ayres een dergelijke wetenschap als 'moral agnosticism' (Ayres, TRS 39 ev.).

23. Prijzen zijn voor Ayres geen graadmeter van waarden (Ayres, TEP 81). Voor hem is er dan geen ontsnapping mogelijk aan de paradox "that prices quantities vice quite as readily as virtue" behalve wanneer

Ayres' culturele waardeconceptie hangt samen met een Vebleniaanse tweedeling van maatschappelijke ontwikkelingsprocessen. Er is enerzijds het technologische en wetenschappelijke subsysteem en anderzijds de ceremoniële, traditionele levenssfeer. De eerste geeft aanleiding tot echte of technologische waarden, die centraal zijn voor het voortbestaan van mens en mensheid. Als zodanig bezitten deze waarden algemene geldigheid, ze zijn transcultureel (TRS 15, 21; TEP 84). 'All people prizes tools, and value skill' (TRS 167). Het gedragscriterium dat bij de technologische waarden hoort, is 'instrumental efficiency'. Hiertegenover staan traditionele waarden die in ceremoniële processen ontstaan. Mythen, legenden, tradities en bijgeloof, creëren cultuurspecifieke waarden. Voor het gedrag leiden deze waarden tot het criterium van 'ceremonial adequacy' dat wil zeggen dat voldaan moet worden aan traditionele of rituele standaarden.

Ayres passeert echter zijn grote voorbeelden Veblen en Dewey met zijn opvatting dat de wetenschap op objectieve en experimentele wijze de waarde van goederen voor het levensproces kan vaststellen. Nut laat zich niet meten maar op basis van wetenschappelijke kennis is volgens hem wel uit te maken wat 'goed' is voor het levensproces.

Ayres merkt ook een aantal 'condities' aan als fundamentele waarden (TRS 171 ev.). Het gaat hier om vrijheid, gelijkheid, zekerheid, overvloed en kwaliteit ('excellence')²⁴. Naar Veblen is de onderliggende eenheid van deze elkaar versterkende hoge waarden, 'the unity of value or 'summum bonum' (TRS 165/166), de verbetering en verlenging van het menselijk bestaan. Deze gronddoelstelling is ten eerste verbonden met de menselijke ontwikkelingen van techniek en wetenschap. De economische wetenschap moet volgens Ayres in dienst staan van de realisatie van technologische waarden (vgl. TEP 208). Geldwaarden hebben een sterk kwantitatieve gerichtheid en tenderen naar opoffering van kwalitatieve standaarden.

Meer recent heeft Tool, met als leidraad de gedachten van zijn leermeester Foster, een soort neo-institutionalistische waardetheoretische synthese opgesteld (Tool, 1977 841; TDE 292 ev.). In wat hij 'a social value principle' noemt komt hij tot beoordelingscriteria voor sociale processen, voor functionele componenten van deze processen (economie, politiek) en voor de keuze tussen institutionele vormgevingen die deze processen reguleren. Tool omschrijft dit principe als volgt:

"the continuity of human life and the noninvidious re-creation of community through the instrumental use of knowledge" (TDE 293).

Het eerste beoordelingselement uit de definitie, 'continuity', is volgens Tool het belangrijkste criterium en is gebaseerd op het concept van menselijke en culturele evolutionaire ontwikkeling. Het "asserts the obvious as an 'ought'", dat de voortzetting van het menselijk bestaan een voorwaarde is voor het nastreven van allerlei aardse zaken inclusief het opzetten van sociale denkconstructies en waardetheorieën. Tool voegt hieraan toe: "The social process is the locus of value; it does not define social value" (TDE 294).

'Re-creation of community', het tweede element slaat op de noodzaak de structuurlijnen van de sociale orde door het gebruik van de aanwezige potenties, verder te ontwikkelen teneinde de

---

men het waardeprobleem wegdefinieert. Dan geldt dat "wants are primarily data" en dat kan men alleen stellen als alle mensen Salomons wijsheid bezitten (TEP 226/ 227).

24. Overigens stelt Ayres nadrukkelijk dat hij geen theorie wil ontwerpen over hoe waardeoordelen 'behoren' te worden gemaakt. "It is an account of how we do, now and always, actually evaluate the things we value. These are values to the preciousness of which we all subscribe ... we have inherited these values because we have inherited civilization- because they are logical corollaries of the way of life to which mankind committed itself hundreds of thousands of years ago. Like's Plato's justice, they define the conditions on which alone this way can be successfully pursued" (Ayres, TRS 34/35).

continuïteit ervan te waarborgen (TDE 294). Deze 're-creation' moet ook 'noninvidious', niet-vijandig, van karakter zijn, dat wil zeggen gedragen worden door opvattingen en idealen van gelijkheid ongeacht ras, sexe, huidskleur, leeftijd, status, vermogen, etc.. Er moeten ook keuzen worden gemaakt en dit moet, met behulp van gecumuleerde kennis, op instrumentele wijze gebeuren namelijk 'to the realm (mainly) of social choice'.

Dit keuzevraagstuk leidt naar het derde criterium voor de creatie van sociale waarden namelijk 'the instrumental use of knowledge' (TDE 295/296). De vraag naar sociale waarden moet op wetenschappelijk wijze (via 'reliable knowledge' TDE 298) worden beoordeeld. Dit waardeaspect betekent dat kennis en wetenschap zo moeten worden aangewend dat reële economische problemen worden geïdentificeerd en oplossingen worden aangedragen (Tool, 1977 841). Dit probleemoplossend vermogen zou men aldus als een toetssteen van wetenschap kunnen zien²⁵.

Tool probeert in zijn nadruk op sociale processen als de bronnen van waarde de schijn van technologisch determinisme, dat duidelijk het werk van Veblen en Ayres kenmerkt, te voorkomen. Hij hanteert, evenals overigens Galbraith, Klein en Gordon, een waardetheorie dat voorlopig en exploratief is en, evenals het economisch proces, openstaat voor verandering en ontwikkeling. Over zijn synthetische waardeopstelling stelt Tool zelf: "Others would, of course, distill a different residue, but the significance of this synthesis is to provide constructs which are manageable and useful for inquiry and conduct, that is the test" (Tool, 1977, 841). Veblen's waardedichotomie wordt, zoals ook bij Commons het geval is, gerelativeerd en instituties kunnen zowel instrumentele als ceremoniële waarden in zich dragen. Dit punt wordt nog nader aandacht gegeven in hoofdstuk zes.

---

25. Vanuit het algemeen sociale waardeprincipe leidt Tool evenals Ayres enkele essentiële sociale oogmerken af: vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid (TDE 316 ev.). Een belangrijk kader voor de realisatie en ontwikkeling van deze hoge waarden is voor Tool democratie ofwel "participatory involveness of all persons" (TDE 326). De behandeling daarvan vormt de afronding van Tool's "normative and evolutionary theory of political economy" (TDE 319). Summier kan de betekenis, die Tool aan de drie centrale waarden toekent als volgt worden aangegeven.

Vrijheid is voor Tool een niet-fysieke waarde die individuele en collectieve keuzen toestaat uit alternatieve structureringen van politieke en economische processen (TDE 320). Gelijkheid refereert aan menselijke waardigheid -"the being and belonging" (TDE 326)- en krijgt politiek en economisch inhoud door toegang tot besluitvorming, garanties voor minimale materiële ondersteuning, recht op werk, bescherming tegen discriminatie etc.. Rechtvaardigheid, ten slotte, verzekert de beschikbaarheid van vrijheid en gelijkheid (TDE 329). Het heeft in de economische sfeer onder meer betrekking op de beschikbaarheid van werk, onderwijs en inkomen, "to make an effective and continuing contribution to the community's production and distribution of real income" (TDE 331). Sociale rechtvaardigheid vraagt om een economie die gebruik maakt van uiteenlopende menselijke capaciteiten, het materiële bestaan verbetert, 'gemeenschap' schept en niet discriminatoir van aard is (TDE 332).

4.5. Enkele conclusies

In de loop der tijd zijn de waardeopvattingen van institutionalistische auteurs steeds explicieter én concreter geworden. Waarden liggen voor hen niet buiten het domein van rationele discussie of zijn geen zaak van uitsluitend persoonlijk geloof²⁶. Door Veblen wordt wetenschappelijke normativiteit nog streng afgewezen maar het kruipt toch omhoog waar hij economische analyses uitvoert. Daarna krijgt waardevrijheid steeds minder grond onder de voeten bij de institutionalisten. Wetenschap is er uitgesproken om de wereld te verbeteren en zelfs om behulpzaam te zijn om waarden vast te stellen. Daarom ook is binnen institutionalistische kring veel denkwerk verricht over de wijze waarop waarden en doelstellingen in de praktijk van alledag kunnen worden geïmplementeerd. Dan echter komen er meer meningsverschillen naar boven.

Voor de institutionalisten is er, ten slotte, nog een belangrijke overweging voor een normatief getinte economie. Dit motief speelt vooral als men zich bezighoudt met sociale en economische veranderingen. Immers, hanteert men een evenwichtsconcept à la de orthodoxe theorie dan wordt bij veranderingen oriëntatie verleend door een niet-menselijk mechanisme naar een grondstructuur toe. Als men dit concept niet aanvaardt, maar in tegendeel van een evolutionair model, zonder natuurlijke selectie, uitgaat, moet richting worden gegeven door menselijke doelstellingen en instrumenten (vgl. Atkinson, 190). Dit is een problematiek die mede thuishoort onder het hoofd veranderingsprocessen en nog aan de orde komt.

Zoals al opgemerkt, is een waardetheorie ook sterk verbonden met een visie op het economische handelen. De opvattingen over dit economisch aspect is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

---

26. Rutherford haalt Knight aan die deze les als volgt onder woorden brengt: "There are no rules for judging values, and it is the worst of errors to attempt to make rules - beyond the rule to 'use good judgment'; but it is also most false to assert that one opinion is as good as another, that *de gustibus non disputandum est*"?(Rutherford, 1981 670).

'On human nature'

5.1. Inleiding

Ook de opvattingen over het economische gedrag vormen een belangrijk demarcatiegebied tussen het (neo)klassieke denken en de institutionele economie¹. De sturing en de motivatie van het economisch gedrag worden bij de eerste groep theorieën respectievelijk bepaald door het doelgericht afwegen van voor- en nadelen van handelingen en het eigenbelang dat het 'rationele' individu nastreeft. In deze stroming wordt tussen de twee gedragsaspecten vaak geen helder onderscheid gemaakt².

Het rationele concept van 'economic man' staat voor een pure individualist, als het ware analytisch perfect van culturele invloeden afgeschermd, een leven sociaal gezien in vacuo. Het vormt nog steeds de belangrijkste grondslag voor de verklaring van het menselijk economische gedrag, al wordt wel toegegeven dat er meer factoren dit handelen bepalen, beperken of richting geven. Eerder al had men het aan het concept impliciete verwijt van hedonisme 'opgelost' door te stellen dat de economie zich bezighoudt met verschijnselen uit een oogpunt van prijzen en dat de psychologie buiten de orde van de economie is. Marshall sprak nog slechts over 'satisfaction'. Het streven naar eigenbelang werd vervangen door de minder beladen gedragsaanname van geconditioneerde maximalisatie van buiten de economische sfeer liggende, vaak als constant geziene, preferenties. Meer recent zijn met het zichtbaar maken van nuances van rationaliteit en motivatie niet alleen de gedragspostulaten zelf ter discussie gekomen, ook zaken als informatiekosten, verwachtingspatronen, onzekerheden, zijn onderwerp geworden van veel theorieën en 'games'³. Toch lijkt het duidelijk dat het rationele economische individu met zijn minimax-principe niet goed kan worden gemist. Het is een gedragspremissie, vergelijkbaar met de werking van de zwaartekracht in de natuurkunde, dat eenduidigheid geeft en daarmee tevens noodzakelijk is voor de gang naar situaties van economisch evenwicht. Als men deze verklaringsgrond loslaat, komen er grote methodische problemen en worden uitkomsten moeilijker te verkrijgen.

De institutionalistische ideeën over de economische 'psychologie' contrasteren duidelijk met de standaardopvatting. Niet alleen wordt de individualistische attribuering van het economisch gedrag in deze groep niet geaccepteerd, ook bij het rationaliteitspostulaat worden vraagtekens geplaatst. Rationaliteit moet niet exclusief aan de motivatie van eigenbelang worden gekoppeld; men kan doelgericht ook andere belangen nastreven. Daarnaast speelt voor de institutionalisten ook niet-rationeel gedrag een rol.

---

1. Voor sommige auteurs vormt juist de 'multidimensionale psychologie' het hart van de institutionalistische bijdrage aan de Amerikaanse heterodoxe economie (vgl. Jensen, 1987 1069). Ik geef er in deze studie de voorkeur aan gedrag en handelen als begrippen door elkaar te gebruiken ondanks de verschillende betekenis van beide.

2. Vgl. Caldwell, 146. Ook Hodgson die toch de beide elementen uit elkaar probeert te houden, ontkomt soms niet aan een identificatie van beide gedrags-elementen (Hodgson, 1988a 286 vn 1).

3. Namen die hierbij horen zijn, Cyert and March, Simon, Boulding, Leibenstein, Shackle, Axelrod, Arrow, Heiner, Nelson, Winter en anderen. Het zou de taak van deze studie ver overstijgen het werk van deze auteurs hier zelfs maar indicatief te behandelen.

Ook ten aanzien van de opvattingen over het institutioneel-economisch gedrag hebben Veblen en Commons de trend gezet. In de komende twee paragrafen wordt dan ook een uiteenzetting van hun ideeën gegeven. Daarna volgen kort nog enkele andere institutionalistische opinies voorzover zij iets andere sporen trekken dan Veblen en Commons.

Een laatste opmerking is hier nog van betekenis. De klemtoon in dit hoofdstuk over institutionalistische gedragsopvattingen ligt op (de invloed op) het *individuele gedrag*. Hierbij kan een collectieve of sociale oriëntatie naar voren komen, maar het zicht op onder meer groepsgedrag blijft vaak onduidelijk. Toch komt dit handelen hier en daar wel aan de orde, met name bij Commons (zie ook het volgende hoofdstuk). Op deze problematiek kom ik in deel II nog uitgebreid terug.

5.2.Rivaliserende instincten en instituties: Veblen

Anders dan het met voor- en nadelen balancerende economisch subject van de (neo)klassieken is voor Veblen de mens in economische zin een product van instincten, gewoonten en gebruiken⁴. Natuur en instituties bepalen aldus de verschillende economische drijfveren. De instincten zijn de relatief constante determinanten van het menselijke (economische) gedrag. Ze zijn relatief constant omdat zij, aldus Veblen, zich wijzigen onder invloed van culturele ontwikkelingen, zij het weliswaar zeer langzaam⁵. Natuur en cultuur lopen hier in elkaar over.

Het institutionele deel van het gedrag is een veranderende grootheid onderhevig aan de ontwikkeling van techniek en wetenschap en de verandering van de materiële bestaansvoorwaarden (IW 35).

Veblen baseert zich goeddeels op de rond de eeuwwisseling in zwang gekomen instinctpsychologie, met name die van McDougall. Instincten bepalen het uiteindelijke handelingsdoel en worden als de 'prime movers' van het menselijk gedrag beschouwd (IW 1)⁶. De tussenliggende fasen van keuze, middelen en organisatie worden, zoals aangegeven, geleid door de meer flexibele, institutionele component. Door de klemtoon op deze institutionele factor wordt volgens Lerner tegenover het hedonistische concept van de (neo)klassieken een 'activist psychology' gesteld (Lerner, 21)⁷.

---

4. Veel geciteerd is Veblen's cryptische passage over de subjectivistische visie op de menselijke economische natuur van met name de (oude) Oostenrijkse school: "The hedonistic conception of man is that of a lightning calculator of pleasures and pains, who oscillates like a homogeneous globule of desire of happiness under the impulse of stimuli that shift him about the area, but leave him intact" (Veblen, PSC 73).

5. Voor Veblen ligt een cruciaal element van Darwins werk hierin dat een originele menselijke natuur niet blijkt te bestaan. Als gedragspatronen cultureel bepaald zijn, is een beschouwing over de menselijke natuur niet los te koppelen van de wortels van de cultuur (IW 35). Dente zegt hierover: "Thus all the human proclivities, propensities and wants, even though they have been internalized and appear to "natural" have in fact been formed and shaped through a cultural developmental process" (Dente, 30).

6. Zoals ook uit de vorige noot blijkt, stond Veblen in de vraagstelling 'nature versus nurture' Veblen duidelijk aan de kant van de opvoedende, culturele elementen. "The incidence of the machine process was far more important than the influence of instinct" (Dugger, 1988 1991). Men zou zelfs kunnen zeggen dat 'nature-nurture' hier geen juiste tegenstelling is omdat de natuur bij Veblen ook cultuur is. Het wekt echter verwarring dat Veblen gebruik maakte van de intellectuele ideeën en het vocabulaire van het sociaal-Darwinisme en van de instinctpsychologie.

7. Ook deze vaststelling kan licht verwarring wekken waar Veblen zoals we nog zullen zien in het algemeen aan instituties juist een conservatieve, zoniet verstarrende, betekenis verleent. Bovendien kan institutioneel gedrag bij Veblen als 'geleid' en deels ook 'onbewust' gedrag worden beschouwd zodat activisme in die zin nogal curieus overkomt. Ik denk echter dat Lerner's aanduiding vooral moet worden gecontrasteerd met het neoklassieke gedragspostulaat dat immers verbonden is aan een vastgelegde menselijke natuur. Instituties,

Voor het economisch gedrag onderscheidt Veblen een aantal instincten, 'simple and irreducible psychological elements of human behaviour', waarin ondubbelzinnig de opvatting van een dualistische psychische structuur tot uitdrukking wordt gebracht (IW 3 en 13)⁸:

1. 'Instinct of Workmanship';
2. 'Parental bent';
3. 'Idle curiosity'.

Deze drie menselijke trekken zijn groepsgeoriënteerde, op werkzaamheid, zorgzaamheid en creativiteit ingestelde neigingen die het biologisch voortbestaan en de materiële welvaart bevorderen. Ze staan tegenover en conflicteren met groepsvijandige, door Veblen meestal met 'predatory', roofzuchtig, betitelde instincten. Ze kunnen samenvattend worden aangeduid als het:

4. 'Acquisitive instinct'⁹.

Door het werk van Veblen loopt als een rode draad een dynamiek van dichotome conflictmatigheid. Het begint bij de persoonlijkheidsstructuur van het geconditioneerde individu en loopt door naar de diverse collectieve niveaus¹⁰.

Het primaat voor de materiële welvaart van het menselijk ras, en bijgevolg voor zijn biologisch succes, is voor Veblen het 'instinct of workmanship'. Deze scheppingsdrang is sterk verbonden met het groepsinstinct ('parental bent', IW 25). De aanpassing aan milieugebonden omstandigheden vergde in het verleden van de mens een nijvere instelling (IWI in ECO 87). Het instinct is voor Veblen een op doelmatige activiteit gericht streven de materiële omstandigheden te verbeteren en daarmee een voortdurend pogen te ontsnappen aan de animistische cultuurelementen¹¹.

"The instinct of workmanship brought the life of mankind from the brute to the human plane, and in all the later growth of culture it has never ceased to pervade the works of man" (IW 37; zie ook TLC 29).

---

zowel in denken als handelen, zijn menselijke scheppingen en veronderstellen een eigen activiteit van de mens.

8. Zoals met vele aspecten van zijn werk heeft Veblen zijn instinctleer op verscheidene plaatsen ondergebracht zoals in *The Instinct of Workmanship* (IW), *The Theory of the Leisure Class* (TLC), *The Place of Science in Modern Civilization* (PSC) etc.. Het gaat in deze summierende behandeling van Veblens werk er overigens niet om de merites van de instincttheorie te bespreken. In psychologisch-wetenschappelijke kringen wordt deze als afgedaan beschouwd. Het gaat hier meer om het stramien van denken. Bovendien worden voor Veblen instincten in waarneembaar collectief gedrag gereflecteerd (vgl. Ayres, 1958 in Dowd). Wellicht is er verwantschap tussen de connotatie van Veblens begrip instinct en Jungs archetype.

9. Zo ontwikkelt de emulatie, voortkomend uit het werkinstinct als een soort *l'art pour l'art* wedijver, zich steeds meer als een groepsvijandige drift (zie Veblen, TNK 38 en 51).

10. Daarom ook is Veblens maatschappelijk perspectief geheel anders dan dat van Marx. Het conflictmatige bij Veblen is een (sociaal)-psychologisch antagonisme (psychogenetisch) terwijl Marx de maatschappelijke ontwikkeling bouwt op tegenstellingen in de economische en technologische sfeer.

Omdat instincten niet of nauwelijks veranderen is het techno-economische complex toch zeer dominant voor de economische en sociale ontwikkeling. Echter in contrast tot Marx is genoemde tegenstelling niet goed overwinbaar. Immers het conflict is bij Veblen in de (geinstitutionaliseerde) psyche van de mens geworteld en komt in iedere 'nieuwe' samenleving terug met alle conflicten vandien.

11. Voor Veblen is dit instinct dus een door culturele elementen geleidelijk verstolde drift: "... a process or method of life, once understood, assimilated in the thought, works into the scheme of life and becomes a norm of conduct" en "it becomes a transmissible trait ... firmly ... settled upon the race" (Veblen, IWI in ECO 88). Daarom zijn ze relatief constant. Zie ook vorige noten.

In het Nederlands zou dit instinct zowel kunnen worden omschreven met de term werkinstinct als met het begrip ambachtelijkheid waarbij het laatste de voorkeur lijkt te verdienen wegens de ingebouwde betrokkenheid van de werkende mens. Het ziet de mens als een 'homo faber'¹².

'The parental bent' is een groepsinstinct dat primair gericht is op het zorgdragen voor anderen, zowel voor de familie als voor het verdere verband van de gemeenschap (IW 27). Gegeven de ingebouwde zorg en toekomstgerichtheid kan dit instinct in de woorden van Pirou ook gezien worden als een 'preoccupation d'avenir de la race' (Pirou, 40).

'Idle curiosity' betreft de weetgierigheid van de mens in zijn speuren naar de aard van de dingen en het zoeken van verklaringen, aanvankelijk nog sterk mythisch gebonden en dramatisch uitgewerkt maar later in meer wetenschappelijke termen gegoten. Pas als de eerste levensbehoeften zijn vervuld, kan dit vage instinct 'the spiritual needs of man' effectief worden voor het menselijk gedrag (PSC 7 ev.; IW 86). Elders is bij de wetenschapsopvattingen van Veblen al meer over weetgierigheid gezegd. In het kader van het economisch gedrag kan worden gezegd dat in de ogen van Veblen de wetenschappelijke habitus een gedragscomponent vormt die creativiteit en innovatie brengt en die tevens als een speerpunt kan worden gezien tegen de weerbarstigheid van traditionele denkwijzen.

Ten slotte bedoelt Veblen met de acquisitieve instincten een geheel van egoïstische en egocentrische disposities die op gespannen voet staan met het gemeenschapsleven. Eén hiervan is de (neoklassieke) individualistische oriëntatie op eigenbelang die echter in Veblen's opinie niet het principale economische bewegingselement vormt. Met de groepsvriendelijke instincten zorgen deze driften voor een wonderlijk mengsel van economische psyche.

Veblen's andere economische gedragsdeterminant, de institutie, is à la Marx veranderlijk onder invloed van economisch-technologische ontwikkelingen. Voor de relatief korte termijn zijn de instituties de belangrijkste verklaringselementen voor het economische handelen, te meer omdat de oorspronkelijke krachten, de instincten, relatief constant zijn in de tijd. Instituties zijn voor Veblen "settled habits of thought common to the generality of man" (PSC 239), "of the nature of a usage" (AO 101). Het zijn collectieve cultuurproducten. Behalve de automatische, in het gedrag doorwerkende instituties zijn er voor Veblen ook denkgewoonten die als normatieve richtsnoeren voor het handelen dienen (zie ook hoofdstuk zes).

Veblen's economische gedragsaannamen leiden in vergelijking tot de individueel-economische gedragsfundering van de (neo)klassieken tot een aantal contrasterende karakteristieken. Er is op de eerste plaats een collectieve/sociale oriëntatie als handelingsmotief naast en strijdend met eigenbelang. Overigens ziet Veblen in dat opzicht -gestuurd door de zelfzuchtige driften en gestructureerd door de cultuur van de 'nietsdoende klasse'- wel perversering van het werkinstinct optreden in een zich op individualisme oriënterende samenleving (vgl. onder meer IW hfst. II; zie ook TLC 68 ev.). In de tweede plaats is door de tegenstelling tussen individuele en sociale belangen rationaliteit in economisch gedrag niet eenduidig. Dit heeft au fond te maken met de rivaliserende instinctieve elementen van de individuele inborst¹³. Ten derde zijn instituties belangrijke bouwstenen in de economische (culturele) theorievorming van Veblen waar ze binnen

---

12. Voor Veblen's waardetheoretische positie is in dit verband zijn opvatting van belang dat dit ambachtsinstinct functioneel is ten opzichte van de levensdoeleinden. Er is aldus een verwantschap tussen de werkdrijf en Veblen's 'serviceability', de dienstbaarheid aan de gemeenschap als criterium voor de waardebeoordeling van goederen (IW 31).

13. Met dit punt hangt een ander verschil samen namelijk de verwerping door Veblen van arbeid als pijn, offer en als louter instrument. Het ambachtsinstinct is juist gericht op arbeid, vooral op arbeid met intrinsieke kwaliteit. In die zin past de pure hedonistische rekening volstrekt niet in Veblen's schema.

de (neo)-klassieke gedachtengang als exogeen (en meestal constant) worden gezien (zie verder paragraaf 7.6.).

Als een belangrijke overeenkomst tussen beide denkrichtingen zie ik, ten slotte, ondanks suggesties van het tegendeel, het verdwijnen van bewust en intentioneel economisch handelen. Beide voeren robotten ten tonele, de een met individualistisch pathos, de ander met geconditioneerde reflexen. Deze thematiek komt in deel II uitvoerig aan de orde.

5.3. Voluntariteit en collectief handelen: Commons

Ofschoon er verwante denkbeelden zijn, is de visie van Commons op aard en motieven van economisch handelen duidelijk onderscheiden van die van Veblen. Commons is in de uitwerking van zijn opvattingen ook nu weer sterk geïnspireerd door vroegere klassieke economen en filosofen. Er is evenwel ook duidelijke affiniteit met het denkwerk van Dewey.

Via een kritische beschrijving van de opvattingen ter zake van Smith, Bentham en Blackstone haalt Commons zijn visie op de menselijke (economische) psyche bij Malthus. Malthus zette naar Hume de goddelijke overvloed voor menselijk geluk van Smith om in een 'goddelijk' schaarsteprincipe. Met zweet, bloed en tranen van noeste arbeid moest de menselijke geest en het morele karakter worden gevormd. De bevolking zou, op enkele incidenten na, altijd sneller groeien dan haar bestaansmiddelen. Voor Malthus vormde 'bevolking' daarom het biologisch fundament van schaarste (IE 246). In het schaarsteprincipe zag dominee Malthus de opvoedende hand van God, het gaf de mensen bewustzijn.

"... the mighty process of God ... for the creation and formation of mind; a process necessary, to awaken inert, chaotic matter, into spirit; to sublimate the dust of the earth into soul; to elicit an aethereal spark from the clod of clay" (Malthus in IE, 246).

De klassieke economen hadden slechts oog voor de impliciete collectieve zelfmoord van de loonafhankelijke bevolking die uit Malthus' theorie volgde. Naar de achtergrond verdween daardoor, aldus Commons, Malthus' morele evolutie die uit deze 'struggle for existence' voortvloeiende¹⁴.

In die morele evolutie zijn de stimuli van fysieke behoeften een eerste signaal voor de ontluikende geest van de mensheid. De mens zal moeten werken, de grond moeten cultiveren om in zijn onderhoud te kunnen voorzien. Het tekent, aldus Commons, voor een andere psyche en een ander gedrag dan bij Locke, Quesnay en Smith kunnen worden gevonden. Deze gingen uit van economische overvloed. "The one would leave man a lazy, stupid animal; the other makes him work, think, and plan for future progress" (IE 247). Anders dan wellicht uit dit citaat mag worden afgeleid, is de mens voor Malthus echter geen exclusief (economisch) rationeel wezen. In de mens gaan verschillende motiveringen en oriëntaties hand in hand waaronder ook allerlei hartstochten. Dit leidt tot uitkomsten die sterk zullen verschillen van een exclusief op eigenbelang gerichte rationele handelswijze. Malthus volgde daarmee het spoor van Hume die vanuit het schaarsteprincipe naast eigenbelang ook aan zelfopoffering, eensgezindheid en gevoel voor rechtvaardigheid handelingsrelevantie toekeende.

In Commons' interpretatie loopt een consequent nastreven van het eigenbelang uit op conflict en wanorde. In de menselijke doelgerichtheid -voor Commons in tegenstelling tot Veblen zo

---

14. Lange tijd is aangenomen dat Darwin zijn notie van evolutie aangereikt kreeg uit het werk van Malthus. Recent is echter de erfenis van de Schotse filosofen uit de 18e eeuw meer op de voorgrond gekomen (vgl. Langlois, 1989 277).

belangrijk voor toekomst en voor ontwerp (IE 654/655)- moeten de immer aanwezige individualistische accenten daarom worden gestuurd, gecodeerd en beheerst (vgl. IE 634). Door 'custom' en regelvorming vindt een langzame infiltratie plaats van 'reason' (IE 246). Patronen van gebruiken en gewoonten hebben door de geschiedenis heen altijd bestaan. Ze verschaffen zekerheid en scheppen verwachtingen.

Van belang is voor Commons dat de mens gedragsbeheersend kan optreden. Zijn volitionalisme werkt als een soort verschuivende balans van pressies en sancties binnen de maatschappij (Chamberlain, 88/89). Daarbij kan onder bepaalde condities een 'negotational psychology' een rol spelen. Ook dan is sprake van een sterk institutioneel element, omdat deze zowel door normen zoals de reciprociteitsnorm als door regels wordt gestuurd en omlijst. Individuele en groepsoogmerken kunnen slechts door compromissen met andere individuen en groepen worden gerealiseerd. De basis van dergelijke overeenkomsten is macht, in rede beperkt door een stelsel van regels of instituties, "a government of law and order" (IE 682; SVS 88). De economie functioneert mede en vooral door deze regels.

Instituties kunnen voor Commons georganiseerd en ongeorganiseerd zijn. Niet-georganiseerde instituties, zoals ethische opvattingen en gewoonten, vormen de menselijke antwoorden op de evoluerende condities van materiële schaarste en belangenconflicten. Ze worden meer door verlangen ingegeven en leveren geen krachtige sancties op. Daarvoor zijn georganiseerde instituties nodig waarbij de rechtspraak voor Commons een bijzondere plaats inneemt. Deze instituties worden aldus uit noodzaak geboren, onder de druk van schaarste en conflict. Er ontstaat daardoor aldus een geheel van 'working rules'¹⁵, nodig om het systeem 'going' te houden, dat zowel denken, motieven en verwachtingen institutionaliseert als ook regels verschaft voor de vestiging van een netwerk van sociale relaties.

5.4.Enkele andere accenten

Latere visies sluiten meestal in meer of mindere mate bij de voorgaande twee opvattingen aan. Wel worden daarbij dan soms bepaalde aspecten sterker belicht en uitgewerkt of relatief nieuwe aspecten aan de orde gesteld.

Zo benadrukt Mitchell in zijn stellingname over de 'menselijke economische natuur' het probleem dat onmogelijk ooit een kwantitatief bewijs voor de subjectieve, Benthamiaanse gedragsmotivatie valt te geven. "This problem is passing of the stage" (Mitchell, BAS 24). Dit geldt echter in zijn ogen ook voor de speculatieve instincttheorie van Veblen: "... he chose to reason out human behavior" (Mitchell, BAS 299)¹⁶. Ook de uitsluitende belangstelling van Marshall en anderen voor prijsbewegingen en -schema's is volgens Mitchell slechts een stuk psychologiseren, goed of slecht. Men moet daarom uitgaan van de ('gezonde') algemene concepties van de originele aard van de

---

15. Commons geeft vaak uiteenlopende namen voor dezelfde zaken of begrippen. Zo kan men het systeem van werkregels als synoniem opvatten voor de eerdergenoemde term 'government of law and order'.

16. Wel probeerde Veblen in Mitchell's ogen feitelijk gedrag te verklaren en niet wat mensen 'normaliter' geacht worden te doen. Daarvan gaf hij diverse illustraties maar, aldus Mitchell, hij ondernam nauwelijks empirisch onderzoek in die richting (BAS 302)

Mitchell's methodologische visie komt onder meer naar voren in zijn karakterisering van Veblens werk: "His work as a whole is like Darwin's - a speculative system uniting a vast range of observations in a highly organized whole, extraordinarily stimulating both to the layman and to the investigator, but waiting for its ultimate validation upon more intensive and tamer inquiries" (Mitchell, BAS 302; zie hierover verder hoofdstuk zeven).

mens die door de psychologie moeten worden aangeleverd. Deze evolueren evenwel: "... they must be subject to change as knowledge of human nature grows" (BAS 300)¹⁷.

Voor Mitchell manifesteert economisch gedrag zich primair door sociale patronen. Deze worden van generatie op generatie, cumulatief evoluerend, doorgegeven en groeien uit tot instituties. Juist in deze gestandaardiseerde gedragspatronen - "habits of feeling, thinking, and acting" die zich voor de gemeenschap bewezen hebben- schuilt voor Mitchell het rationele gedragselement en niet in de originele menselijke natuur.

"To find the basis of rationality, then, we must not look inside the individual at his capacity to abstract from the totality of experience the feeling elements, to assess their pleasant or unpleasant characters, and to compare their magnitudes. Rather must we look outside the individual to the habits of behavior slowly evolved by society and painfully learned by himself" (BAS 170).

Als een van de grootste collectieve, rationele scheppingen ziet Mitchell het verschijnsel geld¹⁸.

Voor Ayres bestaat er een organische band tussen het individualistische en het sociale gedragsaspect, tussen 'nature and nurture' (TEP 92/94). Een menselijke natuur zonder culturele inbedding is ondenkbaar en met Cooley merkt hij op: "a separate individual is a phenomenon unknown to experience" (TEP 91).

Het spanningsveld ligt voor Ayres à la Veblen in de tegenstelling tussen institutioneel (ceremonieel) gedrag en technologisch gedrag, "a clash between habit and intelligence" (Breit, 715). Wel meent Ayres dat Veblen te veel verklaart in termen van contraire instincten (Ayres, TIA 4). Het technologisch deel van het economisch gedrag is voor Ayres 'the tool-using aspect of human behavior' en doordringt alle sociale relaties (TRS 77). Het is de gerichtheid op de voortbrenging van goederen door het toepassen van kennis en vaardigheden, het gebruik van gereedschap en instrumenten (waaronder ook de taal) en verdere kennisontwikkeling¹⁹. Het ceremoniële gedragsaspect is daarentegen statisch en gebaseerd op overgeleverde denkpatronen. Het houdt veranderingen en innovaties in de technologische sfeer tegen. Daardoor is het volgens Ayres vaak ook irrationeel gedrag²⁰. Zoals Ayres dit gedragsaspect benadert, zou men ook van

---

17. Mitchell verwachtte in dat opzicht veel van zowel de groeiende kwantitatieve en statistische mogelijkheden als van de toen sterk stijgende ster van het behaviorisme. Mitchells behavioristische positie is duidelijk waar hij economische gedragsuitingen objectief meetbaar acht (BAS 31).

18. Geld heeft, aldus Mitchell, voor een technisch ruilsysteem gezorgd, de mogelijkheden van vrijheid en samenwerking vergroot en de basis gelegd voor complexe rekensystemen. Het is het fundament van dat netwerk van prijssystemen waaraan het individu zich moet confirmeren en waardoor het een deel van zijn leven wordt. Het economisch subject heeft er een methode en instrument door gekregen om moeilijke economische keuzehandelingen te effectueren en de belangen die daarbij worden geraakt te waarderen. Omdat het geld het economisch leven rationaliseert, legt het gebruik ervan de basis voor een rationele theorie van dat leven. "Money may not be the root of all evil but it is the root of economic science" (BAS 171). Kortom, de mens is niet rationeel per se maar wordt dit vanuit zijn sociale context.

19. Er is hier sprake van sterke interdependenties en van voortdurende accumulatie. "They do so ... because knowledge and skills are objectified in tools and symbols" (TRS 112). Voortgang in technologie vindt vooral plaats door nieuwe combinaties van bestaande, voorheen vaak gescheiden materialen en technieken. Hier is een voortdurende explorerende mens aan het werk (TRS 113). Daarmee evolueert ook het technologisch (economisch) gedrag.

20. Manifestaties van dit gedragstype vindt Ayres in sociale hiërarchiën, statussystemen en de daarbij horende conventies (mores), ideologieën, indoctrinaties en rituelen (TEP XVI). Zo is de economische verdeling in dividenden, pachten, lonen en salarissen, bijstand en sociale verzekeringen betrokken op de

verdelingsgedrag kunnen spreken, soms conflictloos geïnternaliseerd, soms, zoals in de geïndustrialiseerde wereld, extravert conflictueus van aard.

In de naoorlogse opvattingen krijgen elementen van Commons' denken meer aandacht. Het aspect van volutariteit wordt meer aangezet en de Veblen-Ayres' rivaliteit tussen technologisch en institutioneel gedrag ondergaat een sterke relativering.

Zo stelt Foster nadrukkelijk dat institutioneel gedrag niet een gevolg is van gewoonte en gebruik, maar een voortbrengsel van doelbewuste en gestuurde menselijke actie (arrangementen). Wel bepalen deze instituties, eenmaal in gang gezet, via de gewoontevorming het individuele gedrag. Voorts is in deze visie niet alle institutionele gedrag ceremonieel (statisch/passief). Evenals technologie pas door menselijke activiteit instrumenteel kan worden, kan ook de institutionele gedragscomponent zowel instrumentele als ceremoniële functies vervullen.

Ook Gordon benadrukt het wilselement van gedrag. Verder benadrukt hij, evenals Galbraith, en in feite ook terug te vinden bij Veblen, het grote belang van de voorbeeldfunctie van elitair gedrag. In de spanning die optreedt tussen een zich ontwikkelende technologie en institutionele structuren speelt de menselijke wil -van vooral leiders- een grote rol voor de bepaling van nieuwe gedragspatronen. Daarnaast geeft ook Gordon aandacht aan het belang van bepaalde synergetische effecten van beide gedragscomponenten. Sommige instituties waaronder gedragsnormen controleren en stimuleren juist het omgaan met technische kennis (Gordon, 1984 370; vgl. Jensen 1063/1064).

5.5. Conclusie

We kunnen concluderen dat de conventionele betekenis van de begrippen rationaliteit cq irrationaliteit van (individueel) economisch gedrag voor de institutionele economen niet adequaat is. De terminologie is te zeer betrokken op puur individualistische afwegingen en lijkt aan collectieve motivaties geen plaats te bieden. De institutionalisten stellen voorts de invloed van normering en regelgeving, instituties dus, op het handelen voorop. Er is daarbij, meer of minder expliciet, altijd sprake van een tegenstelling tussen gedragselementen. De strikte, Vebleniaanse gedragsspanning tussen technologische, vernieuwende activiteit en institutioneel, behoudend handelen lijkt echter niet meer van deze tijd. Er is nu veeleer sprake van voortdurend herwaarderende economische subjecten, soms gestuurd, soms belemmerd, door normatieve sociale prescripties en collectieve arrangementen.

---

verscheidene belangengroepen en strata binnen het heersende institutionele systeem. De regels van de verdeling komen voort uit het ceremonieel gedrag van de spelers binnen dit institutioneel systeem terwijl dat wat verdeeld wordt volgens Ayres door technologisch gedrag wordt voortgebracht (Ayres, AER 283; Jensen, 1059/1060).

Technologie, instituties en dynamiek

6.1. Inleiding

De centrale vraag in dit hoofdstuk is met welke begrippen de institutionele economen de economische werkelijkheid proberen te verklaren en hoe deze concepten zich ten opzichte van elkaar verhouden. In deze conceptuele structuur en dynamiek vormen de begrippen cultuur, technologie en institutie de inhoudelijke weerslag van de eerdere formele uitgangspunten.

De comprimatatie van de vele literatuur valt in dit hoofdstuk in twee delen uiteen. Eerst komen de concepten aan de orde, afgesloten in de vierde paragraaf met een distillatie van Commons' theoretische kader. Voor het tweede bedrijf staan de opvattingen over economische en sociale verandering op het programma.

6.2. Cultuur en economisch systeem

Volgens Ayres is *cultuur* "the stuff of social behavior, the universe of discourse of the social sciences, ..." (TEP 95/96). Het staat voor wat mensen verbindt, voor een gemeenschappelijke basis. Voor Ayres moet dit ook het uitgangspunt zijn voor analyses in plaats van een focus op individuele kenmerken. Zo kan technologische vooruitgang volgens hem alleen vanuit een cultuurbeschouwing worden begrepen (TEP 112; vgl. ook Gruchy, TRE 14). Ayres zet overigens de betekenis van de technologie voor de cultuur scherp aan. Door alle culturen heen loopt als een gemeenschappelijk element het belang van de techniek en deze vormt het fundament waarop de uiteenlopende institutionele vormgevingen in de wereld zijn gebouwd. Ayres geeft steunend op Veblen daarmee blijk van een materialistische, paratechnische opvatting van cultuurontwikkeling. Gruchy is breder georiënteerd waar hij behalve technologische veranderingen ook demografische factoren, wetenschappelijke vooruitgang en politieke ontwikkelingen als relevant voor cultuurveranderingen ziet (Gruchy, TRE 4). Hij vat het begrip cultuur als volgt in algemene zin samen:

"Culture as viewed by the institutionalists is an ongoing complex of ideas, attitudes, and beliefs that is absorbed by individuals in a habitual manner through institutional arrangements as they mature in their cultural milieu" (TRE 4).

Een derde visie kan onder meer bij Hayden worden gevonden. Hayden ziet cultuur als onafhankelijk van waardeprocessen, doelgericht keuzegedrag én technologische verandering, alhoewel de relatie wel andersom geldt¹. Cultuur moet men volgens Hayden als cerebraal zien en de maatschappij als een set socio-technische relaties gericht op gedragsbeïnvloeding (Hayden, 1988 416).

Ik zal hier de voorgaande ideeën niet verder uitspitten of kritiseren maar volstaan met enkele algemene opmerkingen. Het gaat daarbij in feite vooral om twee zaken.

---

1. En verder: "We need to recognize that a culture is separate in definition, meaning, and performance from society" (Hayden, 1988 416).

In de eerste plaats om de collectivistische en evolutionaire betekenis die aan het begrip cultuur wordt vastgemaakt en daarmee om de breedte van analyse. In deze afbakeningskwestie van het economisch aspect worden door de institutionalisten meer én andere zaken als relevant beschouwd dan in de hoofdstroom van economisch denken. Ten tweede is er het cultuurrelativistisch aspect dat economisch gedrag institutioneel gedrag is en daarmee verschillend naar plaats en tijd en geen natuurlijke karakteristieken inhoudt (vgl. Mayhew, 1987 588; Seckler, 79). De economie is, kortom, een cultuurproduct ondanks Smith's 'natural propensity to truck and barter'. In de visie van Veblen moet men beseffen dat de materiële beschaving, net als alle menselijke cultuurelementen, een schema van (veranderlijke) instituties vormt (PSC 241). Voor een aantal institutionalisten geeft het culturele karakter vooral ook aan dat dynamisch, veranderend economisch gedrag mogelijk is.

Het *economische systeem* is in de institutionele visie een onderdeel van de cultuur en daardoor een relatief open en dynamisch systeem van instituties. De standaard economie is een systeem van productie en verdeling met specifieke, vastgelegde relaties tussen een beperkt aantal variabelen. Veel factoren worden hier als gegeven beschouwd of onveranderlijk gehouden. In feite, aldus Kapp, wordt in deze theorieën ten behoeve van analytische oogmerken het gehele sociale en institutionele systeem eenvoudigweg constant gehouden (Kapp, 1968 6). De maatschappij wordt welhaast synoniem gemaakt aan een stel constant gehouden of als exogenen beschouwde variabelen. Het sociale systeem is daarmee geïsoleerd van het economisch gebeuren².

In het algemeen zien de institutionalisten zeker wel het grote belang in van abstractie en reductie voor studie en onderzoek. Het gaat hen echter om een andere inhoudsbepaling van het economisch systeem. Productie, consumptie en geldstromen zijn belangrijke economische grootheden. Maar ze zijn ingebed in institutionele verbanden en relaties en onderworpen aan interdependente handelingsprocessen. De institutionalisten zien vooral deze instituties en processen als essentieel voor het economisch systeem en het functioneren daarvan³. Daarbinnen kan men nog onderscheiden naar de mate waarin de technologie als dominante factor naar voren wordt gehaald. Een sterke nadruk daarop komt uit de erfenis van Veblen.

Gruchy doet een poging tot synthese als hij een drietal kenmerken van het economisch stelsel aangeeft (TRE 4/5):

- het economisch systeem van elk land is ondanks verscheidene gemeenschappelijke elementen een uniek historisch-cultureel product van een ontwikkelingsproces in plaats van een neutrale of a-culturele evenwichtssituatie;
- deze systeemontwikkeling wordt hoofdzakelijk bepaald en richting gegeven door de technologie. Daardoor is bij de institutionele theorie voortdurende systeemverandering mogelijk waar het statische paradigma van de orthodoxe theorie "does not raise the issue of systemic change because the perfectly competitive economy in theory has enduring and changeless structure and functioning";
- voortdurende systeemverandering impliceert waardering en waardebeoordeling. Toekomstige ontwikkelingen vragen om keuzen tussen economische routes. In denkschema's die uitgaan van onveranderlijke of gegeven institutionele structuren, consumptievoorkeuren en technologie komen deze vragen en keuzen niet aan bod.

---

2. Kapp stelt hierover verder, in mijn ogen wel erg scherp, dat deze simplificatie en abstractie een gevaarlijke 'trivialisatie' vormt van het gebruik van de rede en de economie tot een techniek degradeert (Kapp, 1968 7).

3. Vanuit een enigszins andere belichting spreekt Polanyi over de menselijke economie als "embedded and enmeshed in institutions, economic and non-economic" (Polanyi, 1957 250).

In deze karakterisering is het echter de vraag hoe een zo'n sterke nadruk op technologie niet alleen de pluriformiteit van het eerste kenmerk kan handhaven maar ook de keuzemogelijkheden van het derde weet toe te staan. Ik wil hier echter niet vooruitlopen op Deel II.

6.3. Technologie en institutie

Twee belangrijke concepten in het institutioneel economisch denken zijn technologie en institutie. *Technologie* is met name in zijn dynamische betekenis een centraal element in veel institutionalistisch werk⁴. In deze paragraaf besteden we slechts kort aandacht aan de concepten sec. Een latere paragraaf behandelt de dynamische betekenis van technologie.

Het begrip technologie wordt vaak op tweeërlei wijzen gebruikt. De eerste betekenis is een fysieke verwijzing naar technische hulpmiddelen en vaardigheden. Ayres omschrijft technologie als georganiseerde vaardigheden waaraan gereedschappen en instrumenten te pas komen (Ayres, TEP 105/107). In de enorme veranderingen die de technologische ontwikkeling in de menselijke samenleving tot stand heeft gebracht, is in die optiek de klemtoon steeds meer verschoven van mensen naar middelen⁵. In de tweede betekenis staat juist de creatieve combinatie van denken en handelen voorop zoals bijvoorbeeld in Hamiltons begrip 'organized intelligence in action'. In algemene zin kan dan worden gesproken van een concept van technologie 'as problem solving' (vgl. de Gregori, 183).

Bij de eerste omschrijving wordt vaak een onderscheid tussen natuurlijke hulpbronnen en 'man-made' goederen gemaakt. Volgens Foster leidt dit onderscheid echter tot een 'fuzzy etymology'. De mens creëert niet alleen goederen maar 'maakt' ook natuurlijke hulpbronnen. Dit laatste gebeurt doordat de mens kennis en wetenschap ontwikkelt en toepast. Goederen en hulpbronnen "are defined by human invention and discovery, and the rate of provision of both is the direct result of man applying his know-how to the economic process" (Foster, 1981 858). Deze opmerkingen sluiten aan bij de tweede opvatting over technologie die, voor zover ik het overzie, thans gemeengoed is in het institutioneel-economisch denken.

Ondanks het centrale karakter ervan wordt het begrip *institutie* in de institutionalistische literatuur uiteenlopend omschreven en gebruikt. Zo ziet Veblen instituties overwegend als gesocialiseerde denkpatronen: "settled habits of thought common to the generality of men" (Veblen, LMU 239)⁶. Dergelijke programmeringen gaan voor hem tamelijk automatisch over in gedrag: "An institution is of the nature of an usage which has become axiomatic and indispensable by habituation and

---

4. Lower ziet de meest omvattende institutionalistische bijdrage aan de sociale wetenschappen juist in "its discovery of the general theoretical significance of technology as the foundation for a unified theory of cultural evolution, technological progress, and instrumental valuation" (Lower, 1149).

Er zijn blijkbaar nogal veel verschillende opinies over de centrale notie van de IE (vgl. ook hoofdstuk vier noot 9 en hoofdstuk vijf noot 1).

5. Het ging hier niet zozeer om de verbetering van de menselijke genius maar vooral om de toepassing van de gecumuleerde en combinatieve technologie voor de verbetering voor het menselijk bestaan. De mens was en is daarbij volgens Ayres de 'agent' van de omvorming van bestaande instrumenten tot nieuwe en innovatieve technische producten. Hierbij leert, naar Veblen, de mens denken op de manier waarop de technologische processen werken.

6. Veblen geeft meerdere betekenissen aan de term institutie. Het gaat, aldus Daugert, niet primair om fysieke structuren als bijvoorbeeld banken, de beurs, universiteiten alhoewel de term ook daarop kan worden toegepast, maar vooral om denkgewoonten, principes of ideologieën (Daugert, 48/49).

general acceptance" (AO 101)⁷. Toch is Veblen's begrip soms ruimer en benoemt hij bijvoorbeeld ondernemingen of centrale maatschappelijke functies als instituties: "Considered as an institution, then, the captain of industry is ..." (AO 102). Commons omschrijft, tamelijk verwarrend, een institutie als collectief handelen dat individueel gedrag controleert, mogelijk maakt en in betekenis doet toenemen⁸. Een huidige institutionalist als Neale komt met een meer consistente en ook in de sociologie gangbare betekenis als hij instituties definieert als evoluerende, gedragsbepalende sociale regels en relatiepatronen (Neale, 1202).

De summierende omschrijvingen hierboven geven aan dat het begrip institutie vaak niet eenduidig wordt gebruikt. In meer algemene zin komt uit institutionalistische studies naar voren dat instituties uiteenlopende soorten van gedragsordeningen zijn die ontstaan om te voorzien in diverse goederen en diensten, in de 'material means of life'. Deze culturele gedragsbepalende factoren zijn veranderlijk in de tijd door menselijk keuzegedrag, door technologische krachten of door de combinatie ervan. Gedeelde opvattingen bestaan er onder institutionele economen over het doel van instituties, beheersing van individueel gedrag om materiële belangen veilig te stellen, en over het bestaan van een hiërarchie van instituties. Meningsverschillen bestaan er vooral op het punt van de aard, conservatief/progressief, en de veranderingsaspecten van instituties.

Voordat deze dynamiek wordt aangeraakt, volgt eerst een meer specifieke behandeling van Commons' positie op het begripsmatige vlak. De aandacht voor zijn invulling van institutionalistische begrippen wordt niet zozeer ingegeven omdat hij de aspecten technologie versus institutie markeert,⁹ maar vooral omdat hij als één van de weinige institutionalisten een, weliswaar moeilijk te distilleren, eigen conceptueel apparaat kent dat diverse elementen van institutioneel denken in zich draagt. Dit kader, waarin ook nog een paar andere begrippen aan de orde komen, wil ik vooral als voorbeeld van institutionele theorie presenteren.

6.4. Commons' conceptueel schema; een origineel institutioneel-economisch kader

De inspiratie voor zijn benadering vindt Commons in drie historische ontwikkelingen. De eerste is de eeuwenlange ontwikkelingsgang van het angelsaksische juridisch-economische systeem. De tweede is de 'ideeëngeschiedenis' van economisch denken waarbij ook het denken van Veblen een speciale stuttende betekenis heeft¹⁰. Ten slotte is er het persoonlijke arbeidsleven dat zeer vruchtend op zijn conceptvorming heeft gewerkt (vgl. Myself).

De setting van het economisch leven is voor Commons, samengevat, een situatie van belangenconflicten, wederzijdse economische afhankelijkheid en ordening. Schaarste, efficiëntie en toekomstgerichtheid leiden in het intermenselijke verkeer tot gebruiken en andere werkregels, tot gekaderde keuzevrijheden. Geen dominante markt maar 'collectief handelen' vormt voor Commons het belangrijkste economisch coördinatiemechanisme. Dit handelen is voor hem het kernthema van de (institutionele) economische wetenschap en vindt zijn uitdrukking in het begrip *institutie*. Beide begrippen zijn in feite bij Commons synoniem. Hij omschrijft, zoals hiervoor aangegeven, een institutie als:

---

7. De schakeling is hier als volgt: productiewijze (technologie) → habits of thought → institutie. Daaraan vooraf werken dan weer, in een tamelijk onduidelijk cultureel verband overigens, het werkinstinct en 'idle curiosity' (zie vorig hoofdstuk en deel II).

8. Het wekt verwarring dat Commons 'action' ofwel handelen als institutie opvat waar het gewoon is deze laatste als een factor te zien die juist op het handelen inwerkt.

9. Commons ziet in tegendeel niet zo'n scherpe tegenstelling tussen beide 'cultuurproducten'.

10. Zie hierover meer: IE hoofdstuk X (I) blz. 649 ev. waarin ook kritiek op Veblen.

"collective action in control, liberation and expansion of individual action" (IE AER 649).

De kleinste handelingseenheid van Commons' theorie is de *transactie*. In tegenstelling tot het ruilproces, dat nog een sterk fysieke connotatie kent, stelt het begrip transactie gemeenschapselementen en rechtsimplicaties op de voorgrond. Het gaat dan om rechten verbonden aan de door de gemeenschap gecreëerde en gesanctioneerde noties van eigendom en vrijheid (IE AER 652). Commons omschrijft zijn kleinste studieobject onder meer als volgt:

"The transaction is two or more wills giving, taking, persuading, coercing, defrauding, commanding, obeying, competing, governing, in a world of scarcity, mechanism and rules of conduct" (LFC 7).

De transactie drukt de samenhang uit tussen recht, economie en ethiek en herbergt in zich de sociale relaties van conflict, afhankelijkheid en orde. Het is een dynamisch element, op zich als het ware analytisch wel even stop te zetten, maar in essentie een onderdeel van een proces van twee of meer handelende mensen. Commons onderscheidt zich daarmee duidelijk van theorieën die als analyse-eenheid òf een product òf het voorkeursgedrag van het individu nemen. Deze laatste zijn voor Commons al in elke transactie geïmpliceerd, "they are the preliminaries, the accompaniments, or the effects of transactions". In de transactie gaat het om "will-in-action ... not an individual but two or more individuals in action" (LFC 7/8).

Overeenkomstig een drietal economische activiteiten worden door Commons drie vormen van transacties onderscheiden (IE 59/69)¹¹:

1. Bargaining transactions, te omschrijven als markt- of onderhandelingstransacties.
2. Managerial transactions, transacties uit hoofde van bestuurlijke of hiërarchische verhoudingen.
3. Rationing transactions, te vertalen als herverdelings- en/of overlegtransacties.

Bij het eerste type is de transactie een uiting van relatieve gelijkwaardigheid van partijen. Aan de basis ligt de *verdeling van rijkdom*, van de schaarse middelen van bestaan. "Here the universal principle is scarcity" (IE AER 653). In deze onderhandelingstransactie zijn minimaal vier economische subjecten betrokken: feitelijke en potentiële (concurrerende) koper enerzijds en feitelijke en potentiële verkoper anderzijds. Bovendien staat op de achtergrond een vijfde 'persoon', de rechterlijke macht, die mogelijk uit de transactie voortvloeiende belangenconflicten in redelijke banen moet leiden. De motivationele elementen van dit transactioneel economisch blok zijn onderhandelings-psychologische factoren, 'a negotional psychology' (zie IE 90-93, 106, 524)¹². Bestuurlijke transacties veronderstellen een hiërarchische relatie, een fundamenteel ongelijkwaardige positie. Aan de orde is hier de *productie van rijkdom* op een zo efficiënt mogelijke wijze. Het grondprincipe is hier aldus doelmatigheid. Er is een participatie van twee personen, een persoon die opdrachten verstrekt en een persoon die deze uitvoert. Ook hier kan echter een derde persoon aanwezig zijn, namelijk in de figuur van de jurisdictie, voor de vaststelling van redelijkheid van de inhoud van de gedragsrelatie.

---

11. Over de aard van de aan de transacties verbonden regelgeving stelt Commons: "The participants in each of them are controlled and liberated by the working rules of the particular type of moral, economic or political concern in question" (IE AER 652).

12. De betrokkenheid op anderen en andere groepen en de aanwezigheid van onder meer kaders voor communicatie geven aan de onderhandelingspsychologie een institutionele dimensie. Ook de reciprociteit die hieraan door Commons wordt gekoppeld wordt als een (ongeorganiseerde) institutie gezien (vgl. LF 45). Zie ook hoofdstuk 5.

Herverdelingstransacties verschillen van de voorgaande doordat aan de top van de hiërarchie nu een collectieve acteur staat. Het gaat hierbij om *herverdeling van rijkdom* of koopkracht zonder dat hieraan onderhandelingen in marktachtige zin vooraf gaan of voortvloeien uit bepaalde bestuurlijke of productie-technische schema's zoals in respectievelijk de twee voorgaande vormen van transacties het geval is. Er is vooral sprake van autoriteit maar ook van collectief overleg, argumentatie en overreding zowel in privaatrechtelijke als in publiekrechtelijke situaties. Als onderliggend principe kan men in dit transactioneel onderdeel de gezagsuitoefening door boven individuen staande en erkende autoriteiten beschouwen (vgl. JPS 18)¹³. Er vindt in deze transacties een coördinatie plaats van recht en economie. En meer nog dan bij de andere twee vormen wordt hier tevens afscheid genomen van de homo economicus die immers schaarste isoleert van macht of van politieke gezagsuitoefening. Commons onderscheidt, voor de volledigheid tenslotte, twee vormen van herverdelingstransacties namelijk hoeveelhedsverdeling en prijsrantsoenering (IE 68). Het belastingstelsel is van deze laatste de belangrijkste uitdrukking.

Met de voorgaande karakteristieke onderverdeling in transacties verbreedt Commons de traditionele analyse van de ruil tussen twee gelijkwaardige partijen. De drie economische vormen omvatten voor Commons alle door de economische wetenschap bestudeerde activiteiten (IE 68). De onderhandelingstransacties betreffen de overdracht van eigendom door vrijwillige overeenkomst tussen wettelijk gelijke personen. Bestuurlijke transacties scheppen rijkdom vanuit een wettelijke gezagsrelatie. De herverdelingstransacties, ten slotte, zorgen voor de verdeling van de lasten en lusten van de rijkdom door het gezag van een bevoegde instantie. De aard en het patroon van de verdeling van economische goederen hangen af van de mate waarin ieder van de voornoemde transacties in het maatschappelijk verkeer voorkomen. Allerlei combinaties zijn mogelijk en aldus ook allerlei variaties van 'collective action controlling individual action'. De complexiteit van de samenleving wordt volgens Commons bepaald door de graad van dominantie van de ene of de andere transactie. Zo zag hij in de opkomst van de grote vennootschap in de Verenigde Staten een teken van de groei van bestuurlijke en herverdelingstransacties ten koste van onderhandelingstransacties. Of zoals Chamberlain stelt: "a substitution of authority for discretion" (Chamberlain, 75). Een steeds grotere nadruk op bestuurlijke en/of herverdelingstransacties kan voor Commons uitmonden in totalitaire stelsels. Als echter onderhandelingstransacties voorop staan, aldus Commons in een vrije toonzetting, wellicht geïnspireerd door de 'zegeningen' van economische expansie, politieke democratie en de sociale pluriformiteit van de Amerikaanse 'melting pot':

"... then the trend is towards the ideals of equality of opportunity, of fair competition, of equality of bargaining power, of due process of law, of the philosophy of Liberalism and regulated Capitalism" (IE 93)¹⁴.

Door de sterke onderlinge verbondenheid van de drie transactievormen zijn er voor Commons evenwel velerlei nuancerings in de praktijk van ordening, collectieve actie en maatschappelijke

---

13. Onder deze laatste transactievorm rekent Commons bijvoorbeeld ook de vaststelling van budgetten door de directie van een onderneming. Hiertoe horen voor hem ook de totstandkoming van collectieve arbeidsovereenkomsten thuis. Het lijkt mij echter dat deze transacties niet, althans niet lang, "regardless of consent of subordinate individuals" kan plaatsvinden (JPS 18). Elders stelt hij hierover: "... all of which consist in rationing either wealth or purchasing power to subordinates without bargaining, although the negotiations are sometimes mistaken for bargaining ..." (IE AER 654).

14. Het lijkt wat vreemd in verband met een dominantie van marktachtige, onderhandelingstransacties van gereguleerd kapitalisme te spreken. Men moet daarbij echter bedenken dat Commons 'bargaining transaction' in feite al institutioneel omkleedt is met juridische en rechterlijke regels en sancties.

dynamiek denkbaar. Dit vormt voor hem "the uncertain future world of institutional economics" (IE 93).

De transacties zijn voor Commons functioneel met elkaar verklonken en constitueren tezamen een hoger studieobject, *going concern*. Dit ook in de Amerikaanse rechtspraak ingeburgerde begrip is een actief, evoluerend concept¹⁵.

"A going concern is a joint expectation of beneficial bargaining, managerial, and rationing transactions, kept together by "working rules" and by control of the changeable strategic or "limiting" factors which are expected to control the others" (IE 58).

Er spelen aldus ook verwachtingen een rol waaraan Commons toevoegt dat wanneer deze ophouden te bestaan tegelijk ook de zaak niet langer 'loopt' en de productie tot stilstand komt. Deze toekomstgerichtheid, Commons' futuriteit, is aldus een belangrijke motivationele kracht in zijn economisch stelsel met betekenis voor het waardeconcept. Ik kom hierop verder in de tekst nog terug.

Transacties verbinden zich met elkaar en zijn onderdelen van stromen en processen. De voortdurende, gewoontevormende herhaling van economisch-juridische transacties en de verwachting van toekomstige voortzetting ervan, is essentieel voor het ontstaan van going concerns. De 'working rules' maken deze voor Commons tot instituties.

Het is voor Commons evident dat in een situatie van overvloed, waarin de belangen zich gemakkelijk laten verenigen, de economische kracht in het individu schuilt. Daarentegen noodzaakt een wereld van schaarste tot collectief handelen. Allerlei verbanden worden daartoe opgezet, werkverbanden, politieke partijen, verenigingen etc.. Individuen gaan in die optiek schuil in uiteenlopende sociale verbanden, in 'going concerns' dus. Daardoor ontstaat een pluriformiteit aan visies en belangen waarbij elke going concern voor een bepaalde opvatting, doel of taak staat.

"... the going concern may be looked upon as a person with a composite will ..." (LFC 147).

Geheel in de traditie van Veblen legt Commons het begrip 'going concern' uit in twee elementen namelijk 'going plant' en 'going business'. De eerste is betrokken op de technische beheersing van de natuur. Het staat voor efficiënt handelen enerzijds en voor de gehele productie-technische blauwdruk anderzijds. De gebruikte terminologie ervan is meestal in grootheden als manuur of manjaar. Het begrip going business daarentegen heeft betrekking op het financieel-economisch beheer. Het staat voor activa uitgedrukt in geldtermen en die door aan- en verkopen voortdurend in beweging blijven. Aan het begrip kleven de bekende verdelings- en belangenconflicten.

Beide sferen vormen voor Commons kanten van dezelfde medaille, polen van een maatschappelijk sjabloon¹⁶. Evenals Veblen heeft hij duizend manieren om zijn visie uit te drukken. Een ervan is:

---

15. Gruchy spreekt in dit verband over "a complex formula of transactions" (Gruchy, MET 220).

16. Bij Veblen daarentegen staat, zoals gezegd, veeleer de onverzoenlijke tegenstelling tussen industriële en pecuniaire activiteiten, waarden en klassen voorop. Commons, een persoon van het maatschappelijk compromis, acht beide sferen te verenigen.

"The correlation of proprietary and industrial turnover, of going plant and going business, by the principle of limiting and complementary factors, is the going concern" (IE 297).

Going plant is dus gerelateerd aan efficiëntie en going business aan schaarste. Gedreven door zijn 'dogmengeschiedtliche' werk verbond Commons aan het eerstgenoemde concept de term 'engineering economics' die hij positioneert bij de eerste klassieke denkers. Productie is de kern van deze economie; eigendom en macht zijn van minder betekenis; gebruikswaarde staat voorop (IE 84). Schaarste en going business horen voor Commons thuis in een 'proprietary economics'. Eigendom is hier belangrijker dan productie. Outputrestricties in plaats van productiestijgingen reguleren de verdelingsmogelijkheden van economische goederen. Kortom, het gaat hier met name om de realisatie van ruil- of schaarstewaarden. Het houdt verband met wat Commons in persoonlijke annotaties aanduidt met 'to withhold', het onthouden aan anderen wat men zelf niet nodig heeft maar wel in zijn bezit heeft (vgl. Myself, 58)¹⁷.

De beide economieën zijn in de realiteit sociaal niet te scheiden (vgl. Gruchy, MET 223). Theoretisch-historisch komen voor Commons beide (gezichtspunten) samen in de institutionele economie.

"Institutional economics takes its place as the proprietary economics of rights, duties, liberties, and exposures, which, as I shall endeavor to show throughout, give to collective action its due place in economic theorizing" (IE 8).

Going concerns worden aan de gang gehouden door collectieve (werk)regels. Ze worden daarmee, zoals gezegd, naast de ongeorganiseerde vormen tot instituties.

"It is these going concerns, with the working rules that keep them going, all the way from the family, the corporation, the trade union, the trade association, up to the state itself, that we name Institutions. The passive concept is a "group"; the active is a "going" concern" (IE 69)¹⁸.

Institutionele veranderingen komen voor Commons vooral tot stand door collectieve onderhandelingen over de *werkregels*. Kennis van dit complex van regels en regelverandering alsmede van de denkpatronen die ermee samenhangen, geeft volgens Commons inzicht in

---

17. Ziehier een voorbeeld van de voeding van theoretische uitgangspunten vanuit persoonlijke werkervaringen. Van 1895 tot 1899 bezette Commons in Syracuse de pas gecreëerde leerstoel sociologie. Na een toevallige bemoeienis met een lokale politieke schermutseling over de geoorloofdheid van baseball op zondag, werd door ouders gedreigd hun kinderen van de universiteit te halen als Commons daar als docent zou aanblijven. Een jaar later werd door de bestuurders van de universiteit de leerstoel sociologie opgeheven. Geen ontslag derhalve maar opheffing van de arbeidsplaats.

Commons trok uit deze gebeurtenis een belangrijke conclusie. De oude economen baseerden hun definitie van rijkdom op 'holding', het feitelijk bezit bestemd voor iemands persoonlijk gebruik of voor ruil. Commons voegde er echter een tweede betekenis aan toe namelijk 'withholding', het onthouden aan anderen wat deze nodig maar niet in eigendom hebben. De leerstoel werd niet letterlijk onder Commons vandaan getrokken, maar economisch door het onthouden van fondsen. "This was such a customary, legal, and quiet way of doing it, under the institution of private property, that everybody, including economists, took it as a part of the Natural Order not needing investigation" (Myself 52-59).

18. Hier is een institutie dus een met regels functionerende structuur. Het begrip heeft daardoor een meer gebruikelijke connotatie. Zie eerdere opmerkingen in de tekst over de verwarrende terminologie van Commons.

economische processen (LFC 377). Daarbij speelt, zoals opgemerkt, ook de gerichtheid van (collectieve) actoren op de toekomst, *futurity* een rol. Verwachtingen die niet verwerkelijk worden veranderen de waarde van goederen, productiefactoren en eigendomsmiddelen. Succes, mislukking, verbetering en aanpassing volgen uit de voortdurende confrontatie van verwachtingen en realiteit. Daarom ook is voor Commons de economie een open systeem zonder een tendens naar een soort evenwicht. Een openheid die vele mogelijkheden van belangenconflicten in zich bergt.

De drijfveren die aan deze collectieve processen ten grondslag liggen, zijn ook hier voor Commons grotendeels onderhandelingspsychologisch van aard. "The psychology of this give-and-take process of conciliation and agreement may be named negotional psychology, to distinguish it from the pleasure-pain psychology of the individualistic economists since the eighteenth century" (ECA 29).

Ook gewoonte ('habit') en gebruik ('custom') vormen voor Commons belangrijke onderdelen van het institutionele complex. "The reason is Habit" (IE 701). Daarmee wil Commons gewoonte opvatten als een analogon van de rede in de (neo)klassieke traditie. Ze liggen verankerd onder en in de meer georganiseerde instituties. Individuen starten niet telkens helemaal opnieuw maar leren gewoonten aan die op straffe van uitsluiting moeten corresponderen met de collectieve gebruiken. De conformering wordt haast tot een blind mechanisme:

"... when customs change, or when judges and arbitrators enforce a custom by deciding a dispute, or when laborers or farmers strike in order to modify a custom of business, or when a statute prohibits a customary mode of living, or when a holding company extends an old custom into new fields - then it is realized that the compulsion of custom has been there all along, but unquestioned and undisturbed" (IE 701).

Individueel gedrag is voor Commons gesubordineerd gedrag. Hij spreekt in dit geval vaak over 'composite will'. Zoals gezegd bezitten going concerns een dergelijke samengestelde wil zoals die tot uiting komt in gewoonten, gebruiken, precedenten, werkmethoden etc., kortom, in 'working rules'. "This socalled "will" is none other than the working rules of the concern operating through the actions and transactions of those who observe the rules" (LFC 147). Deze regels geven aan wat de individuen moeten, kunnen, mogen en behoren te doen overeenkomstig de inherente principes van respectievelijk plicht, recht, vrijheid en zelfverantwoordelijkheid.

Het voluntair-collectieve aspect wordt daarmee naar de voorgrond gebracht in tegenstelling tot de blinde natuurrechtelijke fundering van economische processen in de (neo)klassieke theorie¹⁹.

De genoemde spanning tussen verwachtingen en realiteit kan velerlei problemen geven. De impliciete conflictmatigheid leidt voor Commons behalve naar veranderende werkregels ook naar *sovereignty* die voor hem de betekenis heeft van machtsuitoefening door boven individuen en groepen gestelde autoriteiten²⁰. In wetten, rechtspraak en administratieve organen wordt autoriteit uitgeoefend die het economische handelen raakt. Toegepast op de Anglo-Amerikaanse

---

19. Volgens Commons was met name Bentham verantwoordelijk voor de eliminatie van gebruiken als bouwsteen voor de economische theorie. Op de eenheden individu, goed (product) en staat werd nu de economische theorie opgebouwd die, aldus Commons, enerzijds leidde tot individualisme, zelfs anarchisme, en anderzijds communisme en dictatuur voortbracht. Dit voert Commons tot de merkwaardige stelling: "But Custom is more powerful than the individual or even the State" (IE 702; zie ook deel II).

20. Historisch gezien is soevereiniteit volgens Commons een proces van onttrekking van geweldssancties aan de private sfeer en de overgang ervan naar een hiërarchie van officiële personen en organen, ingekaderd door de 'working rules' van de samenleving (IE 684 ev.).

verhoudingen ziet Commons een ontwikkeling door de eeuwen heen van uitvoerende via wetgevende naar rechterlijke soevereiniteit²¹. Het Opperste Gerechtshof kan door de constitutionele toetsing in Commons' visie gelden als het hoogste institutionele orgaan. Het toetsingsrecht heeft tot vele interventies aanleiding gegeven. Zo werden bijvoorbeeld met het Veertiende Amendement over de waarborgen voor leven, vrijheid en eigendom in de hand, door het Hooggerechtshof vele wetten en besluiten over tarieven, arbeidsduur, belastingen en dergelijke ongrondwettelijk verklaard²².

Voor Commons noodzaakt deze ontwikkeling onder meer tot de ontwikkeling van fundamentele theorieën over de correlatie van economie, recht en ethiek. Allerlei economische processen worden collectief, institutioneel bepaald. Deze zaken horen voor Commons tot de probleemvelden van de institutionele economie.

6.5.Sociale en economische verandering

De algemene noemer van de institutionalistische visie op verandering en ontwikkeling is, zoals gezegd, vooral evolutie. Selectieve en adaptieve processen zijn basiselementen in deze culturele ontwikkelingsgang. Er zijn geen automatismen in de economische en sociale ontwikkeling alhoewel de technologie-institutie dialectiek deze wel lijkt te suggereren. De menselijke lotsgang kan worden beschreven door processen die, voortgaand met vallen en opstaan, resulteren in een steeds grotere complexiteit van sociale organisatie.

De uitwerking door institutionalisten van het algemeen evolutionair principe naar de meer specifieke aspecten van ontwikkeling levert ook nu verschillende opvattingen en behandelingen op²³. Een cruciaal punt daarbij is de vraag naar de krachten en processen die de sociale en economische vorderingen bepalen en, ten tweede, welke rol menselijke vormgeving in deze veranderingen spelen. Bij het laatste aspect gaat het uiteraard om het probleem van determinisme versus menselijke intentionaliteit en keuzemogelijkheden. Behalve vragen over het systeemkarakter in termen van conflict/harmonie spelen, zoals eerder gezegd, ook waarden in de zin van 'beter' en 'minder' of 'positief' en 'negatief' een interveniërende rol. Als verandering geen automatisme is, zullen immers keuzen moeten worden gemaakt. Aan de basis daarvan staan waarderingen die nadere explicatie vragen. Ten slotte kan nog worden opgemerkt dat de instituti-

---

21. In het eerste geval was de koning heerser binnen de hiërarchie van machtsuitoefening. Gedurende de tweede periode, die begint met de Engelse revolutie van 1689, kwam er een wetgevend lichaam aan de top te staan. Het begin van de rechterlijke soevereiniteit, ten slotte, situeert Commons vanaf 1787, het jaar van de Amerikaanse constitutie, dat de 'Supreme Court' tot ultiem sanctioneringsorgaan maakt. Met name latere constitutionele amendementen hebben deze positie versterkt. Zo gaf het Vijfde amendement uit 1791 het Opperste Gerechtshof jurisdictie over het Congres. Uiterst belangrijk echter, zowel voor het democratische gehalte als voor de sociaal-economische ontwikkelingen van Amerika, is het Veertiende amendement van 1868 geweest dat constitutionele toetsing van staatswetgeving mogelijk maakte (zie hierover en over 'due process of law' IE 75/76). Met name eigendomsverhoudingen in de VS kregen een stevige basis in de redactie: "No State shall make or enforce any law which shall abridge the privileges or immunities of citizens of the United States; nor shall any state deprive any person of life, liberty, or property, without due process of law; nor deny to any person within its jurisdiction the equal protection of the laws" (IE 685).

22. Een wet voor een gematigde inkomstenbelasting werd rond 1895 nog door dit college als een communistische opmars tegen de persoonlijke eigendom met vijf tegen vier stemmen afgewezen. De 'Supreme Court' werd volgens Presser "... met deze toepassing van het zo lang gehoopte neger-amendement helemaal de burcht van "big business"" (Presser, 367).

23. Bush merkt in deze context op dat niet alles wat onder het label institutionele economie is verschenen expliciet of impliciet op een coherente theorie van institutionele verandering berust (Bush, 1987 1075).

onalistische visie op verandering/ontwikkeling feitelijk een sterke focus op de lange termijn inhoudt.

Op het punt van verandering zie ik twee hoofdstromen van institutioneel-economisch denken met verschillende tussenposities al naargelang meer of minder deterministische accenten. In de volgende paragraaf zal ik hierover kort berichten.

6.6.Processen van institutionele verandering

In de evolutionaire institutionalistische zienswijze heeft de bekende Veblen-Ayres dichotomie van technologie en institutie (instrumenteel-ceremonieel) een specifieke plaats gekregen en tot voortdurende discussies geleid. Veblen acht het menselijk denken doordrongen van technologische processen: "... men have learned to think in the terms in which the technological process act" (Veblen, PSC 17).

De voortgaande ontwikkeling van technische kennis en van de materiële levensomstandigheden, beide gestimuleerd door het ambachtsinstinct, brengt voor Veblen economische organisatie in denken en in institutionele verbanden voort. Daarbij ontstaan, à la de instinctieve formatie, 'invidious and non-invidious institutions' (TLC 34). In de loop van de menselijke geschiedenis verhevigt zich deze rivaliteit via het eigendomsprincipe en slaat neer in maatschappelijke klassenposities. De 'emulative quality', wedijver, in het primitieve tijdperk nog sterk gekluisterd aan het ambachtsinstinct, breekt dan in zelfzuchtige zin los en drukt zich toenemend uit in niet-productieve, vaak martiale activiteiten. In latere meer vreedzame tijden leidt dit tot de nietsdoende klasse met zijn demonstratieve consumptie.

Technologie is voor Veblen progressief, dynamisch en cumulatief van aard in tegenstelling tot instituties die meestal en overwegend als passief en inhibitief worden gekenschetst. De van generatie op generatie doorgegeven 'joint stock', technologie (AO 64), is in de Vebleniaanse zienswijze een primaire zo niet imperatieve kracht in de economische en sociale evolutie. Het omvat, combineert en accelereert ideeën, mentale hulpmiddelen en instrumenten; kennis en materiële zaken dus. Veranderingen van en binnen maatschappelijke structuren zijn het gevolg van technologische vooruitgang.

De aard van de institutionele veranderingsprocessen volgt in deze opvatting een natuurlijke selectie à la Darwin, discontinu en onzeker van uitkomst. Institutionele mutaties gaan gepaard met maatschappelijke conflicten en, vaak tijdelijke, instabiele verhoudingen. Instituties geven richting aan het individuele gedrag maar moeten zowel de instinctieve disposities weerspiegelen als in overeenstemming zijn met de technologisch vereisten. Adaptieve processen zijn echter vaak zeer moeilijk en maatschappelijk gezien pijnlijk. Imbeciele instituties, in Veblen's termen, kunnen lang van kracht blijven. Beroemd is in dit verband zijn cryptische passage:

"But history records more frequent and more spectacular instances of the triumph of imbecile institutions over life and culture than of peoples who have by force of instinctive insight saved themselves alive out of a desperately precarious institutional situation, such as now (1913) faces the peoples of Christendom" (IW 25).

De belangrijke reden voor dergelijke aanpassingsproblemen is voor Veblen de al eerdergenoemde waardendualiteit en daarmee, meer concreet, de uiteenlopende betrokkenheid van maatschappelijke groeperingen bij de uitkomsten van de technologische ontwikkeling. Er kunnen aldus aanpassingsverschillen en diverse vertragingen optreden. Op de specifieke toepassing van

Veblen's veranderingstheorie op het Amerikaanse, industriële systeem wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan²⁴.

Met de scherpe Vebleniaanse demarcatie, de daaruit resulterende sociale en economische dynamiek en de impliciete onvermijdelijkheid van de logica blijkt Commons niet erg uit de voeten te kunnen. Weliswaar maken voor hem veranderende materiële en technologische condities regulatieve aanpassingen noodzakelijk, er is echter ook een inverse relatie evenals versterkende effecten over en weer. Vooral het collectief-voluntaristische aspect zorgt in Commons' visie voor doelgericht keuzegedrag in de maatschappelijke ontwikkelingen. Materiële schaarste en conflict komen steeds meer onder het regime van georganiseerde instituties, van collectieve actie, van steeds hogere vormen van sociale organisatie. In die optiek gaat zeker druk uit van materiële condities maar ontwerp mogelijkheden zijn in toenemende mate present. De mens zorgt voor een ombuiging van natuurlijke selectie in artificiële selectie. Zo heeft voor Commons het verschijnsel van collectief handelen in de loop der tijd ongewenste gebruiken en slechte praktijken geëlimineerd en er een 'reasonable' systeem van gedragsregels voor in de plaats gesteld. Het creëerde bovendien (abstracte) eigendomsvormen, geheel verschillend van die van de ongestuurde natuurlijke processen (LFC 377).

Ook in de naoorlogse jaren is met wat andere accenten de demarcatie tussen determinisme en wat men 'constructivisme' zou kunnen noemen in institutionalistisch kringen aanwezig. Behalve technologie krijgen daarbij ook andere factoren (sturende) betekenis.

Galbraith ziet in de jaren na WO II het door oorlogsinspanningen enorm uitgegroeide technologisch apparaat als de motor van economische en sociale veranderingen. De technologische neerslag in instituties en structuren, internationaal, nationaal, regionaal en lokaal, bracht voor hem een 'technostructure' en het, nog meer abstracte, 'planningsystem' op het toneel (Galbraith, NIS; EPS). Dit zijn uitingen van de imperatieve kracht van de technologie die (voortdurend) nieuwe instituties voortbrengt evenals nieuwe dominante groepen en daarbij horende ideologieën²⁵. Er is daardoor voor Galbraith een nieuwe (economische) orde ontstaan.

De eerdergenoemde tweedeling van waardegebieden is bij Galbraith een tegenstelling tussen 'circumstances' en 'conventional wisdom', respectievelijk reflecties van de technologie en van ideeën of begrip van de wereld. De technologie is voor Galbraith "the systematic application of scientific or other organized knowledge to practical tasks" (NIS 12). Vaak is, aldus Galbraith, conventionele wijsheid een blokkade voor de totstandkoming van aangepaste structuren om de technologische mogelijkheden vrije doorgang te verschaffen (vgl. TAS 268). Een voorbeeld van een dergelijke verstarrende wijsheid is voor Galbraith de nadruk op de economie als een systeem van schaarste waardoor de kwantiteit van de productie belangrijker is dan de kwaliteit van het bestaan.

---

24. De opvatting van economische verandering als evoluerend en dynamisch zonder evenwichtsmechaniek maar met institutionele aanpassingen aan technologische innovaties, wordt verder deterministisch aangezet door Ayres. Economische verandering en ontwikkeling zijn onderdeel van een grotere culturele ontwikkeling waarbinnen de technologie dominant is (vgl. TEP XVII). Als zodanig heeft de economie een technologisch bepaalde ontwikkelingslogica.

Ayres voegt feitelijk aan Veblen's grondgedachte weinig toe. Dit lijkt mij van belang te noteren omdat Ayres veel invloed heeft uitgeoefend op het denken van een groot aantal post WO II-institutionalisten.

25. Galbraith is in zijn institutionele gedachten gemodificeerd is door de ideeën van Schumpeter (Fusfeld, 1984 674). De grote onderneming is het onvermijdelijke resultaat van technologie en organisatie binnen de kapitalistische structuur. De belofte van economische vooruitgang tegenover het gevaar van democratisch teruggang is het tweesnijdende zwaard boven deze ontwikkeling. Schumpeter definieerde het probleem als het temmen van het beest zonder zijn creativiteit te vernietigen.

Er bestaat voor Galbraith een logica van technologische ontwikkeling vergelijkbaar met die van de industriële pluralisten²⁶. Er voltrekt zich volgens hem internationaal een convergentie van industriële stelsels (TAS 21). Op korte termijn kan er menselijke controle en sturing plaatsvinden doch over langere tijd zal de mens zich moeten aanpassen aan de dictaten van de industriële logica of wel aan de technologie in brede zin. Deze zorgt voor een breed kader waarbinnen een actieve overheid weliswaar veel kan doen maar de eisen van institutionele aanpassing slechts ten koste van diepe maatschappelijke conflicten kan negeren (vgl. NIS 389 ev.).

Binnen deze brede lijnen van technologische ontwikkelingen zijn voor Galbraith diverse opties mogelijk. Van belang daarbij zijn groepsprocessen tussen elites die politieke coalities mogelijk maken. Door de ideologische bindingen zullen deze waarschijnlijk niet zo effectief zijn. Van groter belang zijn groeperingen die zijn uitgerust met belangrijke maatschappelijke, economisch/technologische attributen die het technologisch systeem nodig heeft. Wanneer deze belangengroepen daarbij niet de ideologie van de dominante elite hebben overgenomen, hebben zij voor Galbraith belangrijke veranderingspotenties. In de huidige tijd zijn dit voor Galbraith 'the educational and scientific estate' (NIS 286). Feitelijk zijn deze zelf het product van de industriële ontwikkeling en van de grote ondernemingen. Ze zijn echter in staat aan de wortels van het systeem te knagen. Galbraith lijkt daardoor de technologische logica toch niet al te absoluut op te vatten. Maar daarmee worden verandering en ontwikkeling wel meer pluricausaal en meer onbestemd van aard.

Interessant zijn de institutioneel-economische formuleringen van Myrdal, alhoewel enigszins terzijde van de aspecten die hier aan de orde zijn. Zoals Veblen heeft gesteld, vindt continuïteit van economische ontwikkeling plaats in versterkende sequenties van oorzaak en gevolg (vgl. Veblen, PSC 32). Naast de versterking en de cumulatie heeft Myrdal het element van circulariteit benadrukt. Het brengt vooral het netwerkmatige van ontwikkelingsfactoren in het vizier, waarbij ook de relatie tussen veranderingseffecten, primaire en secundaire, van belang is (Myrdal, ADR 1968 ev.). Er is hier duidelijk aansluiting op open systeemideeën waarbij zoveel mogelijk relevante factoren met hun onderlinge relaties van belang zijn. In feite is het idee van 'circular, cumulative causation' een soort vermenging van het holistisch concept met de evolutie-notie, een (tijdsruimtelijk) toegespitste formule van samenhang en verandering. Het gaat hier om de werking van de veranderings- en ontwikkelingsprocessen en hun uitwerking binnen een als coherent afgebakend geheel van economische factoren, en meer in het bijzonder naar bepaalde aspecten toe.

Het denken over ontwikkeling nodigt ook uit naar vragen over het al of niet bestaan van 'progressiviteit' daarvan. Over dit vraagstuk wil ik hier slechts stellen dat de meeste institutionalisten, in tegenstelling tot Veblen, langdurige regressie in ontwikkeling niet voor mogelijk houden. Zij veronderstellen overwegend een progressieve ontwikkeling in de sociale en economische realiteit dat wil zeggen een voortdurende verbetering van de menselijke levensomstandigheden²⁷. Dit lijkt logisch waar velen het hart van deze veranderingen òf leggen bij

---

26. Als standaardwerk hiervan geldt Kerr e.a., 1960. Zie voor een uiteenzetting en kritiek: Nagelkerke en de Nijs, 1981.

27. De term progressief houdt, zoals ik de opvattingen interpreteer, een verbetering van de bestaansmogelijkheden in. Samuels benoemt in die zin technologie als 'an instrument of liberation' (Samuels, 1977 879). Dit roept echter weer een aantal andere vragen op over de aard van technologische verandering. Immers over de maatschappelijke betekenis van technologische producten als de atoombom, plastic en de auto zal verschillend worden gedacht. Op deze materie wil ik hier niet ingaan.

28. Er zijn voor Tool een aantal functies in de samenleving en in het economisch proces die door de gehele menselijke geschiedenis heen hebben bestaan. Tool geeft onder andere als voorbeelden, de productie van

technologische processen die zij als een voortdurend stijgend, collectief reservoir van denken en materiële uitrusting zien òf in collectieve processen van 'trial and error' naar een redelijke samenleving. Dit voert naar een laatste opvatting.

Een zekere synthese is in 1979 geformuleerd door Tool. Hij gaat uit van de volgende kenmerken van economische en sociale verandering (Tool, TDE 164):

1. Verandering is in grote lijnen het gevolg van vrije beslissingen en beschikkingen. Verandering is 'discretionary'. Mensen maken hun eigen historie; er zijn geen teleologische krachten. Structuren zijn menselijke producten en daarom is elke structurele verandering een consequentie van keuzen.

"The economic order is amenable to reasoned control; there need be no deference to impersonal market forces, to class struggle, to activist sentimentalism, or to aggressive racism".

2. De inhoud van sociale en economische verandering bestaat uit een herschikking van denk- en handelingspatronen, institutionele vormen, voorschriften, procedures en andere functionele regels. Dit betekent dat een veranderingstheorie een denkschema moet inhouden ter verklaring van institutionele opbouw, aanpassing, modificatie en/of opheffing.
3. Economische en sociale veranderingen verlopen procesmatig. "Structural change is a matter of a constantly evolving, necessarily fragmentary, transformation of ordering arrangements; it is not and cannot be a matter of piecemeal or comprehensive episodic shifts". De economische orde wijzigt zich voortdurend en cumulatief en is niet door conflicten volledig te vernietigen. En er is, aldus Tool, geen uiteindelijke eindbestemming die, zoals bij de kapitalistische, socialistische en fascistische opvattingen, eenmaal bereikt, geen verdere verandering en aanpassing meer nodig heeft of toelaat²⁸.

Het dynamische element is in feite de rationele mens. Tool noemt het "the human being, capacity to think reflectively and critically, to perceive means-consequence connections, and to formulate theories incorporating such reflectives" (TDE 165). De ontwikkelingsdynamiek schuilt meer in het bijzonder voor hem in de combinatie van Veblen's mentale trekken 'idle curiosity' en 'workmanship'. Veblen's gedachten bevestigen voor Tool dat veranderingen hun ontstaan danken aan "the reflective curiosity of people and its rational application to their evolving experience" (Idem). Met Foster wijst Tool voorts op een paar beperkende omstandigheden waaronder institutionele aanpassingsprocessen kunnen plaatsgrijpen (Foster, 937; Tool, TDE 173). Deze condities refereren aan de hiervoor gegeven systematisering van veranderingskenmerken.

Een eerste beperking vormt de beschikbaarheid van voldoende betrouwbare kennis. Voortdurend moet deze worden vernieuwd, opnieuw worden vergaard. Alle gevolgen van verschijnselen en veranderingen zijn nooit te overzien. Tool noemt ter illustratie de grote milieukosten als gevolg van de sterke economische expansie in de jaren vijftig en zestig. Een tweede knelpunt is de mate

---

voedsel, kleding, en energie, constructie van levensruimte, verdeling van goederen, besluitvorming, conflictoplossing etc.. Bij de verschillende functies passen uiteenlopende institutionele patronen die tot een bont geheel van ordeningsvormen kunnen leiden. Daarbij kan worden gezien welke structuren, instituties, als instrumenteel en welke als ceremonieel kunnen worden aangemerkt. Instrumenteel en ceremonieel dan wel te verstaan in relatie tot de realisatie van economische functies. Tool spreekt hier van 'instrumental functions' en van 'invidious functions' van instituties, een andere betiteling van de bekende Vebleniaanse tweedeling.

waarin rolveranderingen en gedragsaanpassingen worden begrepen, geaccepteerd en uitgedragen. Aan de orde is de persistentie van gebruiken, mores en praktijken. Ten slotte werkt bij verandering en institutionele aanpassing, aldus Foster en Tool, het principe van 'minimal dislocation' (Foster, 1941/1942). Hierbij gaat het om de relatie tussen het bestaande institutionele patroon en de voorgestelde aanpassingen. Elke innovatie van institutionele aard moet verenigbaar zijn met de delen van de institutionele structuur die niet veranderen. Zo mag de afschaffing van verouderde institutionele elementen ('ceremonial activities') geen afbreuk doen aan andere, instrumentele functies en/of instituties (TDE 174).

6.7.Slot

In recente jaren is er beweging in de institutionalistische opvattingen over (economische en sociale) verandering. Alhoewel de ideeën van Veblen en Ayres nog steeds veel 'appeal' kennen, lijken de verschijnselen institutie en technologie in hun pure, Vebleniaanse ontwikkelingsconnotatie, statisch/conserverend versus dynamisch/veranderend, aan betekenis te verliezen. Als een waardebepalende dichotomie blijven beide begrippen voor de institutionalisten echter van belang, terwijl ze ook nog enigszins blijven verwijzen naar een globale dialectiek. Echter in toenemende mate worden andere factoren waaronder de inbreng van de mens, en dan vooral in zijn hoedanigheid van collectieve entiteit, voor processen van economische (institutionele) verandering van belang geacht.

Studieobject, methode en analyse

7.1. Inleiding

Er is eerder al een onderscheid gemaakt tussen methodologie en methode, ook wel methodologie in ruime respectievelijk in enge zin genoemd. De eerste refereert aan opvattingen over de werkelijkheid en de wijze waarop deze kan worden gekend. Daarmee wordt een bepaalde oriëntatie verschaft voor studievraagstukken. Het begrip methode heeft betrekking op toepassingsvormen, opbouw van argumentatie en wijze van verklaren, kortom op de aanpak van een erkende probleemstelling. Beide blijken echter sterk op elkaar betrokken¹. Vragen rond opbouw en perceptie van de (economische) werkelijkheid, methodologie dus, blijven immers van belang voor de keuze van onderzoeksmethoden. Als men de sociale en economische werkelijkheid ziet als samengesteld uit uniforme eenheden die in hun gedrag een fundering geven aan alle sociale verschijnselen en met een mechanische motoriek worden voortbewogen, dan heeft men een eenvoudig compositie-principe en ligt een reductionistische methode voor de hand². Daarbij horen stabiele relaties evenals een relatieve invariabiliteit van de onderzoekseenheden. Dan ook kan kwantificering en formalisering nadruk krijgen.

Anders ligt dit als men de economische werkelijkheid beschouwt als een open en gecompliceerd, interdependent en evoluerend geheel waarbinnen de betekenis van kleine eenheden pas ten volle in hun interactief functioneren kunnen worden begrepen. Behalve dat relaties dan vaak niet eenduidig zijn, speelt hier het probleem dat de ingewikkelde, multicausale netwerken met uiteenlopende 'top-down' en 'bottom-up' verbanden discriminatie naar relevante factoren voor onderzoek lastig maakt. Voegt men hieraan, ten slotte, interventiemogelijkheden in het onderzoeksveld toe, dan wordt duidelijk dat andere verklaringsvormen worden verlangd. Deze methodische problematiek vormt een belangrijk thema van dit hoofdstuk.

Alvorens hieraan toe te komen, moeten de voorgaande hoofdstukken nog een afronding krijgen in institutionalistische omschrijvingen van het (materiële) studieobject. Dit gebeurt in paragraaf 7.2. Een uiteenzetting van de werkwijze van verschillende institutionele economen en hun methodische opvattingen komt vervolgens in de paragrafen 7.3. en 7.4. aan de orde. In aansluiting daarop wordt in paragraaf 7.5. een meer recent voorstel voor een institutionalistisch onderzoeksmethode voorgelegd. Het hoofdstuk wordt in paragraaf 7.6. afgesloten met een extractie van Veblen's gedachten en opvattingen over het industriële, economische systeem. Dit laatste gebeurt niet alleen om een illustratie te geven van een institutionalistische analyse maar vooral ook vanuit de overweging dat in een studie over het Amerikaanse institutionalisme een meer inhoudelijke theorie, en dan vooral van Veblen, niet mag ontbreken.

---

1. Zo stelt een polemische Rotwein bijvoorbeeld dat de deductieve methode lange tijd als een accommodatiemiddel heeft gediend om methodologische problemen in de economische discipline te verdoezelen (Rotwein, 1973 375).

2. Reductionisme staat voor een positie die voor 'hogere' verschijnselen verklaringen aanbiedt in termen van lagere eenheden. Dit kan soms dermate vervlakkende vormen aannemen dat ook verschijnselen uit andere wetenschapsgebieden in het specifieke sjabloon worden geperst. Een voorbeeld hiervan is het zogenaamde economisme dat allerlei (sociale) problemen herleidt tot varianten van de 'grote economische formule'.

7.2.Het studieobject van de institutionele economie

In algemene zin heeft voor Veblen de economische wetenschap als studieobject het menselijk handelen inzake de materiële bestaansmiddelen. De materiële beschaving kan niet worden losgemaakt van andere stadia en elementen van de menselijke cultuur zodat studie ervan zich niet kan beperken tot de bewegingen van een abstracte homo economicus.

"... no theoretical inquiry into this material civilization that shall be at all adequate to any scientific purpose can be carried out without taking this material civilization in its causal, that is to say, its genetic, relations to other phases and bearings of the cultural complex; ... But in so far as the inquiry is economic science, specifically, the attention ... will take in other phases of civilization only in their correlation with the scheme of material civilization" (PSC 241).

Zoals alle menselijke cultuur is, aldus Veblen, deze materiële beschaving een geheel van veranderende instituties, "institutional fabric and institutional growth" (Idem). Vooral dat laatste aspect, de evolutie van instituties, is bij Veblen een centraal aandachtspunt³.

Instituties leggen aan het individueel gedrag standaarden, idealen en canons op. Voor Veblen behoort wetenschappelijk onderzoek dit individueel gedrag tot onderwerp te hebben en de theoretische resultaten in termen van individueel gedrag te formuleren. Maar voor Veblen is pas dan sprake van een modern-wetenschappelijke verhandeling ('a genetic theory')

"if and in so far as this individual conduct is attended to in those respects in which it counts toward habituation, and so toward change (or stability) of the institutional fabric, on the one hand, and in those respects in which it is prompted and guided by the received institutional conceptions and ideals on the other hand" (PSC 243).

Als we de voorgaande draden tezamen nemen, kan Veblen's algemene object van studie worden geformuleerd als de aard en ontwikkeling van instituties rond de materiële bestaansmiddelen en de invloed daarvan voor het individuele economische gedrag. Meer in het bijzonder is zijn oog gericht op de instituties van de westerse kapitalistische samenleving (vgl. PSC 418, 245; TBE 7)⁴. Daarbinnen zijn weer de dominante instituties voor Veblen het meest relevant. Voor hem gaat het dan vooral om de grote onderneming, de 'big corporation' ofwel de grote naamloze vennootschap, met zijn financiële vertakkingen en zijn op uitbuiting van schaarstesituaties gebaseerde, pecuniaire waarden⁵. Hiermee raken we aan zijn analyse van het westerse economische stelsel. Dit onderwerp komt specifiek aan de orde in paragraaf zes van dit hoofdstuk.

Commons legt sterke nadruk op de invloed van menselijke doelstelling, motivatie en waardering op het onderzoek in de sociale wetenschappen. Van belang is daarbij ook dat de

---

3. Hij vat zijn evolutionaire economie als volgt samen: "... it appears that an evolutionary economics must be the theory of a process of cultural growth as determined by the economic interest, a theory of a cumulative sequence of economic institutions stated in terms of the process itself" (PSC 77).

4. Men zou voor een goed inzicht in deze samenlevingsvorm volgens Veblen als het ware in de huid van de zakenman moeten kruipen omdat vanuit deze (geïnstitutionaliseerde) figuur de loop van de economische fenomenen wordt bepaald. "A theory of modern economic situation must be primarily a theory of business traffic, with its motives, aims, methods, and effects" (TBE 8).

5. Veblen omschrijft de huidige economie vaak als een 'price system'. Daarmee geeft hij aan dat: "Economic institutions in the modern civilized scheme of life are (prevailing) institutions of the price system" (PSC 245).

wetenschappelijke onderzoeker zich vaak in de plaats kan stellen van het (handelende) onderzoeksobject⁶. De fysische respectievelijk biologische concepten van mechanisme en organisme zijn voor Commons onder die omstandigheden niet geschikt. Hij geeft daarom, zoals gezegd, de voorkeur aan het begrip 'going concern' dat verwijst naar intentionele, doelen toekomstgerichte, collectivistische grootheden⁷.

"Economics deals with the problems of mankind as they go about trying to make a living or get rich", stelt Commons tamelijk 'common' (ECA 21). Economen houden zich primair bezig met problemen die voortvloeien uit de productie van rijkdom en de verdeling van de vruchten daarvan. Dit is voor Commons een aanduiding waarmee nagenoeg iedere econoom wel zal kunnen instemmen. "The disagreements come over how these problems should be approached" (Idem). Commons ziet geen grote materiële verschillen in economiebeoefening. Zijn institutionele economie bestudeert veeleer een bepaald aspect van het materiële studieobject van de economie: "Institutional economics ... gives to collective action its due place in economic theorizing" (IE 8)⁸. Commons' economisch studieobject kan worden omschreven als de aard en ontwikkeling van het economisch systeem en de instituties die daarvan deel uit maken door het zoeken naar regelmatigheden in de uitvoering van economische wilsbesluiten (IE 746; zie ook 6.4.)⁹.

In veel institutioneel-economisch werk na Veblen en Commons krijgt het studieobject een instrumentele dimensie in de zin van een gerichtheid op problemen en/of beleid¹⁰. Binnen de samenleving is voor sociaal én privaat voortbestaan een voortdurende stroom goederen en diensten nodig waaraan de institutionele economie een bijdrage moet leveren. Zo stelt Gruchy, die geen onderscheid maakt tussen het institutioneel-economische en het economische object: "The neo-institutionalists define economics as the science of social or cultural provisioning ... with a supply of goods and services so that it can meet the needs, wants, or goals of individuals and groups" (Gruchy, 1984 548)¹¹. Stanfield lijkt evenals Commons een materiële afbakening op het

---

6. "Thus constructing the 'reasons', in the sense of motives or purposes, or values of their activity under all the variable conditions of time and place" (IE 723).

7. De deel-geheel verhouding is volgens Commons duidelijk verschillend van karakter als respectievelijk een fysiek mechanisme, een levend organisme of een 'going concern' wordt bestudeerd. De principes waarop deze relaties zijn gebaseerd zijn respectievelijk "blind pressure, struggle for life and concerted action for ends foreseen in the future". Commons voegt daaraan toe: "In other words, the principle of Nature's Mechanism is Energy, that of Organism is Scarcity, that of Going Concerns is Willingness" (IE 619/620).

8. Hij vervolgt: "I do not see that there is anything new in this analysis. Everthing herein can be found in the work of outstanding economists for two hundred years. It is only a somewhat different point of view" (IE 8). Ik denk dat Commons dit uit bescheidenheid opmerkt. Het is overigens aardig te lezen hoe zeer een institutionalist pur sang als Gruchy zich stoort aan deze opstelling van Commons (TRE). Voor hem is het geen 'somewhat different' maar een fundamenteel verschillende optiek.

9. Dit laatste opent gevaren van subjectiviteit en speculatie. Een vrije maar grillige wil is moeilijk hanteerbaar; er moet worden gezocht naar patronen van wilsuitingen. Vandaar dat men in de opkomende economische wetenschap als vroeg van dit aspect af wilde. Men moet echter volgens Commons elke variatie van economische (gewoonte)gedrag niet als een onverklaarbare of onvoorspelbare individuele wilsuiting beschouwen. Er is eerder sprake van een wijziging in het netwerk van interdependente factoren die tezamen het (kapitalistische) systeem vormen. Voor Commons is de vraag van een vrije dan wel een gedetermineerde wil een metafysisch probleem en valt daarom buiten de grenzen van economische methodologie. "We take the will as we find it, namely the whole activity of human beings in their actions and transactions. Then we construct the concepts, principles, and formulae, which, ... will serve to investigate all the problems of political economy ..." (IE 739).

10. Een expliciete opvatting van de economie als beleidswetenschap is onder meer te vinden bij Lowe.

11. Neo-institutionalisten zijn voor hem met name naoorlogse institutionalisten in de Veblen-Commons traditie.

oog te hebben als hij stelt: "Social economics, moreover, surrounds the technical economics perspective with a broader perspective" (Stanfield, 113). Het lijkt me duidelijk dat die brede omsluiting moet komen van de studie van instituties en institutionele processen in de sfeer van goederen en diensten. Hiermee is na het voorgaande te volstaan als algemene aanduiding van het studieobject voor de institutionele economie.

Een volgende vraag is hoe de institutionalisten denken greep te krijgen op de economische werkelijkheid zoals zij die zien. Werkwijzen, meningen en ideeën daarover komen in de nu volgende paragrafen aan bod. Ook nu zal ik het exposé beperken tot de denkbeelden van een beperkt aantal auteurs.

7.3.Methodische opvattingen: Veblen, Commons en Mitchell

Er is eerder al op gewezen dat een belangrijk kritiekpunt van Veblen op de orthodoxe theorie het taxonomisch karakter ervan betreft. Daarmee bedoelde hij de nadruk op classificatie en registratie van economische verschijnselen in een vooraf gegeven kader. Het overheersende gebruik van de deductieve wetenschapsmethodiek door de gangbare theorie ligt in het verlengde van dit taxonomieprobleem. Marshall en anderen hadden volgens Veblen meer oog voor structuur dan voor functie en hielden zich dan ook bezig met bewegingen van onderdelen binnen een onveranderlijke context; beweging maar geen ontwikkeling. Er is geen sprake van 'ander' of 'veranderend' economisch gedrag. Onderzoek kan in die zin dan ook volstaan met het bij stukjes en beetjes analyseren van economische verschijnselen. Niet verwonderlijk is dat uit deze verwantschap aan het natuurkundig denken een analyse voortkwam die vertrok vanuit kleine eenheden. Omdat met de basiseenheden ook het geheel gekend werd, was het niet echt nodig het totale systeem specifiek ter studie te nemen. Het geheel kon vooraf worden gepostuleerd; deductie was de aangewezen methode¹².

Het gaat Veblen echter niet zozeer om de deductieve methode als zodanig, al bestrijdt hij ook hier de samenhang met een statische institutionele structuur en het normaliseringsmotief op kleurrijke wijze (PSC 67, 237). Hij acht vooral de overheersing ervan in economisch onderzoek zeer ongelukkig. Andere methoden zullen moeten worden ontwikkeld en, in samenhang met de deductieve systematiek, worden gebruikt, zodanig dat een meer 'genetic account' van verschijnselen mogelijk wordt gemaakt (PSC 39/40, 238).

Het verschil tussen de evolutionaire en de pre-evolutionaire wetenschappers ligt voor Veblen echter niet zozeer in methodische kwesties (PSC 59/60). Het verschil gaat voor Veblen verder:

"The difference is a difference of spiritual attitude or point of view ... in other words, it is a difference in the basis of valuation of the facts for the scientific purpose, or in the interest from which the facts are appreciated" (Idem 60).

---

12. Vergelijk bijvoorbeeld Clarks deductie na veel abstracties en onder veel condities dat door concurrentie de beloningsverhoudingen van elke productiefactor overeenkomen met de respectievelijke productieve bijdragen en de winsten geleidelijk zullen verdwijnen. Volgens Peck is dit "a method of making universal laws out of conditional hypotheses ..." (Peck, 114/115).

Een overigens hiermee samenhangend probleem is dat als het ware met deze theorie een wetenschappelijke legitimatie werd verschaft aan de maatschappelijke inkomensverdeling. Men zou dit een normaliseringseffect kunnen noemen. Behalve veel kritiek vanuit onder meer (neo)marxistische hoek is in de jaren zestig vanuit de standaardtheorie zelf deze impliciete inkomensverdeling aan de orde gekomen in en door de bekende Cambridge-Cambridge controverse over de meting van kapitaal. Zie hierover onder meer van de Klundert, 1970 en Harcourt and Laing (eds.), 1971.

We zijn hier weer terug bij een methodologisch kritiekpunt. Veblen vertaalt het echter naar een methodisch niveau toe, alhoewel het dan meer een algemene kanttekening lijkt op de deductieve methode als zodanig. Hij stelt namelijk vast dat de deductieve economische wetenschapsbeoefening "is confined to the ground of sufficient reason instead of proceeding on the ground of efficient cause" (PSC 237)¹³. Wel kon Veblen, zoals eerder opgemerkt, hypothetische uitgangspunten die niet direct als waarheidsgetrouw aan de feiten kunnen worden aangemerkt billijken. Hij zag vooral het gevaar dat met het gebruik van abstracties, zoals de homo economicus, de geest uit de fles 'blijft' en het denken vastzet. "It comes to serve as a norm of substantiability or legitimacy; and facts in some degree fall under its constraint, ..." (PSC 143). Elders spreekt Veblen over een 'archaic habit of thought' van het onderzoeksdenken (PSC 62).

Nergens evenwel heeft Veblen zijn eigen methode duidelijk gearticuleerd naar voren gebracht. In algemene zin stond bij hem het vinden van oorzakelijke samenhangen in het centrum van de analyse. Veblen hanteerde tegelijkertijd ook een cultuurbenadering. De combinatie van beide is in het algemeen lastig, zo niet onmogelijk. Veblen beschouwde de economie als een onderdeel van het grotere culturele menselijke bouwwerk waardoor zijn begripsinhouden naar menselijke relaties verwijzen. Daarbij kwam dat de snelle maatschappelijke verschuivingen en de ontwikkelingen in andere sociale wetenschappen rond de eeuwwisseling, het menselijk (economisch) gedrag in een fundamenteel andere daglicht stelden, terwijl de gangbare economie toentertijd zijn concepten 'nog' in natuurlijke termen goot. Door dit alles 'endogeniseerde' Veblen velerlei factoren en bracht deze met elkaar in verband. In die kluwen van factoren zijn causale relaties moeilijk op te sporen. Als een derde methodisch element van Veblen zie ik de onnavolgbare, soms satirische stijl waarin zijn werk is geschreven en die zijn uitwerking binnen en buiten wetenschappelijke kringen niet miste. Hij biedt belangwekkende doorkijkjes, niet vermoede maar nauwelijks te bekrachtigen beelden van de werkelijkheid. Daarbij fungeert zijn sociaal-psychologische, historische en sociologische werk waaronder de 'Theory of the leisure class' als belangrijk structurerend voorwerk voor veel latere studies¹⁴. Ik zou dat zijn set van 'empirische generalisaties' willen noemen die voor zijn economische studies (toepassingen) als een denkstramien heeft gediend. Tegen de achtergrond van dat referentiekader weefde Veblen allerlei verschijnselen op een bijzondere eigen wijze in elkaar.

Een laatste methodisch kenmerk van Veblen's werk is het gebruik van de dichotomie. Afgeleid van de nimmer aflatende spanning tussen individuele en sociale drijfveren en de bovenindividuele (economische) weerspiegeling daarvan in de distinctie tussen technologie en instituties, ziet Veblen op alle niveaus in de samenleving spanningsvolle tweedelingen werkzaam. Het biedt Veblen een kapstok om te onderscheiden en nadere (waarderings)demarcaties aan te brengen. Er kunnen concepten op worden gebaseerd die voortdurend kunnen worden bijgesteld.

Commons ontleende niet alleen veel denkwerk aan de Engelse en Schotse denkers maar maakte ook door zijn eigen arbeidsleven een specifieke wetenschappelijke ontwikkeling door. Jarenlang was hij naast en door een academische beroepsuitoefening actief in het veld van de Amerikaanse arbeidsverhoudingen waar hij gevarieerd advieswerk combineerde met allerlei studies van

---

13. Meer historisch materiaal en genetisch onderzoek naar economische processen is nodig om van de economie een moderne, post-Darwinistische wetenschap te maken. Met dit laatste bedoelt Veblen dat onderzoek zich moet baseren op (mechanische) causaliteit en objectief feitenmateriaal (zie PSC 37).

14. En als zodanig heeft hij zijn uitgangspunten en begrippen vooral aangereikt gekregen vanuit de antropologie, sociologie en psychologie. Als men zijn werk leest, ontdekt men Veblen als een soort wetenschappelijke omnivoor met vaak een voorkeur voor botanische metaforen.

maatschappelijke verschijnselen¹⁵. In zijn autobiografie 'Myself' gaf Commons aan dat zijn vertrekpunten vooral de neerslag waren van jarenlange werkervaringen. Men kan daarom stellen dat zijn latere theoretische studies zijn gebouwd op een welhaast spontaan empirisch-inductieve basis. Dit betekende echter niet zozeer dat Commons inductie boven deductie stelde maar veeleer dat de bijzondere draden van arbeid en leven voor hem eerder proefondervindelijke toetsingen toestonden. Daardoor ook kan men zijn wetenschappelijke ontwikkeling zien als een toegroeien naar een theoretisch formaat dat aanknopingspunten biedt voor toepassingswerk. Commons is zeker niet vervallen in een soort ongecontroleerd empiricisme (vgl. ook Gonce, 342). Schema's en hypothesen moesten onderzoek en studie vergemakkelijken. Hij combineerde in feite deductieve en inductieve onderzoeksvormen¹⁶.

Men moet volgens Commons in methodische zin op zoek gaan naar wilsuitingen van het economisch gedrag. Het gaat niet om een innerlijke wil maar om de 'will-in-action'¹⁷. Uniformiteiten in collectief gedrag staan voorop, niet in de natuurwetenschappelijke zin van hoe en hoeveel maar in de Weberiaanse betekenis van waarom (IE 739)¹⁸. Een dergelijke 'volitionele' theorie gaat in de toepassings sfeer, aldus Commons, uit van een selectieve methodiek waarbij onder meer empirische veldstudies en multivariate analyse met behulp van verschillende statistische technieken kunnen worden gebruikt. Kernpunten zijn doelstelling en concentratie op de strategische obstakels die de vervulling van een doel in de weg kunnen staan (ECA 117 ev.). Men moet volgens Commons geen behavioristische studie van alle factoren maken maar proberen de beperkende factoren van een mechanisme op te sporen en te manipuleren. Het gaat dus niet om complementaire maar om limiterende factoren (LFC 374/375). Door het wilselement wordt deze

---

15. Hij zat in diverse industriële staats- en federale commissies, onderzocht samen met zijn studenten allerlei lokale verschijnselen met name in de sfeer van de arbeidsverhoudingen -wat hem nogal eens op heftige kritiek van collega's en universitaire bestuurders kwam te staan- en was betrokken bij diverse conflictarbitrages. Zie *Myself* 38-95.

16. Ik denk dat Commons' methode adequaat met Peirce's abductie zou kunnen aangeduid. "Adduction (vermoedelijk letterlijk verkeerd gezet voor 'abduction' A.N.) is the nonlogical operation of leaping from the chaos that is the real world to a hunch or tentative conjecture about the actual relationship that holds between the set of relevant variables. How this leap is made belongs to the context of discovery" (Blaug, 17/18).

Bij de abductiemethode van Peirce past men verschijnselen in een logisch nog niet afgerond geheel en tracht men door afleidingen (deductie) en toetsingen van gevallen (inductie) het schema sluitend te maken (van Peursen, 1980 124). Abductie is voorts een methode die in de grond uitgaat van de capaciteiten van de mens zijn omgeving te manipuleren. Deze opvatting past op het sterk Amerikaanse pragmatisme/instrumentalisme. Toch is het merkwaardig te noemen dat dit methodisch aspect van Peirce nauwelijks door de institutionalisten is opgepakt, althans weinig referentie krijgt.

17. Hierover een rondje onvervalst 'Commonsaals' denken. Het overkoepelende principe is voor Commons 'Willingness', dat in het Nederlands wellicht het best te omschrijven is als individuele doelgerichtheid. Het wordt volgens Commons geconstitueerd door drie onderling sterk op elkaar betrokken mentale elementen: veronderstellingen gebaseerd op gewoonten en gebruiken ('habital assumptions'), het intellectuele proces van rationalisatie en, ten slotte, inzicht, dat een emotionele, wilsvormende ('volitional'), waarderende, intuïtieve, en zelfs instinctieve inhoud heeft (IE 747/748). Voor Commons is in deze formulering duidelijk de band, "the highly debatable and perhaps impassable gulf", tussen de psychologie en de economie te vinden.

18. Er is echter volgens Commons in dit opzicht een belangrijk verschil tussen hem en Weber. Het gaat hem namelijk niet om de subjectieve, emotionele wil, omdat dan, zoals gezegd, geen sociale wetenschap mogelijk is, maar om collectieve uitingen. Juist collectief gedrag maakt voor Commons wetenschappelijke exercities mogelijk. "Therefore, the capricious and lawless subjective value or will of Weber, which is incapable of the uniformities required by science, is displaced by those similarities of valuation and willingness which are the subjectmatter of both jurisprudence and economics" (IE 741).

discriminerende activiteit doelgericht. In tegenstelling tot natuurlijke verschijnselen wordt hiermee de mogelijkheden van menselijk ontwerpen beklemtoond.

De zware kritiek van Veblen op grondslagen en methode van de standaardtheorie zorgde in de jaren twintig voor een generatie institutionalisten die met de dynamiek van een 'Jeugdbeweging' (Delius, 113) Veblen's aanval voortzette¹⁹. Anders dan bij Veblen echter ontwikkelde zich onder invloed van pragmatische en praktisch-ethische opvattingen een sterk theorie-vijandig denken dat wetenschap puur op zijn praktische relevantie beoordeelde. Kennis kwam voor hen primair tot stand in de voortdurende aanraking met actuele gebeurtenissen²⁰.

Een van die sterk door de empirie geïnspireerde figuren is Mitchell. Mitchell is de protagonist geworden van de kwantitatieve economie met een institutionalistisch vignet. Hij was van mening dat deze tak van wetenschap meer realiteit in de gangbare theorie kon brengen en aan de historisch-genetische studies van Schmoller en Veblen een grotere relevantie zou kunnen verschaffen.

In Mitchell's opvatting moeten op de zee van data van de economische realiteit allerlei ordenende bewerkingen worden losgelaten. Een 'open mind' is hiervoor vereist, geen schema's en sjablonen vooraf omdat deze stileringen mogelijk bepaalde wegen naar de werkelijkheid afsluiten²¹. Mitchell wees de twee uitersten, 'grand theories' en louter feitenverzameling, af. Hij wilde komen tot analytische beschrijving, al is hij over de inhoud daarvan in zijn hoofdwerken weinig expliciet²².

In de verzameling en bewerking van data zijn voortdurend bijgestelde werkhypotheses nodig afhankelijk van nieuwe praktische bevindingen. Aldus is Mitchell's kwantitatief werk zeker niet structuurloos of, in Koopmans' frase, 'measurement without theory'. Het lijkt eerder op een bewust principe dat met afkeer van dogmatisme en met een relativerende instelling samenhangt. Volgens Schumpeter moet in de context van deze discussie Mitchell's begrip theorie anders dan

---

19. Gambs noemde de groep 'neo-Veblenians', aangestoken als men was door Veblen's kritische arbeid en sarcastische toon (Gambs, 8).

20. De diverse aspecten van het werk van deze nieuwe garde kwam goed naar voren in een document uit 1924 onder redactie van Tugwell uitgegeven onder de titel 'The trend of economics'. Verscheidene aspecten krijgen belichting in een bonte nomenclatuur als 'experimental economics' (Tugwell), 'functional economics' (Wolfe), 'on measurement ...' (Mills), 'the socializing of theoretical economics' (Clark), 'limitations ... in economics' (Knight) etc.. In het boek figureren, onder een bemoedigende inleiding van Mitchell, naast andersoortige economische vrijdenkers, verscheidene institutionalisten. Deze hebben, zoals in hoofdstuk twee al gesteld, tussen de twee wereldoorlogen sterk het institutionalistische denken bevorderd en direct en indirect aan de praktische instrumentatie ervan in de New Deal bijgedragen.

21. En men moet geen verschijnselen laten liggen omdat ze niet in een vooropgezet verklaringsschema zouden passen. Er is nog veel open voor Mitchell en de vaststelling van causale wetten is voor hem een nog tamelijk verwijderde doelstelling van sociaal-wetenschappelijk onderzoek (BC 478 en 474).

22. Mitchell's inzichten ter zake heeft hij met name verwoord in zijn uitwisseling van gedachten met J.M. Clark (Clark, PSE 407-416). Daarin stelt hij dat ook voor hem de relatie van zijn analyse met causaliteit een moeilijk punt is. Zo probeerde hij de conjunctuurprocessen met allerlei gegevens te volgen "checking my speculations just as far as I can by the data of observation". Het feit dat de economische activiteiten zijn georganiseerd in zakelijke ondernemingen die door winsttoegmerken worden geleid, maakt voor Mitchell nog geen 'zekere' deducties mogelijk. Observaties leggen veel meer bloot en Mitchell wil in dit opzicht volgens eigen zeggen verder gaan dan Mill's 'complete method'. "... There is a great deal more passing back and forth between hypotheses and observation, each modifying and enriching the other ..." (Clark, PSE 415).

Elders is Mitchell meer een empirist pur sang waar hij zichzelf ziet als een "scientific workman, who trusted only what we see in the light of the common day" (Burns, 1952 97).

gebruikelijk worden opgevat namelijk als een 'conceptual tool'. En in die zin wilde Mitchell blijkbaar theorie niet uit zijn werk verbannen (Schumpeter, 144)²³.

Mitchell acht rond 1920 de tijd van de kwalitatieve denkconstructies voorbij. Er zullen volgens hem minder erudiete maar meer creatieve studies verschijnen. Nieuwe technieken, nieuwe studieterreinen en allerlei gedragsexperimenten zullen tezamen met vele toepassingsgebieden steeds meer het gezicht van de economische wetenschap gaan bepalen (BAS 28). Toch blijft voor Mitchell ook kwalitatief economisch denkwerk van groot belang. "Always our thinking will cover a field larger than our glimpses of new measurements; the preconceptions that shape our ends, our first glimpses of new problems, our widest generalizations will remain qualitative in form" (Idem 36). Een krediet voor kwalitatieve theorievorming die lijkt aan te sluiten bij andere institutionalistische opvattingen.

Gezien het voorgaande kan men onmogelijk zeggen dat er vanuit de eerste institutionalisten een duidelijke en gemeenschappelijke opvatting over methode is te bespeuren. Dit zal ook blijken te gelden wanneer naoorlogse auteurs en opvattingen in de beschouwing worden betrokken (vgl. ook Blaug, 1980 126). De vraag is daarom wat de zich institutioneel econoom noemende figuren dan in methodisch opzicht verbindt. Op deze zaken gaan de volgende paragrafen in.

7.4. Storytelling en patroonmodellen

Ook in de naoorlogse jaren is de methodologie en methode van de neoklassieke theorie uiteraard een voornaam doelwit geweest van institutionalistische kritiek. Er is echter, aldus Fushfeld, ook binnen de standaardtheorie zelf slag geleverd. Recent werk aan de grenzen van de algemene evenwichtstheorie draagt namelijk bij aan de vernietiging van het oude (wereld)beeld van de (neo)klassieke gedachtegang. Ruimte, tijd, informatie, kansen en marktimperfecties veroorzaken onbepaalde uitkomsten en onevenwichtige situaties (Fushfeld, 1980 27).

"As the limiting assumption that had to determinate equilibria are dropped, we move not merely into a more complex world with a larger number of variables, but into a qualitatively different world in which the very nature of the outcomes is changed, from the Panglossian rationalism of the eighteenth century to the existential dilemmas of the twentieth" (Idem).

Er is volgens dezelfde auteur een 'paradigmatische' verschuiving opgetreden²⁴. Een gevolg daarvan is, aldus Fushfeld, dat nu met name institutionalistische benaderingen meer aandacht krijgen temeer omdat deze meer gesystematiseerd en hun beperkingen beter geanalyseerd zijn (Fushfeld, 1980 28). Er zijn in dit verband nieuwe methoden opgekomen zoals de zogenaamde patroonmodellen ('pattern models'), die als open en veranderlijke schema's beter op de complexe realiteit lijken te zijn toegesneden.

Een patroonmodel bestaat uit onderdelen die samengevoegd een betekenisvol geheel vormen. En al is er geen sprake van een formeel model waar de conclusies uit premissen kunnen worden afgeleid, er bestaat wel een logisch verband tussen de delen en de opbouw van het geheel. Het verschil tussen de twee is niet dat de één deductie gebruikt en de ander niet, maar de wijze waarop deze methode wordt gehanteerd. Bij formele modellen zijn volgens Fushfeld de processen in

---

23. Ook hier zie ik duidelijk een analogie met abductie. Dit geldt ook voor het 'pattern model' dat verder in het hoofdstuk aan de orde komt.

24. Een dergelijke paradigmatische omslag wordt door bijvoorbeeld Blaug niet gezien (Blaug, xiii).

essentie lineair terwijl het patroonmodel "by contrast, moves by logical analysis from one element to another, backward, sideways, up and down, until a general pattern or framework is brought together by logical connections" (Fusfeld, 1980 29). Er is hierbij geen premisse of conclusie maar een netwerk van logische relaties. "The entire pattern is the conclusion" (Idem). Daarbij wordt ook het onderscheid tussen verklaren en begrijpen ('Verstehen') een relatieve markering.

Men zou patroonmodellen of netwerken kunnen zien als vormen van 'storytelling' (Ward, 188). 'Storytelling makes use of the method of what historians call colligation, the binding together of facts, low-level generalizations, high-level theories, and value judgements in a coherent narrative, held together by a glue of an implicit set of beliefs and attitudes that the author shares with his readers. In able hands, it can be extremely persuasive, and yet it is never easy to explain afterwards why it has persuaded' (Blaug, 1980 127).

Een vorm van storytelling in 'holistische' zin is door Wilber en Harrison opgesteld op basis van het werk van Kaplan en Diesing (Wilber en Harrison, MBI 1978 61-90). Dit 'patroonmodel' zal in de volgende paragraaf verder worden uitgewerkt. De auteurs presenteren het model als een gemeenschappelijke noemer van institutioneel-economisch denken.

7.5. Wilber en Harrison's schema

Een patroonmodel kan ook in Wilber en Harrison's visie worden gezien als een gesystematiseerde vorm van 'storytelling' (MBI 71). De schrijvers onderscheiden een drietal niveaus van behandeling. Op het meest algemene niveau wordt de economie gezien als een systeem, holistisch en evolutionair. Er is hier een sterke verwantschap met de grote theorieën of schema's zoals onder meer opgezet door Hugo de Groot, Hobbes, Locke, de Montesquieu, Smith, Comte, Marx en Spencer. De sociale realiteit is meer dan een gespecificeerde set relaties. Veranderingsprocessen, niet mechanisch maar door mensen gestuurd, zijn inherent aan een complex van sociale instituties. Dit geldt uiteraard ook voor het economisch stelsel. In die zin heeft het holisme betrekking op het relatiepatroon tussen delen en het geheel. Er is daarbij sprake van een systeem, omdat de delen een coherent geheel vormen. Het evolutionaire karakter, ten slotte, schuilt in de dominante trek van verandering in de sociale relatiepatronen.

Meer concreet staan in de institutionele economie, aldus Wilber en Harrison, macht en conflict centraal. In alle sociale relatiepatronen, meer of minder geïnstitutionaliseerd, zijn en ontstaan er dilemma's en conflicten. Deze worden gegenereerd door de veranderingen in de technologie, sociale instituties en machtsverdelingen (MBI 72). Daarom is conflict voor de auteurs inherent aan economische processen.

Op het motivationele niveau bestaat er volgens de auteurs een nadruk op het belang van niet-rationeel gedrag in de economische besluitvorming. Machtshonger, gewoonte, altruïsme etc. kunnen krachtige economische motiveringen inhouden.

"These characteristics of institutionalism -holistic, systemic, evolutionary-combined with the appreciation for the centrality of power and conflict and the recognition of the importance of nonrational human behavior, differentiate institutionalism from standard economics. Formal models simply cannot handle the range of variables, the specificity of institutions, and the nongenerality of behavior" (MBI 72).

Volgens Wilber en Harrison is er in de studies van institutionalisten vaak impliciet sprake van een gemeenschappelijke onderzoekswijze of verklaringsmodel. Voor hen conformeren deze methoden zich aan het hier genoemde patroonmodel.

Holistische verklaringen in de sociale wetenschappen zijn volgens Diesing het meest succesvol door de participatie-methode, ook wel de methode van Verstehen genoemd (Diesing in MBI 74). Het sociale systeem van onderzoek moet duidelijk zijn afgebakend en een geheel vormen zoals, een gezin, organisatie, institutie of de samenleving als geheel. "In any case, the emphasis is upon the individuality or uniqueness of the particular system" (MBI 75). De constructie van een holistisch model via de participatiemethode doorloopt een aantal stadia.

De eerste stap is de 'socialisatie' van de onderzoeker. Dit betekent dat de onderzoeker zich inleeft in de normen van het desbetreffende (sociale) studieterrein. De meeste bekende economen hebben hun ideeën ontwikkeld, terwijl ze werden 'gesocialiseerd' in een systeem.

Dichtbij de concrete realiteit kan de onderzoeker, de volgende stap, een breed scala aan terugkerende thema's in het oog houden en is het juist mogelijk de onderlinge relaties daartussen vast te stellen. "As an observer, the researcher looks for themes which illuminate the system's wholeness, that is, which contribute to its individuality or oneness" (MBI 75). Daarom ook passen volgens de auteurs algemene wetten, zoals die van vraag en aanbod en universele categorieën, zoals bijvoorbeeld nut, niet in een beschrijving van de eenheid van een specifiek systeem.

Als volgende stap moet de informatie expliciet naar buiten worden gebracht. De onderzoeker stelt, op basis van de door hem/haar geobserveerde thema's, tentatieve hypothesen op over delen van het systeem. Deze worden vervolgens getoetst aan de hand van uiteenlopende dataverzamelingen (MBI 76). Criteria daarvoor worden ontleend aan een zogenaamde 'contextual validation'. Dit is een techniek waarbij verschillende soorten en bronnen van gegevens op elkaar worden betrokken ('a process of cross-checking') om de plausibiliteit van de initiële interpretatie te waarden²⁵. Door vallen en opstaan, verwerping en aanname van hypothesen en door voortdurende vergelijking van gegevens, raakt de onderzoeker steeds meer afgestemd op accurate perceptie en interpretatie. Er ontstaat een veelzijdig complex beeld van het studieterrein. Maar het heeft niet de strakheid van logische schema's. "It can only indicate varying degrees of plausibility" (MBI 76).

Ten slotte kan in de laatste fase, nadat verscheidene thema's zijn bevestigd en velerlei checks zijn uitgevoerd, een model worden opgebouwd, een 'pattern model of explanation'. Het is een netwerk van aaneengeschakelde en aanvaarde hypothesen of thema's. Bovendien wordt het zicht op een specifiek onderdeel inhoud gegeven door een veelvoud van verbanden tussen dat deel en het geheel. Er is daarbij continue verandering van delen en geheel, en de onderzoeker moet daarom voortdurend reviseren en verfijnen. Nieuwe data en veranderingen zorgen er zelfs voor dat het model feitelijk nooit af komt. Om een steeds grotere betrouwbaarheid te krijgen moeten steeds meer details in het model worden ingevoerd. Men werkt in die context eerder met (open) diagrammen dan met vergelijkingen.

Een verklaring is 'juist' als nieuwe en andersoortige gegevens in het patroon passen. "Consequently, verification of the truth of the explanation lies not in any one component but in the whole" (MBI 77). Dit komt door het lage niveau van betrouwbaarheid van specifieke interpretaties van onderdelen van het systeem. Er is sprake van een correcte verklaring als het patroon steeds complexer en complexer wordt en steeds meer gedetailleerde gegevens "easily fall into place" (Idem)²⁶. Patroonmodellen bieden, aldus Wilber en Harrison, slechts begrip, 'understanding', terwijl zoals gezegd vanuit de logisch-positivistische optiek van formele modellen vooral voorspelling wordt beoogd. In het collectivistisch perspectief van patroonmodellen zijn niet alle

---

25. "Taken separately, these bits of evidence mean little; combined, they tell a good deal" (Diesing in MBI).

26. Het hier geponeerde, voorlopige verklaringsschema (stap 3) zou, zoals gezegd, volgens mij als een abductief schema kunnen worden gezien. De schrijvers geven niet aan Peirce op dit punt te hebben geraadpleegd (vgl. eerdere noten).

delen bekend. Er is bij deze modellen dan ook geen symmetrie tussen verklaring en predictie. Wel kan gesproken worden in termen van hogere of lagere waarschijnlijkheid. "Thus, the accuracy of predictions cannot be the main form of verification in the pattern model" (MBI 78)²⁷.

Slechts een klein aantal institutionalisten heeft volgens Wilber en Harrison een meer algemene theorie opgebouwd vanuit de patroonbenadering (MBI 78)²⁸. Daarbij is voortdurende referentie geweest aan andere systemen, een vergelijkingsproces dat vaak tot de ontwikkeling van een typologie heeft geleid: Veblen's kapitalistische fasentheorie, Common's ontwikkelingsschema naar 'reasonable capitalism', Galbraith's planningsysteem. Voortgaande studie van deze typen geeft aanleiding tot hypothesen over dominante karakteristieken en dynamiek binnen het model. Vergelijking van de verschillende typen kan nog meer algemene karakteristieken van menselijke systemen opleveren: universele of bijna universele waarden, instituties, problemen, mechanismen enz. Er zijn echter, aldus Wilber en Harrison, maar weinig universele kenmerken gevonden. "The ceremonial-technological dichotomy may be one. General theorizing of this kind attempts to transcend the relativity inherent in the pattern model approach by seeking general characteristics of human systems" (MBI 79).

In de laatste paragraaf zal vanwege de voedingswaarde ervan voor latere institutionele economen en ter illustratie van de bijzondere aard van institutioneel denken, Veblen's analyse van het economisch systeem naar voren worden gebracht²⁹. De daarin uitgezette grondlijnen, denkbelden en concepten zijn, weliswaar gemodificeerd, in diverse ook meer recente studies terug te vinden (vgl. Galbraith's NIS). Het is een algemene studie waarin de diverse draden van institutioneel denken samenkomen. Men kan de studie volgens mij goed karakteriseren met Ward's 'storytelling' of met Diesing's patroonmodel waarbij zij aangetekend dat het echter vooral aan de lezer of de verslaglegger is de systematiek te ontdekken. Het hier gepresenteerde verhaal is een trip door Veblen's werk waarbij veel zaken nu niet meer zoveel verbazing zullen wekken als toentertijd. Op veel elementen van Veblen's gedachten is later voortgeborduurd. Men moet voor de waardering van zijn werk dit gegeven zeker ook voor ogen houden.

7.6. Veblen's analyse van de economie; een voorbeeld

---

27. Ik kom terug op de eerdere opmerking dat verklaren (en voorspellen) en Verstehen niet absoluut te scheiden zijn. Verstehen zorgt voor een analyse van het kader waarbinnen een specifieke verklaring zich moet voltrekken. Anders gezegd, Verstehen is "het onmisbare inzicht in het grotere, dynamische proces, waarvan een theoretische verklaring de schematische en voorlopige neerslag is" (van Peursen, 1980 80; 82). In die zin bevat elke wetenschap een element van Verstehen of, in Polanyi's terminologie, een stilzwijgende component. In de context van genoemd patroonmodel, ten slotte, stelt Fushfeld zelfs dat zowel 'understanding' als 'prediction' door deze schema's kunnen worden verkregen. In tegenstelling tot de formele modellen ligt hier echter de nadruk meer op het eerste aspect (Fushfeld, 1980 30/31).

28. Ze noemen Veblen, Commons, Ayres, Myrdal en Galbraith. Fushfeld beschouwt Marx' analyse van het kapitalisme als het klassieke voorbeeld van een patroonmodel (Fushfeld, 1980 31).

29. Ook binnen het institutionalistisch denken kan men een onderscheid maken naar algemene theorie en partiële studies. Een algemene studie met veel 'spin off' in termen van denken en beleid is bijvoorbeeld Myrdal's 'Asian Drama' uit 1968 geweest. Daarin komt duidelijk de complexe, holistische structuur van economische, sociale, politieke en andere factoren in hun werking op de economische ontwikkeling naar voren. Dit onderzoek heeft al veel aandacht gekregen, een reden om het hier niet nog eens over het voetlicht te brengen. Naast diverse andere algemene studies zijn er vele thematische, institutionalistische studies verschenen. Zie hiervoor de literatuurlijst.

Veblen's opvattingen van de economisch/culturele werkelijkheid krijgen nader reliëf in zijn historisch-genetische studie van sociale evolutie. Hij onderscheidt een viertal cultuurfasen, ingegeven onder meer door de ideeën van Spencer en de toen heersende sociaal-psychologische en antropologische inzichten. In de demarcatie van de fasen speelt voor Veblen de ontwikkeling van techniek en technologie een belangrijke rol (Veblen IW 299; TNK)³⁰.

- 'the savage era', het tijdperk van de primitieve wilde;
- 'the barbarian era', de tijd van oorlogszucht en roof;
- 'the era of handicraft', de periode van het ambacht;
- 'the era of the machine process', het mechanische tijdvak.

Het eerste tijdperk is een lange vreedzame tijd waarin er nog geen privé-eigendom van productiemiddelen bestond, de arbeidsverdeling zeer rudimentair was -slechts enige taakverdelingen tussen mannen en vrouwen- en de voornaamste productieve activiteiten agrarisch van aard waren. De twee groepsinstincten, de 'parental bent' met zijn klemtoon op verwantschapsbindingen en groepsverbondenheid en, vooral, het 'instinct of workmanship' -gekaderd door een nog op dienstbaarheid georiënteerde emulatie- zijn in dit tijdvak de (sociaal-psychologische) regulatoren van het economisch leven. Ze leidden tot een toenemende (technische) kennis van de te bewerken natuur en tot een stijgende landbouwproductie (Veblen, TLC 30). Er ontstaan vaste levenspatronen en economische denk- en werkgewoonten.

Een voorwaarde voor het aanbreken van het barbaarse tijdvak is de productie van een zeker surplus boven de noodzakelijke levensbenodigdheden, mogelijk gemaakt door geleidelijke verbeteringen in de productieve sfeer. Tevens wordt daarmee, aldus Veblen, een paar condities geschapen voor het ontstaan van het instituut privé-eigendom en bijgevolg van een 'leisure class' (TLC 33). Of dit ook daadwerkelijk gebeurt, is volgens Veblen afhankelijk van de mate waarin zich een wedijver uit het werkinstinct kan ontwikkelen. Daar waar onderlinge vergelijking van prestaties naar voren komt, bijvoorbeeld door de eenvoudige etalering van trofeeën, wordt de 'oude' distinctie tussen man en vrouw, aanvankelijk nog weinig geprononceerd maar allengs duidelijk onderscheiden als heldendaden respectievelijk gezwoeg, verder gedifferentieerd. "Agression becomes the accredited form of action, and booty serves as prima facie evidence of successful aggression" (TLC 30). Het verschil tussen de eerste twee tijdperken is, aldus Veblen, nog niet zozeer van technische aard als wel gebaseerd op mentale en groepspsychologische factoren. De verbetering van de materiële omstandigheden, door verdere ontwikkeling van technische kennis, is echter wel een *conditio sine qua non* voor het aanbreken van de tweede periode³¹.

Dappere daden en niet-productieve arbeid leveren, aldus Veblen, in toenemende mate status en prestige op en daarmee rijkdom aan materiële zaken (slaven, vee, land). Verspilling en pronkzucht geven uitdrukking aan een groeiend onderscheid tussen maatschappelijke lagen en deze 'wasteful and conspicuous leisure' worden tot nastrevenswaardige levenswijzen. Arbeid wordt verachtelijk (TNK 40), het werken komt in de schaduw te staan van verovering en, haast vanzelfsprekend, "la technologie languit" (Pirou, 45). Vanaf die tijd ontstaan instituties die de gemeenschapsgeoriënteerde instincten overschaduwen en aantasten. Het ambachtsinstinct raakt daardoor geïnfecteerd door een institutionalisering van de afkeer van werk.

---

30. In de tweede helft van de vorige eeuw was het, mede door toedoen van antropologische ontdekkingen, in de diverse takken van de sociale wetenschappen tamelijk bon ton op basis van diverse criteria de voorgaande menselijke geschiedenis in een aantal stadia van ontwikkeling te vangen. Uiteenlopende retrospectieven en, daar was het vaak om te doen, perspectieven kleurden de toenmalige wetenschappelijke etalage.

31. Overigens maakt Veblen niet duidelijk welke omstandigheden bij toene-mende technische en materiële condities de specifieke wenteling naar een roofzuchtige cultuur bepalen.

De in het barbaarse tijdsbestek ontwikkelde tendenties zijn voor Veblen van centrale betekenis voor de latere cultuurfasen (vgl. IW 172)³². In de ambachtelijke tijd krijgt het private eigendom een tamelijk stabiel karakter en wordt in toenemende mate uitgedrukt in termen van geld³³. Bovendien wordt het een onderbouwing vanuit een natuurrechtelijk denken gegeven evenals een maatschappelijke codering en sanctionering in wetten, regels en afspraken. De natuurrechts-filosofie was een uitdrukking en tegelijkertijd een apologetisch stelsel van het instituut eigendom. Veblen plaatst de aanvang van dit stadium tegen het eind van de middeleeuwen als zich snelle veranderingen voltrekken in sociaal-economisch, wetenschappelijk ('matter-of-fact conceptions' IW 247), cultureel/wereldbeschouwelijk en staatsrechtelijk opzicht (IW 232). Het is het tijdperk van het ontstaan van een middenklasse en ruimte voor de ambachtsman met zijn gerichtheid op doelmatigheid. De opkomende vrije arbeid zorgt ervoor dat "the state of the industrial arts advances ..." (IW 185).

Het machinetijdperk -waarschijnlijk samenvallend met "the transition from a naively predatory scheme to a commercial one, the competitive system" (Idem)- breekt aan tegen de tijd van de Industriële Revolutie in het achttiende eeuwse Engeland. Doorslaggevend zijn in dit opzicht voor Veblen niet de fenomenen vrije concurrentie, kapitalisme, kredietwezen en fabrieken -althoewel deze in nieuwe periode een hoge vlucht nemen- maar de technologische kenmerken. Was in het ambachtelijke stadium de werker "forever in instant control of his tools and materials" en kon hij "imputing some bias, bent, initiative or spiritual force of infirmity to brute matter", de machineprocessen zijn echter ontdaan van mysterieuze elementen en meetbaar van aard.

"... they are capable of theoretical statement, not merely approachable by rule of thumb".

De werker moet in de pas lopen van de machine, vormt als het ware een supplement ervan (IW 304/307; vgl. ook TBE 9/16).

Het kapitalisme

Met het voorgaande komen we uit bij Veblen's ideeën over het moderne kapitalisme zoals dat met name uitdrukking krijgt in de opkomst van de grote onderneming met zijn naamloze vermogensstructuur ('the big corporation'). Een nieuw tijdperk van verhevigde maatschappelijke rivaliteit breekt aan, gevoed vanuit sociaal-psychologische sfeer, gedragen door uiteenlopende waardensystemen en gematerialiseerd in de scherpe controverse tussen de eisen van de technologie en de gevestigde belangenposities. Met zijn theorie van de instituties en zijn waardetheoretische opvattingen werpt Veblen een wellicht nog steeds actueel licht op de

---

32. Daardoor is de latere 'vreedzaamheid' voor Veblen ook kwestieus. Hij noemt de ambachtsperiode dan ook quasi-vreedzaam (TNK 74/75). Elders heeft Veblen het over de periode van 'peaceable ownership' (IW 187).

33. In de begintijd, aldus Veblen, waren de goederenprijzen afgestemd op de arbeidskosten dat wil zeggen op de kosten van een billijk levensonderhoud van de werker/ambachtsman. Als handel en markten groeien gaat deze prijsvorm geleidelijk over in de moderne variant dat een artikel waard is wat het opbrengt. Als het tijdperk van ambacht en kleinhandel verdwijnt in het tijdsregime van investering en machine industrie, dan, aldus Veblen, "it has become the central principle of pecuniary relations that price is a matter to be arranged freely between buyer and seller on the basis of bargain and sale" (IW 233).

economische verhoudingen³⁴. Enerzijds zijn er de economische waarden, verbonden aan de productieve, industriële activiteiten. Aan de andere kant staat het geldgeoriënteerde waardenstelsel met zijn 'onproductieve', financiële bezigheden.

De economische waarden schuilen voornamelijk, zoals gezegd, in nuttige fysieke producten. In een ambachtelijk systeem weerspiegelen de economische waarden de arbeid die direct en indirect in de voortbrenging van de producten ligt besloten. Deze situatie gold in de aanvangsjaren van het moderne machinetijdperk toen nog van een werkman/ondernemer in klassieke zin kon worden gesproken (vgl. TBE 42 ev.). Er ontstond allengs een meer competitieve productie van goederen waarbij technologische innovaties vertaald werden in lagere productprijzen. De mogelijkheden van grotere productie en de groeiende afzetmogelijkheden verstoorden steeds meer het ambachtelijk geïnstitutionaliseerde systeem en markeerden daarmee een periode naar ongecontroleerde, vrije concurrentie. Naarmate echter de 'machine technologie' verder verbeterde en tegelijk minder nieuwe markten open konden worden gelegd, veranderde volgens Veblen het economische systeem opnieuw. Prijsverstoringen die voorheen slechts de commercie -voor Veblen nog geen business³⁵ - troffen worden nu ook van vitaal belang voor de industriële sfeer.

"Crises, depressions, hard times, dull times, brisk times, periods of speculative advance, "eras of prosperity", are primarily phenomena of business; they are, in their origin and primary incidence, phenomena of price disturbance, either of decline or advance. It is only secondary, through the mediation of business traffic, that these matter involve the industrial process ... because industry is managed ... in terms of price and for the sake of profits" (TBE 88/89).

In deze periode worden de condities gecreëerd voor het tijdvak van het 'modern business management of industry'. Veblen vat de grondslagen daarvan in de volgende punten samen (TBE 91/93):

- De industriële ontwikkeling wordt gedragen door op geldelijke overwegingen gebaseerde investeringen ('earnings'). Bedrijven, productieprocessen en investeringen worden gekapitaliseerd op basis van de behaalde en de te verwachten, relatieve voordelen. In deze rekenschema's van investering en administratie spelen voortdurend prijsrelaties een doorslaggevende rol;
- De industriële activiteiten waarin de zakenman zijn voordeel zoekt hebben een mechanisch karakter en zijn onderling met elkaar verbonden in een interdependent net van relaties. De vormgevingen van de onderlinge, pecuniaire, (prijs)relaties zijn onderhandeling en contract;
- Krediet in uiteenlopende soorten en vormen is een belangrijke schakel binnen de relaties van het industriële systeem. Het is een zich uitbreidend fenomeen en verschijnt ook daar waar ze strikt genomen niet nodig is. Alle producten van grondstoffen tot eindproducten passeren, voorzover ze van eigendom verwisselen, het medium van de kredietverlening. Aldus heeft in Veblen's opinie binnen het web van gecompliceerde prijsrelaties het geheel van kredietbetrekkingen een groeiende centrale positie gekregen;

---

34. Men kan daarbij denken aan de grote financiële crash van oktober 1987. Er bleek veel discrepantie tussen de industriële sfeer en de financiële sfeer te zitten. De enorme terugval van de financiële waarden bleek evenwel in de reële sfeer weinig door te werken.

Het is in deze context ook aardig à la Veblen te constateren dat de crash deels ook veroorzaakt werd door de tot dan nog niet onderkende betekenis van technologische toepassingen. Immers de gecomputeriseerde verkoopopdrachten konden niet op tijd worden gestopt. Er waren geen nieuwe praktijken of procedures, instituties, ontwikkeld voor dergelijke situaties.

35. De commercie was voor Veblen aanvankelijk de enige bedrijvigheid waar "men habitually took account of their own economic circumstances in terms of price rather than in terms of livelihood" (TBE 88).

- Mede in samenhang met het vorige punt betekent het leidinggeven aan het industriële systeem, door de concurrerende 'business concerns', een uitgebreid en toenemend gebruik van waardepapieren en uitzettingen in de vorm van aandelen, obligaties, deposito's etc. (zie ook TBE 58/59). Ver verwijderd evenwel van de plaats waar de productieve arbeid wordt verricht.

Waarden en economische ontwikkeling

De tegenstelling tussen de industriële en geldelijke waarden zorgt op het maatschappelijk niveau voor een duale economische structuur. Een trek die zich, zoals hiervoor aangegeven, laat terugvoeren door vroegere tijdvakken in de economische-sociale geschiedenis heen. Voor Veblen zijn, in tegenstelling tot Marx, dan ook niet zozeer de eigendomsverhoudingen van cruciale betekenis voor de samenlevingsvorm en voor sociale verandering maar vooral de sociale en culturele denkpatronen (rondom arbeid) die zich op uiteenlopende wijze hebben vastgezet.

"Instead of contrasting the well-to-do with the indigent, the line of demarcation between those available for the socialist propaganda and those not so available is rather to be drawn between the classes employed in the industrial and those employed in the pecuniary occupations. It is a question not so much of possessions as of employments; not of relative wealth, but of work. It is a question of work because it is a question of habits of thought, and work shapes the habits of thought" (TBE 165).

Veblen's klassenopvatting vloeit rechtstreeks voort uit zijn kennistheorie namelijk dat denkpatronen gevormd worden door de werking van de dagelijkse ervaring. Voor hem speelt de productieve arbeid in op objectief denken en op de vorming van gemeenschapsgevoel. De geldelijke werkzaamheden daarentegen bevorderen juist een individualistisch denken en verbreken de band tussen mens en product.

Als het zogenaamde industrieel kapitalisme zich verder ontwikkelt, neemt ook de tegenstelling tussen de groepen die 'goederen maken' en die 'geld maken' toe. De laatste nestelen zich als het ware in de intervallen van het economisch mechanisme en kunnen van daaruit de economische ontwikkeling beheersen en sturen. Er treedt binnen die groepen een steeds grotere vervlechting van belangen op wat volgens Veblen leidt tot het ontstaan van "one big Union of vested interest of absentee owners" (VI 100). In zijn ogen kan een dergelijke 'business coalition' economisch gezien leiden tot desastreuze consequenties.

"Its effect, in the case of ideal success, is to neutralize the cheapening of goods and services effected by current industrial progress" (TBE 116).

De 'captains of industry' bemoeien zich allengs minder met de technische kant van de productie maar steeds meer met het financiële beheer ervan. Met hen verdwijnt de vierde productiefactor, de 'entrepreneur', van het toneel en komen er 'captains of business' of, nog meer 'nietsdoend' in Veblen's terminologie, 'captains of finance' voor in de plaats (AO 105; IW 221/222). De industriële onderneming wordt een commerciële zaak en het bedrijf wordt "a going concern capitalised on its earning-capacity" (AO 59). Door de toenemende invloed en de uitbreiding van activiteiten van de geldsfeer corresponderen de geldelijke waarden steeds minder met de economische. Tevens gaat de kapitaalhandel steeds meer de goederenhandel overvleugelen (zie TBE hfst. V; AO 326 ev.). De geld- en effectenmarkten worden tot centrale coördinaten van de economische structuur. Het instituut van de afwezige bezitter ('absentee owner') komt op. Eigendom is in die

context niet langer een actieve controle over een materiële zaak maar eerder een passief bezit van een immaterieel goed. De ondernemer/eigenaar/vakman wordt in die constellatie verdrongen door de manager die als 'plaatsvervanger' van de anonieme, afwezige aandeelhouder zich met de financiële belangen gaat bezighouden.

Uiteindelijk zal daarbij een groeiende onderschikking ontstaan van vele ondernemingen aan het netwerk van grote banken en andere geldgiganten en het topmanagement van de grote sleutelindustrieën. Alle economische transacties en productieve plannen komen daarmee onder de rigueur van pecuniaire toetsing. Van groot belang is voor Veblen daarbij de constatering dat het vanouds collectieve, evolutionair gevormde, cultuurproduct technologie wordt 'geprivatiseerd' (IW 103 ev.). Het wordt een 'intangible corporate asset' waarin de business goodwill en andere titels zijn verankerd. Hierin ligt dan ook mogelijk een belangrijke toekomstige conflictbron besloten omdat "all these items give a differential advantage to their owners, but they are of no aggregate advantage to the community" (TBE 71).

Economie en maatschappelijke ontwikkeling

Het lijkt er veel op dat deze ontwikkeling voor Veblen een tamelijk determinerende lading bezit. De pecuniaire waardering van economische goederen en andere maatschappelijke zaken ligt grotendeels besloten in de gecombineerde werking van technologische progressie en institutioneel-maatschappelijke vormgeving. Ook de 'kapiteinen' zijn kinderen van hun tijd. Vergelijk bijvoorbeeld Veblen's opmerking over de geïnternaliseerde houding van de zakenman die in zijn transacties slechts let op financiële grootheden in plaats van op maatschappelijke dienstbaarheid:

"... This business rating is a large part of the business man's everyday ambition. An enhancement of it is a source of secure gratification and self-respect, and a reduction of it has a very substantial contrary effect" (TBE 112).

Volgens Veblen ontmoet een verminderde nadruk op geldelijke overwegingen zoveel weerstand dat economische aanpassingen haast onmogelijk zijn. De discrepantie tussen kapitalisatie en verdien capaciteit is daarom chronisch zolang zich geen dwingende externe omstandigheden aandienen om deze businessstrend te stoppen.

"It may, therefore, be said, on the basis of this view, that chronic depression, more or less pronounced, is normal to business under the fully developed régime of the machine industry" (TBE 112; zie ook 117)³⁶.

Grotere productieconcentraties, 'corporations', komen op in het competitieve proces met toenemende behoefte aan extern kapitaal. Steeds urgenter wordt het voor de ondernemingen de

---

36. In het vroeg-industriële economische systeem traden er in de visie van Veblen buiten rampen, misoogsten en oorlog geen depressies op. Het was nog niet zo'n geïntegreerd en gearticuleerd procesmatig gebeuren dat een bepaalde verstoring via de business kanalen aan de overige systeemonderdelen werd doorgegeven. De condities waaruit depressies konden voortvloeien, en die in de grond volgens Veblen te herleiden zijn tot een persistent uiteenlopen van kapitalisatie en verdien capaciteit van investeringen, waren in die begintijd nog niet aanwezig. "The developed machine system was absent, and without this the cost of production of productive goods could not be progressively lowered at a rate large enough to set up and maintain a persistent divergence between capitalization and earning-capacity in industrial enterprises" (TBE 118).

'cut throat competition' te beteugelen (TBE 123). Onderlinge afspraken over productie, prijzen en investeringsprogramma's steken de kop op. Wanneer de financiële bemoeienis, in de vorm bijvoorbeeld van een 'investment banker', sterker wordt, neemt de regulatie en de beheersing van de productie vormen aan die ver afstaan van het vrije, kleinschalige ideaalbeeld van de (neo)klassieke economie. De financiële wereld is daarmee uitgegroeid tot een belangrijke determinant van het economisch leven, een institutioneel bolwerk dat enkel tot doel heeft winst te maken en waarbinnen het de afwezige eigenaren onverschillig is op welke wijze de gelden worden gegenereerd (vgl. Delius, 55)³⁷.

Ver weg van de werkvloer bekommeren in Veblen's visie de geldbaronnen zich nauwelijks om de productieve prestaties anders dan in pecuniaire zin. Sterker nog, ten einde hun winstmarges te vergroten roepen ze allerlei barrières in het leven (vgl. onder meer AO 298 ev.; PSC 354 ev.). Met de grote productieorganisaties streven ze allerlei afspraken na met name rond de beperking van de productie. Deze interventie in de productie is voor Veblen, die in een groot productievolume een belang ziet van de gemeenschap, regelrechte sabotage (AO 213)³⁸. Er zijn veel zakenpraktijken, aldus Veblen, gericht op vermindering van de industriële efficiëntie. Een aanslag op de productie is, naast een expansie van het kredietsysteem, echter een zeer cruciaal instrument (vgl. AO hfst. XII).

"The most comprehensive principle involved in this class of business management is that of raising prices, and so increasing the net gains of business, by limiting the supply, or "charging what the traffic will bear"" (PSC 355; zie ook TBE 123).

Met de opkomst van de grote ondernemingscorporatie krijgt voor Veblen de duale economische structuur steeds scherpere contouren. Er is enerzijds het krachtige bolwerk van 'Big Business' of 'vested interests' dat het industriële systeem leidt "as a working whole, as an industrial going concern" (AO 213). In die sfeer van grote sleutelindustrieën (toen: olie, staal, kolen en transport) en grote financiers is de concurrentie ingedamd en de markt verdeeld. Zij bepalen de mogelijkheden van het tweede economische segment dat bevolkt is door kleinere bedrijven. Behalve de afhankelijkheid van de grote broer zijn deze bedrijven ook onderhevig aan de striemende zweepslag van de concurrentie. Zij moeten bovendien de schokken binnen het inflexibele monopolistische blok opvangen. Daardoor valt in eerste instantie veel van de economische problemen op de schouders van de 'underlying people', de werknemer en de boer, alsmede feitelijk ook de kleine zakenman (AO 401).

De oppositie van afwezige eigenaren en de onderliggende bevolking is voor Veblen een zich verder ontwikkelend kristallisatiepunt. Aanvankelijk ontwaart hij nog een aantal min of meer losse organisaties van maatschappelijke belangen: de grootaandeelhouders en managers, de organisatie van geschoolde werknemers (in de American Federation of Labor)³⁹, de opkomende bedrijfstak-

---

37. Voor Veblen is door deze ontwikkeling van afwezig bezit een legitimeitsprobleem ontstaan. Er is sprake van bezit zonder creatie van productie en dus zonder waardeschepping. Men moet dan niet spreken van verdiensten ('earnings') maar van een wettelijke recht krachtens welk de verdiensten naar de bezitters toevloeien. "Production is a matter of workmanship, whereas earnings are a matter of business" (AO 61).

38. "The material interests of the underlying people is best served by a maximum output at a low cost while the business interests of the industry's owners may best be served by a moderate output at an enhanced price" (AO 10).

39. Veblen schrijft de (Amerikaanse) vakbeweging met name die van de 'craft unions', eenzelfde pecuniaire geest toe als de saboterende zakenelite. Over de AFL zegt Veblen "... its constant aim being an exclusive market and a limitation of supply" of directer "their aim being a scarcity-price for work done, quite in the spirit of business-as-usual" (AO 401/402). Toch staan de vakbonden in de ogen van Veblen in de industriële strijd zwak want de werkgevers kunnen, vooral als ze een geconcentreerde, solidaire actie voeren, een

bonden en, aarzelend, de landbouwcoöperaties. De grote (ideologische) verschillen in waarden en doeleinden heeft voor Veblen uiteindelijk een verscherping van de tegenstelling tussen de geldgeoriënteerde status van de afwezige eigenaar (gesymboliseerd door financiële elite) en de dienstgerichtheid van de werknemer tot gevolg.

Dit betekent voor Veblen nog niet dat daarmee ook de uitkomst van de maatschappelijke dynamiek eenduidig is. De voortdurende inperking van de vrije krachten -via 'coercion, retardation, restraint, collusive control'- en de voortdurende ondermijning van het werkinstinct zouden kunnen leiden tot een stelsel waarin de 'engineers' als nijvere dragers van de nieuwe technologie maatschappelijk de dienst uitmaken: 'a soviet of technicians' (EPS 134; 138 ev.). De systematische ontregeling van het productiesysteem door financiële motieven is dan zover gegaan dat de industriële productie "reach and pass the critical point of no net return" of "will run on lines of a progressively 'diminishing return'" (AO 422), waarachter nog alleen maatschappelijke rampen wachten.

Behalve een technocratisch perspectief, dat Veblen toentertijd overigens voor de Amerikaanse situatie nog tamelijk ver weg achtte, is het voor hem ook plausibel dat de werkers het waardepatroon van de gevestigde, 'nietsdoende', afwezig, bezittende klasse overnemen. Veblen doelt daarbij op een houding van onderdanigheid en idolatie waaruit navolging van het gedrag van de gevestigde belangen voortkomt (AO 425; TLC 69 ev.). Een werknemersgevoel dat volgens Gruchy 'springs from a bent of self-abasement or subservience which leads the working population to accept the leadership of the vested interests' (Gruchy, MET 100). Minder psychologiserend wordt dit elders door Veblen als volgt geformuleerd:

"... it is not to be overlooked that the standards of propriety imposed on the community by the better classes will have a considerably corrective effect on the frame of mind of the common man in this respect as in others, and so will act to maintain an effective currency of predatory ideals and preconceptions after the economic situation at large has taken on a good deal of a commercial complexion" (IW 185/186).

Aldus is Veblen's perspectief tamelijk open. Er bestaat een niet aflatende rivaliteit tussen individu en gemeenschap. In die arena van instincten, instituties en waarden, met zijn huidige waardentegenstelling tussen produceren en financieren, spelen zich voortdurende drama's af van maatschappelijke aard.

---

strategisch gebruik van werkloosheid maken. Dit kan door vermindering van de productie ('a conscientious withdrawal of efficiency') dat tot ontbering en gebrek bij de werknemers kan leiden terwijl de stijgende prijzen de business inkomens niet behoeven te raken (AO 404).

Hoofdstuk 8

De institutionele economie, een concluderende beschouwing

8.1. Inleiding

In dit afsluitende hoofdstuk van deel I schets ik enige kenmerkende lijnen van de institutionele economie. Er zijn enkele uitgangspunten, opvattingen en begrippen te noemen die vrij algemeen bij de hier behandelde auteurs voorkomen. Er bestaan in dat verband echter ook belangrijke punten van verschil. Op de wetenschapstheoretische betekenis hiervan ga ik specifiek in deel II in. Nu gaat het vooral om het vinden van een indicatie van theorie, een soort grootste gemene deler van dit denken samengepakt in een aantal theoretische kenmerken¹. Dit gebeurt uiteraard vanuit de indelingssystematiek en de interpretaties die in de vorige hoofdstukken aan het werk van een beperkt aantal auteurs is gegeven. In feite is daar al geprobeerd zicht te krijgen op grote lijnen en kenmerkende, gedeelde elementen.

Voor deze concluderende evaluatie worden de relevant geachte aspecten in een samenbindend verhaal ondergebracht. Hierdoor kunnen de onderlinge relaties tussen de kenmerken naar voren komen. Wel zullen eerst enkele algemene noties aandacht krijgen en vervolgens enkele, tot grotere accentverschillen uitnodigende, theoretische elementen.

Tot slot nog moet worden opgemerkt dat het hier gaat om de schets van een theoretisch patroon. Er zijn zeker nog andere kenmerken of gemeenschappelijkheden te vinden. Een ervan is de immer kritische opstelling ten opzichte van de orthodoxe theorieën. Dit lijkt mij echter meer een 'theoretisch-externe' karakteristiek maar dan uiteraard wel een die gevoed wordt vanuit de elementen die nu aan de orde worden gesteld.

8.2. Kenmerken van de institutionele economie

De vraag naar het karakteristieke element van de IE levert bij een beschouwing van de relevante literatuur een palet van meningen op. Zo zien sommigen waarderingsprocessen als het belangrijkste onderdeel van de (institutionele) economische wetenschap (Klein; Hickerson; Ayres), anderen leggen meer nadruk op holistische kenmerken (Gruchy MET), op (evolutionaire) processen (Veblen), op de combinatie van de laatste twee (Gruchy CET), op institutionele ordeaspecten ofwel 'economic order' (Hamilton), op de handelingspsychologie (Jensen), op de technologie (Lower) of op collectief (ontwerpend) handelen (Commons)². Toch blijkt bij nadere explicatie veel van de onderscheidenheid verloren te gaan door de samenhang die er tussen de beklemtoonde onderdelen bestaat.

---

1. Waarbij overigens gezegd moet worden dat dergelijke typering ook in de institutionalistische literatuur zijn te vinden (vgl. Hamilton, 1918; Petr, 1984; Steppacher, 1977 etc.). Mijn schets steunt op de ideeënverzameling van de voorgaande hoofdstukken en draagt als zodanig ook duidelijke subjectieve elementen in zich. Bovendien lijkt het mij juister te spreken over 'ingrediënten' van institutionele economie omdat in de literatuur er een zeer wisselend gebruik van wordt gemaakt. Na deze mededeling lijkt het me toch veroorloofd beide termen door elkaar heen te gebruiken.

2. Hoewel ook nog al wat combinaties van klemtonen en voorkeuren voorkomen, ook bij de genoemde personen.

Een soort parapluie is wellicht te ontdekken in de impliciet aanwezige of expliciet geformuleerde doelstelling van de door de institutionalisten beoefende wetenschap. Waartoe zijn institutionalisten, maar ook andere (economische) wetenschappers, bezig met hun werk? In mijn ogen is deze intrinsieke motivatie behalve een reflectie van algemene maatschappelijke waarden sterk afhankelijk van ervaren problemen in de (economische) actualiteit, die door hun relatieve permanentie een 'imprint' op het denken vormen. Zo sprak Smith over de vergroting van de 'wealth of nations', de materiële welvaart van een land; Ricardo verlegde, door maatschappelijke processen van conflict ingegeven, zijn focus naar de wetten die de welvaartsverdeling over maatschappelijke groepen bestieren; de marginalisten zagen, onder invloed van analytisch-wetenschappelijke ontwikkelingen enerzijds en individualistische denkbeelden anderzijds, de (geconditioneerde) maximalisatie van individuele voorkeuren als meest belangrijk; de toenemende betekenis van arbeid en werkgelegenheid, ten slotte, bracht mede het Keynesiaanse denken voort (vgl. Nagelkerke, ATP II 176 ev.; zie ook Johnson, 1983 1105/1106).

In de voorgaande stromingen is de 'contextuele' voeding toch vooral indirect en impliciet. De institutionalisten stellen evenwel in het algemeen een gerichtheid op problemen meer bewust voorop. Bij vele latere institutionalisten kan zelfs een verheving van de probleemoriëntatie worden aangetroffen in een expliciete instrumentele waarde-opvatting van wetenschap. In algemene zin gaat het daarbij om een zodanige optimale maatschappelijke voorziening van goederen en diensten onder het regime van schaarste dat voortdurend aan voorkomende verdelingsproblemen tegemoet wordt gekomen³. Als zodanig zijn er geen oogmerken die op grond van 'first principles' (Liebhafsky, 1980 24) worden opgesteld. De economie is een cultuurschepping, een patroon van interacties om op efficiënte wijze te voorzien in goederen en diensten en verdelingsconflicten te vermijden. Aan een dergelijk 'large human purpose' zitten ook meer specifieke denkbeelden vast. Deze komen nu aan de orde.

Een eerste punt is het pragmatisch/instrumenteel denkbeeld dat het denken in sterke mate betrokken is op het handelen. Meer in het bijzonder op *probleemoplossend handelen*. De wetenschap probeert in deze zin te komen tot ordening van feiten en denkbeelden die het inzicht in problemen vergroot en oplossingen naderbij brengt⁴.

Denken en handelen zijn niet te scheiden en mede onderhevig aan gebruiken en gewoonten die het collectieve verleden van mens en samenleving reflecteren. Kennis is in die optiek relatief; de werkelijkheid laat zich niet eenzijdig door a priori verstandscategorieën kennen maar veeleer door een ontwerp- en toekomstgerichte wisselwerking van ervaring en denkprocessen. Voor het menselijk handelen hebben de conditionerende, socialiserende en organiserende elementen van institutionele vormgeving sturende betekenis. Binnen dat kader wordt in veel institutionalistische geschriften, kennistheoretisch gesproken, nadruk gegeven aan een actief kennend individu. Deze werkzame figuur is aldus uitgerust met een instrumentele oriëntatie om doelstellingen ('ends-in-view') te verwezenlijken. De bijzondere aard van deze normativiteit leidt tot de volgende karakteristiek.

Probleem-oplossende actie stelt vragen over richting, wijze en middelen, keuzevragen dus. Daarbij zijn afwegingen, voorkeuren, wensen kortom *waarden* in het geding. Dit noem ik het tweede institutioneel-theoretisch ingrediënt. Voor veel institutionalisten is de vraag of sociaal-wetenschappelijk werk objectief of waardevrij is, een tamelijk zinloze vraag. Er is altijd

---

3. Er is aldus geen primaat van de productiezijde.

4. Deze opvatting is overheersend maar daarnaast bestaat er, naar de wetenschapsideeën van Veblen, ook een meer positivistisch ingestelde groep institutionalisten. Ik ga van de eerstgenoemde opvatting uit als karakteristiek voor de IE, de tweede komt evenwel elders in de tekst ook aan de orde.

waardenbetrokkenheid, ook in Weber's vrijplaats, de wetenschappelijke methode. De relativiteit van kennis die daarmee kan samenhangen, wordt modern 'opgelost' door Peirce's opvatting dat sociale confirmatie door als competent beschouwde wetenschappers kan dienen als uitsluitel voor wetenschap en wetenschapsontwikkeling⁵.

Acceptatie van waarden in het wetenschappelijk bedrijf voert vervolgens naar de vraagstelling welke generieke waarden dan een rol 'behoren' te spelen. Veblen's 'idle curiosity' laat dergelijke vragen niet toe, integendeel vanuit die visie kent wetenschap geen vooropgezet doel maar heeft als het ware alleen een intrinsieke waarde. Echter, ook Veblen blijkt in zijn theoretisch werk het normatieve spoor niet te kunnen ontwijken. Feitelijk onderscheidt ook hij 'goede' en 'slechte' (economische) waarden en stelt daarbij een betrokkenheid van de wetenschap. Vrij algemeen zijn de eerstgenoemde waarden gericht op het in stand houden van de gemeenschap. Het zijn dus *sociale of collectieve waarden* en deze worden met name bevorderd door de technologie en de technologische ontwikkeling. Het tweede waardencomplex reflecteert vooral individuele aspiraties en pecuniaire drijfveren, verankerd in weerbarstige instituties⁶. Criterium bij dit alles is de mate waarin kennis en middelen beschikbaar komen voor het voortbestaan van de gemeenschap dan wel daaraan effectief onthouden worden.

Wat hier tamelijk impliciet uitgedragen wordt, komt bij latere institutionalistische auteurs expliciet tot uitdrukking. Sommige ontwikkelen zelfs een aantal 'gemeenschapsvriendelijke' waarden waaraan zij een tamelijk absolutistisch karakter toekennen (vgl. Ayres). In die institutionalistische waardenoptiek zijn het, geheel in lijn met Veblen's bovengenoemde demarcatie, wetenschap en techniek die de standaarden zetten voor de ondersteuning van het communautaire levensproces. Rekening houdend met het institutionele, collectieve karakter van de wetenschappelijke oriëntatie betekent dit, en daarmee trekken we de voorgaande ingrediënten samen, een notie van 'georganiseerde intelligentie' in economische zin, gericht op de realisatie van sociale oogmerken. Echter, ook deze opstelling is in latere jaren genuanceerd dan wel gerelativeerd. Niet alleen wordt de technologische eenzijdigheid van waardevorming minder benadrukt, ook worden individualistische waarden ontdaan van hun antisociale karakter. Niettemin acht ik de Veblen/Ayres waardenopvatting nog steeds overheersend (zie ook deel II).

Een derde kenmerk van institutionalistisch denken is de specifieke visie op de samenhang van economische en sociale verschijnselen. De wijze van kijken van de institutionalisten naar de economische werkelijkheid is er een van *holisme*. Het gaat hier om een visie die economische (en sociale) verschijnselen vat in een dynamisch, interdependent systeem en die vanuit het functioneren daarvan betekenis krijgen. Toegespitst op de economie betekent dit dat individueel-economisch handelen niet zonder de sturende betekenis van (bovenindividuele) instituties kan worden begrepen. Tevens wordt daarmee het zicht geopend op groepsgedrag en het handelen van organisaties en de overheid alsmede op de interacties die tussen deze georganiseerde vormen bestaan.

Het collectivistisch uitgangspunt heeft ook belangrijke consequenties voor zowel de methode als voor de mate waarin variabelen geacht worden een rol te spelen in economische processen. Wetenschappelijk leidt dit tot synthetiserende en integrerende beschouwingen en methoden in tegenstelling tot het sterk analytische karakter van de orthodoxe theorie. Methodisch proberen

---

5. Vgl. ook hoofdstuk tien.

6. Het doel van het onderscheid in genoemde twee ontwikkelingsaspecten is duidelijk, hoe impliciet ook, bij Veblen en vele anderen het komen tot evaluatie. Het gaat daarbij om de bepaling wat objectief aan te merken is als 'serviceable' aan de gemeenschap. De ontwikkeling van wetenschap en techniek is instrumenteel aan de continuering van levensprocessen. Het ging Veblen om de voorziening van "a reasonable and abundant life for the population in general" en daartoe zouden instituties ook moeten worden geëvalueerd (Hayden, 1982 639).

collectivistische theorieën tot begrip van economisch gedrag te komen door een nauwgezette plaatsing ervan in een institutionele (culturele) context. Daarbij staat naast 'erklären' vooral ook 'verstehen' voorop. Het gaat daarbij vooral om de integratie van elementen waardoor de samenhang van het geheel en daarmee de betekenis en functie van de eenheden zichtbaar worden⁷. In die situatie moeten hypothetische structuren aan observaties worden getoetst. Van belang is hier niet het realisme van voorspellingen maar van de theoretische structuur.

Een en ander sluit aan op de stellingname ter zake van de economische dynamiek, kenmerk vier van de hier opgevoerde IE. Aan de orde is hier de overwegende institutionalistische klemtoon op *evolutie* en *proces*⁸. Daarmee wordt een vertrekpunt geformuleerd dat economische verschijnselen interpreteert als veranderlijk, dynamisch, groeiend en ontwikkelend in brede culturele patronen. Over de ontwikkeling naar institutionele samenhang zijn grofweg een tweetal contraire posities te onderscheiden.

Er is aan de ene kant de Darwinistische koers van blinde, spontane selectie vergelijkbaar met de mechanistische, spontane ontwikkeling van de conventionele economie. Aan de andere kant is er de opvatting van een actief, ontwerpend en probleemoplossend economisch subject, dat, weliswaar georganiseerd, de touwtjes van de (institutionele) selectie mede in handen heeft. Geen onzichtbare maar een zichtbare (collectieve) hand derhalve. Hier is geen mechanistische gang naar een ideale grondstructuur toe, zoals bijvoorbeeld een evenwichtspositie, maar is er sprake van 'gekozen', door leerprocessen geleide doelstellingen die naar een toekomstige economische situatie verwijzen. De eerste positie is getoonzet door Veblen, de tweede is in grote lijnen bij Commons te vinden.

De meeste institutionalisten zijn in hun denkbeelden ergens tussen deze twee opvattingen te situeren, met meer of minder deterministische ondertonen (zie deel II). Duidelijk lijkt in ieder geval dat ontwikkelingen en uitkomsten van economische processen relatieve betekenis hebben voor de institutionalisten. Meerdere opties zijn mogelijk dan wel wenselijk⁹. Verder is het van belang dat ontwikkeling en kenmerken van systemen op elkaar zijn betrokken. Dit komt tot uitdrukking in de notie 'circular, cumulative causation'. Daarbij staat de interdependentie, in tijd en ruimte, van uiteenlopende factoren op de voorgrond.

Binnen de evolutionaire bewegingen treden, ten vijfde, voor de institutionele economische auteurs voortdurend dialectische spanningen op. Cruciaal daarbij zijn voor veel institutionalisten de begrippen *technologie* en *institutie* en dan met name in hun onderlinge spanningsvolle relatie. Daarmee hangen verschillende andere tweedelingen samen zoals productie en verdeling, efficiency en schaarste, individu en gemeenschap. Vaak heeft de tegenstelling de betekenis van twee kanten van dezelfde economische realiteit. Een inherente, oppositionele relatie dus. Zowel de technologische ontwikkeling als de institutionele vormgeving heeft een eigen logica en, zoals hiervoor gezegd, een eigen waardepatroon, hoezeer ze ook op elkaar betrokken zijn. In het huidige 'machine-tijdperk' leidt de technologie tot functioneel, uniformerend, niet rivaliserend gedrag terwijl de instituties de zakencultuur ondersteund en competitief, onderscheidend gedrag

---

7. De betekenis van basiseenheden is in deze context fundamenteel verschillend van die van het methodologisch individualisme. Ze vormen namelijk geen geheel op grond van hun individuele, intrinsieke kwaliteiten maar, zoals gezegd, door hun plaats en functie in het systeem (Hodgson, 1988a 69).

8. Ramstad signaleert evenwel in de institutionalistische literatuur van de 'labor economics' een gelijkwaardige invloed van het structureel-functionalistische perspectief (Ramstad, 1981 348).

9. Waar dit laatste benadrukt wordt, wordt ook de vraag naar sturing belangrijk. Vandaar ook de preferentie van een probleemoplossende wetenschap te spreken. Als zou vaststaan dat alle individueel gedrag spontaan gecoördineerd naar een wenselijk einddoel gaat, is ingrijpen overbodig, zoniet schadelijk. Gaat men echter niet van een dergelijk perspectief uit, dan kan interventie wenselijk, zoniet noodzakelijk, zijn.

stimuleert. De eerste staat in die visie los van specifieke belangen, is gericht op de gehele gemeenschap terwijl de tweede bepaalde belangen vooropstelt¹⁰. Groepen die verschillend belang hebben bij (institutionele) verandering kunnen, in het huidige tijdsgewricht, partijen met strategieën worden waarbij zich uiteenlopende soorten van conflict kunnen voordoen¹¹. Vandaar ook dat 'property rights' en de gehele juridische omkleding ervan zo'n belangrijk institutionele categorie is binnen de (westerse) economische systemen.

Van belang is hier dat technologische veranderingen voortdurend om nieuwe instituties vragen. Dit betekent dat, gegeven voortdurende technologische vooruitgang en gegeven de weerstand in principe van institutionele krachten, steeds al of niet georganiseerde conflicten tot ontwikkeling zullen komen. Deze geven aanleiding tot aanpassingsprocessen in institutionele zin. Het tweesnijdende, rivaliserende element werkt in allerlei onderscheidingen door en geeft aan veel institutioneel-economische studies een zeer kenmerkend element¹².

Met name door Veblen en Ayres zijn technologische ontwikkeling en institutionele structuur scherp tegenover elkaar geplaatst als progressief en ontwikkelend respectievelijk conservatief en statisch. Commons en latere institutionalisten hebben evenwel de wederzijdse doordringing van de twee grootheden benadrukt en vooral de inherente gedragsaspecten ervan naar voren gehaald. Institutionele inkadering biedt de technologie in brede zin ruimte om effectief te worden en vergemakkelijkt aldus de werking ervan. Anderzijds kunnen instituties voor de ontwikkeling van wetenschap en techniek remmend werken. Niettemin wordt tussen beide een voortdurende spanning aangenomen zeker waar relatief snelle veranderingen in het geding zijn.

Men kan concluderend stellen dat in de pure ontwikkelingsbetekenis, statisch/conserverend versus dynamisch/veranderend, de tegenstelling tegenwoordig niet meer als reëel worden gezien. Als een waardebepalende tweedeling blijven de beide begrippen voor de institutionalisten betekenis houden, terwijl ze tevens blijven verwijzen naar een globale dialectiek.

Deze dialectische relatie werpt licht op een zesde ingrediënt van institutioneel-economisch denken namelijk de gecombineerde aanname van spanningsvolle, zo men wil conflictueuze, verhoudingen in het economisch leven enerzijds en van voortdurende machtsuitoefening anderzijds. Aan de basis van economisch *conflict* ligt het bestaan van 'schaarste'. Schaarste leidt tot een door machtsuitoefening gedetermineerde distributie van goederen en diensten. Daaraan kleven voortdurend belangentegenstellingen die door regulatie, die zowel magische verdeelsleutels, macht van een absoluut vorst, gewoonten en gebruiken als meer onpersoonlijke regels en organisaties kan omvatten, moeten worden gedempt. Vandaar ook de terugkerende controversen tussen technologie en instituties en de daaraan gelieerde waardenposities. Instituties dragen in feite de karakteristieken van vastgelegde verdelingen in zich.

Het is duidelijk dat in een wereld van schaarste en conflict, anders dan in een harmonieus en zichzelf regulerend systeem, voor veel institutionalisten orde niet op voorhand gegeven is. Voor Veblen is de ontwikkeling naar meer kanten open, afhankelijk vooral van de technologische ontwikkelingen maar ook van de machtsprocessen die zich in het sociaal-economische en politieke gebeuren afspelen. Ook de meeste huidige institutionalisten zien geen spontane economische orde. Een aantal van hen geeft ook meer instrumentele betekenis aan de technologie. Voor sommigen zoals Commons wordt orde gecreëerd door een uitgebreid netwerk van 'collective action' ten einde conflicten in banen te leiden en economische productie en verdeling mogelijk te

---

10. Technologie staat voor de hier behandelde institutionalisten voor efficiëntie, institutie voor schaarste. Men kan ook zeggen voor de verhouding mens-natuur respectievelijk mens-mens relaties.

11. In die zin loopt dit punt ook door naar het volgende kenmerk.

12. Vandaar ook dat substantiele werken vaak de thematiek van interne tegenstellingen binnen het kapitalisme tot onderwerp hebben.

maken. Daarom is institutionalisering van grote betekenis voor de economische theorie en praktijk.

Het voorgaande leidt naar de visie op het (economisch) handelen. Als zevende kenmerk van de IE zie ik de opvatting dat economisch gedrag sociaal of collectief geworteld is, het is *geinstitutionaliseerd gedrag*. Dit vraagt om een korte uitweiding over (eigen)belang en rationaliteit van gedrag.

Het nastreven van eigenbelang wordt gezien als een motivatie naast andere. In de westerse cultuur is eigenbelang een belangrijk moverend element maar er zijn ook andere gedragsmotieven. Tezamen hebben ze aanleiding gegeven tot instituties die het handelen correctie en sturing geven. Voorts wordt in de mainstream rationeel gedrag beschouwd als gericht op de bevordering van het eigenbelang. Dit is voor de institutionalisten een te enge invulling van rationeel gedrag. Immers men kan in het (doelgericht) handelen ook gemotiveerd zijn door en gericht zijn op andere belangen.

Het contrast in gedragsopvattingen tussen de mainstream economen en de institutionalisten is duidelijk. Voor de eersten is (individueel)economisch gedrag als het ware natuurlijk gedrag, gericht op individuele behoeften of voorkeuren. Met alle gedragsbeperkingen die van 'buiten' kunnen worden opgelegd, is er daardoor een permanente kern van economisch handelen. Het geeft aan analyses een stabiele ondergrond. Voor de institutionalisten, daarentegen, is gedrag cultureel van aard en gebaseerd op meer motivaties. Het is onderhevig aan velerlei veranderlijke instituties en daardoor ook zelf veranderlijk van aard. Zie ik het goed, dan zijn er voor de institutionele economen in algemene zin voortdurend economische coördinatieproblemen die om specifieke vormgevingen vragen. Economisch gedrag is ingebed in een hiërarchische opbouw van instituties die ieder een afstemmingstaak vervullen. Dit sluit aan op het derde kenmerk van de IE, de integraliteitsconceptie.

De voorgaande kenmerken maken het, ten slotte, voor de hand liggend dat de materiële thema's van IE zich behalve op grote ontwikkelingslijnen vooral ook concentreren op actuele problemen en maatschappelijke spanningsrelaties¹³. Men kan een sterke nadruk constateren op studies over enerzijds (transformaties van) economische institutionele systemen en patronen en anderzijds op controle, planning en economische hervorming, algemeen maar vaak ook gericht op specifieke problemen, aspecten of gebieden. Een ander thema is de aandacht voor de grote onderneming met in het kielzog daarvan andere institutionele verschijnselen. Dit laatste aspect is ook goed te traceren uit het werk van institutionalisten in de toepassingssfeer. Ik zal dit nog summier hieronder aangeven.

Met de voortdurend complicerende, economische en sociale werkelijkheid nemen de institutionalisten al vroeg het ontstaan van velerlei niet-markt elementen waar (vgl. Veblen, TBE, AO; Clark, SOC; Commons, LFC; Mitchell, BC; Berle and Means, 1932). Daarbinnen neemt de betekenis van de grote onderneming als economische krachtbron toe. Deze groeit niet alleen snel maar gaat ook steeds meer instrumenten ontwikkelen om markten te beïnvloeden. Er komen bindingen en netwerken waarbinnen een management-elite vergaande macht heeft onder meer over de prijsvorming. In hun visie komen daardoor individuele waarden en gemeenschapswaarden steeds meer op gespannen voet met elkaar te staan. Groeiende conflicten van allerlei aard leiden tot institutionalisering: de overheid groeit in wetgevende en beleidsmatige zin, privaatrechtelijke organisaties winnen aan belang, de taken van de rechterlijke macht nemen sterk toe en administratieve procedures en organen schieten als paddestoelen uit de grond. Behalve voor de grote onderneming is dan ook een groeiende aandacht opgekomen voor deze 'instituties', hun

---

13. Zo men wil binnen de trits conflict, strijd en regulering.

(beleids)handelen en hun relaties¹⁴. Dit past weer op het genoemde controle- en planningsaspect, een controle en planning overigens 'à l'américaine'. Dat wil zeggen, vooral gedragen door maatschappelijke organisaties.

8.3. Slot

De hier behandelde institutionele economen bestuderen de economische orde als een samenhangend geheel van economische instituties. Als deze laatste zelf aan de orde worden gesteld, of weer specifieke onderdelen daarvan, gaat dat in het besef van een functionele samenhang. Economische problemen vragen om kennis van bijzondere, economische instituties. Hamilton geeft hiervan een voorbeeld: "It is not enough to assert with the neo-classicists that one receives the value of his services in the market; for, if matters subject to control are changed, he will still receive the value of his services, but he may pocket a different sum. He must understand, in addition, the conventions of competition, of contract, of property, of inheritance, of the distribution of opportunity which make incomes what they are" (Hamilton in Dorfman, 1974 z.p.).

---

14. Zo heeft Commons met anderen uitgebreid de patronen in het opkomende Amerikaanse stelsel van arbeidsverhoudingen bestudeerd. Zie zijn vierdelige 'History of Labor in the United States' (1918).

Deel II

De wetenschappelijke merites van de institutionele economie

Vraagstelling en opzet van deel II

In het vorige deel heb ik een aantal gemeenschappelijke theoretische lijnen van de IE uitgezet. Daarmee kan worden aangegeven dat er sprake is van een institutionalistische stroming en/of van een institutionalistische school. Vanuit die gemene deler, en mits men bepaalde vertrekpunten duidelijk stelt, kan gepoogd worden economische verschijnselen te bestuderen. Dit kan worden gezien als de positieve opbrengst van de systematisering van deel I.

In deel II stel ik de andere kant van de medaille aan de orde namelijk de vraag naar de wetenschappelijke status van de naar voren gebrachte institutionele economie. Het vormt het kritische stuk van deze studie, gericht op een doorlichting van de theoretische betekenis van de institutionele economie. Aan de orde zijn de eenheid en de wetenschappelijke mogelijkheden van de IE.

Het probleem van de wetenschappelijkheid van de institutionele theorie vraagt behalve naar de essentie van wetenschap zelf, vooral naar beoordelingscriteria alsmede naar operationele instrumenten om de evaluatieve arbeid ook uit te kunnen voeren. Kunnen de thematische stukken van deel I naar aanvaarde theoretische grondslagen worden beoordeeld en zo ja, op welke wijze en met welk oordeel? Kan men spreken van een aparte (sub)discipline, paradigma of onderzoeksprogramma?

Deze vraagstelling nodigt uit tot het nemen van afstand van de institutionalistische studie zelf en vraagt om een methodologie in wetenschapstheoretische zin. De wetenschapsfilosofie lijkt de aangewezen arbiter om beoordelingsmaatstaven voor wetenschap en wetenschapsontwikkeling aan te dragen. In dat studiedomein hebben zich echter in de laatste vijftientig jaar nogal heftige discussies voorgedaan die voor de vraagstelling van dit deel van belang kunnen zijn. Een strijd die nog lang niet beslecht lijkt. Eenstemmigheid in die kringen zou wellicht ook moeilijk te rijmen zijn met het filosofische karakter van de debatten en met de pluriformiteit en ontwikkeling van het wetenschappelijk bedrijf. Toch kan aandacht voor wetenschapstheoretische ontwikkelingen niet worden gemist. Daarom zal ik bekijken in hoeverre deze voor een beoordeling van IE aanknopingspunten aandragen.

Daarnaast, en dichter bij huis, zal ook het werk van economische methodologen worden geconsulteerd. Deze hebben zich in het algemeen vooral met de orthodoxe economie beziggehouden. Ook binnen die selecte groep is de discussie over wetenschapskritiek en wetenschapsbeoordeling nog immer gaande. En al staat in deze studie dan vooral de 'scrutiny' van de institutionele economie op de voorgrond, welhaast impliciet komt dan ook de wetenschapstheoretische positie van de mainstream in dispuut. Dit komt omdat voor de institutionalisten beide studies in Lakatos' termen als rivaliserende onderzoeksprogramma's kunnen worden aangemerkt. De twee richtingen hebben een gemeenschappelijk studie-achterland, namelijk de klassieke 18e en 19e denkers en hun (pre)wetenschappelijke voorvaders.

Het eerste onderwerp van dit deel van de studie betreft de controverse over de vraag of de standaarden van wetenschap en wetenschapsontwikkeling dezelfde moeten zijn voor alle wetenschappen of dat om diverse redenen voor sommige wetenschapsgebieden andere evaluatieve criteria moeten gelden (hoofdstuk negen). Deze kwestie is au fond een afgeleide van het meer algemene 'naturalisme versus anti-naturalisme debat'¹, dat zelf een reactie vormt op de oude

---

1. In het naturalisme gaat het om de zienswijze dat de studie van de natuurwetenschappen model moet staan voor de wetenschappelijke studie van andere aspecten van de werkelijkheid, "... to be studied in the same empirical spirit ..." (Quine in van Balen, 1988 1). De anti-naturalisten verwerpen deze visie en claimen eigen benaderingswijzen voor de historicus en de sociale of culturele wetenschapper. Ofschoon dit niet betekent

Cartesiaanse "quest for an indubitable philosophical foundation of knowledge" (van Balen, 1). Als er geen ultieme basis voor kennis te vinden is, dan komt ook de stelling dat alle wetenschappen in de toets van wetenschappelijkheid over één kam moeten worden geschoren op tamelijk onzekere grond te staan.

Het kennistheoretisch relativisme dat uit de afwijzing van een ultieme kennisgrondslag kan voortvloeien, kan ook leiden tot een relativisme van wetenschappelijke kennis. Zo wijst Quine een a priori fundering af en stelt dat men kennis alleen moet verklaren op grond van de best beschikbare kennis uit de empirische wetenschappen (Idem). Een dergelijk standpunt is voor veel wetenschapstheoretici toch moeilijk te verteren. In feite leidt Quine's niet-relativistische positie welhaast onontkoombaar naar relativisme. Men zou nog maar moeilijk kunnen onderscheiden in goede en slechte wetenschap of tussen echte en pseudo-wetenschap. Relativisme legt in feite de beoordelingsarbeid bij de (belanghebbende) onderzoekers zelf waardoor, gechargeerd, de wetenschapsfilosofen wellicht beter kunnen gaan uitzien naar een ander studieveld of baan. Maar los van dit laatste intellectuele verlies kleeft er een veel ernstiger gevaar aan een dergelijke opvatting. Het sluit namelijk een rationele vergelijking van theorieën en dus ook elk oordeel over wetenschappelijke vooruitgang uit (zie hoofdstuk tien). Deze consequentie heeft wetenschapstheoretici gestimuleerd verder op zoek te gaan naar evaluatieve methodologieën (vgl. Lakatos, Toulmin, Laudan, van Balen, Boland, Shapere en Caldwell), overigens bij een zekere erkenning van een blijvende positie tussen absolutisme en relativisme.

Voor de economische wetenschap is de discussie over het methodologisch pluralisme van bijzonder belang waar in de gangbare economiebeoefening zo manifest en onkritisch voor de natuurwetenschappelijke preceptuur, inclusief een soort methodische navolgingsdrang, wordt gekozen. Als zodanig verschaft een positiebepaling in de 'eenheid van methode-discussie' ook een legitimatie voor de beoefening van de institutionele economie, een legitimatie vooral naar de andere economen toe.

Het tweede onderwerp van dit deel betreft het vinden van criteria voor een kritische beoordeling van IE. Het is de vraag of gegeven de geclaimde positie in het 'eenheid van methode-debat', de wetenschapstheorie voor een dergelijke beoordeling daadwerkelijk criteria aanreikt. Daarom zal in hoofdstuk tien een beperkt overzicht gegeven worden van de relevant geachte wetenschapstheoretische ontwikkelingen, alsmede van enige bevindingen van economische methodologen. Mede op basis daarvan zullen een paar criteria worden voorgesteld waarmee in de daaropvolgende hoofdstukken een kritische toets van IE kan worden gegeven.

Dit laatste is het derde onderwerp van dit deel. Hier zoeken we in algemene zin naar een eigen aard en zelfstandigheid van de IE of, zo men wil, naar een institutioneel-economisch 'paradigma' of 'onderzoeksprogramma'. Een poging tot beantwoording daarvan wordt in de hoofdstukken elf tot en met dertien gedaan aan de hand van enkele globale meetpunten, te weten de mate en

---

dat de naturalistische opvatting de 'eenheid van methode' voor de beoordeling van alle wetenschappen impliceert, lijkt mij dit wel een voor de hand liggende consequentie. In de volgende hoofdstukken zal ik argumenten aandragen voor een verwerping van deze zienswijze.

ontwikkeling van coherentie, consistentie en verklaringsmogelijkheden van het institutionele economische denken. Deze criteria worden voor zover mogelijk toegepast op een aantal institutioneel-economische thema's die mede het resultaat zijn van de systematisering van deel I².

---

2. Toch is het snijwerk in niet geringe mate een zaak die sterk door keuzen van de onderzoeker worden bepaald. Ook de toepassing van criteria kent onmiskenbaar interpretatieve elementen. Veel hangt dan ook af van 'overtuiging' en 'plausibiliteit'. Dat zal de lezer moeten beoordelen. Zie ook het volgende hoofdstuk.

Wetenschappelijk pluralisme

9.1. Absolute en relatieve wetenschapsopvattingen

Wetenschapsfilosofen als Hempel, Popper en Lakatos menen dat de culturele en de sociale wetenschappen niet op een principieel andere grondslag moeten worden beoordeeld dan de natuurwetenschappen. Sociaal-wetenschappelijke verklaringen hebben voor hen methodologisch geen bijzondere aard.

In de opkomende sociale wetenschappen is er verwantschap met deze opinie te vinden bij Comte en Mill. Comte zag als laatste trap in zijn fasegewijze groei van wetenschap de positieve wetenschap. Daarin hebben metafysische verklaringen plaats gemaakt voor het zoeken van wetten die op basis van logische redeneringen en empirische observaties tot verklaringen en voorspellingen moeten leiden. Een centraal punt daarbinnen vormt het begrip causaliteit dat ondubbelzinnig relaties tussen gebeurtenissen aangeeft. Uiteindelijk zou volgens hem ook de sociale wetenschap in navolging van de fysica dergelijke constructies moeten kunnen opzetten. Voor de econoom en filosoof J.S. Mill was de opstelling van (causale) generalisaties wetenschappelijk een primaire taak. Omdat deze uit de dagelijkse ervaring moesten worden afgeleid, noemde hij ze ook wel empirische wetten (de Wilde, 117). Het vinden van dergelijke wetten is volgens Mill ook een taak voor de onderzoekers van sociale verschijnselen, hoe lastig begrip van de complexe sociale werkelijkheid en het doen van experimenten op dit vlak ook moge zijn. Deze omstandigheden zijn de praktische beperkingen van sociaal onderzoek.

De Wiener Kreis, een groep positivistische wetenschapstheoretici in het Westen van de jaren dertig, en neopositivisten als Hempel en Nagel hebben de these van de methodische eenheid van de wetenschap verder aangezet. Van belang zijn daarnaast een paar andere beginselen waar het neopositivistische wetenschapsideaal van uitgaat (vgl. Schuyt, 20):

- er worden alleen verschijnselen bestudeerd en geen onderliggende essenties;
- de werkelijkheid wordt beschreven met behulp van begrippen die geen afbeeldingen van die werkelijkheid zijn maar daarmee wel verband houden;
- uitspraken over feiten en waarden moeten gescheiden worden.

Deze principes hebben uiteindelijk geleid tot het bekende deductief-nomologisch model van Hempel als standaard voor wetenschappelijke verklaringen. Uit universele wetten en randvoorwaarden moeten individuele gebeurtenissen of regelmatigheden op deductieve wijze worden afgeleid. Later is dit het zogenaamde 'covering law model of explanation' van Hempel en Oppenheim geworden.

Dit denkmodel gaat ervan uit dat echte wetenschappelijke verklaringen een gemeenschappelijke logische structuur bevatten. Het formele, deductieve model brengt minstens één algemene wet inclusief relevante, initiële condities ('explanans') met zich mee van waaruit met behulp van deductieve logica het te verklaren verschijnsel ('explanandum') kan worden afgeleid (Blaug, 3). De initiële condities vertegenwoordigen het 'empirisch' aspect van het model omdat ze gerelateerd moeten zijn aan geobserveerde feiten. Tezamen met de algemene wetten leveren deze condities een verklaring of hypothese op. De wetenschap ontwikkelt zich in deze visie door de accumulatie van potentieel falsificeerbare, maar nog niet gefalsificeerde, voorstellen van het onderzoeksthema (Wilber en Harrison, 65).

Van belang is hier de veronderstelde logisch noodzakelijke symmetrie tussen verklaring en voorspelling. Immers de verklaring vereist dezelfde logische operatie als de voorspelling. Er is alleen een tijdsverschil. Op dit aspect van symmetrie is veel kritiek gekomen. Blaug vat de

belangrijkste kritiek als volgt in een notedop samen: "it is perfectly possible to predict well without explaining anything" (Blaug, 4).

Sociaal-wetenschappelijke verklaringen passen moeilijk in Hempel's schema; de opstelling van universele wetmatigheden is welhaast onmogelijk. Slechts door het bijna volledig leegroven van relevante informatie of door causale door probabilistische verklaringen te vervangen is aansluiting met de deductief-nomologisch model wellicht nog te houden. Maar ook dat laatste lijkt erg lastig waar het complexe gebeurtenissen betreft, zodat volgens Hempel voor de sociale wetenschapper slechts verklaringsschetsen overblijven die misschien door geleidelijke 'inkleuring' verder wetenschappelijk kunnen worden uitgebouwd (de Wilde, 122). Dit zou bijvoorbeeld kunnen gebeuren door intentionele verklaringen of functionele verklaringen. Hempel heeft geprobeerd aan te tonen dat intentionele of teleologische verklaringen als een causale, deductief afleidbare verklaring kunnen worden beschouwd. Het vereist echter veel nadere bepaling in de explanans en het levert ook nogal wat empirische en definitieve problemen op (zie ook noot 3). Bij functionele verklaringen kan worden gewezen op problemen rond de logische opbouw van verklaringen waarin normatieve premissen nauwelijks uit te bannen zijn en nadere specificatie vaak ook te wensen overlaat (de Wilde, 122-124). Al met al is de deductief-nomologische formule niet of nauwelijks in staat veel scherpte te verlenen aan sociaal-wetenschappelijke verklaringen. Om in Hempel's terminologie te spreken, het blijft dan ook bij verklaringsschetsen.

Geen wonder dat tegenover de eenheid van methode-traditie opvattingen worden gezet die stellen dat de sociale wetenschappen niet een dergelijke stabiele ondergrond kennen als de fysische wetenschappen¹. Er blijft een voortdurende oriëntatie noodzakelijk op een veranderende werkelijkheid met uiteenlopende opvattingen, waarden en voorstellingen daarover. De abstracties en studieobjecten, methoden, en de mate van generaliseerbaarheid zijn zo verschillend van die van de natuurwetenschappen dat aan de uitkomsten andere eisen moeten worden gesteld. Men spreekt ook wel over een dubbele hermeneutiek doelend op het gegeven dat de interpretatiekaders van de sociale wetenschapper niet van die van de onderzochte personen of van de gedragscontext kunnen worden gescheiden zonder dat de thema's willekeurig en de analyse een spel wordt (Widdershoven, 45). Waar binnen de natuurwetenschappen sprake is van een van de wetenschapper onafhankelijk (theoretisch) kader, spelen in de sociale wetenschappen betekenisgevingen een grote rol. Het analytisch lossnijden van de band van onderzoeker en de context is in deze visie gedoemd te mislukken omdat ook diagnoses, interpretaties en begripsinhouden vastzitten aan de studieobjecten en de onderzoeker.

Voorspellingen kunnen door de veranderende werkelijkheid, via bijvoorbeeld menselijk ingrijpen in de relevante initiële condities ingegeven door de voorspelling zelf, teniet worden gedaan. De instabiele theoretische onderstructuur kan naar de mening van Popper dan ook alleen maar profetieën opleveren (de Vries, 72). Men is daardoor niet goed in staat causale relaties op het spoor te komen. In plaats van naar de oorzaak kan men beter vragen naar de voorwaarden waaronder gebeurtenissen kunnen of konden plaatsvinden. Niet zozeer 'waarom noodzakelijk' maar eerder 'hoe mogelijk'. Dit stelt echter andere eisen aan verklaringen in de zin dat causale analyses vaak een probabilistisch stempel dragen². Het element plausibiliteit verschijnt in de keuze van (bepalende) factoren alsmede in het gewicht dat aan deze factoren moet worden toegekend. Met dit laatste komen dan specifieke interpretaties van de onderzoeker omhoog die zowel door de actualiteit als door veronderstellingen, ontleend aan andere theorieën, worden

---

1. Dit betekent overigens niet dat er geen sociaal-wetenschappers te vinden zouden zijn die de eenheid van methode-opvatting ook voor hun discipline huldigen. Genoemd kunnen bijvoorbeeld worden Turner en, in Nederland, Gadourek (Turner, 1986; Gadourek, 1986).

2. Dat sluit overigens causale analyses waar mogelijk niet uit.

ingegeven.

Behalve de specifieke aard van sociaal-wetenschappelijke verklaringen zijn ook bepaalde opvattingen over de structuur daarvan van belang voor de claim van de status aparte. Daarbij zijn een paar punten van bijzondere betekenis:

1. Waar menselijk gedrag ter studie staat, hebben we naast (semi)automatische handelingen ook te maken met *intenties*. Een intentie kan volgens anti-naturalisten niet als een oorzaak gelden omdat ze niet empirisch toetsbaar is³ en logisch niet is af te scheiden van de bestudeerde handeling (gevolg). Intentionele verklaringen zijn gericht op de betekenis of identificatie van handelingen (vgl. Schuyt, 54) en is daarmee een onderdeel van het 'Verstehen' van de handelingscontext.
2. Dit voert naar het object-subject dilemma ofwel de eerder genoemde *dubbele hermeneutiek*. Sociaal handelen lijkt met name begrijpelijk vanuit een context die een deelnemersstandpunt vereist in plaats van een 'analytische' toeschouwerspositie. Verstehen is hier nodig en dat betekent een begrijpen vanuit genoemde context, vanuit een culturele betekenissamenhang. Behalve een intern-wetenschappelijke exercitie is ook aansluiting op vóórwetenschappelijke inzichten vereist. Waar dus binnen de fysica een toeschouwersstandpunt voldoende is, zijn in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek ook actorinterpretaties nodig. Men kan het dan hierbij laten, zoals Winch voorstelt, maar ook verder gaan zoals Weber die de betekenisexplicatie ziet als een eerste stap om vervolgens vanuit een neutrale positie causale analyses uit te voeren (de Vries, 74-76).
3. Tot slot zal men ook de *rationaliteitseis* ingeval van sociaal-wetenschappelijke verklaringen in een ander daglicht moeten plaatsen. Waar men in het algemeen rationaliteit als de kwaliteit van (wetenschappelijk) redeneren zou kunnen omschrijven (vgl. van Balen, 2)⁴, legt de visie van de logisch empiristen in hun rationele reconstructie vooral de nadruk op het vinden van wetmatigheden. Bovendien wordt voor wat betreft het menselijk gedrag uitgegaan van rationaliteit als dispositie, als een, onlosmakelijke eigenschap van mensen. Het hier naar voren gebrachte pluralisme stelt dat rationele gedragsverklaringen mogelijkheden verkennen en gegoten zijn in termen van 'redenen'. Om deze laatste te kunnen beoordelen en te kunnen classificeren als goede of slechte argumenten, moet men de percepties achter het handelen naar boven kunnen halen. Dat lijkt alleen mogelijk via een participatieve instelling. De kwaliteit van het redeneren hangt dus af van de context, dat wil zeggen van de interpretaties van het handelen door de acteurs zelf. Rationele verklaringen in de sociale wetenschappen zijn aldus een vorm van Verstehen.

---

3. In bepaalde stellingen tegen Hempel's ideeën wordt gesteld dat een intentie opgevat als causaliteit niet empirisch toetsbaar is. Als een intentie niet tot het beoogde effect leidt, en er geen storende factoren kunnen worden gevonden, zal de intentie zelf in twijfel worden getrokken. Een deel van de betekenis van een intentie is juist dat ze gerealiseerd wordt. Deze omstandigheid heeft consequenties voor de in de intentionele verklaring aan te treffen wetmatigheid. Een intentie is geen ware of onware empirische hypothese maar als gevolg van zijn eigen betekenis altijd 'waar' (de Wilde, 129).

4. Waarbij de vooruitgang in wetenschap en rationaliteit dan als een voortdurende verbetering van de kwaliteit van de wetenschappelijke argumentatie kan worden gezien. Dit leidt dan tot een steeds beter weergave van de structuur van de werkelijkheid en in de ogen van Boon tot een steeds groter vermogen om onze omgeving te beheersen" (Boon, 9).

Aldus zou men de vooruitgang van de wetenschap ook kunnen zien als een continue verbetering van verklaringen. Volgens van Peursen spreekt men over wetenschappelijke rationaliteit meestal als waarheid in engere zin namelijk als een "overeenstemming van onze theorieën, onze taal met de werkelijkheid" (van Peursen, 1986 67).

Het bijzondere karakter van sociaal-wetenschappelijke verklaringen heeft bij verschillende wetenschapsfilosofen als Popper, Kuhn en Lakatos overigens niet tot een erkenning geleid van een principieel onderscheid tussen de sociale en de natuurwetenschappen en aldus ook niet van de noodzaak van een verschillende evaluatieve behandeling⁵. Het is duidelijk dat de maatstaf van de natuurwetenschappen overheerst en de sociale wetenschappen vaak een preparadigmatische status of onvolwassen wetenschappelijk karakter wordt toegedicht. Men kan een dergelijke kwalificatie met de daarbij behorende monistische stelling aanvaarden of niet. Een discussie daarover lijkt naar mistige gronden te verwijzen waar vaak twijfel heerst. Ik denk echter dat de anti-aprioristische houding van de nieuwere filosofie en ook van veel sociaal-wetenschappelijk werk voldoende aanknopingspunten bieden voor een zekere zelfstandige beoordelingspositie van de sociale wetenschappen en de onder die parapluie optredende disciplines. Dit zal ik in het volgende hoofdstuk aan de orde stellen. Eerst komt nu summier aandacht voor de stellingen ter zake binnen de economische wetenschap.

9.2. Wetenschapstheoretische posities in de economische wetenschap

Het voorgaande wetenschapstheoretische dilemma acht ik in deze studie vooral van belang omdat het zo doordringend aanwezig is binnen de hier behandelde tak van de sociale wetenschappen, namelijk de economische wetenschap⁶. Men zou vrij generaliserend kunnen stellen dat in de hoofdstroom van economisch denken de eenheid van methode-opvatting overheerst. In de overmacht van positivistisch denken hebben andere, zo men wil 'humanistische', concepties in deze weinig voet aan de grond gekregen.

Bij de economisch methodologen ligt de situatie meer genuanceerd. Evenals verscheidene andere wetenschapsfilosofen kunnen deze auteurs meestal weinig appreciatie opbrengen voor een extreem relativisme zoals van Feyerabend en probeert men, indachtig Popper's waarheidszoekend ideaal de wetenschap te bevrijden van ideologie en speculatie, specifieke 'spelregels voor economen' op te stellen (vgl. Klant, 1972). Toch krijgen ook andere methodologische en methodische opvattingen het nodige krediet⁷.

Op de methodologen kom ik in het volgende hoofdstuk te spreken. Hier gaat het in eerste aanleg om de contrasterende opvattingen, zoals die meer of minder expliciet onder economen leven, tegen het licht te houden van het voorgaande debat. Daarmee beoog ik vooral een ondersteuning te krijgen voor een pluralistisch evaluatiestandpunt. Voor de goede orde heb ik een en ander in enkele punten geconcentreerd.

1. Apriorisme en het evenwichtsconcept

Er is eerder al gewezen op de sterke affiniteit tussen de Cartesiaanse, rationalistische kennistheorie en de structuur van de neoklassieke theorie (zie hoofdstuk drie). Deze relatie gaat logisch gepaard

---

5. Hempel stelt, overigens in tegenstelling tot Popper, ook aan de sociale en cultuurwetenschappen de eis van symmetrie van verklaren en voorspellen.

6. Men zou natuurlijk tegen kunnen werpen dat de economische wetenschap op dezelfde wijze kan worden behandeld als de natuurwetenschappen, omdat ze niet als een sociale wetenschap kan worden aangemerkt. Het gegeven echter dat de economische wetenschap een menselijk gedragsaspect als studieobject heeft, gevoegd bij het gegeven dat ook in de economie maar in beperkte mate van stabiele relaties kan worden gesproken, pleit er volgens mij echter voor de economische wetenschap op dezelfde 'footing' in algemeen wetenschapsfilosofische zin te plaatsen als de overige gedrags- of sociale wetenschappen.

7. Maar of deze als gelijkwaardig of volwaardig worden gezien, waag ik te betwijfelen.

met specifiek methodische voorkeuren zoals het gebruik van formele, deductieve modellen. Met behulp van een aantal definities, postulaten en nadere specificaties van de onderlinge relaties daartussen -verkregen uit 'vanzelfsprekende' empirische observaties- wordt de inherente dynamiek van het systeem afgeleid. Daarbij is sprake van een duidelijk apriorisme namelijk het postulaat van een impliciet evenwicht in de economie en een impliciete dynamiek daarnaar toe met soms de evenzeer metafysische eindsituatie van een stationaire toestand. Deze modellen zijn in staat formele 'wetten' te produceren. Dat zijn echter geen empirische generalisaties maar logische afleidingen. Ze beschrijven niet het feitelijk gedrag maar formeel gedrag. Een probleem is echter, doordat de modellen een zodanig eigen leven gaan leiden dat het lijkt alsof de waarheid over de werkelijkheid in de gestipuleerde waarheid van axioma's te vinden is, vaak (onbewust) gepleit wordt de werkelijkheid aan de modellen aan te passen.

Voor de goede orde moet wel gezegd worden dat het hier niet gaat om evenwicht als een soort denkconstructie voor systematische studie. Integendeel, evenwichtsconcepties kunnen zeker als analytisch instrument heel nuttig zijn (zie hoofdstuk dertien). Hier gaat het slechts om het eigen leven dat het concept als een soort ideaal van economische ordening kan gaan leiden en om het uiteindelijk ontoetsbare karakter ervan. Voorts is de veronderstelde automatische gang kwetsbaar te noemen, zeker wanneer een evenwichtssituatie ons altijd met de lange termijn lijkt te ontsnappen. De economische werkelijkheid kent volgens mij geen 'boot-straps' en zit veel gecompliceerder in elkaar dan conventionele schema's willen doen geloven. Er dreigen daarbij gevaren van ideologie zoals het onder het mom van wetenschappelijke objectiviteit aanprijzen van beleidsmaatregelen.

II. Rechtvaardiging en vooruitgang van kennis

Het (oude) positivistische voorschrift dat elke wetenschappelijke uitspraak verifieerbaar moet zijn, werd ook voor de economische wetenschap als te beperkt beschouwd. Lange tijd was men blijven zoeken naar bevestigingen en negeerde men vaak duidelijke weerleggingen. In feite, aldus Blaug, "no grounds, empirical or otherwise, were ever stated in terms of which one might reject a particular economic theory" (Blaug, 1980 55). Met de ontdekking van Popper's ideeën drong ook in de economische wetenschap de methode van falsificatie door om de correspondentie tussen theorie-claims en de werkelijkheid vast te stellen⁸. Deze verschuiving is volgens May en Sellers echter problematisch als de theorie bijvoorbeeld op een definitoirisch onvatbaar concept als de maximalisatie hypothese is gebaseerd.

Hier speelt het probleem dat deze (positieve) economie perfect is afgescheiden van de mogelijkheden van weerlegging (Wilber and Harrison, 69). De theorie wordt niet bedreigd door bewijzen dat de veronderstellingen en de wetten van het formele model abstract en onrealistisch zijn en wordt ook niet verworpen als de voorspellingen niet overeenkomen met de feiten. Wilber en Harrison vragen zich af wat er dan nog aan 'normale economische wetenschap' resteert:

"When a theory is able to obtain such a high level of insulation that its substantive hypotheses are, in practice, nonfalsifiable, we contend that the theory collapses into an a priori formal model that compels assent by its logic, not by its conformity with empirical reality. As such, economic theory functions more as a prescriptive than descriptive device, that is, theory functions as a parable to elucidate the ideal toward which we should strive" (Wilber and Harrison, 69).

---

8. Dit kwam mede door de Hutchison-Machlup-discussie (zie Blaug, 1980). Hutchison legde ook veel nadruk op de toetsbaarheid van de vooronderstellingen (zie punt III).

Er is een koestering en afscherming van empirisch ontoetsbare premissen in economische modellen⁹. Het gebruik van deze modellen leidt volgens Ward ertoe dat men ook in de standaardtheorie vaak bezig is met 'systematic story telling' (Ward, 188/190). Voor Ward is 'storytelling' zeker geen negatief wetenschappelijk bezig zijn. Integendeel, elke wetenschap heeft zijn verhaal dat vruchtbaar kan zijn maar nadere explicitering ervan zou veel posities kunnen verduidelijken en maskerales kunnen voorkomen. Zoals uit hoofdstuk zeven bleek kan, men ook de institutionalistische 'methode' een vorm van interpretatief vertellen noemen. Behalve het verhaal zelf is een belangrijk verschil met de 'standaardvertelling' de erkenning van 'storytelling' door institutionalisten en de volstrekte afwijzing ervan in de gangbare economiebeoefening.

Een probleem is dat zelfs binnen één tak van wetenschap vele verhalen mogelijk zijn. Om bij de vele verhalen toch zoveel mogelijk een relativisme te vermijden kan met Peirce, Popper en Toulmin (Toulmin, 1972) gestreefd worden naar een kritische en open attitude tot argumenteren die als een wetenschappelijk selectiemechanisme werkt. Daarbij zal een gemeenschappelijke schat aan kennis moeten worden aangelegd en, indien mogelijk, criteria voor vooruitgang moeten worden vastgesteld. Daarbij moeten volgens mij interne standaarden en wetenschapsfilosofische inzichten met elkaar worden verbonden. Deze zaken vormen het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

III. Predictie en verklaring

Voor Milton Friedman doet het er niet toe als vooronderstellingen niet realistisch zijn¹⁰. Het gaat er uitsluitend om of correcte predicties mogelijk zijn over veranderingen in omstandigheden. "Its performance is to be judged by the precision, scope, and conformity with experience of the prediction it yields" (Friedman, 4). Voorspelling is dan de meest essentiële graadmeter van wetenschap, een opvatting die dan ook als instrumentalistisch kan worden gekenschetst (Boland, 1982 149).

Van groot belang is dat deze opvatting veel weerklank heeft gevonden binnen de orthodoxe theorie. In een of andere vorm is hij te vinden in de meeste economische tekstboeken. Friedman wilde de wetenschappelijke status van de economie redden. Dat wil zeggen hij trachtte de vergelijkingsbasis met de natuurwetenschappen intact te houden door nadruk te leggen op predictie. In die positieve economie gaat het aldus om toetsing, niet van de geldigheidswaarde van de vooronderstellingen, maar vooral van de theoretische eindproducten.

---

9. Klant stelt in deze context dat wanneer de toetsingen vaak tekort schieten, en dat gebeurt bij de conventionele theorie, men nog een beroep kan doen op plausibiliteit zoals bijvoorbeeld de stelling dat individuen handelen en dus beslissingen nemen. Als deze aanname ook door intersubjectieve toetsing niet kan worden gerechtvaardigd, "wordt ons een keuze gelaten die mede van buitenwetenschappelijke waarden, onze visie op de mens en de samenleving en dus op wat er van de wereld te maken valt, afhankelijk is" (Klant, 1985 15). Dit lijkt mij een positie waarmee waarschijnlijk institutionalisten goed uit de voeten kunnen.

10. Friedman's these is zelf weer gebaseerd op Popper's zogenaamd kritisch rationalisme dat door 'trial and error' een steeds hechter wetenschappelijke fundering voor ogen heeft.

Tegen de kritiek op het onrealistische karakter van de (grond)aannamen van deze stroming is dan ook vaak ingebracht dat theorieën geen weerspiegeling kunnen zijn van de werkelijkheid maar dat wel op zoek kan worden gegaan naar correcte voorspellingen. Hierop is weer veel kritiek gekomen, mede gevoed vanuit de nieuwere, post-Popperiaanse wetenschapsfilosofie, terwijl er weer apologieën van Friedman's visie zijn verschenen. Het zou te ver voeren hiervan zelfs maar een beknopt overzicht te geven. Nagel en Musgrave bijvoorbeeld hebben de methodologie met de zogenaamde 'F-twist' onder vuur genomen (zie onder meer Nagel, 1963; Musgrave, 1981; Boland, 1982; McCloskey, 1983; Klammer, 1984).

In een geruchtmakend artikel heeft McCloskey deze 'modernistische' methodologie van de gangbare economie scherp aan de kaak gesteld. Met modernisme bedoelt hij "the notion (as Booth puts it) that we know only what we cannot doubt and cannot really know what we can merely assent to" (McCloskey, 1983 484). McCloskey noemt een aantal methodologische voorschriften van dit modernisme waaronder: predictie (en controle) is het doel van de wetenschap; alleen observeerbare elementen van een theorie zijn van belang; alleen als experimentele implicaties van een theorie worden gefalsificeerd, wordt de theorie verworpen; objectiviteit moet worden gekoesterd; subjectieve observaties (introspectie) is geen wetenschappelijke kennis; Kelvin's dictum: kennis die niet in cijfers is uit te drukken, is mager en onbevredigend; en wetenschappers hebben in wetenschappelijke zin niets te zeggen over waarden¹¹. Men zou kunnen stellen dat McCloskey op zijn minst een lans lijkt te breken voor meer verklaring, inzichtvergroting en plausibiliteit binnen de economische wetenschap. Dit is een positie die, zoals gezegd, in het algemeen ook bij de institutionalisten kan worden aangetroffen.

Van belang is in deze context wellicht ook dat recente opvattingen binnen de wetenschapsfilosofie de demarcatie tussen de contexten van 'discovery' respectievelijk 'justification' minder van belang achten dan voorheen. Te eenzijdige klemtoon op rechtvaardiging kan leiden tot inefficiënties in onderzoek en zelfs tot irrationaliteit zoals bijvoorbeeld bij een eindeloze reeks falsificaties (van Balen, 1987 15)¹². Belangrijk is dan niet zozeer de rechtvaardiging maar vooral de (goede) redenen voor 'acceptatie' van theorieën voordat men tot rechtvaardiging overgaat. Deze redenen liggen volgens van Balen vooral in de ontdekkingscontext (Idem 17/18). Dit kan gevolgen hebben voor de te gebruiken methodiek in die zin dat heuristische theorieën weer aan belang kunnen winnen. Van Balen heeft het hierbij met name over 'abductie', een redeneermethode die we al eerder bij Peirce zijn tegengekomen en als relevant voor de institutionele economie werd beschouwd. Deze opvattingen hebben nog geen weerklank binnen de economische wetenschap gevonden. We komen hierop nog terug.

IV. De structuur van de economische werkelijkheid

Natuurlijk hangt, zoals al eerder gesteld, met dit alles ook de vraag samen naar de wijze waarop de economische werkelijkheid zelf is gestructureerd en kan worden gekend. Hierover kan ik kort zijn, omdat het in feite een dilemma betreft dat eerder al aan de orde is geweest en ook nog meer aandacht in het vervolg zal krijgen.

Het betreft hier de oppositie tussen methodologisch individualisme en methodologisch collectivisme met de nadruk op piramidale opbouw respectievelijk functionele samenhang. Hodgson vat een en ander kernachtig samen: "The real issue is whether or not the parts function merely because of their inherent qualities, after taking in inputs (information etc.) from outside, or whether there is a more complex web of determination where parts are partially constituted in their relations with the whole" (Hodgson, 1988a 69). Dit laatste gaat, zoals in hoofdstuk zeven betoogd, fundamenteel in tegen de piramidale gedachtengang en methodiek.

---

11. McCloskey voegt aan zijn opsomming in een cryptische toonzetting toe: "Few in philosophy now believe as many as half of these propositions. A substantial, respectable, and growing minority believes none of them. But a large majority in economics believes them all" (McCloskey, 1983 485).

12. Daarom spreekt van Balen ook van een 'positieve' relevantie van de geschiedenis van een theorie voor haar beoordeling. Deze kwalificatie is opgekomen door een herwaardering van dogmatisme in de ontwikkeling van de wetenschap. "Een zekere mate van dogmatisme bleek niet alleen noodzakelijk te zijn om de wetenschap voldoende traagheid te geven, opdat ze niet zou struikelen over haar eigen dynamiek - zoals het geval zou zijn in Popper's falsificationisme-, maar ook om de wetenschapper een leidraad te geven in de keuze en ontwikkeling van toetsbare theorieën" (van Balen, 1987 14).

Deze methodologische verschillen zijn onder meer ook van betekenis voor het ideaalbeeld van de wetenschap. In het neoklassieke denken overheerst in feite het mechanistische wereldbeeld van de Newtoniaanse fysica. Kwantificering en formalisme krijgen daarin een grote 'kwaliteit', vooral met het oog op predicties. En, wat hier vooral van belang is, het vraagt om eenzelfde behandeling in wetenschapstheoretische zin als de natuurwetenschappen. Het zal duidelijk zijn dat een andere visie op de opbouw van de werkelijkheid kan opteren voor andere methodische voorkeuren en wetenschapstheoretische prescripties.

V. Allocatie en verdeling

Ten slotte lijkt mij de vraag naar het economisch aspect van belang. Men kan stellen dat het economische aspect twee onafscheidelijke kanten heeft namelijk allocatie en verdeling. Allocatie heeft met name betrekking op de productiekant en heeft behalve een organisatorische een sterke 'technische' poot. Er ligt hier dan ook vooral een technisch optimalisatievraagstuk¹³. Verdeling betreft prijzen en inkomens en heeft met relatieve machtsposities te maken. Hier is eerder van een sociaal optimalisatievraagstuk sprake. Gecombineerd worden uitkomsten onzeker; 'games' en spelopvattingen zijn relatief en concurrentie-verhoudingen en coalitiepatronen zijn voortdurend aan verandering onderhevig. Daardoor ook wisselen 'constraints' en inputs vaak¹⁴.

De neoklassieke economie heeft de verdelingsmaterie echter goeddeels weggedefinieerd in de stelling dat de factoren beloond worden overeenkomstig hun grensproductiviteit om zich vervolgens vooral op de productiekant te concentreren. Deze theoretische manoeuvre heeft ervoor gezorgd dat de neoklassieke economie zich niet langer behoefde te bekommeren om bedoelingen en verdelingsproblemen maar als een 'niet-normatieve' wetenschap vooral met meetbare grootheden kon gaan werken¹⁵. Ook hier laat zich de natuurwetenschappelijke voorliefde gelden. Voor de institutionele economie is echter het verdelingsvraagstuk een belangrijk economisch studieveld.

9.3. Pluralisme met een accent

Al met al is het curieus te noemen dat het positivistisch wetenschapsideaal nog zo sterk in het neoklassieke denkschema verankerd ligt waar het thans door het werk van onder meer de 'growth of knowledge traditie' in de wetenschapsfilosofie als tamelijk passé kan worden beschouwd. Voorts is deels hiermee samenhangend de opvatting dat de natuurwetenschappelijke standaard voor beoordeling van wetenschappelijkheid en wetenschappelijke progressie voor alle wetenschappen moet gelden, steeds discutabeler geworden.

Men kan stellen dat de erkenning van de betekenis van het tijdsaspect van onderzoek, nadruk op specificiteit in plaats van universaliteit, de opvatting van wetenschap als een probleemoplossende activiteit, gestuurd niet alleen door de rede maar ook door de interactie van rede en praktijk en, ten slotte, de visie van subjectieve geladenheid van feiten en percepties in wetenschappelijk onderzoek, het nodige kruit onder de positivistische traditie hebben gelegd (vgl. May and Sellers, 399/401). Daarbij voegen zich, zoals gesteld, nog diverse argumenten tegen de inpassing van sociaal-wetenschappelijke verklaringen in Hempel's deductief-nomologische formule. In feite leg

---

13. Uiteraard zitten ook aan de allocatie verdelingsvraagstukken vast. Zie ook hoofdstuk veertien.

14. Als dat niet zo was, zou economie in mijn ogen een vak aan Technische Universiteiten moeten zijn.

15. Wat vele economen overigens niet heeft belemmerd om ook politiek-economische voorkeuren vanuit hun wetenschappelijke bevindingen uit te spreken. Maar het lijkt vaak onbewust. Dit is ook wat Veblen zeer stoorde. Hij zag het als een blijvende vertekening van de 'habits of thought' van de onderzoeker (Veblen, PSC 143). Vgl. ook subparagraaf I hiervoor.

ik met anderen de claim dat de sociale disciplines zodanige andere grondslagen bezitten dan de natuurwetenschappen dat ook andere eisen aan de wetenschappelijke beoordeling moeten worden gesteld¹⁶.

Deze claim sluit evenwel in mijn visie niet uit dat ook in de sociale wetenschappen waar mogelijk moet worden getoetst om de verklaringskracht van theorieën te vergroten. Ik zou dit een vergroting van de 'empirische inhoud' willen noemen, een term die binnen de wetenschapsfilosofie meestal exclusief wordt gereserveerd voor het voorspellingsvermogen van een theorie. Deze identificatie acht ik een 'bias' van de wetenschapsfilosofen veroorzaakt door hun preoccupatie met de natuurwetenschappen. Ik denk dat zuivere causale analyses en predictie in de sociale wetenschappen, inclusief de economische wetenschap, slechts in zeer weinig studievelden en dan nog onder zeer vereenvoudigde condities mogelijk zijn. Hierdoor is de relevantie van deze predicamenten in deze tak van wetenschap beperkt. Hiermee wil ik niet zeggen dat niet waar mogelijk pogingen tot voorspellen moeten worden ondernomen. Referentie aan de natuurwetenschappen lijkt mij, zeker gezien de successen die daarbinnen zijn geboekt, een goede zaak. Dat is wat ik in de titel met 'accent' bedoel: de wetenschappelijke standaarden van de natuurwetenschappen en van hun methodologen kunnen mede een rol spelen in de wetenschappelijke voortgang in de sociale wetenschappen. Een soort 'licht naturalisme' dus. Echter, men moet zich daarbij bewust zijn van de objectverschillen tussen de wetenschappen waardoor wetenschappelijke prioriteiten anders liggen. Voorspellen als de hoogste norm van wetenschappelijkheid betekent een neutraliseren van onzekere elementen wat voor de gedragswetenschappen kan betekenen dat bewust menselijk keuzegedrag als storende factor moet worden uitgeschakeld. Dat kan echter tegen de aard van hun studieobject indruisen. Bovendien kan door de specifieke aard en de grote hoeveelheid van variabelen in de sociale werkelijkheid nauwelijks worden geëxperimenteerd en is door het gelijk houden van veel 'cetera' oorzaak en gevolg vaak niet eenduidig. Uitspraken hebben dan ook zo goed als nooit 'kracht van wet'. Op grond daarvan acht ik verklaren de meest belangrijke norm van wetenschappelijkheid voor de sociale wetenschappen, en niet zozeer het meest haalbare vanuit de natuurwetenschappelijke optiek. Er moet worden geprobeerd verklaringen te toetsen om daarmee theorieën te verfijnen en/of uit te bouwen. Maar dat is iets anders dan voorspellen.

Dat verklaringen vaak niet waterdicht zijn en veeleer 'storytelling' met interpretaties van handelingen inhouden, is eigen aan het sociaal-wetenschappelijke studiemateriaal. Daarom is het zaak om de plausibiliteit van dergelijke verklaringen voortdurend te vergroten. Dit moet gebeuren door processen van overdracht en selectie binnen groepen wetenschappers, gekaderd door wetenschapstheoretische inzichten. McCloskey stelt: "... economics, like any field, should get its standards of argument from itself, not from the legislation of philosopher kings" (McCloskey, 1983 482). Daaraan moet dan volgens mij wel de belangrijke aantekening worden toegevoegd dat de procedure wel 'open' moet zijn en diverse opties vrije doorgang voor 'screening' moet verlenen. De kritische reflectieve blik van de wetenschapsfilosofie blijft daarbij wel nodig. Een en ander komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

---

16. Kunneman stelt zelfs de vraag of, vanuit een andere rationaliteitsopvatting gedacht, aan de onenigheid en het gebrek aan overeenstemming binnen de sociale wetenschappen onder bepaalde voorwaarden juist niet een positieve betekenis moet worden gehecht (Kunneman, 157).

Paradigma's, onderzoeksprogramma's en evaluatiecriteria

10.1. Inleiding

Een belangrijk uitgangspunt uit het voorgaande is dat de spiegel van de fysica ons niet in staat lijkt te stellen een bevredigende blik te werpen op de sociale werkelijkheid. De sociale werkelijkheid is geen wereld die onafhankelijk van de onderzoeker bestaat. Daarom moeten niet alleen ontwikkeling en 'kennisgroei' anders worden gezien, ook de methodische opbouw is noodzakelijkerwijs verschillend. Dit betekent dat andere beoordelingscriteria moeten worden opgesteld voor het wetenschappelijk gehalte van de sociale wetenschappen en de daaruit voortkomende theorieën dan in de natuurwetenschappen gebruikelijk zijn. Niettegenstaande de grote betekenis van die wetenschappen in het algemeen en voor het denken over wetenschap in het bijzonder, lijken objectiviteit, eenvoud, precisie en predictief vermogen minder goed als prerequisieten van de sociale wetenschappen te kunnen gelden. Dit laat onverlet de legitimiteit van deze maatstaven, ook voor de sociale wetenschappen. Er is in mijn ogen alleen geen adequate beoordeling voor de sociale wetenschappen op te baseren.

Dit hoofdstuk vormt een tussenstap in de evaluatie van de institutionele economie in termen van een zelfstandig wetenschappelijk corpus met eigen kenmerken en ontwikkeling en een eigen geschiedenis. Het vraagt naar geaccepteerde wijzen van evaluatie en daarbij horende maatstaven. Het lijkt niet wenselijk de wetenschappelijke betekenis van een groep denkbeelden alleen te ontleen aan eigen intern-wetenschappelijke standaarden of, in nog meer beperkte zin, aan een eigen (sub)disciplinaire 'community'. Men blijft de hulp behoeven van een soort externe arbiter die over alle hoofden heen referentie verleent en comparatie toestaat. Daarom ga ik in eerste instantie bij de wetenschapsfilosofie te rade voor wat tamelijk vaag wetenschappelijk relevant mag heten, hoe relatief deze term ook mag zijn¹.

Er zullen summier enkele recente ontwikkelingslijnen binnen deze filosofische traditie aan de orde komen. Lange tijd heeft men zich daarbinnen vooral bekommerd om de structuur en de methode van het wetenschappelijk denken. Deze vraag naar de essentie van wetenschap en de basiskenmerken ervan, met als impliciete bagage dat het rationele karakter van de wetenschap ook tot vooruitgang ervan leidt, is in de laatste drie decennia vervangen door vraagstellingen die juist rond deze vermeende positieve relatie tussen rationaliteit en vooruitgang zijn opgebouwd. Twijfel aan de methodische rationaliteit van de wetenschap heeft de rotsvaste overtuiging van de drieëenheid van rationaliteit, methode en vooruitgang aangetast. De groeiende scepsis over de groei van wetenschappelijke kennis heeft voor een bloeiend wetenschapsfilosofisch debat gezorgd waarbij vooral figuren als Popper, Kuhn en Lakatos de toon hebben gezet². Uit dit debat zijn nieuwe wetenschapstheoretische concepties en methodologieën naar voren gekomen die ook van nut kunnen zijn voor een theoretische beschouwing van de IE. Uiteraard moeten deze worden gezien tegen de achtergrond van de gekozen positie in hoofdstuk negen.

Laatstgenoemde positie kan ook worden afgetast door na te gaan wat er binnen bepaalde disciplines aan wetenschapstheoretische toepassing voorhanden is. Ook daar liggen wellicht

---

1. Waarbij ik me ervan bewust ben dat deze tak van de wijsbegeerte zich meestal sterker op de natuurwetenschappen heeft gericht dan op andere disciplines.

2. Een belangrijk historisch hoogtepunt vormde een boekwerk onder redactie van Lakatos en Musgrave getiteld 'Criticism and the Growth of Knowledge'. Cambridge, 1970.

steunpunten voor deze studie. Om dezelfde reden zal ik ook kort aan het werk van enkele economische methodologen refereren. Aan het eind van dit zoekintermezzo neem ik, ten slotte, een en ander samen in een voorstel voor een evaluatieve werkwijze die in de volgende hoofdstukken wordt gehanteerd.

10.2. Enkele relevante ideeën van Popper en Kuhn

Sinds de jaren vijftig staat met name de wijze waarop wetenschappelijke kennisproducten tot stand komen in de belangstelling. Volgens *Popper*, die het bestaan van een 'rockbottom of knowledge' verwerpt, ontwikkelt de wetenschap zich via 'trial and error'. Hij noemde deze ontwikkelingsgang een gang naar steeds grotere waarheid, kritisch rationalisme met falsificatie als de cruciale toets. Theorieën moeten getoetst kunnen worden en zijn daarom hypothetisch van aard. Meer in het bijzonder moeten ze op grond van ervaringsgegevens falsificeerbaar zijn (de Vries, 52). Daarmee bracht hij een duidelijke breuk tot stand met de positivistische denkbeelden, zoals die van de 'Wiener Kreis', die verificatie als adequate methode voor de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis naar voren hadden geschoven. Bovendien verzette Popper zich tegen de opvatting als zouden er zuivere feiten of zuivere waarnemingen bestaan waaruit een algemene theorie kan worden gedestilleerd. Voor hem is er altijd een zekere ontwerpvisie aanwezig die verschijnselen op een bepaalde wijze inkleurt.

Wetenschappelijke veranderingen kunnen volgens Popper rationeel worden gereconstrueerd. Van belang voor Popper is de vraag wat de toets der kritiek kan doorstaan en aldus de wetenschappelijke aanvaardbaarheid articuleert. Daarmee kan eveneens de voortgang der wetenschap worden zichtbaar gemaakt. Theorieën volgen elkaar methodologisch op met als gevolg een cumulatieve continuïteit van wetenschap. Dit gebeurt dus door voortdurende kritische toetsing, niet op een inductief-bevestigende wijze maar door middel van falsificatie. De voortdurende onderwerping aan kritiek zorgt volgens Popper ervoor dat gesproken kan worden van 'objectiviteit' van kennis (de Vries, 49).

Een reactie op Popper kwam met de visie dat productie en groei van kennis een proces is van voortdurende reorganisatie van grondslagen. Daarmee werd de zet gegeven tot een verwerping van het idee van continuïteit in de wetenschapsgeschiedenis. Aan deze opvatting heeft vooral *Kuhn* een eigen betekenis gegeven. De wetenschapsgeschiedenis toont voor hem breuken, revoluties zelfs (Kuhn, 1962; 1970a). Er kunnen daarbinnen opeenvolgende periodes van normale wetenschap, tegenstrijdigheden, crises en omslagen worden onderscheiden. Een centraal concept binnen die ontwikkelingsgang vormt voor Kuhn het begrip 'paradigma'. Dit inmiddels beroemde begrip refereert aan de gedeelde wetenschappelijke opvattingen en uitgangspunten van een bepaalde groep wetenschappers³.

Op grond van velerlei kritiek heeft Kuhn in de tweede druk van zijn boek de term paradigma vervangen door 'disciplinary matrix'⁴. Dit begrip moet voor Kuhn het geheel van (metafysische)

---

3. Een tekstueel speurende Masterman heeft laten zien dat Kuhn in zijn oorspronkelijke tekst (1962) het begrip paradigma op niet minder dan eenentwintig verschillende wijzen heeft gebruikt (Masterman, 1970 61-65). De variaties kunnen daarbij gaan van zeer breed, een 'Weltanschauung', tot uiterst strikt, 'textbook or classic work' (Masterman, 64/65). Volgens Thomas worden in het ene uiterste uitspraken weinig informatief. In het andere geval wordt een paradigmatische benoeming wel erg pedant (Thomas, 162).

4. Kuhn: "'disciplinary' because it is common to the practitioners of a specified discipline; 'matrix', because it consists of ordered elements which require individual specification. ... shared symbolic generalizations, shared models, shared values, ... examples of solved problems" (Kuhn, 1970b 271/272).

Voor diverse auteurs is wat Kuhn als reactie op de kritiek in zijn tweede druk naar voren heeft gebracht niet

inzichten en overtuigingen aanduiden. De term paradigma blijft voor hem nog gereserveerd voor dat deel van de disciplinaire matrix dat een voorbeeldfunctie ('exemplar') vervult voor de meeste beoefenaars van een wetenschap. De inhoud van zijn matrix/paradigma heeft Kuhn enigszins geïndiceerd maar tegelijk nogal wat ruimte voor interpretatie gelaten zoals blijkt uit toepassingen van zijn methodologie⁵.

Een probleem is hier demarcatie. Voor Kuhn vallen de grenzen van een discipline samen met een eventueel paradigma. Met ander woorden binnen een discipline is maar één paradigma mogelijk. Dat kan ook niet anders gezien zijn idee van revolutionaire wetenschapsontwikkeling. Er is er maar een de sterkste. Het is echter een element dat weinig is overgenomen en door Masterman's kritiek ook nogal ondergraven (zie noot 3). Zo ziet Boland binnen de neoklassieke theorie een 'common agenda' waarop meerdere paradigma's en researchprogramma's kunnen rusten. Dit betekent niet alleen een doorbreking van een discipline maar evenzeer van een 'tak' hiervan. Ook

---

erg helder (Laudan, 73, 231), in een te verzwakte, niet overtuigende, vorm gegoten (Ritzer, 10) of niet adequaat (Thomas, 162).

5. Daarom zou men, met hulp van onder meer Masterman, Ritzer, Boon, Kuhn zelf, alsmede van een kritische Boland, een paradigma in brede zin als volgt kunnen afbakenen, beter gezegd laten aansluiten op de sociale wetenschappen voor eventueel gebruik. Overigens zal in deze studie het begrip slechts als algemene markering worden gebezigd.

1. *Metafysische uitgangspunten.*

Het gaat hier in feite om de onbewijsbare denkconstructies van wereld en werkelijkheid zoals een 'Weltanschauung'. Vooral deze brede betekenis is vaak met het begrip 'paradigma' vereenzelvigd.

2. *Generalisaties.*

Kuhn spreekt van "symbolic generalisations ... having in mind those expressions, deployed without questions or dissent by group members" (Kuhn, 1970a 182). Zowel geformaliseerde relaties als verbale stellingen behoren tot dit gemeenschappelijke erfgoed. Ze hebben twee functies: enerzijds leggen ze als een soort 'natuurwet' de relaties tussen symbolen of grootheden vast, anderzijds wordt er vaak de inhoud van de symbolen mee aangegeven. Men spreekt ook wel van (empirische) 'wetten', basiswetten of theorieën.

3. *Waarden.*

Wetenschappelijke waarden worden meer dan de generalisaties door wetenschappers van allerlei plumeau gedeeld. Het gaat hierbij om vragen over predictie en/of verklaringen, eenvoud/complexiteit, logische consistentie, accuratesse, plausibiliteit etc.. Kuhn voegt hier, niet onbetekenend, aan toe: "Other sorts of values exists as well -for example, science should (or need not) be socially useful- ..." (Kuhn, 1970a 185).

Een probleem is dat de oordelen die op waarden zijn gebaseerd nogal sterk uiteen kunnen lopen. Dit geldt volgens Kuhn niet zozeer voor oordelen over accuratesse maar vooral voor zaken als eenvoud, consistentie en plausibiliteit. Wat voor Einstein een onacceptabele inconsistentie betekende, was voor Bohr een probleem dat met normale middelen kon worden opgelost. Ook persoonlijke inschattingen zijn bij waarden van belang, niet in de laatste plaats met het oog op de keuzen voor theorieën (Idem).

4. *Exemplarische studies.*

Sommige studies hebben een belangrijk denkstructurende voorbeeld-functie. Studenten leren hoe het werk moet worden gedaan en wetenschappers vinden er een bron van inspiratie in. Een toonaangevend werk reikt zowel een gezichtspunt als 'puzzle-oplossingen' aan. Verschillen tussen 'grote' studies zijn belangrijke markeringspunten. "More than other sorts of components of the disciplinary matrix, differences between sets of exemplars provide the community fine-structure of science" (Kuhn, 1970a 187). Generalisaties worden vooral gereflecteerd aan verschillende voorbeeldstudies.

5. *Methoden.*

Dit onderscheid wordt niet door Kuhn zelf gemaakt; wel door bijvoorbeeld Ritzer. Ook de methode lijkt me een 'gedeelte' bouwsteen, al kan men wellicht beter spreken van een 'preferentie' voor een methode. Weliswaar is vrij algemeen aanvaard dat kennis op verschillende wijzen kan worden verkregen, maar de verschillende takken van studie zien ongetwijfeld sommige onderzoeksmethoden als geschikter dan andere, daarbij wel eens vergetend dat dit wel eens meer met het specifieke onderwerp en het specifieke domein van studie kan samenhangen.

Ritzer doorbreekt in paradigmatische zin de discipline door zijn onderscheid in vier sociologische paradigma's, ieder uitgerust met een aantal theorieën. Maar dit alles is naamgeving en verplaatst slechts het probleem naar de rechtvaardiging van de (paradigmatische) terminologie voor een bepaald gebied van studie.

De terminologische verandering door Kuhn raakt bovendien niet aan het hart van de discussie (vgl. Blaug, 1976 154; 1980 30)⁶. Immers zijn bijzondere positie schuilt met name in de visie op wetenschappelijke ontwikkeling en vooruitgang, met zijn 'normal science', revoluties en wetenschapscrises⁷. Een wetenschappelijke revolutie is voor Kuhn een omslag van het conceptuele raamwerk van waaruit tot dan toe de desbetreffende wetenschap is bedreven. Tijdenlang verschaft een dergelijk paradigma onderzoekers een zienswijze voor onderzoek en voor mogelijke probleemoplossingen. Dit is een periode van normale wetenschapsbeoefening waarin vanuit de gedeelde optiek het wetenschappelijk bedrijf al doende wordt geleerd, kennis wordt geaccumuleerd, en 'puzzels' worden opgelost. Van belang daarbij is dat het paradigma niet fundamenteel ter discussie wordt gesteld. Er bestaat consensus binnen de wetenschappelijke gemeenschap over het belang en de juistheid van de gehanteerde uitgangspunten en begrippen en de wijze waarop studies moeten worden verricht. Als richtsnoer hiervoor bestaan niet zozeer expliciete regels als wel een (historisch) besef van het belang en de voorbeeldfunctie van eerdere wetenschappelijke prestaties. Daarom ook is 'goede' wetenschap een esoterische zaak. Men leert het vak via ingewijden die het heersende paradigma doorgeven en het domein van toepassing afbakenen (Kuhn, 1970a 109). Aldus kan het gebied verder worden verkend en nieuwe detailleringen worden toegevoegd. Het denkgeheel staat, zoals gezegd, niet ter discussie. Het heeft als het ware de subjectieve inslag van een specifieke wetenschappelijke gemeenschap. "De rand van de puzzel is al gelegd, het komt nu aan op het verder invullen ervan" (de Vries, 96). Verificatie noch falsificatie kunnen in die visie een grondverschuiving veroorzaken en wetenschappelijk falen heeft betrekking op de onderzoeker en niet op het paradigma (Boon, 16). Wanneer echter steeds meer vragen en problemen niet meer verklaard kunnen worden, of zelfs in flagrante tegenspraak komen met het bestaande raamwerk en de gebruikelijke argumentatie, hopen zich zogenaamde anomalieën op. Deze breken theoretisch pas goed door als de bij voortduring 'afwijkende' feiten niet langer kunnen worden gevoegd onder de mantel van aanvullende hypothesen rondom de paradigmatische structuur en verscheidene leden van de wetenschappelijke gemeenschap hardnekkig de fundamenteen gaan bestoken. Er breekt dan een periode van crisis aan waarbij de strenge restricties steeds losser worden. De oude standaarden van vakwetenschappelijk werk voldoen niet langer. Nieuwe theorieën worden uitgetoetst en andere oriëntaties voorgesteld.

Het nieuwe paradigma dat uiteindelijk uit de as van de strijd verrijst, is 'incommensurable' ten opzicht van het voorgaande. De percepties van de te bestuderen werkelijkheid zijn zo totaal anders dat standaarden niet op elkaar betrokken kunnen worden. Binnen het oude en het nieuwe paradigma interacteren de kenniselementen op een andere wijze met elkaar, problemen worden anders gezien en ontdekt en dat geldt ook voor de oplossingen die worden aangedragen. Immers, "in learning a paradigm the scientist acquires theory, methods, and standards together, usually in an inextricable mixture" (Kuhn, 1970a 109). Het onderscheid tussen de ontdekkingscontext en de rechtvaardigingscontext is in die revolutionaire omstandigheden nog slechts een vage demarcatie. Voor Kuhn kunnen vooral sociologische analyses een belangrijke bijdrage leveren om helderheid

---

6. Uiteindelijk is vooral het begrip paradigma ingeburgerd geraakt.

7. Schematisch kan de 'dynamiek' als volgt worden uitgebeeld (Ritzer, 3):

Paradigma I -> Normale wetenschap -> Anomalieën -> Crisis -> Revolutie -> Paradigma II.

te verkrijgen in de processen van transitie van het ene naar het andere paradigma⁸.

Evenals het werk van Popper is Kuhn's denken een fase in het wetenschaps-theoretisch denken geweest met (nog steeds) een groot 'appeal'. Daarom hier een paar kernpunten van belang voor de zoektocht naar evaluatiecriteria.

Ten eerste is er een zekere disciplinaire cirkel te trekken rond een aantal gemeenschappelijke elementen, een paradigma. In de tweede plaats zijn bij Kuhn de wetenschappelijke omslagen, in tegenstelling tot Poppers opvatting van voortdurend kritische toetsing, niet zuiver rationeel. Wetenschappelijke revoluties kennen diverse irrationele elementen, hetgeen wil zeggen dat 'buitenwetenschappelijke normen' een grote rol in deze processen spelen (van Peursen, 1980 120). Een derde punt is dat in deze opvatting wetenschappelijke vooruitgang niet objectief valt vast te stellen. Er is hier geen sprake van een cumulatief model van wetenschap, omdat opeenvolgende paradigma's 'incommensurabel' zijn en dus als het ware een andere taal spreken. Daaruit volgt, ten vierde, de relativistische positie, voor Kuhn weliswaar contrecoeur gezien zijn modificaties in de tweede druk op dit punt, dat het oude strijdpunt van wetenschappelijkheid, de methode, noch als demarcatie noch als ontwikkelingscriterium van wetenschap kan gelden. De grenzen tussen de contexten, die door Popper nog zo strikt waren aangetrokken, vervagen in dit verband. Heuristische ontdekkingsprocessen zijn belangrijk voor de aanvaardbaarheid van methoden.

Het werk van Kuhn heeft sterk tot de verbeelding gesproken van methodologische relativisten. Relativisme raakt, zoals gezegd, aan het hart van de wetenschapsfilosofie en is dan ook sterk bekritiseerd. Als een soort eclecticus van Popper en Kuhn heeft met name Lakatos het denken over deze materie verder geleid.

10.3. De onderzoeksprogramma's van Lakatos

Met het denkbeeld van wetenschappelijke revoluties komt de normatieve taak van de wetenschapsfilosofie, het formuleren van a priori demarcatiecriteria van rationaliteit en wetenschap, in het geding. Erger nog, het gevaar bestaat dat de wetenschapsfilosofie wordt uitgeleverd aan de normeringen van empirisch, historisch en sociologisch onderzoek. Zij wordt daardoor volgens de Vries "horig aan de ideeën die binnen de verschillende gemeenschappen van onderzoekers leven" (de Vries, 102/103). *Lakatos* heeft daarom opnieuw de noodzaak van demarcatie opgeworpen. In plaats van relativistisch gewoonterecht probeerde hij te komen tot een aantal expliciete regels, "een kader voor een publieke beoordeling van wetenschappelijke prestaties" (Idem). Om dit te kunnen doen moest hij echter toch de historische bevindingen van Kuhn op de een of andere manier weten te verwerken⁹.

In het spoor van Popper ziet Lakatos vanuit een, noodzakelijk, deductief denkmodel van wetenschap, falsificatie als het middel tot weerlegging en bijgevolg tot verwerping van theorieën. In lijn echter met Kuhn kan voor Lakatos een enkele falsificatie nooit een hele theorie overboord

---

8. Sociologen als bijvoorbeeld Phillips en Ritzer, maar ook Kuhn's collega's in het vak, hebben hieruit de conclusie getrokken dat veel gewicht moet worden toegekend aan subjectieve factoren voor de verklaring van wetenschappelijke veranderingen en dan vooral van transities van paradigma's. Kuhn heeft in zijn latere reacties hiertegen verzet aangetekend en meer dan in zijn eerste druk nadruk gelegd op de betekenis van een vergroting van de verklaringskracht. Hij spreekt dan over "good reasons for theory choice. These are, furthermore, reasons of exactly the kind standard in philosophy of science: accuracy, scope, simplicity, fruitfulness, and the like" (Kuhn, 1970b 261).

9. Kort en krachtig geformuleerd zocht Lakatos in feite op twee problemen een antwoord: het relativisme dat uit Kuhn's werk naar voren treedt en het gebrek aan historicisme van Popper (vgl. Blaug, 1976 155; de Vries, 103).

gooien. Dat beschouwt hij als een soort 'naïve falsificationism' (Lakatos, 93)¹⁰. Een enkele theorie kan nooit alleen de eenheid van wetenschappelijke beoordeling vormen¹¹. Het gaat Lakatos vooral om groepen of ketens van theorieën en een verificatie of falsificatie kan zeer wel, en dit is meestal ook het geval, betrekking hebben op een bijzondere hypothese met behulp van hulpstellingen en hoeft aldus niet tot verwerping van het gehele systeem te leiden. Een opvatting die al langer bekend staat als de 'Duhem-Quine-these' (van Peursen, 119; vgl. ook Blaug, 1976 155/156). Lakatos heeft de fallibilistische consequenties ervan verder uitgewerkt in een "sophisticated methodological falsificationism"¹². Van belang is voorts in deze methodologie het uitgangspunt dat feiten alléén nooit wetenschappelijk relevant kunnen worden. Wanneer er echter door de 'koppigheid' van feitelijk materiaal toch een theorieovergang plaatsvindt, dan moet er in feite al een nieuw theoretisch raamwerk aanwezig zijn. Vandaar dat Lakatos geen Kuhniaanse breuken in de wetenschapsontwikkeling accepteert maar uitgaat van cumulatieve overgangen. Geen substitutie van paradigma's derhalve, maar voortdurende concurrentie van elkaar aanvullende onderzoeksprogramma's die de wetenschap op een steeds hoger plan brengt.

Het begrip onderzoeksprogramma is Lakatos' terminologisch substituut voor Kuhn's paradigma. Daarmee poogt hij te komen tot een zuiver rationele verklaring voor de wetenschapsontwikkeling waar Kuhn een flink beroep moet doen op externe verklaringshulp¹³.

---

10. Volgens Lakatos heeft Kuhn in zijn kritiek op Popper's 'fallibilisme' een tweede, meer 'sophisticated' vorm van falsificatie (een "improve on Duhem's approach") over het hoofd gezien (Lakatos, 93, 117). Deze methode accepteert een schild van aanvullende hypothesen die de eerste falsificatieklappen moet opvangen. Lakatos over Popper: "... he agrees that the problem is how to demarcate between scientific and pseudo-scientific adjustments, between rational and irrational changes of theory" (Lakatos, 117).

11. Laudan heeft in deze context gewezen op een tweërlei gebruik van de term theorie. Enerzijds wordt er vaak een specifieke set van gerelateerde doctrines mee bedoeld, meestal aangeduid met hypothesen, axioma's of principes. Daarmee kunnen dan bepaalde experimentele predicties of gedetailleerde verklaringen voor natuurlijke verschijnselen worden gedaan (Maxwell's elektromagnetische theorie, het Freudiaanse Oedipuscomplex, de arbeidswaardeleer van Marx etc.). Anderzijds wordt theorie ook gebruikt voor meer algemene en minder toetsbare verzamelingen van doctrines of vooronderstellingen. In geval van de atoomtheorie of de evolutietheorie wordt in feite gerefereerd aan een heel spectrum van individuele theorieën (Laudan, 71/72).

De verschillen tussen beide theorietypen zijn zeer groot: "not only are there contrasts of generality and specificity between them, but the modes of appraisal and evaluation appropriate to each are radically different" (Laudan, 72). Laudan wijst er dan ook op dat het onderscheid, zeker met het werk van Kuhn en Lakatos, van groot belang is. Met name de grote theorieën zijn van grote betekenis voor begrip en waardering van wetenschappelijke vooruitgang (Idem). Het is duidelijk dat met die grote eenheden bedoeld wordt op paradigma's/matrices en onderzoeksprogramma's.

12. Lakatos biedt ook een nadere typering van zijn methodologie aan: "Sophisticated methodological falsificationism blends several different traditions. From the empiricists it has inherited the determination to learn primarily from experience. From the Kantians it has taken the activist approach to the theory of knowledge. From the conventionalists it has learned the importance of decisions in methodology" (Lakatos, 122).

13. Lakatos betitelt Kuhn's subjectivistische reconstructie van wetenschapsontwikkeling als irrationeel, "a matter for mob psychology" (Lakatos, 178). In zijn methodologische voorkeur is Lakatos vooral op Popper gericht. De productie en groei van kennis behoort voor Lakatos tot Poppers' 'third world', een kenniswereld die onafhankelijk is van de kennende persoon. Deze wereld is naast de materiele wereld en de geestelijke wereld of wereld van bewustzijn die van 'objectieve' kennis, het domein van de wetenschappelijke proposities.

Toch neemt Lakatos, zoals gezegd, ook elementen van Kuhn's theorie op. Een mooie getuigenis van zijn synthetische stellingname geeft hijzelf: "Indeed, as I had already mentioned, my concept of a 'research programme' may be construed as an objective, 'third world' reconstruction of Kuhn's socio-psychological

Een onderzoeksprogramma heeft twee soorten methodologische regels: "... some tell us what paths of research to avoid (*negative heuristic*), and others what patterns to pursue (*positive heuristic*)" (Lakatos, 132; curs. L). Er is voorts sprake van een vast en een flexibel gedeelte in een programma. Het vaste deel wordt 'hard core' genoemd en is omgeven door een, flexibele, beschermende gordel van hulphypotheses. De harde kern is onweerlegbaar door bepaalde methodologische afspraken, de negatieve heuristiek (Lakatos, 135)¹⁴. Het vormt in feite een globaal model van (een deel van) de werkelijkheid en de processen die daarin spelen (Boon, 18). De harde kern is dus het theoretisch substraat dat niet gemakkelijk kan worden gecompromitteerd. De negatieve heuristiek verbiedt, aldus Lakatos, een discussie over de harde kern. Deze moet juist worden gericht op de gordel van hulphypotheses die door de positief heuristische regels mogelijk worden gemaakt (Lakatos, 133). Lakatos trekt de grens van de onaantastbaarheid van de harde kern door tot het punt waar operaties met hulphypotheses niet langer tot grotere empirische inhoud leiden (Lakatos, 134). Dan komt ook de harde kern ter discussie.

De positieve heuristiek maakt de constructie van een beschermende gordel van supplementaire hypothesen mogelijk en dient daarmee de harde kern vruchtbaar te maken en tot groei van kennis te leiden. Het bestaat uit "a partially articulated set of suggestions or hints on how to change, develop the 'refutable variants' of the research-programme, how to modify, sophisticate, the 'refutable' protective belt" (Lakatos, 135). Dit programma-onderdeel moet de last van toetsingen doorstaan en is daardoor aan voortdurende wisseling onderhevig. Men zou het aldus ook zo kunnen stellen dat een theorie binnen een onderzoeksprogramma zijn specifieke naam krijgt door de hulphypothesen die aan een onderliggende theoretische structuur worden verbonden.

Met name over de wetenschapsdynamiek heeft Lakatos, in een poging het inherent relativisme en 'machievellisme' (de Vries, 118) van Kuhn's methodologie te ondervangen, uitgesproken opvattingen geventileerd. Hij vraagt zich af waarom onderzoeksprogramma's, of zo men wil paradigma's, vervangen worden, anders dan op externe, Kuhniaanse gronden. Met andere woorden, Lakatos gaat op zoek naar objectieve gronden voor een verwerping van een programma, "... that is, to eliminate its hard core and its programme for constructing protective belts" (Lakatos, 155).

Een dergelijke situatie doet zich volgens Lakatos voor wanneer er een rivaliserend programma bestaat of opkomt dat niet alleen het succes van zijn rivaal/voorganger weet te verklaren maar het bovendien overtreft in heuristische vruchtbaarheid. Anders dan voor Kuhn kunnen er voor Lakatos verschillende alternatieve onderzoeksprogramma's naast elkaar bestaan en in plaats van incommensurabiliteit is er een 'objectieve' vergelijkingsmethode. Deze methode is, ten slotte, meer dan die van Kuhn, in staat "to grapple with the thorny question of the relation of the super-theory to its constituent mini-theories" (Laudan, 76).

Een centrale vraag voor Lakatos daarbij is onder welke omstandigheden het nog langer zinvol is in een bepaalde traditie door te gaan of dat een andere benadering meer voor de hand ligt. Het gaat met andere woorden om de vruchtbaarheid van een programma. Om een en ander te kunnen bepalen is volgens Lakatos een uitgebalanceerde vorm van falsificatie nodig, een methode die tevens een onderscheid maakt naar theorieën/probleemverschuivingen en integrale onderzoeksprogramma's. Een onderscheid aldus binnen en tussen programma's dat niet van dezelfde orde is.

Een theorie is wetenschappelijk als de inhoud ervan beter is dan voorgaande of rivaliserende

---

concept of 'paradigm':? thus the Kuhnian 'Gestalt-switch' can be performed without removing one's Popperian spectacles" (Lakatos, 179 vn 1).

14. Aldus kan gesteld worden dat harde kern en de negatieve heuristiek tezamen het vaste deel van het onderzoeksprogramma vormen.

1. T' voorspelt nieuwe feiten die T niet kon voorzien of als het ware 'verbod' nader te bezien;
2. T' verklaart alles wat T kan verklaren ("all the unrefuted content of T");
3. Sommige voorspellingen van nieuwe feiten moeten empirisch worden bekrachtigd ('corroborated').

- Op grond van deze criteria spreekt Lakatos van progressieve respectievelijk degenererende theorieën en onderzoeksprogramma's. Een theorie is theoretisch progressief als het aan de bovenstaande criteria een en twee beantwoordt¹⁵. Als bovendien aan punt drie wordt voldaan, kan gesproken worden van empirisch progressief. "We regard a theory in the series 'falsified' when it is superseded by a theory with higher corroborated content" (Lakatos, 118). Evenals een theorie zal een onderzoeksprogramma in Lakatos' visie succesvol zijn als er sprake is van zowel theoretische als empirische progressiviteit. Een niet-progressief programma heet voor Lakatos degenererend en het is duidelijk dat een progressief boven een degenererend programma is te verkiezen¹⁶.

De discussie over beide probleemvelden lijkt voorlopig nog niet ten einde. In de komende paragrafen komen hierover nog enkele ideeën ter tafel.

Uiteindelijk gaat het in dit bestek om de vraag naar de betekenis van wetenschapstheoretische exercities voor een duiding van de IE. Welke vragen kunnen eruit worden afgeleid en zijn deze te rijmen met de uitgangsstelling van hoofdstuk negen dat beoordelingsverscheidenheid vooropstelt? Dit laatste lijkt een moeilijke zaak waar Popper, Kuhn en Lakatos, zoals eerder gemeld, hun lensen vooral ingesteld hebben op de natuur- en wiskunde met wat spaarzame verwijzingen naar de sociale wetenschappen. Popper's resolute 'oplossing' van het demarcatieprobleem dat het gaat om een keuze tussen falsificeerbare theorieën en niet-falsificeerbare metafysica is niet vol te houden. Metafysica is een keuze en geen logisch probleem (Agassi in Boland, 170).

In een behandeling van de strijd binnen de psychologie van twee sterk rivaliserende onderzoeksprogramma's (paradigma's) komt *De Vries* tot de conclusie dat de verschillen tussen de natuurwetenschappen en de sociale wetenschappen door het gebruik van de methode van Lakatos worden veronachtzaamd. Dit brengt allerlei theoretische problemen over de vermenging van

16. Toch moet men volgens Lakatos waken voor een blinde toepassing van deze methodologie. Immers een jong progressief programma is aanvankelijk niet goed tegen een oude opgewassen en verdient dan ook in Lakatos' ogen bescherming. Daarom moet methodologische tolerantie verzekerd zijn. Daarentegen kan ook een oud programma nog behoorlijke heuristische kwaliteiten bezitten. Ten slotte kunnen 'versleten' programma's weer opkomen en progressiviteit gaan vertonen.

gedrag en structuur en over de inhoud van interpretaties met zich mee (De Vries, 120-126). Het levert geen uitsluitel of het ene programma als progressief en het andere als degenererend moet worden bestempeld. De Vries vraagt zich dan ook af of een beoordeling van sociaal-wetenschappelijk onderzoek in die termen eigenlijk wel zo zinvol is. Juist door de grote praktische rol die sociaal-wetenschappelijk onderzoek moet spelen, moet men niet alleen naar empirische inhoud kijken maar met name ook via studie tot bewustwording aanzetten van alledaagse oordelen.

Een afscheid van alledaagse interpretaties van verschijnselen is, mede op praktische gronden, niet goed mogelijk, aldus De Vries. Vandaar dat men binnen de sociale wetenschappen andere patronen van ontwikkelingen kan verwachten en de maatstaven van Lakatos maar beperkt bruikbaar zijn. Ook praktische maatstaven moeten worden gebruikt. De Vries geeft hiervan enkele voorbeelden: "... de mate waarin het onderzoek ons in staat stelt de kwaliteit van publieke, normatief geladen discussies te verbeteren doordat het *verborgen normatieve veronderstellingen* van posities aan het licht brengt, of duidelijk maakt welke *empirische consequenties* met bepaalde keuzen verbonden zijn, of doordat het onderzoek *nieuwe normatieve thema's* naar voren schuift waarover in de publieke discussie meningsvorming dient plaats te vinden" (De Vries, 128; cursivering DV). Voor de beoordeling van wetenschappelijke vooruitgang vanuit een praktisch perspectief zijn geen systemen als die van Popper, Kuhn en Lakatos voorhanden (De Vries, 130).

Een ander geluid, maar met enkele verwante tonen, is te beluisteren bij *Van Balen* die, in een wetenschapstheoretische evaluatie van ontwikkelingen binnen het medisch-biologische thema van de erfelijkheidsleer, zijn 'naturalistische' stellingname duidelijk wil onderscheiden van de Kuhniaanse relativisten¹⁷. Deze auteur wijst met Quine erop dat een ultieme evaluatiegrondslag niet bestaat en dat vaak slechts een meer aan de bijzondere tak van wetenschap aangepaste waardering en vergelijking mogelijk is. Echter volgens Van Balen kan over doelstellingen en waarden rationeel overlegd worden. "This implies that in a naturalist conception even only an agreement on the proto-scientific level may in principle be sufficient to salvage the possibility of a rational comparison between programs or paradigms" (Van Balen, 1988 66). Aldus kan het integrale conceptuele bouwwerk in een vergelijking aan de orde worden gesteld. Als echter slechts enkele voorwetenschappelijke probleemervaringen gemeenschappelijk zijn, hetgeen overigens in zijn ogen zelden het geval is (Idem, 67), is vergelijking wel erg lastig en kan men beter uitwijken naar de vraag in hoeverre de programma's succesvol zijn gemeten naar hun eigen standaarden, "i.e. by taking a 'local' stance in the evaluation of these programs" (Idem). Een dergelijk onderzoek kan wellicht aantonen dat het ene programma meer succesvol is dan het andere. Deze opvatting kan wellicht relevant zijn voor de IE en lijkt ook te sporen met die van Caldwell in de

---

17. Het kan verwarring wekken dat relativisme eerst in algemene zin wordt bedoeld, dat wil zeggen betrekking heeft op wetenschap als zodanig zonder daarbinnen onderscheidingen te maken (een epistemologisch relativisme dus), terwijl een tweede soort relativisme de connotatie heeft van methodologische vrijheid van de onderscheiden wetenschappen, het onderwerp van het vorige hoofdstuk. De tweede vorm kan men wetenschapstheoretisch als tamelijk onschuldig zien maar volgt wel uit de eerste vorm van relativisme. Als er immers geen vaste eisen te stellen zijn aan wetenschappelijke operaties valt niet in te zien waarom een wetenschapsfilosofische methodologie, ontstaan door of toegepast op een bepaald wetenschapsgebied, automatisch van toepassing zou moeten worden verklaard op een andere gebied. Daarbinnen kunnen echter rationele afwegingen worden gemaakt tussen diverse te hanteren methodologieën.

De eerste vorm is echter veel ernstiger. Het is het relativisme dat rationele vergelijking en dus ook elk oordeel over wetenschappelijke vooruitgang uitsluit. In de strikte interpretatie van Kuhn of Feyerabend is het bijvoorbeeld niet mogelijk om te stellen dat het Copernicaanse wereldbeeld een vooruitgang inhoudt ten opzichte van het Ptolemeïsche of dat de fysica als wetenschap meer voorstelt dan de astrologie.

10.5. Enkele economische methodologen

Ook vanuit de economische methodologie heeft men soms moeite met de eerdergenoemde wetenschapsfilosofische predicamenten¹⁸. Zo formuleert *Hausman* enkele kritiekpunten op Lakatos (Hausman, 1984b 24).

1. "The single minded emphasis on progress is peculiar". Waarom zijn alleen de nieuwe predicties, de nieuwe implicaties of 'novel facts' in de afweging van theorieën van belang? Als men een theorie wil toepassen dan is men minder geïnteresseerd in de progressiviteit ervan, dan wel in hoe sterk hij empirisch bevestigd ('confirmed') is;
2. Het vasthouden aan een specifieke 'hard core' is te strikt. Elke harde kern wordt voortdurend geherformuleerd en, op velerlei wijzen, gemodificeerd¹⁹.
3. Lakatos' visie geeft weinig houvast bij theoriekeuze. Het oordeel welke theorie meer progressief is, is moeilijk vast te stellen. Voor Lakatos mag men ook de minst progressieve theorie nemen mits de verwachtingen goed zijn. "Lakatos provides only a first sketch of how a normative view of the nature of scientific practice, including theory choice, might take into account some of the aspects of science that Kuhn has stressed".

Voor Hausman bestaan er helaas geen simpele regels voor het wetenschappelijk bedrijf. Wel ziet hij een enkele eenvoudige en ware positieve generalisatie voor theoriekeuze die voor alle empirische wetenschappen geldt: "The results of experiments and observations are still what ultimately count" (Hausman, 1984b 25). Maar deze algemeenheid lijkt niet erg nuttig want het laat de wetenschappelijke principes en regels vooral afhangen van de inhoud van de bestaande stand van wetenschappelijke kennis. Men zou hieraan nog kunnen toevoegen dat in dat geval de werkelijkheid moet 'spreken', en dat is een oud en bekend probleem.

In zijn studie van de methodologie van het neoklassieke denken gaat *Boland* uit van zogenaamde 'research agenda's', "an ordered list of items to be handled in any research program" (Boland, 6/7). Een research agenda mag voor hem niet worden gelijkgesteld aan een paradigma of onderzoeksprogramma²⁰. Dat kan oppervlakkig wel zo zijn doch Kuhn respectievelijk Lakatos baseren zich op een historische cq continuïteitsopvatting van de natuurwetenschappen. De meeste toepassingen van deze benaderingen op de neoklassieke theorie zien, aldus Boland, de expliciete uitgangspunten als identiek aan de essentie van het neoklassieke paradigma. Dit is dan meestal de maximaliseringshypothese waaraan een aantal methodische vragen vastzitten die de (zichtbare) onderzoeksagenda voor jaren kan opvullen. Voor Boland is dat niet genoeg om de agenda van een onderzoeksprogramma naar boven te halen. Ook de 'hidden' elementen moeten aan de orde

---

18. Een onvervalste Popperiaan dan wel Lakatosiaan lijkt aanvankelijk Blaug te zijn in zijn studie uit 1976. Daarin ziet hij goede mogelijkheden Lakatos' methodologie op de economie toe te passen. In zijn boek uit 1980, 'The Methodology of Economics', schrijft hij echter dat het feit dat de economie een beleidswetenschap is, een van de redenen vormt dat Lakatos' methodologie niet past op de geschiedenis van de economische wetenschap (Blaug, 1980 260).

19. Dit lijkt mij overigens geen helemaal terechte kritiek. Lakatos stelt namelijk: "The actual hard core of a programme does not actually emerge fully armed like Athene from the head of Zeus. It develops slowly, by a long, preliminary process of trial and error" (Lakatos, 133 vn 4).

20. De agenda is namelijk voor Boland fundamenteeler dan een onderzoeksprogramma. Boland: "... the concept of a research programme will have to be expanded to require a complete specification of the research agenda by identifying implicit as well as the explicit agenda items" (Boland, 1982 7). Zo ziet hij elk neoklassiek programma of paradigma slechts als een bepaalde implementatie van de neoklassieke agenda.

komen. Daarvoor kan men in zijn visie het best de vragen die men beantwoord wil zien, nader analyseren²¹. Voor een dergelijke methodologische benadering moet men uitgaan van een identificatie van probleemsituaties. Anders gezegd, het gaat om problemen en probleemervaringen en vervolgens om de problemen die beantwoording/oplossing daarvan weer met zich meebrengt. Problemen en 'constraints', zo men wil²².

Boland's aanpak is een nadere studie van de praktijk van de economische beroepsbeoefenaren zelf. Om daarop licht te werpen stelt Boland tegenover de 'time-series' verklaring van de historische benadering zijn alternatief van een 'cross-sectional' verklaringsvorm. Hij noemt deze benadering, zoals gezegd, de agenda als methodologie. Het vraagt direct naar het waarom van het dagelijks gebruik van een bepaald methodologie of perspectief. Boland wil daarmee verborgen problemen naar de oppervlakte halen "because they are taken for granted and which are the foundation of most methodological strategies pursued by economic theorists and model-builders" (Boland, 6). Daartoe wordt elk bestudeerd artikel, essay, research rapport etc. bekeken als een soort oplossingsaanbod van een bepaald probleem of set van problemen waarbij Boland nader de invloed daarop van impliciete methodologische (agenda)punten probeert aan te geven²³.

In de studie van *Caldwell*, 'Beyond Positivism', wordt ingegaan op de sterke positivistische inslag binnen het economische denken terwijl in de wetenschapsfilosofie al jaren deze richting in verval is geraakt. Voor deze auteur bestaan er echter ook meer volwassen vormen van positivisme dan die waarop Kuhn en Lakatos (en vooral ook Feyerabend) hun pijlen hebben gericht.

In hun weigering elk subjectief, kwalitatief element in hun wetenschaps-constructies toe te laten werden volgens Caldwell de positivisten te dogmatisch met als gevolg "gaps in their descriptions

---

21. Zoals de vraag waarom men zich met individueel nut of met de maximaliseringshypothese bezighoudt. "To discover the nature of a given methodological agenda, we need to ask questions as 'What problem is solved by treating the individual as the sole possessor of a specific utility function?, ...'" (Boland, 1982 8).

22. Om de economische methodologie te bestuderen hebben voor Boland noch de tekstboeken noch econometrische artikelen waarde. De eerste niet omdat ze vaak "an hodgepodge of relics from ancient methodological disputes" bevatten en daarbij bovendien vaak beide zijden van het debat verdedigen (Boland, 1982 4). De tweede niet omdat deze artikelen vaak niet meer inhouden dan "reports about the mechanical procedures used" (Idem). Er is geen sprake van meer traditioneel filosofische beschouwingen van epistemologische of methodologische aard, "... that is, questions about the relationship between our theoretical knowledge and our conceptions of the world around us" (Boland, 5).

Meestal wordt, aldus Boland, economische methodologie bedreven door de beroemdste methodologische debatten nader te beschouwen (Albert, 1979; Blaug, 1980). "This popular approach has its shortcomings primarily in that it contributes new life to old relics and skeletons which would better be left to rest in peace" (Idem). De focus is dan vooral op bijzondere uitzonderingen op de regel in plaats van op meer alledaagse methoden van praktiserende economen. Men kan natuurlijk ook, aldus Boland, de economische methodologie in eerste instantie opvatten als een speciaal geval van de geschiedenis van de wetenschappelijk methodologie. Dan geldt echter, aldus Boland, dat "those economists who do not ascribe to the unity-of-method philosophy are lost in the shuffle". Daarnaast zullen volgens Boland de meeste aanhangers van het methodisch monisme te weinig kaas hebben gegeten van de natuurwetenschappen om zinvolle parallellen te kunnen trekken en niet te vervallen in 'het nieuw leven inblazen van oude relikwieën'.

23. Hij onderscheidt een tweetal grote verborgen problemen binnen de neoklassieke theorie namelijk het oude inductieprobleem en de vermeende verklaringskracht van het individualisme.

De vraag is overigens of het naar boven halen van 'hidden' agendapunten door Boland wel zo bijzonder is. Het betreft immers die methodologische uitgangspunten die door hun 'onbewijsbaarheid' als metafysisch zouden kunnen worden aangemerkt. Voor menig economische beroepsbeoefenaar kunnen deze verborgen zijn, in Kuhn's paradigma is voor metafysische denkbeelden echter plaats ingeruimd terwijl ook Lakatos' onderzoeksprogramma deze zaken incalculeert.

of science" (Caldwell, 90)²⁴. Zij hielden vast aan zekerheid in het gebruik van terminologie en velen waren niet bewust van de betekenisveranderingen die begrippen in de tijd kunnen ondergaan. De positivisten geloofden dat theorieën en verklaringen in de wetenschap uniform zijn en altijd op een legitieme manier in een specifieke axiomatische vorm moeten kunnen worden vertaald. Zij misten daardoor "the rich and complex diversity of patterns of explanation and theorizing in science" (Idem).

De filosofen van de nieuwe traditie hebben gezorgd voor een drastische vergroting van de 'toegestane' wetenschapsfilosofische onderzoeksmethoden. Belangrijk daarbij was de bijzondere rol van de wetenschapsgeschiedenis die eerder door het positivisme als een soort voer voor ontdekkingsreizigers was afgevoerd. Maar de wegverbreding zorgde voor nieuwe problemen. De relaties tussen filosofie, sociologie en geschiedenis zijn zeer complex en vraagt om zeer brede kennis die de wetenschapstheoreticus niet vaak voorhanden heeft. Historiografie kan weliswaar als methodologie aan belang winnen, tegelijkertijd echter nemen ook de interpretatiemogelijkheden toe.

Daarnaast is volgens Caldwell ook de keuze tussen de verschillende wetenschapsmethodologieën een lastige zaak. Zo heeft ieder van de genoemde trits Popper, Kuhn en Lakatos een eigen opvatting over de wijze waarop de wetenschap evolueert (het historisch-descriptieve element) alsmede een eigen normatieve kijk op de rol van de methodologie op de vooruitgang van de wetenschap. Sterker nog, de individuele analyses roepen vragen op over definities van sleutelbegrippen als rationaliteit en vooruitgang. Voorts zijn de normatieve en descriptieve elementen zozeer met elkaar verbonden dat soms niet uit te maken valt of een schrijver nu beschrijft dan wel voorschrijft. Ten slotte zijn er volgens Caldwell ook nog grote verschillen in de antwoorden van de drie filosofen op andere belangrijke vragen. Maar hoe de verschillen ook zijn en of de wetenschap nu incrementeel dan wel explosief verandert, duidelijk is inmiddels wel geworden dat "whichever models of historical development gain prominence in the future, all must continue to look to the history of science for sources of justification and for impetus for modification" (Caldwell, 92). De wetenschapsontwikkeling gaat voor Caldwell niet in een rechte lijn, maar ontwikkelt zich als een dynamische, groeiende onderneming zonder dat blinde en objectieve procedures worden gevolgd. "The story of science involves both constancy and flux, both bold conjectures and rigorous criticism, both normal science and revolutionary crisis. The positivist fixation on the objective side of science missed half of a beautiful and complex tale" (Caldwell, 244).

Een belangrijke taak van de methodoloog in deze nieuwe omgeving is volgens Caldwell niet het vinden van een universele methode maar het formuleren van redelijke en vruchtbare kritiek. Caldwell stelt daartoe een methodologisch pluralisme voor waarvoor hij een aantal aanbevelingen opstelt. Samengevat komen deze neer op het volgende. Men zal om te beginnen moeten aanvaarden dat er geen enkele optimale methodologie is te vinden. Hierna is de eerste stap van de analyse een rationele reconstructie hetzij van onderzoeksprogramma's in de economische theorie hetzij van het werk van de economische methodologen. Omdat dergelijke reconstructies vanuit verschillende gezichtspunten kunnen worden opgezet, moet de methodoloog expliciet zijn over het analytische raamwerk dat hij gebruikt. Overeenkomstig het raamwerk moet vervolgens een kritische doorlichting van het programma plaatsvinden. Dit kan gebeuren op verschillende niveaus maar interne kritiek is het meest krachtig (omdat het een programma op zijn eigen terrein aanpakt)

---

24. Al lijkt het positivisme als de epistemologische-methodologische basis voor de wetenschapsfilosofie zijn beste dagen te hebben gehad, men moet volgens Caldwell toch ook de waarde zien die deze stroming heeft gehad. Immers het positivisme bezat de krachtige en verleidelijke werking speculatie en onverifieerbaarheid uit de wetenschappelijk taal te bannen. Echter, "... paradoxically, positivists came to value objective, dispassionate analysis with an almost irrational passion, and therein, lay the seeds of their ruin" (Caldwell, 89).

en vaak ook het meest vruchtbaar (omdat de kritische onderzoeker ook het programma volledig moet begrijpen). Zeker wanneer het gaat om programma's die niet de epistemologische en methodologische grondslagen delen van de dominante theorie, is in de visie van Caldwell interne kritiek te prefereren boven geschut van buiten (Caldwell, 250).

10.6. Evaluatieve onderzoeksvragen

Na al deze studie-excerpten moet nu gezocht worden naar een instrumentarium voor een theoretische beoordeling van de institutionele economie. Het zal wellicht duidelijk zijn dat het voorgaande een gemengd bericht oplevert: het wetenschapstheoretische kompas is gebrekkig, algemeen en niet prescriptief maar eerder kritisch en suggestief. Zoals uit die studies zelf naar voren komt moet het gecompleteerd worden met andere standaarden ontleend aan gebruiken en gedeelde opvattingen van wetenschappelijke voortgang in een bepaalde tak van studie. Objectiviteit en subjectiviteit zijn niet waterdicht van elkaar te scheiden. De wetenschappelijke 'verantwoordelijkheid' ligt in niet onbelangrijke mate bij de wetenschapper zelf, gestuurd als hij/zij zich weet door de standaarden van de groep, begeleid door de ontwikkeling van de wetenschap als geheel en genormeerd door de wetenschapsfilosofie.

Deze conclusie moet ook richtinggevend zijn voor een beoordeling van de institutionele economie. Direct gebruik van voorhanden methodologieën is niet mogelijk. Los van de eerder gegeven bezwaren is er bij het gebruik van Lakatos' terminologie het probleem, dat de begrippen in algemene termen zijn verwoord en meer afpalende criteria niet voorhanden zijn²⁵. Ook voor het paradigma van de economie zijn uiteenlopende interpretaties te vinden. Dit hangt echter mede samen met de inhoud die Kuhn zelf eraan heeft gegeven en waardoor er nogal wat vrijheid is ontstaan in de begripsinvulling.

Men kan daarom, zoals gezegd, wellicht beter beide begrippen als losse markeringen van een wetenschapsgebied hanteren. Beide zijn immers globale aanduidingen waarachter, met Popperiaanse denkbeelden, opvattingen schuilgaan over inhoud respectievelijk interne relaties van een door een bepaalde onderzoeksgemeenschap aanvaard aantal methodologische uitgangspunten. Zo kan bijvoorbeeld Kuhn's 'normal science' gezien worden als een monopolistisch onderzoeksprogramma terwijl de harde kern van Lakatos elementen van een paradigma kan aangeven. De terminologie zelf betreft dus niet zozeer de dynamiek van wetenschaps-

---

25. Het schema is helder, de bouwstenen niet. Wat nu wel en wat niet tot de harde kern moet worden gerekend is niet duidelijk. Het probleem dat de hard core meestal niet kan worden geïdentificeerd is blijkbaar ook voor Laudan een, zij het geen groot, probleem. In een voetnoot, vraagt hij zich af "... how do scientist know what to hold dear when confronted by an anomaly?" (Laudan, 232 vn 18). Van Balen omschrijft de harde kern als "a continuous entity, being irrefutable and hermetically sealed off from the rest of the programme" (van Balen, 1988 10). Als deze hermetisch is afgesloten, zouden we toch moeten weten wat opgesloten zit. In de toepassingen van het begrip komen we echter verschillende, zometer verwarrende invullingen tegen (vgl. Blaug, 1976 161).

Een tranendal is er ook nog in een andere zin. Op het werk van Lakatos zijn velerlei interpretaties, exegeses, kritiek en 'verbeteringen' gevolgd. Soms wordt het door het uiteenlopende gebruik van definities en begrippen moeilijk analytische scheidingen door te voeren. Zo rekent bijvoorbeeld Blaug de positieve heuristiek tot de harde kern (Blaug, 1976 156/157) terwijl meestal daartussen juist een evaluatief zeer kenmerkend onderscheid wordt gemaakt en eerder een generieke koppeling tussen de harde kern en de negatieve heuristiek wordt aangebracht (vgl. Van Balen, 1988; Laudan, 76). Ten slotte maakt Latsis nog een onderscheid in een descriptieve harde kern, die de fundamentele karakteristieken specificieert, en een normatieve harde kern, de positieve heuristiek (Latsis, 16).

ontwikkeling, en kan daarom hier als verwisselbaar worden beschouwd²⁶. Het zij zo, waar het hier feitelijk om gaat is een wetenschappelijke eigenheid van de IE op het spoor te komen door een kritische beoordeling aan de hand van een aantal criteria.

De begrippen paradigma cq onderzoeksprogramma zijn in deze studie dus slechts in globale zin van belang. Ze bieden geen pasklare maatstaven maar de achterliggende opvattingen helpen wel mee in de zoektocht. Voorts kunnen ze mede richtinggevend zijn voor de thema's die in de volgende hoofdstukken aan de orde worden gesteld. Het gaat daarbij niet alleen om expliciete theoretische elementen maar ook om meer versluierde, structurerende gedachten en uitgangspunten. De systematiek van deel I is daarbij, zoals gezegd, behulpzaam.

Bij de formulering van criteria voor beoordeling van de IE wil ik proberen rekening te houden met de opvattingen van dit en het voorgaande hoofdstuk. Gekozen is voor de kritische richtsnoeren 'coherentie', 'consistentie', 'plausibele verklaringkracht' en de 'ontwikkeling' hiervan. Bij de uiteindelijke invulling, of beter toepassing ervan, kan worden gekoerst op zowel externe bronnen als op aan het desbetreffende vakgebied zelf ontleende wetenschappelijke elementen. Daarnaast zullen ook eigen inhoudelijke kanttekeningen naar voren worden gebracht.

Coherentie of *cohesie* gaat over de samenhang binnen het totaal van het institutioneel-economische denken en vraagt aldus naar de eenheid van dit denken, of, zo men wil, naar het bestaan van een institutionalistisch paradigma of onderzoeksprogramma. Hier staat de globale structuur van het denken ter discussie en is er aansluiting op de terminologie van Kuhn en Lakatos.

Consistentie vraagt naar de samenhang binnen theoretische onderdelen en naar eenduidigheid in gebruik van het begrippenapparaat. Gezien het grote aantal werken zal hiervoor slechts beperkte mogelijkheid zijn en zijn keuzen nodig. Het is van belang hier uitdrukkelijk te vermelden dat het bij dit criterium niet gaat om strakke logische consistentie. Die valt in de brede, sociale benaderingen niet te bepalen. Consistentie moet hier vooral uit de grote lijnen blijken. Vandaar dat voor dit criterium in de tekst soms ook de aanduiding 'theoretische spanningsproblemen' wordt gebruikt. Dit laatste is een positie die mede voortvloeit uit de specifieke beoordelingsclaim van hoofdstuk negen die immers andere wetenschappelijke eisen voor de sociale wetenschappen vooropstelt.

Verklaringskracht heeft betrekking op de mate waarin de theorieën op plausibele wijze verschijnselen beschrijven, verklaren of voorspellen en als zodanig 'empirische inhoud' vertonen en daarmee uiteindelijk ook aan de oplossing van problemen bijdragen. Dit criterium komt in een of andere vorm bij de meeste denkers voor en sluit ook aan bij de pluralistische opvatting uit het vorige hoofdstuk. Ik zie het als de sociaal-wetenschappelijke nuance op de natuurwetenschappelijke 'topstandaard' van predictief vermogen.

Ontwikkeling, ten slotte, is een algemeen en interpretatief substituut voor de methodologische regels van de wetenschapsfilosofen inzake groei van wetenschappelijke kennis. Het kan ook gezien worden als de vraag naar voortgang in de drie hiervoor genoemde criteria. Behalve een interne component, een soort zoeken naar consensusvorming, kan deze maatstaf worden ingevuld tegen de achtergrond van ontwikkelingen elders in wetenschap en filosofie. Dit criterium is een soort mix van de opvattingen van Popper, Lakatos, van Balen, Boland en Caldwell zoals die hier zijn weergegeven²⁷.

---

26. Men zou in dat geval bijvoorbeeld ook kunnen aansluiten bij Latsis, Blaug en anderen die, de oude Kuhniaanse afgrenzing van paradigma en discipline doorbrekend, een paradigma meer zien als een netwerk van onderling verbonden sub-paradigma's die tezamen kunnen worden beschouwd als een Lakatosiaans onderzoeksprogramma (vgl. Blaug, 1976 160/161).

27. Hetgeen niet wil zeggen dat deze methodologen niet meer zouden hebben gezegd over deze materie. Het is een beperkte, selectieve uitsnede uit hun denken.

Samenvattend leidt dit tot de volgende vraag:

">> Kan er tegen de achtergrond van de behandeling in deel I gesproken worden van een coherent, consistent en een zich ontwikkelend institutioneel-economisch denksysteem dat in staat is te komen tot plausibele verklaringen van economische verschijnselen waardoor de kennis ervan wordt vergroot en probleemoplossingen naderbij worden gebracht? <<

Tot slot van deze paragraaf moet met Caldwell worden verzocht dat een methodologische, historiografische reconstructie een zware taak is, omdat kennis op verschillende terreinen wordt verondersteld. Daarom mag hier geen diepgaande wetenschapstheoretische toetsing worden verwacht doch slechts een indicatieve aanzet daartoe. In de behandeling zal vooral aandacht worden besteed aan grote lijnen en thema's en de wijze waarop deze zijn verwerkt. Daarbij is ook niet altijd volledige toepassing van de criteria mogelijk en zijn keuzen onontkoombaar. Men moet de genoemde criteria vooral opvatten als losse beoordelingsimperatieven, een positie aldus van relatieve methodologische vrijheid. Ze gaan bovendien, zoals gezegd, vaak vergezeld van inhoudelijke kritiek op de thema's.

Kritische thema's van de institutionele economie I

De lastige verhouding tussen (economisch) subject en sociale organisatie

11.1. Inleiding

Het voorwerk in de voorgaande hoofdstukken heeft uiteindelijk tot een centrale beoordelvingsvraag geleid. De vraag is in feite tweeledig. Het betreft enerzijds de wetenschappelijkheid en anderzijds de mate van wetenschappelijke vooruitgang van de IE.

Het eerste probleem gaat om de bepaling van een wetenschappelijke eenheid ofwel, in begrippen uit de wetenschapstheorie, van een eigen paradigma/onderzoeksprogramma. Meer in het bijzonder horen hier de vragen naar coherentie en consistentie van denken. Omdat hier de naamgeving tamelijk vrij en open is, ligt vooral nadruk op de inhoud van de beoordeling. Deze wordt gebaseerd op een nadere beschouwing van een aantal thema's.

Deze behandeling sluit direct aan op het andere deel van de vraagstelling waarin ik een oordeel geef over de verklaringsmogelijkheden en de ontwikkeling van dit denken. Is er sprake van vooruitgang in denken en zo ja, op welke wijze komt dit tot uitdrukking? Er wordt geïnformeerd naar de 'empirische betekenis', die naast enige predictieve kracht toch vooral wordt ingevuld als de mate waarin inzicht over en plausibele verklaringen voor economische verschijnselen zijn aangedragen.

Coherentie van de institutionele economie als totaalprogramma, de consistentie cq spanningsproblemen in denken van afzonderlijke theorieën dan wel auteurs, voorspelkracht en de plausibiliteit van aangereikte verklaringen en inzichten en de mate waarin zich voortgaande ontwikkelingen in deze richtpunten hebben voorgedaan, vormen tezamen het evaluatief kader. Niet altijd zijn alle criteria overigens even relevant. Ingeval van methodologische uitgangspunten zijn vragen over de verklaringskracht minder aan de orde. Wel vind ik dat deze geen irreële stileringen mogen worden. Bij deeltheorieën doet het criterium van de integrale samenhang minder ter zake terwijl de kwestie van consistentie onmogelijk aan de orde is te stellen voor een veelheid van auteurs. Daarentegen hebben de criteria verklaringskracht en ontwikkeling vooral relevantie waar toegepast onderzoek aan de orde is.

In dit hoofdstuk werp ik eerst een blik op de interne samenhang van het institutionele denken, een problematiek die uiteraard doorwerkt naar andere vraagstellingen (11.2.). Vervolgens komen kritische noten aan de orde die slaan op de methodologische stellingnamen van de institutionalisten. Het gaat in eerste instantie om de plaats van het individu en zijn handelingsmogelijkheden (11.3.). In de daaropvolgende paragraaf stel ik daarmee samenhangend de visie op de institutionele organisatie aan de orde (11.4.). Uiteraard zullen de stellingnamen in beide kwesties tamelijk parallel lopen waarmee een eerder gemaakt onderscheid uit de tweede paragraaf nader geaccentueerd wordt. Deze twee thema's lopen over in het derde dat zich richt op het methodologisch collectivisme, meer in het bijzonder op de vraag naar een 'eigenheid' van sociale gehelen of instituties (11.5.). Men kan de vraagstelling uit deze drie paragrafen ook aldus formuleren: welke invloed heeft het economische subject op de economische ontwikkeling, welk effect gaat daarvan uit op ontstaan en ontwikkeling van de sociale organisatie en, ten slotte, welke economische betekenis volgt daaruit voor de sociale organisatie zelf? Dit alles tegen de achtergrond van de aangegeven criteria, met name coherentie en consistentie.

11.2. Twee basisstromingen

Tegen de achtergrond van de dominante neoklassieke economie is er binnen de institutionele economie altijd een grote preoccupatie met methodologische zaken geweest. Men zou daaruit mogen afleiden dat eigen posities goed doordacht zijn en dat Boland's 'verborgen elementen' minder aanwezig zullen zijn in de IE. Dit blijkt echter minder juist te zijn.

Men kan stellen dat de articulatie van grondslagen niet eenduidig is. Ook de systematisering van deel I gaf dit in feite al aan. De methodologische preoccupatie van de IE blijkt vooral naar buiten gericht, naar andere stromingen of onderzoeksprogramma's, en is nauwelijks geschraagd door een heldere interne bezinning op de gemeenschappelijkheid van de eigen grondslagen. Zeker, men benoemt vaak genoeg eigen grondgedachten, en ziet ook variëteit daarbinnen, doch men heeft weinig oog voor het grote tweesnijdende karakter daarvan binnen de eigen gelederen. Men schaart teveel onder één parapluie wat onder ten minste twee overkappingen thuishoort.

Dit gebrek aan integrale samenhang hangt samen met enkele essentiële verschilpunten tussen de twee algemeen als 'founding fathers' beschouwde institutionalisten, Veblen en Commons. De verschillen werken door naar theoretische elementen en leiden in feite tot twee verschillende denkrichtingen. En dan gaat het niet zozeer om de onderkenning van de positieverschillen tussen beide wetenschappers, maar vooral om de impliciete aanname van een gemeenschappelijke grondtheorie¹. Er wordt over uiteenlopende zaken zwaar op het werk van beide auteurs gesteund, een referentie die in de loop der jaren is gecumuleerd. Daarom ook zijn uit de verschillen tussen beide grondleggers voor de institutionele economie als geheel theoretisch te weinig duidelijke consequenties getrokken. Daarbij speelt het probleem dat verscheidene aspecten van theorie bij de beide denkers zelf niet helder, soms zelfs tegenstrijdig, zijn geformuleerd. Dit wordt duidelijk in de volgende paragrafen.

In het vervolg zal worden uitgegaan van twee stromingen. Daarmee wordt weliswaar het gebrek aan integrale cohesie ex ante geaccentueerd maar deze vaststelling krijgt ook gaandeweg meer reliëf. De twee stromingen, grotendeels de denkbeelden van respectievelijk Veblen en Commons, noem ik *materieel-collectivistisch institutionalisme (MCI)* en *regulatief-collectivistisch institutionalisme (RCI)*. De reden hiervoor is de uiteenlopende wijze waarop de ontwikkeling en de sturingsinhoud van instituties wordt opgevat. Er is, kortom, een verschillende visie op institutionalisering aanwezig.

Beide denkrichtingen zullen vergelijkenderwijs op basis van de gegeven criteria van een kritisch commentaar worden voorzien. Het probleem is echter dat, daar een dergelijke scheiding in de literatuur niet wordt gemaakt, niet altijd goed valt aan te geven welke institutionalist bij welke traditie hoort. Vaak treft men amalgame posities aan waarvan men zich kan afvragen of ze gebouwd zijn op een solide methodologische basis en of ze eenduidigheid kennen in de gebruikte begrippen². Bovendien is er, zelfs wanneer men de tweedeling aanvaardt, binnen elke stroming

---

1. Er zijn wel auteurs die aandacht geven aan de tegenstellingen binnen de institutionalistische 'theorie' (vgl. Ramstad; Zingler; Gruchy 1977) maar zij trekken daaruit niet al te vergaande conclusies. Overigens is momenteel wel een hernieuwde aandacht voor Commons' werk gaande, mede ook door de erkenning die Williamson aan hem geeft, waardoor nogal wat revisies van eerdere interpretaties plaatsvinden en ook aan de verschillen tussen hem en andere institutionalisten aandacht wordt gegeven (vgl. Rutherford, 1983, 1989; Whalen, 1989). Toch spreekt Rutherford bijvoorbeeld slechts over een routinematig onderscheid tussen Veblen en Commons (Rutherford, 1989 300).

2. Soms ligt dat wel eenvoudig. Zo is bijvoorbeeld wel duidelijk dat Ayres en Gordon in de Vebleniaanse traditie thuishoren en figuren als Samuels, Rutherford en Ramstad meer de lijn van Commons volgen.

een kakofonie van opvattingen te vinden. Een en ander wordt nu nader bezien op grond van een aantal thema's.

11.3. De plaats van het individu

Bij dit onderwerp gaat het in feite om de existentiële positie van het (economisch) subject. Het thema wordt ook wel aangeduid als de krachtsverhouding individu-structuur of als de actor-factor vraagstelling. Is de mens een gevangene van gewoonten en instituties of andere krachten dan wel is hij in staat zaken naar zijn hand te zetten. Seckler ziet het zo: "The problem once more reduces to one of the reality of freedom or the mere illusion of freedom" (Seckler, 94). Op de betekenis van het individu wil ik nu beide stromingen nader bezien, mede tegen het licht van de gegeven beoordelingsvragen.

In algemene zin zie ik binnen de MCI-lijn een strakke omklemming van de individuele handelingsmogelijkheden door de technologisch bepaalde materiële bestaansmogelijkheden. De tweede lijn, de RCI-stroming, houdt een soort sociaal-juridisch/politiek determinisme in dat het op eigenbelang gerichte individu conditioneert aan 'working rules' die in een proces van vallen en opstaan zijn ontstaan³. Binnen beide posities bestaan accenten in de mate waarin het imperatieve raamwerk keuzemogelijkheden toelaat. De MCI-opvatting op dit punt is vanouds overheersend, de andere visie wint echter vooral recent meer terrein.

In beide stromingen zie ik theoretische spanningen. Het kernpunt daarbij is het achter de horizon verdwijnen van een actief, denkend, creatief, vrij en explorerend individu. Dit past niet in het Amerikaanse cultuurbeeld van de pionier die voortdurend de 'frontier' verlegt. Daarom wordt vaak gepoogd deze economische mens een constructieve plaats toe te dichten binnen structuren en binnen of naast het tijdloze geweld van technologische en economische krachten. Vandaar ook de neiging deze laatste vaak als cultuurproducten te benoemen, elementen van menselijk (collectief) 'design'. Toch ontsnapt men daarmee niet aan de conceptie van het individu als uitvoerder van grote krachten.

Deze tweeslachtigheid krijgt in beide tradities een ander accent. In de MCI-stroming verschijnt meestal een kuddedier. Veblen heeft het over "a coherent structure of propensities and habits which seeks realization and expression in an unfolding activity" (PSC 74)⁴. In tegenstelling tot de natuurlijke reacties van de 'homo economicus', worden hier onontkoombare cultuurresponses aangedragen. Elders ontwaart Veblen echter een meer humaan, doelgericht economisch subject met anticiperende kwaliteiten. "By virtue of this rational faculty in man the connection between stimulus and response is teleological instead of causal (PSC 235, 238; vgl. ook ECO 80). Veblen

---

Gruchy en Tool lijken echter weer ideeënmixers, alhoewel in mijn ogen bij hen de erfenis van Veblen overheerst.

3. De term determinisme is niet zo op zijn plaats bij Veblen omdat bij hem uitkomsten niet vastliggen. Dit ligt anders bij Commons die in de verte een redelijke samenleving ziet glore. De term lijkt evenwel bij beiden op zijn plaats op grond van het gegeven dat er een, weliswaar verschillende, logica werkzaam is binnen deze cultuurgang.

Doordat technologie als een (collectief) cultuurgood wordt opgevat, zou men bij het MCI evenals bij de regulatieve institutionele economie van 'cultuurdeterminisme' kunnen spreken. De verschillen worden daarmee echter niet weggewerkt.

4. En dat terwijl Veblen zo furieus de indertijd gangbare conceptie van de economische mens bestreed die immers als "a homogeneous globule of desire and happiness"- slechts als een automaat op de stimuli van pijn en plezier reageert.

ziet zelf de ambivalentie en probeert een 'oplossing' te vinden in de vorm van een constructie die menselijke keuzemogelijkheden poneert in een culturele wereld die de doelstellingen waaruit kan worden gekozen "by the habitual activity of mankind" al heeft opgesteld (PSC 240). Met deze omschrijving lijkt hij toch niet meer dan een illusie van vrijheid te bieden⁵. Immers in die culturele wereld is de technologie bepalend voor mens en institutie, en wordt ontwikkeling bovendien in een darwinistisch perspectief geplaatst. Deze laat Veblen volgens mij geen andere keus dan doelgerichte keuzevrijheid op te lossen in een soort evolutionair mechanisme van efficiënte oorzakelijkheid.

Het probleem is in het post-Veblen denken voortdurend aanwezig gebleven. Op de golven van Dewey's instrumentalisme kwam weliswaar een actief en constructief individu mee maar hij werd, zoals onder meer door Ayres, opgehangen aan Veblen's deterministische polariteit van technologie en instituties. Dit laatste denkbeeld is overheersend omdat voor Ayres de technologie een aantal onontbeerlijke en onontkoombare waarden voor het handelen heeft opgeleverd (TRS 165 ev.; zie ook het volgende hoofdstuk)⁶.

Het spanningsprobleem is er ook in de regulatieve institutionele economie. Het individu volgt welhaast automatisch gewoonten, gebruiken en andere collectieve arrangementen. Ook hier verschijnt echter vaak een doelgericht, op eigen koers varende individu (vgl. Commons ECA 36). Maar vrij algemeen zijn de 'constraints' van het individuele handelen belangrijker dan dit handelen zelf. De ontwikkeling van deze instituties is procesmatig en gradueel, wordt voortdurend verstoord en vraagt steeds om nieuwe regels en institutionele verbanden. Ik zie hier twee problemen.

De eerste is de aanwezigheid van een voortdurende, niet alleen initiële, storende individuele gedragscomponent. Er is naast het geconditioneerde handelen dus ook een eigen, weliswaar voortdurend om kader vragend, individualistisch momentum. De theoretische betekenis van dit niet-institutionele gedrag is echter onduidelijk⁷. Ten tweede beperkt een en ander impliciet de inhoud van het verschijnsel institutie. Als men, vrij gedacht, institutie opvat als enerzijds in toom gehouden eigenbelang en anderzijds als georganiseerd eigenbelang, de aspecten controle/sturing respectievelijk permissiviteit, dan gaat het in deze stroming feitelijk vooral om de eerste vorm. Nadruk op het controle aspect lijkt toch een beperkte invulling van 'volitional economics'. Beide zaken tezamen genomen staat hier een overgesocialiseerd maar niettemin geatomiseerd individu op het toneel dat weinig keuzemogelijkheden kent (vgl. Granovetter, 1985).

---

5. Ook met zijn instinctopvattingen komt Veblen er niet uit. Hij poneert weliswaar oorspronkelijke, moverende instincten maar geeft indirect, voor wat betreft het gedrag, bepalende kracht aan de (technologische) bestaansmogelijkheden. Dit blijkt uit de grote invloed die hij toedicht aan de fysieke technologie op het denken: "... men have learned to think in the terms in which the technological process act" (PSC 17).

Elders is de mens "... in an eminent sense an intelligent agent. By selective necessity he is endowed with a proclivity for purposeful action" (ECO 80; zie ook 11.3.). Gezien het voorgaande blijft dit een tweeslachtige positie. Misschien dat daarom Daugert deze visie vertaalt als: "In a word, we are "institutionalized" but we think and act as though we were not" (Daugert, 45).

6. De ambivalentie van de individuele handelingsmogelijkheden is, weliswaar met modificaties en 'switches' naar de ander onderscheiden denklijn, ook bij verscheidene andere auteurs terug te vinden (vgl. Gruchy, TRE 4 en 9; zie ook Kapp; Junker e.a.).

7. Als ik hier doorredeneer, dan zou ik zelfs kunnen stellen dat instituties au fond inhoud krijgen vanuit het onbewuste individuele handelen. Dat is zeker Commons' visie niet. Integendeel, hij lijkt eerder een collectief primaat voor ogen te hebben (zie verder).

Als voorschot op een later hoofdstuk neem ik hier over de betekenis van het individu een inhoudelijke positie in. Gedrag en structuur zie ik als onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld. Lange termijn kaders en tijdruimtelijke, situationele beperkingen bepalen economische keuzen. Men kan zich daarbij de vraag stellen of de keuzen door een geprogrammeerd cq geconditioneerd mens worden gemaakt dan wel door een welbewust en relatief vrij subject. Een dergelijke vraag is vooral voor de maatschappelijke waardering van het individu van belang, met allerlei morele implicaties, en theoretisch voor de afbakening en de analytische mogelijkheden van een studieobject. De vraag of besluiten uiteindelijk eigen, onafhankelijke keuzen zijn dan wel ingegeven door het complex van samenlevingsvormen en -normen, lijkt mij evenwel onoplosbaar en niet zo belangrijk.

Gezien historische illustraties van onvermogen op dit punt lijkt het niet fair de IE vooral te kritiseren op het te ver doorschieten richting conditionering of op een gebrek aan uitsluitel over het dilemma subject-object. Alhoewel ik de overgesocialiseerde 'homo institutionalis' evenzeer als de ondergesocialiseerde mens van de mainstream afwijs, gaat het mij hier primair om het gebrek aan eenduidigheid waarmee de opvattingen door de beide institutionele denktradities heenlopen. Daarnaast is er twijfel over de consistentie in verwoording door verschillende auteurs. Verder is vaak niet helder of de menselijke handelingsmogelijkheden een collectief dan wel een individueel karakter hebben. Individualistische en collectivistische noties lopen regelmatig door elkaar. Ten slotte kan nog relatief weinig ontwikkeling op dit punt van de overbrugging van individu en structuur binnen het institutionalisme worden geconstateerd (zie ook het volgende hoofdstuk). Wel kan men meer dan voorheen ideeën aantreffen die menselijke discretiemogelijkheden vooropstellen. Deze gaan echter meestal in de richting van een synthese van Veblen en Commons met hier en daar wat moderne accenten (vgl. Tool, TDE 52, 72; Rutherford, 1982 en 1989; Samuels, 1977 en 1989). Mede daardoor is de onderlinge verhouding tussen (economisch) subject en sociale organisatie nog te weinig uitgewerkt. Het individu blijft dan meestal een sterk gesocialiseerde entiteit (vgl. Tool, TDE 75).

11.4. De institutionele organisatie

Een verwant probleem is de discussie over de origine van sociale ordening en dus van institutionele vormen. Is er sprake van een zichtbare of een onzichtbare hand naar sociale organisatie, van 'intended or unintended social consequences'⁸?

Binnen de economische wetenschap zijn het na Smith vooral de 'Oostenrijkers' geweest die de toon over deze opvatting hebben gezet⁹. Zo maakt Menger een onderscheid tussen pragmatische en organische instituties. De eerste zijn producten van doelbewust menselijk ontwerp of van wettelijke maatregelen, de laatste niet. De belangrijkste instituties, de instituties die de economische welvaart het meest hebben gediend, zijn voor hem vooral van de organische soort. Deze zijn de onbewuste producten van de ontelbare handelingen van economische subjecten

---

8. Ten overvloede wellicht moet men onder de term sociale of institutionele organisatie niet alleen organisaties in de gebruikelijke algemene en bijzondere zin verstaan maar ook formele en informele regels, normen, wetgeving, gewoonten en gebruiken. Het omvat aldus zowel normatieve, regulerende als structurele elementen (vgl. van Voorden, 1975 en hoofdstuk veertien).

9. Smith's onzichtbare hand lijkt vooral een erfenis van de Schotse school uit de 18e eeuw. Vgl. Ferguson's opmerking "History is the result of human action, not of human design" (Elster, 1989a 89).

"pursuing individual interests" (Menger in Langlois, 1989 279; Seckler, 80). Vandaar dat men ze pas kan begrijpen en onderzoeken vanuit de wetmatigheden van individueel handelen¹⁰. Mengers' onderscheid leent zich goed voor de vraagstelling van deze paragraaf, de betekenis van institutioneel ontwerp door menselijk handelen¹¹. Dit thema zie ik als een belangrijk scheidingspunt tussen het materiële en het regulatieve institutionalisme. In de eerste stroming worden ontwerpmogelijkheden van maatschappelijke verbanden discutabel geacht. Bij de tweede positie voeren 'gecreëerde' maatschappelijke structuren juist de boventoon¹².

Binnen de MCI-stroming zijn ook nu de opvattingen vaak niet helder. Na het vorige punt zal het geen verbazing wekken dat bij Veblen instituties tot stand komen in een 'process of habituation' en grotendeels onbewuste en niet-reflexieve antwoorden zijn op externe omstandigheden (AO 101). Tegelijk echter zijn er binnen de culturele, geïnstitutionaliseerde context ook doelgerichte krachten werkzaam via 'idle curiosity' en het werkinstinct. Hier speelt het probleem van het verband tussen denken en handelen. Pas wanneer creatief denken wordt omgezet in technologie raakt het aan het denken en komen er normatieve criteria en instituties voor het handelen¹³. Institutionaliseren is hier ongestuurd, de rol van creativiteit feitelijk minimaal. Daarmee is er, enigszins zwabberend, contact met de lijn van Menger. De individuele component zit bij Veblen echter in de, 'universele', instinctieve drang van de mens tot begrijpen, kennisvermeerdering en schepping. Via de producten daarvan komt het tot denkgewoonten en handelingspatronen. Bij Menger's organische instituties is meer sprake van natuurlijke wetten van individueel handelen (vgl. Smith's 'propensity to truck and barter').

Binnen deze stroming stelt Ayres op Durkheimiaanse wijze de ontstaanskwestie minder omwonden: "Social patterns are not the logical consequences of individual acts; individuals, and all their actions, are the logical consequents of social patterns" (Ayres, 1951 49). A la Veblen zijn de instituties hier organisch van karakter, evolutionair geboren uit technologische en

---

10. Voor Menger is de vraag waarom deze tot stand zijn gekomen zonder een gemeenschappelijke wil daartoe een belangrijk onderwerp van sociaal-wetenschappelijke studie.

Het feit dat sommige instituties (geld, de markt) al eeuwen bestonden voordat ze werden ontdekt, maakt voor Seckler weerlegging van het pragmatisme, "the ultra-primitive idea that institutions are the deliberate creation of man", zelfs tot een verspilling van papier (Seckler, 80/81). Een dergelijke uitleg en definitie van pragmatisme is natuurlijk een particularisme van Seckler zelf. Meer nuance is, zoals we nog zullen zien, over institutionele oorsprong en ontwikkeling zeer wel mogelijk. Het heeft ook te maken met begripsinvulling.

11. Ik wijs er hierbij op dat een aantal samenhangende vragen nadrukkelijk wordt ontweken. Zo is de vraagstelling moeilijk te scheiden van gedachten over een impliciete basisrealiteit alsmede, ten tweede, over een eventueel harmonisch karakter daarvan. Dit voert volgens mij de metafysische speculatie alleen maar verder. Voorts speelt op de achtergrond ook het rationaliteitsvraagstuk mee. Ligt aan sociale instituties rationeel handelen ten grondslag (vgl. Popper in Seckler, 80). Een vierde punt dat op de vraag naar bewuste/onbewuste creatie van instituties betrokken is, is de kwestie van vooruitgang. Is er sprake van een selectie van sociaal en/of economisch efficiënte instituties? Slechts terzijde komen deze vragen hier en daar in dit deel aan de orde.

12. Vandaar uit worden enerzijds functionalistische zijwegen (MCI) en anderzijds actionistische, beleidsgeoriënteerde denkbeelden (RCI) begrijpelijk.

13. Zie ik het goed dan zou men het ook als volgt kunnen zeggen: men denkt iets uit, creëert het en vervolgens wordt het een externe kracht dat een eigen leven gaat leiden met grote gevolgen voor gedrag en sociale orde.

Volgens Seckler is dit weliswaar geen determinisme, want men weet niet bij voorbaat wat 'idle curiosity' zal voortbrengen, maar tegelijker-tijd wel een soort behaviorisme dat stelt dat op technologische stimuli "both behavior and habits of thought respond in a primary unconscious and unreflecting way" (Seckler, 61). Ik ben het niet met deze gedachte eens. Als er sprake is van een soort behaviorisme dan is volgens mij creativiteit uitgesloten. Dan is er gewoon sprake van determinisme.

wetenschappelijke imperatieven. Tool ziet veranderbare structuren binnen het kader van eeuwige (economische) functies. De invloed van de technologie en van de bestaande instituties zijn daarbij echter onmiskenbaar. Daarom zou ik zijn positie op dit punt, ondanks dat hij discrete menselijke mogelijkheden poneert, toch als materieel-collectivistisch willen kenschetsen¹⁴.

De andere hoofdlijn, het RCI, is grotendeels een pragmatische in Menger's terminologie. Instituties zijn gecreëerd in een collectief proces, gericht op het sorteren van die collectieve gedragspatronen die het best toegesneden zijn op veranderende politieke en economische condities. Voor Commons komt deze selectie tot stand door de werking van 'de menselijke wil' (IE 45)¹⁵. Er is geen sprake van een blinde ontwikkeling. In tegendeel het wijst op de bewuste creatie van instituties. En begrijp ik Commons correct dan gaat het met name om 'belangrijke' instituties. Er zijn voor Commons immers ook organische instituties namelijk gebruiken en gewoonten¹⁶. Deze hebben een belangrijke betekenis als normgevend kader voor pragmatische instituties.

Beoordeling

Geconcludeerd kan worden dat de materieel-collectivistische IE overwegend uitgaat van organische instituties en de regulatief-collectivistische van pragmatische instituties. Het beeld is echter binnen de afzonderlijke stromingen niet eenduidig, terwijl bij afzonderlijke werken vraagtekens over consistentie kunnen worden geplaatst. Als ik het criterium van ontwikkeling erbij betrek, kunnen de volgende opmerkingen worden gemaakt.

Zoals ook Langlois aangeeft, is de invloed van Ayres groot in het werk van de hedendaagse institutionalistische schrijvers. Dit blijkt uit de vele studies over zijn werk en de vele referenties daaraan. Dit kan wijzen op een nog ruime aanhang voor een op technologische processen gebaseerde organische, zo men wil behavioristische, institutie-opvatting. Ik zie echter een tanende invloed. In de plaats hiervan wint, op dit cruciale punt, de RCI-traditie aan betekenis. Zo spreekt Ramstad van 'man-made-institutions' (Ramstad, 1989 771). Voor Jensen en verscheidene anderen

---

14. Een verwarrende, zoniet inconsistente indruk, biedt Mitchell die overigens moeilijk binnen een van de twee stromingen is te plaatsen. Voor hem zijn instituties in eerste aanleg de onbedoelde, meestal rationele uitkomsten van de grillige, subjectieve handelingen van individuen. Individuen leren hun grilligheid langzaam maar zeker in te ruilen voor meer rationaliteit door de gewoontevormende economische praktijk, "... the habits of behavior slowly evolved by society and painfully learned by himself" (BAS 170).

In een voetnoot voegt Mitchell hieraan toe dat er echter ook niet-rationele gewoontehandelingen en instituties bestaan. Maar hoe vaker handelingen worden herhaald en aan leerprocessen worden onderworpen, hoe beter ze georganiseerd worden. De succesvolle routine van vandaag is, aldus Mitchell, de triomf van de creatieve intelligentie van gisteren, primair belichaamd in sociale instituties. Deze opmerkingen lijken moeilijk met elkaar te sporen. Immers nu blijken rationele gedragsvormen toch niet uit de lucht te vallen maar eerder bewuste scheppingen te zijn. Bovendien wat zijn irrationele instituties en hoe ontstaan deze? Toch zou met wat goede wil Mitchell's opvattingen als een historische ontwikkelingsgang van mens en institutie kunnen worden gezien.

15. Zo schiet, aldus Commons, collectief handelen in de economische sfeer abstracte eigendomsvormen die in ongestuurde natuurlijke processen niet mogelijk waren geweest (LFC 377).

16. Langlois (1989 287) verwijt Commons dat hij nooit een onderscheid à la Menger heeft willen maken in pragmatische versus organische instituties. "And to misread a complex organic institution as pragmatic is effectively to engage in an undesirable sort of holism".

Dit is alleen juist wat betreft de terminologie. Commons ziet wel degelijk ongeorganiseerde instituties in de samenleving werkzaam ('custom'). Zie bijvoorbeeld IE 80 ev.. Het gaat er hier mijns inziens veeleer om dat Commons, in tegenstelling tot Menger, de belangrijkste instituties als georganiseerd zag en deze vooral tot zijn studieterrein rekende. Dit onderscheid ziet Langlois over het hoofd.

vallen instituties voor een groot deel binnen het domein van de menselijke sturingsmogelijkheden (Jensen, 1987; vgl. ook Tool, TDE). Bij alle voorbehoud voor het bestaan van verschillende accenten, lijkt een meer modern standpunt op te komen dat zowel organische als pragmatische instituties vanuit het economisch handelen mogelijk acht. Daarbij hoort dat wegens gebrek aan documentatie over de origines van oude instituties wetenschappelijk vaak niet veel te zeggen valt (Neale, 1987: 1194). Wel kan men in veel gevallen veranderingen in instituties opmerken en ontwikkelingen daarvan aangeven.

In de grond moet men volgens mij het thema van deze paragraaf inhoudelijk zo opvatten: het gaat er niet om of bestaande instituties zijn gesticht dan wel uit de nevel- en kruitdampen van het verleden welhaast natuurnoodzakelijk te voorschijn zijn gekomen maar meer om de vraag hoe het met hun ontwikkeling en de eventuele komst van nieuwe vormen is gesteld, tegen de achtergrond van het bestaande patroon. Dat lijkt mij een kernpunt van institutionele studie¹⁷.

11.5. Methodologisch collectivisme

Er is in het voorgaande vaak gesproken over 'de mens'. De begripsmatige inhoud hiervan is vaak ambivalent. Immers de term kan zowel naar een collectivistische als naar een individualistische inhoud verwijzen. Voor studie is de specifieke aard van het studieobject uiteraard van groot belang. Het is een thema dat aansluit op de vraagstellingen rond mens en sociale organisatie uit de vorige paragrafen.

In deze paragraaf stel ik een kritisch aspect van het methodologisch collectivisme of holisme aan de orde. Om daartoe te komen worden eerst de centrale lijnen van de methodologische tegenstelling tussen het individualisme en collectivisme uiteengezet¹⁸. Dit gebeurt door bij de wetenschapsfilosofen te rade te gaan, met name bij Agassi en Elster.

---

17. Hieraan wil ik nog een nuance toevoegen. Ook de mate en het gewicht van gestuurde dan wel niet-beoogde reguleringsmechanismen kan een punt van discussie of van specifieke interpretatie zijn. Zo is bijvoorbeeld voor Langlois de betekenis van de ongestuurde mechanismen belangrijker dan de andere. Het bestaan van een pragmatische institutie als bijvoorbeeld een software bedrijf, kan worden verklaard uit de intenties van de oprichters ervan. Maar zelfs hier incorporeert het bedrijf vele andere sociale instituties van organische aard zoals het prijssysteem waarbinnen het functioneert. Belangrijker nog, het bedrijf kan functioneren op een wijze die anders is dan de oprichters voor ogen hadden. "Indeed, it has been the trend in modern scholarship to open up the 'black box' of such seemingly pragmatic institutions as firms, legislatures, or federal agencies and to see inside a pattern of individual motivation and partial knowledge implying surprising outcomes". Voor Langlois is het pragmatische model van instituties het meer enge en primitieve, een waartegenover we volgens hem meer wantrouwend moeten staan (Langlois, 287/288).

Dit is een visie die, al is hij waarschijnlijk onder economen van diverse richtingen tamelijk gemeengoed, in mijn ogen toch wel curieus is te noemen zowel door de ingebakken progressiviteit van onbedoelde processen als tegen de achtergrond van diverse actuele economisch-politieke ontwikkelingen. De versnelde integratieontwikkeling in de Europese Gemeenschap, de huidige afbraak in Oost-Europa van oude structuren en de opzet van nieuwe, alsmede bijvoorbeeld recente ontwikkelingen in de sfeer van de genetische manipulatie lijken mij juist op constructievrijheden te duiden. Ik kom hierop nog terug in hoofdstuk veertien.

18. Het onderscheid is verwant aan de tweedeling die Zijdeveld maakt in de wijze waarop sociale verschijnselen worden benaderd: katascopisch, de institutionele structuur wordt als maat genomen voor individueel handelen, of anascopisch, dat opbouwt vanuit dit laatste handelen (Zijdeveld, 14 ev.).

Het gaat volgens Agassi bij de controverse methodologisch individualisme versus methodologisch collectivisme in eerste aanleg om drie zienswijzen. Voor het collectivisme geldt dat gehelen¹⁹:

- a) meer zijn dan de som van de delen,
- b) individuele doelstellingen raken en
- c) individueel gedrag beïnvloeden en beperken (Agassi, 1960 244)²⁰.

Op zich is deze trits volgens Agassi echter niet voldoende voor een vaststelling van onverenigbaarheid met het methodologisch individualisme. Daarvoor is volgens hem nog een vierde propositie nodig namelijk: (d) "If 'wholes' exist *then* they have distinct aims and interests of their own" (Idem 245). In essentie komt de redenering erop neer dat de uitgangspunten van beide richtingen niet te verenigen zijn als aan gehelen 'purposiveness' wordt toegekend, los van individuen. In analoge zin maakt Agassi een onderscheid tussen psychologisme en 'institutionalisme'. Bij deze twee begrippen gaat het hem om de klassieke vraag welke entiteit als primair moet gelden. Het psychologisme stelt in zijn pure vorm dat alleen individuen bestaan en belangen hebben, terwijl het door Agassi opgevoerde institutionalisme daarentegen een collectief primaat vooropstelt. "Either society is primary, or the individual is primary, but not both" (Agassi, 1975 149).

Agassi brengt de twee distincties in een matrix bij elkaar en bespreekt de resulterende varianten²¹. Daaruit komen twee centrale conclusies. Ten eerste de verwerping van de primaatskwestie en de 'oplossing' daarvoor in de notie "the unintended social consequences of individual actions" (Idem 153). Zo kan, aldus Agassi, vanuit een bepaalde institutionele context individueel handelen bijvoorbeeld op vakbondsorganisatie zijn gericht²². Dit handelen kan weer tot andere acties leiden zoals van werkgevers en de overheid. Ten tweede de vaststelling dat instituties en andere sociale gehelen alleen eigen oogmerken en belangen kunnen hebben als mensen die als zodanig toekennen.

---

19. Gehelen omvatten bij Agassi feitelijk organisaties, van de integrale sociale organisatie tot de kleinste sociale entiteiten. Hieronder vallen bij hem ook 'instituties' omdat ze als collectiviteiten worden gezien. Zo ook Elster als hij schrijft: "... that institutions are made up of individuals ..." (Elster, 1989a 154). Zoals ik later nog zal aangeven, vindt ik dit geen zuivere begripsaanduiding.

20. Agassi stelt ook drie proposities op als kern van het methodologisch individualisme. Deze zijn contrair aan de hier genoemde.

Men kan ook de verwevenheid van factoren of interdependentie (holisme) respectievelijk monocausaliteit of reductie (individualisme) naar voren brengen. Sommige institutionalisten als bijvoorbeeld Kapp (1976 79) hebben het vooral hierover als ze de methodologische posities van de neoklassieken bekritiseren. De onderscheiding is echter in mijn visie te zien als de methodische pendant van de tegenstelling. Het gaat dan ook vaak om het contrast tussen procesachtige opvattingen en de mechanistische (evenwichts)benadering van de neoklassieken.

21. De tweedelingen voeren Agassi tot het volgende schema:

	Individualism	Holism
Psychologism	I	III
Institutionalism	IV	II?

Optie I, het individualistisch psychologisme, werd ontwikkeld door de traditionele 18e eeuwse klassieke economen, sociologen en psychologen. De tweede optie kan men, aldus Agassi, vinden in de romantische 19e eeuwse traditie en haar 'offshoots', vooral het Marxisme en het functionalisme. Psychologisch holisme komt weinig voor. Alleen Plato's verdeling van de staat in drie klassen parallel aan een onderscheiding van de geest in drie sferen en Jung's theorie van het collectieve onderbewustzijn, zijn daarvan voorbeelden. Ten slotte ziet Agassi optie IV, het institutioneel individualisme, als een begaanbare tussenweg als de proposities worden aangepast.

22. Agassi spreekt hier overigens van "some group of workers".

Met name op dit laatste punt, dat het onverenigbaarheidsaspect aangeeft met het methodologisch individualisme, wil ik de institutionele economie bekijken. Alvorens dit te doen geef ik enkele kanttekeningen bij Agassi's bevindingen die voor het verdere werk van belang zijn.

Agassi's verklaring tot non-probleem van de primaatskwestie en de vervanging ervan door de notie van 'onbedoelde gevolgen' lijkt mij, zoals eerder gesteld, voorzover het om origines gaat van bestaande instituties een juiste exit uit kip of ei-discussies. Agassi's redactie vind ik echter te generaliserend. Er kan immers, ten eerste, doelgericht en doelbewust naar de vorming van instituties worden gestreefd. In de tweede plaats kunnen instituties tot bepaald gedrag aanleiding geven waardoor er een circulariteit tussen handelen en structuur optreedt. De relatie is dan niet eenzijdig²³.

Bij het andere punt van Agassi, de afwijzing van aparte collectivistische 'purposefulness' en belangen, heb ik de indruk dat hier een triviaal probleem teveel gewicht krijgt. Instituties (organisaties) kunnen natuurlijk niet denken of fysiek handelen. Individuen 'handelen', maar het gaat erom dat organisaties een eigen operationele logica kennen met gevolgen voor het individuele handelen. Er kan hier vaak sprake zijn van ongelukkig taalgebruik. Wanneer echter een collectivistisch standpunt doorschiet naar de opvatting "... that groups combine and organize individuals into a new entity, a super-individual, from participation in which the individual gets his sole reality" (Jarvie, 156), dan krijgt Agassi's bezwaar in mijn visie een meer reële grond. Er is dan sprake van een soort puur of ontologisch holisme. Dit soort holisme lijkt mij onhoudbaar. In de rest van deze paragraaf zal ik nu met name bezien hoe de institutionele economie op dit punt scoort.

Beoordeling

Binnen het geheel van de hier onderzochte groep institutionalisten is de methodologische collectivistische visie overduidelijk. Verschillen tussen het materieel-collectivisme en het regulatief-collectivisme in deze context zie ik, nogmaals, vooral in de veranderbaarheid van structuren. Binnen de MCI, bij Veblen tamelijk impliciet, worden gehelen geacht meerwaarde te bezitten boven individuele aggregatie²⁴. Het handelen is voorbehouden aan individuen waarvan doelstellingen en wensen materieel en sociaal zijn geconditioneerd. In de RCI-stroming krijgen individuele handelingen betekenis door de sociale verbanden die de 'working rules' opstellen. Er wordt expliciet op de bijzondere verhouding van deel en geheel ingegaan en de 'Eigengesetzlichkeit' van instituties benadrukt.

Er is in mijn ogen echter grosso modo geen sprake van ontologisch of intentioneel collectivisme, zeker niet in 'expliciete' zin. Soms lijkt echter de suggestie hiervan wel aanwezig zoals bijvoorbeeld binnen het MCI bij Ayres (en bij Gruchy) als hij het heeft over een betekenisstroom van hoger naar lager. Ayres ziet een sterk geconditioneerd individu, geremd door institutionele maar vooral voortgedreven door technologische krachten. Tegelijk ziet hij vooruitgang; blijkbaar een identificatie met technologische vooruitgang. Echter, als deze vooruitgang geen richting kan krijgen vanuit individuele motivaties, lijkt met Langlois te moeten worden geconcludeerd dat doelgerichtheid slechts op het niveau van de sociale gehelen is te situeren (vgl. Langlois, 1989

---

23. Feitelijk vloeit dit ook voort uit Agassi's eigen proposities.

De wederzijdse relatie is overigens bepaald ook geen sterk punt van de institutionalisten.

24. Omdat bij Veblen institutie vooral als denkpatroon wordt ingevuld, lijken 'gehelen' de inhoud te hebben van Agassi's institutie, organisatie dus van mensen. Nogmaals, Veblen is vaak weinig eenduidig in zijn begrippen.

290). Er kan natuurlijk ook sprake zijn van blinde vooruitgang. Door Ayres' omarming van zowel Dewey's creatieve mens als Veblen's technologisch imperatief lijkt dit echter moeilijk uit te maken. Toch zie ik, zoals eerder gezegd, de blinde optie bij Ayres als het meest plausibel.

Vaak spelen onzorgvuldigheid of onduidelijkheid van terminologie een rol. Nadere studie blijkt soms een suggestie van collectieve intentionaliteit weer weg te kunnen nemen. Wel blijft dan echter twijfel aan consistentie over. In de RCI spreekt Commons vaak over een collectieve wil, een selectief mechanisme van instituties. Ik zie echter, anders dan Seckler en Langlois, niet in dat daarbij per se aan intentionaliteit van collectiviteiten moet worden gedacht. Er is mijns inziens eerder sprake van een inherente kwaliteit van collectief handelen. Immers Commons stelt: "This so-called 'will' is none other than the working rules of the concern operating through the actions and transactions of those who observe the rules" (LFC 147). Al is aan dit handelen regelmatig de term collectieve wil of collectief-voluntarisme verbonden, het lijkt me vanuit de gegeven omschrijving en uit Commons' behandeling ervan geen intentioneel of ontologisch collectivisme.

Twijfel besluip mij echter weer als Commons de gang naar een 'reasonable society' beschrijft als een soort artificiële selectie van institutionele autoriteiten. Zo ziet hij (economische) instituties in de juridische sfeer als doelbewust geselecteerd naar boven komen. Maar dan is een aanname van een bewustzijn vooraf van redelijke, van goede waarden haast onontkoombaar. Dit lijkt mij echter een te magische collectieve hand²⁵. Elders staan deze ontwerpende collectiviteiten dan weer naast individualistische elementen in de betekenis die door hem aan 'leiders' in maatschappelijke (onderhandelings)processen wordt toebedacht (IE 749 ev.; ECA; vgl. ook Ramstad, 769). Instituties kunnen bovendien door dergelijke individuen worden veranderd. Met dit alles lijkt Commons' denken op dit punt niet bijzonder helder te zijn.

Tot besluit kan worden geconcludeerd dat ook dit thema bijdraagt aan het gebrek aan gemeenschappelijkheid en eenduidigheid in institutionalistisch denken. Wat betreft ontwikkeling is er, ten eerste, het probleem dat men zich in het algemeen weinig op de hoogte heeft gesteld van de fundamentele discussies en daarmee van de argumenten pro en contra het collectivisme vanuit de filosofie en de sociale wetenschappen²⁶. Ten tweede, waar een term als holisme, organicisme of collectivisme algemeen als grondkenmerk van institutionalistisch denken wordt beschouwd (Petr, 1984; Gruchy, MET, CET; Miller, 1978; Adams, 1980 etc.), blijkt deze echter meestal geen doordachte karakterisering te zijn en de inhoud nogal uiteen te lopen²⁷. Ook wordt vaak gehamerd op de onverenigbaarheid van de twee methodologische posities, individualisme en collectivisme, waar dat, zoals aangegeven, niet het geval hoeft te zijn.

11.6. Enkele conclusies

---

25. Wellicht kan ter verontschuldiging van Commons worden opgevoerd dat juist in het juridische denken het geven van (rechts)persoonlijkheid aan bovenindividuele eenheden is opgekomen. En, nogmaals, ik ben er niet zeker van dat Commons ook feitelijk intentionaliteit aan collectiviteiten wilde toekennen en zijn woordgebruik thans betekenissen heeft die het voor hem niet bezat. In dit opzicht mis ik de stelligheid van Seckler in deze (Seckler, 129/130). Het moet bovendien worden gezegd dat Commons in het meer economische (en filosofische) IE (1934) andere tonen aanslaat dan in zijn juridisch-economisch-historische LFC (1924).

26. Zoals te vinden bij onder meer Popper, Agassi, Watkins, Elster, Parsons, Merton, Homans, Gehlen, Albert, Zijderveld, Giddens en anderen.

27. Tool noteert voor zijn benadering slechts een verwijzing naar Gruchy: "The approach will be inclusive or 'holistic' in quest of greater relevance" (Tool, TDE 72). Hier is het afgeleide methodische punt van verwevenheid aan de orde.

In de aannamen rond economisch subject en sociale organisatie, rond handelen en structuren, ligt een aantal markante verschillen tussen de standaard economie en de institutionele economie. Maar ook binnen deze laatste tak van denken is op de genoemde punten een demarcatie naar stromingen te trekken, die door de strakke focus op de individualistische stroming uit het oog wordt verloren. Er is aldus een gebrek aan integrale coherentie binnen de institutionele economie. Men zou met wat goede wil van twee paradigma's kunnen spreken. Daarnaast bestaan er de nodige onduidelijkheden in vertrekpunten binnen de twee onderscheiden stromingen en binnen afzonderlijke theorieën en is er lange tijd relatief weinig ontwikkeling geweest naar vermindering hiervan. Ook kennis vanuit andere terreinen van wetenschap en filosofie lijkt maar beperkt door het institutionalistisch denken te zijn geabsorbeerd.

Momenteel is er echter wel een zekere ontwikkeling naar grotere zorgvuldigheid in begripsinhoud en -gebruik en naar verwerking van andere opvattingen bespeurbaar²⁸. Er lijkt meer te worden gewaakt voor te doorgeschoten posities op het vlak van determinisme, pragmatisme en collectivisme. Individualistische elementen lijken meer als relevante gedragselementen naast institutionele te worden erkend. Samuels formuleert dit als volgt "There are both methodological individualist and methodological collectivist elements in the economy; and both are useful and fecund approaches to the study of what is going on" (Samuels, 1990 84). Echt uitgewerkt in institutionele programmatuur zijn deze uitgangspunten echter nog niet. In het volgende hoofdstuk kom ik op deze materie nog terug.

---

28. Dit komt met name door Rutherford, Ramstad, Samuels en enkele anderen van 'buiten' zoals Langlois, Hodgson en Vanberg. Vergelijk ook hoofdstuk dertien.

Kritische thema's van de institutionele economie II

Specifieke theoretische opvattingen en concepten

12.1. Inleiding

Na de wijsheid van de methodologische ideeën over mens en samenleving kom ik nu bij de smallere, meer specifieke wetenschappelijke aannamen en concepten van de institutionele economie. Er wordt plaats ingeruimd voor het bekende vraagstuk rond rationaliteit en eigenbelang van individueel-economisch gedrag (12.2.), voor waarden (12.3.), voor conceptuele constructies (12.4.) en voor de technologie-institutie dialectiek (12.5.). Daarmee is geen uitputting van mogelijke kritische thema's gegeven maar wel enkele centrale probleemvelden van het hier behandelde denken. Het volgende hoofdstuk gaat in op de tamelijk problematische omzetting van institutioneel-economische theorie in werkbare methoden van onderzoek. Het lijkt niet te voorkomen dat ook in dit hoofdstuk bepaalde elementen daarvan al een zekere belichting krijgen.

12.2. Individueel-economisch gedragsfactoren

Er is altijd veel verzet in institutionalistische kring geweest tegen het economische gedragsconcept van de standaard economie. Dit concept is individualistisch van karakter. Economische rationaliteit is hier de koppeling van doelgericht (rationeel) gedrag aan het motief van eigenbelang (vgl. Elster, 1989a 22-28)¹. Voor de IE is dit een te beperkte instrumentele optie. Het houdt geen rekening met normen en met sociale belangen die vaak in een veel complexer doel-middel netwerk hun realisatie vinden. Er kan sprake zijn van andere motieven en gerichtheden dan eigenbelang of het maximaliseren van persoonlijk gewin. Meerdere motieven kunnen tegelijkertijd spelen. Individueel economisch gedrag is hier sociaal geconditioneerd gedrag dat weliswaar sterke individualistische kenmerken kan dragen, maar geen natuurlijke disposities inhoudt. Het individuele economisch handelen is in institutionalistische zin dus tamelijk onbepaald. Het laat diverse invullingen toe². Omdat er hiervoor al aandacht aan het individu en zijn handelen is besteed, volgen hier nog slechts enkele aanvullende opmerkingen.

Een eerste opmerking betreft de betekenis van eigenbelang. In het regulatieve institutionalisme zie ik het nastreven van het eigenbelang als een grondtrek die voortdurend de kop opsteekt en behalve moet worden ingesnoerd ook zoveel mogelijk door internalisatie van andere, sociale motivaties moet worden vervangen. In het MCI lijkt het nastreven van eigenbelang eerder een cultureel ingeslepen trek die in het wild niet voorkomt. Deze ontstaat geleidelijk en wordt pas goed zichtbaar als (gevestigde) institutionele krachten weerstand bieden tegen de

---

1. Het lijkt mij voor de hand te liggen rationeel gedrag niet uitsluitend te koppelen aan doelgerichtheid maar tevens aan doelbewustheid. De doel-middel bepalingen vragen om beargumenteerde afwegingen. In dat opzicht kunnen motivaties niet absoluut vastliggen. Bovendien negeert het de invloeden van leerprocessen. Ik kom hierop in de tekst nog terug (zie ook de volgende noten en hoofdstuk veertien).

2. Er is wel een waarderend standpunt ter zake bij de hier behandelde institutionalisten te vinden. Hierover gaat de volgende paragraaf.

gemeenschapsvriendelijke technologische ontwikkeling (zie ook 12.5.).

Een tweede aantekening is dat, gezien ook de opmerkingen in het vorige hoofdstuk, een doelgericht en doelbewust kiezend individu in beide stromingen in feite wordt weggedefinieerd in onpersoonlijke handelingspatronen. Hij verdwijnt in feite achter een collectieve horizon³. Dit maakt een intentioneel, creatief en rationeel argumenterend en handelend individu, waaraan ook in de IE wordt gerefereerd, zeer problematisch⁴. Daardoor verdwijnt ook een zingevende wederzijdse relatie tussen individu en institutie uit beeld.

12.3. Waarden en waardevorming

In de loop der tijd zijn de waardenopvattingen van institutionalistische auteurs steeds meer expliciet en concreet geworden. Daarbij wordt, meestal in tegenstelling tot de neoklassieke economen, ingegaan tegen het positivistische predicament dat zijn en behoren van elkaar gescheiden 'behoren' te zijn. Zij stellen daar 'value impregnation' als onvermijdelijk tegenover. Nu is het zeker zo dat ook de standardeconomen impliciet vaak wel een ultieme waardengrondslag van wetenschappelijk werk accepteren. Echter de institutionalisten gaan veel verder en geven vaak expliciet aan in welke richting de waardenbetrokkenheid moet gaan. Dit komt weer tot uitdrukking in hun opvattingen over economische waarde. De inrichting van deze paragraaf valt in drie delen uiteen. Eerst komt het vraagstuk van normativiteit aan de orde. Vervolgens komt de vraag naar de aard van deze normativiteit, waarden dus waaronder de economische, aan bod. Ten slotte geef ik enkele kanttekeningen, inhoudelijk en op grond van de gegeven criteria.

Normativiteit van wetenschappelijk werk

In beide institutionalistische stromingen overweegt de opvatting dat de wetenschap in dienst staat van bepaalde maatschappelijke waarden en problemen. De economie is een 'science of value' en 'instrumental valuation' is een belangrijke taak van wetenschappelijk werk. Daarbij vervult het twee functies namelijk als analyse-instrument en als normatief kompas. Bij de eerste gaat het om een presentatie van een classificatie van verschijnselen enerzijds en een raamwerk anderzijds. Als kompas geeft het waarderings in termen van goed of slecht aan waarop keuzen kunnen worden

---

3. Hieraan zit een analogie vast met de standardeconomie. In deze laatste stroming wordt, zoals gezegd, uitgegaan van een rationele handelwijze die uitsluitend gericht is op persoonlijk gemotiveerde wensen en voorkeuren. Dit kan, doorgeredeneerd, een tamelijk deterministisch en behavioristisch beeld opleveren. Er is immers handelingstheoretisch een dwang in de zin dat alleen het eigenbelang kan (moet) worden nagestreefd. Men kan geen andere wensen of doelstellingen hebben. Doelgericht gedrag zonder bewuste doelbepaling lijkt mij tamelijk animaal. Dit is wat Hodgson een 'rationalistisch dilemma' noemt (Hodgson, 1988a 115). Als alle actie 'standaardeconomisch' gezien rationeel is, vervliegt de inhoud van het concept.

Volgens mij kunnen de institutionalisten een vergelijkbaar verwijt worden gemaakt. Ook zij elimineren in feite het bewuste individuele handelen. Alle individuele gedrag lijkt geprecodeerd, ingegeven door sociale normen en regels. Bij hen zou men kunnen spreken van een 'culturalistisch' dilemma, de mens als kuddedier.

4. Met name met het oog op de standaardopvatting is de discussie over de 'economische natuur' de laatste jaren nogal opgelaaid. Steeds vaker wordt niet alleen de rationaliteitshypothese als zodanig aangevallen maar ook de mogelijkheden het daaraan verbonden gedrag te realiseren. Zie hierover uitgebreid Hodgson, 1988a. De vele institutionele beperkingen waaraan het individuele economische gedrag onderhevig is, en tot 'uncertainty' leidt, krijgt hier nog aanvulling door factoren rond informatie, communicatie en cerebraliteit. Een institutionele economie die individuele keuzeprocessen theoretisch wil opnemen, zal ook dergelijke zaken moeten incalculeren.

gebaseerd (vgl. Bush, 1987 1101 ev.)⁵. Voor Commons zijn economie, ethiek en recht zodanig historisch met elkaar verweven dat aan een gerichtheid op waarden niet valt te ontkomen. Als een niet onbelangrijk verschil tussen beide stromingen zie ik de opvatting van bepaalde auteurs van de materiële collectivistische groep dat wetenschap zelfs moet worden gebruikt om waarden vast te stellen (Ayres; Tool; zie hierna). Een dergelijk technocratische lijkt mij binnen de RCI niet aanwezig.

Eerder is al een (coherentie) probleem op dit punt signaleerd. Veblen neemt in zijn wetenschapsopvatting anders dan de meeste MCI-ers een positivistisch standpunt in en keurt normativiteit in de wetenschap streng af. Deze 'onderstroom' is ook terug te vinden bij onder andere Wolfe en Morse⁶. Hieraan kan ook nu worden toegevoegd dat Veblen's meer inhoudelijke analyses wel degelijk (impliciete) waarden blijken te herbergen. Behalve dat zijn bloemrijke terminologie van bijzondere interpretaties getuigt, onderscheidt hij in feite tussen goede en slechte waarden, die het 'levensproces' dienen respectievelijk bedreigen. Deze onderscheiding vormt een doorlopend evaluatief instrument voor Veblen van economische verschijnselen. Dit gegeven maakt het feitelijk ook voor Veblen onontkoombaar, hoezeer ook impliciet, dat een 'objectieve' wetenschap zich ten doel moet stellen 'goede' waarden te dienen.

Technologische en sociale waarden

De onderscheiden stromingen scoren duidelijk verschillend op de vraag naar de waarden waarop de genoemde normativiteit zich moet richten. Wel is er bij beide een algemene probleemoriëntatie op sociale of publieke of gemeenschapswaarden als een soort cement van het economische systeem, doch de inhoud ervan loopt uiteen.

Het materiële collectivisme legt nadruk op zogenaamde technologische waarden. Deze staan in het teken van een verbetering van de menselijke bestaansvoorwaarden. Techniek en wetenschap dienen deze zaak, behóren dat te doen⁷. Zoals hiervoor aangegeven, gaat Ayres nog verder als hij stelt dat wetenschap zelfs waarden kan vaststellen. Op deze lijn zitten ook naoorlogse institutionaristen. Bijvoorbeeld Petr die economische waardebeoordeling in essentie als niet veel anders ziet dan bijvoorbeeld de keuze van de werkmans van het meest geschikte instrument en stelt dat " ... values can be established in an objective manner provided the requisite scientific knowledge is available" (Petr in Tool, 1984 4/5).

De regulatief-collectivistische denklijn is op dit punt meer relativistisch. Er is ook een andere worteling van waarden. Sociale waarden, waaraan de individualistische hun geldigheid ontleent, worden gevormd door uitwisseling van redelijke 'trade offs' tussen groepen, ondersteund, gestimuleerd en eventueel gesanctioneerd door overkoepelende instanties. Er is sprake van maatschappelijke selectieprocessen waarbij het criterium 'redelijkheid' van groot belang is.

In een vergelijking zien we dan ook een sterk contrast tussen de 'reasonable society' van Commons (IE) en die van Ayres (TRS). Bij Commons is deze samenleving het resultaat van

---

5. 'Instrumentele efficiëntie' is daarom ook volgens Ramstad geassocieerd met wat behoort te zijn (Ramstad, 766).

6. Morse verwoordt een Weberiaanse optie: "Objectivity resides in procedures, neutrality (or its absence) in results" en vervolgens "If, in addition, value judgements are embodied in concepts and premises, objectivity requires that this be made explicit" (Morse, IX/X).

7. Voor Ayres komen technologische waarden voort uit en stimuleren tegelijk het technologisch continuüm. Wetenschap en technologie hangen voor hem sterk met elkaar samen en sluiten elkaar in. Hierover stelt hij ook: "Science is the knowing aspect of technology, and technology is the doing aspect of science" (TRS 257).

moeizaam maatschappelijk overleg en juridische interventies. De 'reasonable society' van Ayres is een product van technologisch/wetenschappelijke ontwikkeling. Zijn goede en slechte waarden komen bij Commons niet terug en de technologische ontwikkeling, hoe belangrijk ook voor de menselijke bestaansmogelijkheden, is voor deze laatste geen primaire bron van waarde. Bij Ayres staat een waarde als vrijheid vooral voor een efficiënt gebleken cultuurproduct, bij Commons voor "a social achievement" (ECA 15).

Beoordeling

In beide stromingen bestaat een sterke, eenzijdige nadruk op collectivistische waardevorming. Ten aanzien van de menselijke ontwikkelingsgang zijn waardecriteria uitsluitend geënt op de gemeenschap(sontwikkeling). Dit is een beperkte blik terwijl het ook ongerijmd mag heten dat vaak de grote menselijke prestaties door individualistisch handelen worden erkend maar dit handelen zelf tamelijk negatief wordt gewaardeerd tegen de achtergrond van het grote levensproces.

Een ander kritisch punt is het absolute karakter van de (collectieve) technologische waarden binnen de MCI-stroming. In dit opzicht schiet Ayres in mijn ogen helemaal door. Uiteindelijk maken voor hem wetenschap en technologie uit wat goed is voor mens en samenleving, voor de verbetering van het menselijk bestaan⁸. Grote waarden als vrijheid, democratie, gelijkheid, zekerheid, overvloed en kwaliteit ('excellence') zijn uiteindelijk voor Ayres niets zonder de relatie met de technologische ontwikkeling.

In deze instrumentele visie lijken mij genoemde waarden te worden ontdaan van hun politiek-culturele en sociaal-historische context. Bovendien is er de twijfelachtige suggestie dat handelings-effect of succes een maatstaf voor 'waarheid' inhoudt. Voorts worden hier waarden als het ware geobjectiveerd, feiten worden waarden en omgekeerd, een positie die men minder extreem ook bij diverse andere figuren uit de MCI-stroming kan aantreffen (vgl. Gruchy, 1987)⁹. Voor wetenschappelijk werk lijkt mij dit zeer lastig. Het gevaar bestaat dan dat wetenschap tot een particularisme wordt waarbij waarden/feiten alleen aan de onderzoeker bekend zijn en discussies wel erg moeilijk worden. De wetenschap kan waarden ter discussie stellen, kennis erover vergaren om het inzicht te vergroten, bepaalde zaken eventueel recht te zetten en implicaties aan de orde te stellen maar ze kan echter geen uitspraak doen over goede of slechte waarden of stellen dat rationele individuen dezelfde waarden zullen koesteren.

Meer recent krijgt in deze stroming de specifieke waardevormende betekenis van sociale processen meer aandacht (vgl. Tool, TDE; Hayden, 1983). De klemtoon wordt hier verlegd maar er blijven enkele overeenkomsten met Ayres' visie bestaan. Zo blijkt bij Tool, ondanks de schijn van het tegendeel, ook een soort technologische ruggegraat van de economische samenleving te bestaan (TDE 73). Het omgedoopt Vebleniaans raster van ceremonialiteit (instituties) en instrumentaliteit (technologie) versterkt bovendien het idee dat sociale processen feitelijk gesubordineerd zijn aan de grote technologische stuwung van de mensheid.

---

8. Een verbetering die voor hem ook daadwerkelijk optreedt. Veblen's determinisme wordt bij Ayres tot een sciëntisme, waarbij tevens het overwegende pessimisme van de eerste, vanwege de vele historische bewijzen van institutioneel conservatisme, bij de laatste overgaat in een optimisme op grond van een geloof in wetenschap en techniek.

9. Het houdt verband met zijn idee van een technologisch continuüm waarbij het doel van gisteren het middel van vandaag kan zijn. Doel en middelen lopen voor Ayres zodanig in elkaar over dat bijvoorbeeld democratie zowel een product van de technologische ontwikkeling is als een middel om deze te bevorderen. Hij stelt zelfs dat als democratie geen effectief middel blijkt te zijn, het een 'sad mistake' is (TRS 8/9).

Er lijkt nog maar weinig ontwikkeling bespeurbaar naar een doorbreking van de nadruk op collectivistische waardevorming en, waar vooral het technologisch/institutioneel ontwikkelingssjabloon aan de orde is, van de (impliciete) absolutistische waardenschaal. Men kan zich afvragen waarom economische waardevorming niet als een continu, interactief proces kan worden gezien waarbij individuele en sociale waarderingen, zonder benoemingen in termen van goed en kwaad, tezamen tot uitkomsten leiden. Er zijn voortdurend velerlei processen gaande op verschillende niveaus en binnen uiteenlopende verbanden die syntheses opleveren van sociale (collectieve) en van individueel verankerde voorkeuren en noodzaken. Behalve via het marktverschijnsel, waarbij in sterke mate individualistische afwegingen een rol spelen, zijn er producties en verdelingen waarbij sociale criteria als draagkracht, behoeften, milieubehoud en rechtvaardigheid van grote betekenis zijn. Overal in het economisch veld zijn de beide soorten waarden in gevarieerde vorm van belang en zorgen voor spanningsvolle afwegingen. Van belang is dus de zelfstandig waardevormende betekenis van het economisch subject niet alleen te erkennen maar ook theoretisch mee te nemen.

Het gaat hier in essentie om een onderdeel van het formele object. Men kan in de IE natuurlijk kiezen voor een collectivistische optiek maar dan moeten de beperkingen worden erkend. Daarenboven zou juist de vaak veronderstelde open attitude van de institutionalisten garant moeten staan voor een verbreding van de 'scope'. Dit staat los van onderzoek naar collectieve economische vormen, instituties en processen. Dit soort studies kan men, ten slotte, met Commons ook zien als parallel en aanvullend, wellicht complementair, aan de andere werken van economische wetenschap.

12.4. Theorie en theorie-ontwikkeling

De institutionalisten is vaak verweten dat zij naïeve empiristen zijn, dolle feitenverzamelaars zonder conceptuele overkappingen (vgl. Homan, 15; Myrdal, 1958 254). Als reactie op de apriorismen van de deductieve standaard economen en gevoed door de striemende kritiek van Veblen daarop oogden nogal wat studies van institutionalisten vóór WO II als gedetailleerde beschrijvingen zonder theoretische onderbouwing¹⁰. Daarbij kwam vaak de wens zich, in plaats van op abstracte theorievorming, te werpen op de oplossing van maatschappelijke problemen. Voor Gambbs leidde een en ander tot een vlak pragmatisme dat niet streefde naar kennis van de waarheid maar uiteindelijk nog slechts een catalogus van recepten met aanwijzingen voor praktisch handelen als belangrijkste doel van wetenschap voor ogen had (Gambbs, 86-88).

Dit beeld van beschrijvende theorieloosheid en probleemgerichtheid leeft, denk ik, nog steeds bij menig niet-institutionalist. Daarom is er ook uit dien hoofde reden theorie en theorievorming van de IE tegen het licht te houden van de gekozen criteria. In deze paragraaf gaat het om de vraag naar de eigen theorie(ontwikkeling) van de institutionalisten waarbij ook informatie over de ontwikkeling van de 'empirische inhoud' past. Er zal daarbij enige correspondentie zijn met de methodische behandeling van het volgende hoofdstuk.

Hoewel er op bovenstaande kritiek veel valt af te dingen¹¹, valt niet te verhelen dat de kritiek op

---

10. In de ogen van Delius misten deze personen begrip voor de logische functie van theorie en de mentale hulpmiddelen waarmee de wetenschap tot interpretatie en denkbeeldige ontsluiting komt van reële verschijnselen (Delius, 190).

11. Ik zal een aantal tegenwerpingen maken. De eerste is dat de kritiek vooral betekenis heeft voor de jaren twintig. In die tijd bleek het bestaande economische denkkader niet in staat afdoende verklaringen, laat staan oplossingen, aan te reiken voor optredende economische verschijnselen met ook sociaal diepgaande consequenties. Erger nog, de economische wetenschap was de ogen van verscheidene wetenschappers in een

het institutionalisme, toen én nu, een basis heeft in het gegeven dat geen eenduidige en systematische theoretische structuur voorhanden is van waaruit wetenschappers kunnen vertrekken. Ook hier heeft de tweedeling, verbonden aan de namen van Commons en Veblen, relevantie. Het referentiekader van het MCI was in feite met een aantal boeken en artikelen van Veblen (TLC, TBE, PSC) al vroeg neergelegd. Het is een 'grand theory' in de zin van diverse aan elkaar verbonden, algemene leerstellingen of vooronderstellingen¹². De daarbinnen geïntroduceerde begrippen en concepten interacteren met elkaar op basis van een technocratisch principe. Het RCI is veel empirisch/inductiever geworteld. Commons hoofdwerk (IE) is totstandgekomen als resultaat van jarenlange praktische arbeid tezamen met studie van het filosofisch en economisch-theoretisch denken¹³. De theorie is breed, maar minder dan bij Veblen, en bezit een opbouw van begrippen en concepten die via het principe van 'reasonable' regelgeving aan elkaar zijn gerelateerd.

Vaak is door MCI-economen Veblen's algemene denkraster op bepaalde probleemvelden toegepast¹⁴. Van 'fine tuning' echter, in de richting van een meer eenduidig theoretisch geheel is, behoudens enkele definitorische aanscherpingen (zie hoofdstuk zes), geen sprake geweest.

Dit laatste geldt ook voor het RCI. Bovendien is hier de toepassing zeer beperkt te noemen. Het heeft nogal wat wetenschappers verbaasd waarom Commons meer leerlingen dan opvolgers heeft gehad. Een niet onbelangrijke reden is volgens mij het esoterische karakter van zijn werk¹⁵. Zijn studies zijn moeilijk te doorgronden, doorregen als zij zijn met particularismen, gordiaanse knopen en, zoals aangegeven, met nogal wat theoretische spanningen. Daarom sluiten veel studies vooral aan op onderdelen van zijn gedachtengoed¹⁶.

---

modernistisch, formalistisch vaarwater terechtgekomen die nog maar weinig binding leek te hebben met de sterk veranderende realiteit. Geen wonder dat sommigen zich liever op de studie van bestaande problemen wilden richten zonder een interpretatiekader vooraf.

Ten tweede vindt ik theorieeloosheid betrekkelijk, een verwijt dat meestal een preoccupatie met deductie verraadt. Zo is er natuurlijk altijd wel een breed heuristisch referentiekader dat tot een set van uitgangspunten aanleiding geeft. De institutionalisten waren voorts zeker ook niet verstoken van leidraden voor hun werk. Voor Mitchell bijvoorbeeld, die zei alleen dat te vertrouwen wat waarneembaar was, bleven werkhypothesen, ingegeven door ander theoretisch werk, noodzakelijke methodische steunpunten (Mitchell in Clark, PSE 415). Een richtsnoer dat geen band met de empirische werkelijkheid had, was voor hem echter onaanvaardbaar.

12. Alhoewel Veblen veel observaties uit andere (sociale) wetenschappen in zijn werk inbouwde.

13. Dat Commons zich wel degelijk ook voordien baseerde op 'theorie' blijkt uit de volgende passage uit 'Myself' dat betrekking heeft op zijn bijzondere relatie met studenten: "I found positions for them and insisted that they go out into the 'cold world' before they graduated, and test their own and all economic theories by experience" (Myself, 4; zie ook 51-56).

14. Ook Veblen zelf in bijvoorbeeld 'Absentee Ownership' (1923) en 'Imperial Germany' (1918). In dit laatste werk wist Veblen met zijn idee van de dramatische verhouding tussen een expansieve technologische ontwikkeling en een oud institutioneel (dynastiek) kader, een verrassend beeld te werpen op latere ontwikkelingen in Duitsland.

Onderwerpen die in de MCI-lijn regelmatig worden onderzocht zijn de rol van de technologie op economische processen, economische groei, de institutionele vormgeving, arbeidsmarktstudies, de aard en wijze van economische ontwikkeling etc..

15. Vergelijk Boulding's opmerking over Commons' denken als een "tangled jungle of profound insights" (Boulding, 1957 8).

16. Als aandachtsgebieden in de RCI zijn te noemen: planning, economische systemen, industriële organisatie en overheidsbeleid, specifiek juridisch/economische vraagstukken als 'property rights' en sociale controle etc..

Er zijn ook, zoals eerder gezegd, veel institutionalistische studies die aan beide denkers gedachten ontleen.

Dit brengt ons bij de mogelijke vrucht van institutioneel-wetenschappelijk werk namelijk het transparant maken van de economische werkelijkheid, met het oog direct of indirect bij te dragen aan de oplossing van menselijke vraagstukken. Ik kom hier op een voor sociale wetenschappers lastig terrein van de empirische inhoud waar in deze disciplines voorspellingen vaak speculaties, verklaringen vaak interpretaties en, mede daardoor, wetenschappelijke vergelijkingen vaak ongegrond zijn. Men zou natuurlijk de werkelijkheid zelf als arbiter kunnen laten optreden maar deze wordt vaak vertekend als gevolg van perceptieverschillen. Bekend is voorts het probleem van het meten van beleidseffecten. Zo is bijvoorbeeld de grote invloed van de institutionalisten in de dertiger jaren op de New Deal een bekend gegeven, doch men kan moeilijk het gewicht van hun receptuur op de beleidsuitkomsten meten. Toch biedt het empirische terrein wel enig houvast om institutioneel-economische bevindingen in enkele samenbindende opmerkingen te vangen.

Een belangrijk thema door de jaren heen is de actualiteit van het economisch systeem en de configuratie ervan in institutionele verbanden¹⁷. Veel aandacht heeft dan ook de grote onderneming als centrale krachtbron van de economie genoten (vgl. Veblen, TBE, EPS; Berle and Means, 1933; Burns, 1936; Clark, SOC; Galbraith, AC; NIS; Peterson (ed.), 1988 etc.). Voor Veblen en anderen lag er een grote divergentie tussen de neoklassieke opvatting van het economisch stelsel en de praktijk van het Amerikaanse businesssysteem. Concurrentie was voor de institutionalisten in het moderne economische systeem naar de periferie geschoven. Daarbij werd de vinger gelegd op de spanningsrelatie tussen de goederen- en de geldsfeer als een voortdurende bron van economische en sociale instabiliteit. Meer in het bijzonder zijn uit diverse analyses de regulerende, sturende, organiserende en normerende betekenis van de grote onderneming, de interdependenties op basis van financiële draden en de conflicterende waarden die daarmee zijn verbonden, naar voren gekomen. Deze onderwerpen lopen als een rode draad door de MCI-stroming. Er zijn daaruit voortdurend nieuwe inzichten voortgevloeid die verder economisch werk hebben verdiept. Bij Veblen kan ook nog zijn concept van 'conspicuous consumption' en zijn daaraan gewijde beschouwingen worden genoemd. Op dit demonstratieve aspect van het besteden van welvaart met zijn sociaal-psychologische component is later onder meer in theorieën over marketing en reclame verder ingespeeld.

Ook het conjunctuurverschijnsel heeft de nodige institutionalistische belangstelling gekend. Met name Mitchell is een van de eerste economen geweest die zich over dit probleemgebied heeft gebogen. Daarvoor kreeg hij van Schumpeter veel lof toegezwaaid (Schumpeter, QJE). Daarbij hanteerde Mitchell Veblen's tegenstelling tussen de reële en de monetaire sfeer, zonder overigens grote nadruk te geven aan de specifieke waarderende invulling ervan. Mitchell was door zijn werk, naast Mills en Burns, een belangrijke stimulator van kwantitatief-economisch werk en heeft sterk bijgedragen aan de oprichting en het succes van een bekend Amerikaanse economisch instituut, het 'National Bureau of Economic Research'.

Voorts heeft Clark in zijn studie van de (toenemende) 'overheadkosten' van grote ondernemingen al vroeg de vinger gelegd op de noodzaak van omgevingsbeheersing door ondernemingen, onder meer door productie-arrangementen en manipulatie van consumentenbehoeften. Dit is een thema dat ook bij Veblen is te vinden en regelmatig terugkeert in institutioneel-economische studies (vgl. ook Galbraith), omdat het zo apert ingaat tegen het marktdenken. Verder hebben Clark's studies naar 'sociale waarde' en naar industriële controle belangrijke invloed gehad en heeft hij gezorgd voor de inburgering van kernnoties als het 'acceleratieprincipe' en 'workable competition'¹⁸. Ten

---

17. Zie voor een overzicht Samuels, 1976 en de index van de jaargangen I tot 22 in de JEI, Vol. XXII, Nr. 4, December 1988, 1275-1328.

18. De laatste is een amendering van de te strak geformuleerde neoklassieke concurrentiethese.

Overigens de veelzijdigheid en het onmiskenbare eigen denken van Clark maakt het moeilijk hem hier in te delen. In zijn analyse van de grote corporatie en zijn waardetheoretisch werk ligt hij dicht bij Veblen maar volgt deze toch niet in zijn ontwikkelingsvisie. Met zijn sociale controle opvattingen staat hij duidelijk

slotte is Clark, vanuit zijn idee van sociale waarde, een van de eerste economen die aandacht vraagt voor het milieu, de onbetaalde of 'social costs' (vgl. ook Swaney, 1987). Hij ontwikkelt daarvoor een systeem van 'social accounting' dat, in moderne terminologie, een profijtbeginsel in zich draagt.

Het is verder onmiskenbaar dat Galbraith's boeken, en dan vooral 'The New Industrial State', een blijvende invloed hebben uitgeoefend op economen binnen en buiten de institutionalistische kring, in de zin van begrippen en analyses¹⁹. Hij heeft het inzicht vergroot in de verstrengeling van technologie, economie en belangengroepen en in de dynamiek van een duale economie. Voorts laat hij duidelijk de economische regulerende betekenis van de overheid naar voren komen. Ook Myrdal's werk is van belang. Zijn studies hebben de kennis van de veelkleurige samenhangen tussen factoren en structuren van economische ontwikkeling vergroot en belangrijk bijgedragen aan beleidsmaatregelen en nieuw onderzoek.

Wat betreft de RCI-lijn stelt Boulding in 1957 over Commons: "... he foreshadows much that is happening today in the theory of organization and behavior" (Boulding, 1957 10). Commons' transactionele theorie heeft later een basisingrediënt opgeleverd voor de inmiddels invloedrijke nieuwinstitutionele tak van de 'theory of the firm' van Williamson en anderen. Binnen de institutionalistische kring heeft Commons' werk geleid tot een stroom van economisch-juridische studies; over "the legal-economic nexus" dus (Samuels, 1988 II 193; zie ook Liebafsky, 1987). Daaraan verwant zijn velerlei studies in de sfeer van de arbeidsverhoudingen (zie o.m. Barbash, 1968; 1981; Gruchy, 1981; Adams en Brock, 1985) evenals werken over planning, sociale controle, industrieel beleid en herstructurering (zie o.m. Dugger, 1984; 1987; Trebing, 1987; Munkirs, 1987) en, niet te vergeten, over macht en machtsrelaties (vgl. Samuels, 1979; Dugger, 1980; 1989). Deze hebben, algemeen gesproken, het inzicht vergroot in niet-marktfactoren en mechanismen in het economisch leven. Getuige diverse publikaties is Commons' werk vooral in de laatste jaren sterker in de belangstelling gekomen.

Beoordeling

Er is noch binnen een van beide stromingen noch in gemene zin na het grondleggende werk van Veblen respectievelijk Commons veel verdere theoretische verfijning aangebracht in de zin van meer eenduidigheid in gezichtspunt en relatieschema's. Er heeft slechts een bijslijpen van sommige opvattingen en van bepaalde theoretische concepten plaats gehad. Dit heeft zeker ook te maken met het volgende punt.

Uit de toepassingen van de 'institutionalistische theorie', en dan met name binnen het MCI, is er uit dien hoofde wel, maar zeker niet uitbundig, 'geaccepteerde' verklaringskracht binnengekomen. Voorspellingen echter, voor de wetenschapstheoretici zo belangrijk voor de toename van de empirische inhoud van een theorie/programma, zijn er in mijn ogen niet geweest. Gegeven de relativering op dit punt voor de sociale wetenschappen in hoofdstuk negen en de eerdere opmerking over beleidseffecten, is dit hier ook geen primair punt. Belangrijker lijkt mij echter het vergroten van het aanbod van verklaringen voor economische verschijnselen vanuit duidelijk aangegeven institutionalistische kaders. Ik kom in het volgende hoofdstuk op deze problematiek nog terug.

Voor de beperkte theoretische ontwikkeling van het institutionalisme zie ik, ten slotte, nog enkele

---

dichter bij Commons. Overigens heb ik door het maken van enkele keuzen aan Clark's denken niet erg veel aandacht gegeven.

19. Nog onlangs wijdde de American Economic Review een special aan de twintigste verjaardag van dat boek (AER 1988). Er is inmiddels ook een uitgebreide bibliografie samen te stellen over Galbraith's werk.

redenen die te maken hebben met de wetenschappelijke waarden, concepten en methoden van de institutionalisten. Omdat deze nog in een ander verband aandacht krijgen zal ik ze hier kort aanstippen.

Er is in de eerste plaats de neiging tot ongebreideldheid. Er is ongetwijfeld meer onder de zon dan de conventionele economen ons willen doen geloven maar vaak putten institutionele economen zich uit om zoveel mogelijk 'relevante' factoren in hun onderlinge relatie aan de orde te stellen²⁰. Bovendien zorgt de breedte van analyse met de vele interdependenties voor een lastig dilemma. Het verhindert een overzichtelijke systematiek en daarmee komt de zo gekoesterde probleemoriëntatie in het geding. Slachtoffer van eigen wetenschappelijke voorkeuren, hoe legitiem deze ook mogen zijn, is de IE moeilijk in staat oplossingen te vinden voor problemen (vgl. ook hoofdstuk dertien).

Als een reden voor de gebrekkige theoretische ontwikkeling noem ik ook het al gesignaleerde probleem van de overdaad aan methodologische werk, ondanks de eerder vermelde toepassingen. Men is vaak bezig met het zich afzetten tegen de orthodoxe theorie. Deze discussie wordt niet of te weinig als een instrument voor de ontwikkeling van eigen institutioneel-economische kennis gebruikt. De gerichtheid op toepassingen stijgt bij een vluchtige blik op de stroom publikaties gedurende een aantal jaren, relatief weinig uit boven het aantal filosofische, methodologische, descriptieve en sociaal-kritische studies²¹. Ik denk dan ook dat men zich vooral moet gaan concentreren op studie en verklaring van (institutioneel)economische verschijnselen en daardoor, zoals Homans meer in het algemeen voor de sociale wetenschappen stelt, "demonstrating their significance, through their derivation of systematic theory" (Homans in Thomas, 30). 'Normal science' dus.

Een laatste punt is dat men zich vaak niet bewust is van de beperkte reikwijdte en toepassingsmogelijkheden van institutionalistische denkbeelden. Niet alle problemen zijn met de algemene en brede formules te grijpen. Sommige theoretische opvattingen zijn zo globaal dat vele en diverse specificaties nodig zijn om ermee te kunnen werken. Een generalisatie in de Veblen-lijn als de technologie-institutie ontwikkeling is, afgezien van de variatie aan inhoud van de begrippen zelf, te algemeen, te weinig gespecificeerd. In de nu volgende paragraaf staat deze generalisatie meer in het bijzonder in de kijker.

12.5. Het veranderingsmechaniek van technologie en instituties

Aan de veel gebruikte begrippen technologie en institutie wordt vaak een uiteenlopende betekenis gegeven, zowel naar inhoud en aard (waardeaspect) als naar hun belang voor veranderingen. Zoals eerder al uitvoerig aangegeven, blijken het MCI en het RCI op dit punt duidelijk te onderscheiden. Ten eerste heeft het RCI een meer gedifferentieerd institutiebegrip. Bij Veblen zijn instituties hoofdzakelijk denkpatronen, van belang voor het handelen, bij Commons gaat het om georganiseerde en ongeorganiseerde vormen. Ten tweede deelt de stroming niet de waardering en de inherente dynamiek van de technologie-institutie tweedeling van het MCI²². Wel blijft ook voor

---

20. Daarmee verbonden is er sprake van een grote mate van begripsmatige tolerantie en algemene formuleringen van aansluiting op het denken van bepaalde auteurs. De aanduiding institutionele economie in benaderingen lijkt vaak al voldoende voor kritiekloze aanvaarding van bijdragen.

21. Een blik op de recent verschenen trilogie Institutional Economics onder redactie van Samuels is in dit opzicht uitermate teleurstellend te noemen. Bijna twee delen gaan op aan studieobject, methodologie en uitweidingen over het werk van leidende figuren terwijl iets meer dan een deel over slechts een paar institutionele thema's gaat. Bovendien is het relatief oud spul dat wil zeggen dat het meeste van voor 1982 is.

22. Men zou kunnen stellen dat instituties in het materieel collectivisme de functie hebben van het vrij baan geven aan techno-economische ontwikkelingen maar deze in de loop der tijd niet kunnen bijbenen. Hierna

de regulatieve stroming de technologische ontwikkeling een belangrijke variabele van de economische dynamiek. De betekenis ervan is echter niet zo apodictisch als bij het materieel-collectivisme het geval is. De volgende kritische punten zijn dan ook op de MCI-stroming gericht.

Beoordeling

Men kan, ten eerste, in de technologie-institutie tegenstelling vaak een eenzijdige inhoudelijke optuiging aantreffen²³. In extremum zou technologie alleen maar instrumenteel en goed zijn en instituties ceremonieel en slecht, een positie die op diverse plaatsen bij Ayres is te vinden²⁴. Deze auteur benadrukt sterk de progressiviteit van techniek en technologie, waarvan de ontwikkeling voortdurend botst tegen ceremoniële denkwijzen en vormgevingen. Soms zijn ook bij Ayres geluiden te vernemen die zijn tegenstelling verzachten (TEP 182) en instituties opvatten als "segments of social behaviour predominantly ceremonial in character" (TEP 184). Toch onderscheidt hij echter geen 'instrumentele' instituties.

Dit zet de institutionele structuur in een merkwaardig daglicht. De sociale orde blijkt een voortdurende hinderpaal voor de technologische vooruitgang, voor 'keeping the machines running', en daarmee uiteindelijk ook voor de veiligstelling van het levensproces. Elk denk- of handelingspatroon dat wel als bevorderlijk voor productie en economische ontwikkeling kan worden gezien, is in die zienswijze dus niet institutioneel maar een technologische activiteit (vgl. Walker, 535; Rutherford, 1981 660). Daarnaast is ook de kritiekloze 'goede' invulling van technologie en wetenschap uiterst ongeloofwaardig te noemen.

Er is wel enige ontwikkeling op dit punt te signaleren. De dichotomie kent thans een meer globale dialectiek en de waardering ervan, met het oog op 'het grote menselijk doel', lijkt minder eenzijdig. Er is nu ook plaats voor instrumentele instituties en, in mindere mate, voor ceremoniële (of 'invidious') technologie. De in instituties verankerde kennis kan zowel op een ceremoniële als een instrumentele wijze worden gebruikt. Toch wordt vaak het oude erfgoed niet helemaal verlaten. In de opvattingen van bijvoorbeeld Bush en Junker wordt gesproken over 'ceremonial encapsulation' waarmee een dominantie van de ceremoniële standaarden over instrumenteel gedrag wordt bedoeld (Bush, 1983 37/38; Jensen 1067). Dit doet denken aan de pessimistische onderstroom van Veblen, met als noemer 'imbecile institutions'.

Er kan ook nog op enkele andere problemen worden gewezen. Zo kent het ontwikkelingsschema een lange tijdshorizon. Bovendien is het, zoals in de vorige paragraaf gesteld, erg globaal en ongespecificeerd van aard. Men verliest daardoor veel zicht op de dynamische aanpassing van instituties aan de technologische eisen. Door dit alles wordt hypothesevorming en -toetsing zeer

---

ontstaat dan een maatschappelijke dynamiek. In het regulatieve collectivisme zijn instituties vooral gericht op conflictoplossing en het vergemakkelijken van handelingen.

23. Zo stelt Commons dat Veblen's cynische antithese tussen business en industry is terug te voeren op zijn gebrekkige visie op de ontwikkeling van zakenpraktijken, met name die praktijken die vallen onder rechterlijke uitspraken. Had hij daaraan wel voldoende aandacht gegeven dan zou hij, aldus Commons, in zijn ontwikkelingsschets van abstract eigendom wellicht een onderscheid hebben gemaakt tussen goodwill en privilege, de eerste een redelijke machtsmiddel in de productie, de tweede een onredelijke. In transacties zijn onlosmakelijk psychologische, juridische en economische aspecten met elkaar verbonden, "... differences between free competition and fair competition, between equal opportunity and discrimination, between reasonable and unreasonable price ...". Daardoor bevatten voor Commons waarden pecuniaire en industriële elementen -in Veblen's ogen dus grosso modo slechte en goede waarden- en gelden zowel voor arbeid als voor kapitaal (Commons, IE 773).

24. Veblen maakt weliswaar een onderscheid in 'serviceable' en 'non-serviceable institutions' maar toch overheersen ook bij hem laatstgenoemde vormen.

bemoeilijkt. Men kan ook zeggen dat er verklaringslacunes ontstaan voor relatief korte termijn verschijnselen tenzij men genoeg neemt met zeer algemene classificatieschema's²⁵. Het sjabloon is weinig geschikt voor studie van de complexe dagelijkse werkelijkheid, zeker als men ook nog rekening zou wensen te houden met bewust handelende en kiezende economische subjecten en groepen.

Het ongespecificeerde karakter maakt bovendien niet duidelijk op grond van welke criteria aanpassingen plaatsvinden. Hoe werkt technologie door naar veranderingen in maatschappelijke structuren? Welke sleutel kan in meer algemene zin in deze dynamiek worden ontdekt? Hoe kunnen eventuele 'matchingsproblemen' binnen deze dichotome relatie worden vastgesteld en hoe moeten deze worden gewaardeerd? Hoe zijn de fenomenen meer specifiek te ontleden in vormen van instituties en technologie? Kortom, er is de voortdurende vraag naar correlatie en specificatie. Er ligt hier nog veel exploratief onderzoek, omdat vaststellingen van discrepanties tussen de beide fenomenen in mijn visie nu nog te zeer de post-hoc resultaten zijn van speculatieve exercities.

12.6. Enkele conclusies

Ook uit dit hoofdstuk blijkt geen sprake van een coherente institutionele economie. Opvattingen over economisch gedrag, waarden en institutionele dynamiek lopen op verschillende punten uiteen. Daarnaast kunnen er ook een aantal theoretische spanningen worden gevonden. Alhoewel er wel enige verklaringskracht in de loop der tijd is bijgekomen, is de institutionele economie, beide stromingen, momenteel geen bloeiende en vruchtbare tak van wetenschap. De ontwikkeling op dit punt laat te wensen over. Behalve het feit van methodologische preoccupatie is hieraan ook debet dat studies niet vanuit een duidelijke theoretische structuur zijn vormgegeven.

Gezien het laatste moet ik spreken van een stagnerende stroming, in feite bestaande uit twee verwante disciplinaire matrices, ieder met een gebrekkige 'normal science'. Aan de argumenten voor deze kwalificatie worden in het volgende hoofdstuk nog enkele redenen toegevoegd.

---

25. En zoals Veblen feitelijk uitvoerde met zijn institutionele contrasten. Zie hierover Daugert, 48 ev..

Kritische thema's van de institutionele economie III

Enige kanttekeningen bij de methode van de IE

13.1. Inleiding

De aandachtspunten van de twee voorgaande hoofdstukken voeren uiteindelijk naar een methodische problematiek. Theoretisch kaders waarbinnen uitgangspunten, specifieke wetenschappelijke aannamen, begrippen en concepten samenkomen, moeten handen en voeten krijgen. Een probleem(stelling) moet kunnen worden aangepakt op een manier die uitzicht biedt op wetenschappelijke antwoorden of verklaringen.

Als voorschot op de nuance stel ik: de IE mist een eigen methode. Al is deze conclusie zeker juist, hij vraagt in ieder geval om nadere toelichting gezien de pluriformiteit van het studiegebied en gegeven ook recente pogingen te komen tot meer eenheid in werksystematiek. Bovendien kan natuurlijk gesteld worden dat vaak meer wegen naar een doel leiden. Wetenschappelijke kennis, zeker ook wanneer men onderscheiden wetenschapsposities claimt, kan op verschillende wijzen worden verkregen en als valide worden geaccepteerd. Het niet-hebben van een eigen, onderscheiden wijze van benadering en van explicatievormen hoeft derhalve niet als een tweesnijdend zwaard boven een stroming of theorie te hangen. Toch valt hierover wel meer te zeggen en lijkt mij de zaak toch ernstiger dan de relativiserende opmerkingen suggereren.

Behalve naar de pluriformiteit van methode zal in dit hoofdstuk ook de betekenis voor onderzoek en studie van de eigen wetenschapswaarden worden onderzocht¹. Van belang in deze kritiek lijken mij vooral coherentie en (methodische) ontwikkeling en, in bepaalde gevallen, ook de spanning tussen theorie en methode.

Naast de beoordelingscriteria wil ik een tweetal aanvullende eisen aan de wetenschappelijke methode stellen. In de eerste plaats mag men verlangen dat een methode doorzichtig is, dat wil zeggen voor iedereen die professioneel-wetenschappelijk met het vakgebied bezig is, duidelijk is. Daarnaast is van betekenis dat de methode tot op zekere hoogte overdraagbaar is. De werkwijze moet exercitie-gereedschap opleveren voor het proces van kennisvorming en kennisoverdracht.

Deze algemene criteria komen in de volgende paragraaf (13.2.) aan de orde. Daarbij laat ik het onderscheid tussen het MCI en RCI varen voor een korte algemene tour d'horizon. Het komt weer terug in de daaropvolgende paragraaf (13.3.) waar bepaalde expliciete opvattingen over onderzoeksmethoden aandacht krijgen. Paragraaf 13.4. gaat over de score van de institutionalistische theorie op de eigen gekoesterde idealen van wetenschapsbeoefening. In paragraaf 13.5. worden enkele conclusies gegeven en komt ook de vraagstelling van dit deel aan de orde. Het hoofdstuk eindigt in paragraaf 13.6. met enkele verbindende gedachten.

13.2. Doorzichtigheid en overdraagbaarheid

---

1. Anders dan in 12.4. gaat het nu meer om de wijze van wetenschappelijke voortgang maar men moet wel bedacht zijn op overlapping met het probleem van theorie en theorieontwikkeling.

Als men al van een gemeenschappelijk element van de institutionalistische methode zou kunnen spreken, dan lijkt dat veel op wat eerder is omschreven als 'story telling'. Het gaat dan om het samenbinden van feiten, generalisaties, (deel)theorieën en waardeoordelen tot een coherent geheel door gemeenschappelijke, vaak impliciete, opvattingen. Toch vraagt deze noemer om nadere verduidelijking omdat ò de institutionalistische literatuur nogal rijk is aan verhaalvormen ò veel afhangt van de verteller zelf. We zullen deze punten kort proberen te verduidelijken.

Bij nader inzien blijken veel institutionalistische studies sterk descriptief te zijn met veel 'common sense', met een grote variatie aan plausibiliteit. Er ontbreekt voorts in veel institutionalistische studies niet alleen een expliciete uiteenzetting over de gebruikte methode², het mankeert sommige ook aan een elementaire opbouw van argumentatie. Men valt soms als het ware met de deur in huis. Alhoewel plausibiliteit zeker niet alleen afhankelijk is van de vorm van argumentatie zou deze mijns inziens wel kunnen worden vergroot door meer strakheid in de betogen in te bouwen. Er zijn voorts studies die zo'n enorme wetenschapstheoretische aanloop nemen, dat nog nauwelijks op methoden, laat staan op een toepassing wordt ingegaan (vgl. Tool, TDE)³. In andere werken komen problemen slechts in algemene zin aan de orde en vindt geen nadere belichting plaats van bijzondere gevallen. Ook dan komt de toepasbaarheid in het geding of krijgen we zoiets als Boulding's omschrijving van de aansluiting op de actualiteit bij Veblen: "... casual -if acute- observation and rash generalisations ..." (Boulding, 11). Dan weer is er een dermate strakke focus op een case dat dringend naar de reikwijdte en relevantie ervan moet worden geïnformeerd. Het ontbreekt, kortom, nogal eens aan strakheid, helderheid, probleemplaatsing en theoretische opbouw.

Daarnaast zijn met name de grote werken zoals die van Veblen en Galbraith regelrechte impressionistische schilderijen van een stuk economische werkelijkheid, prachtig en overtuigend. De helderheid en patroon van hun coloratuur gaat echter niet vergezeld van duidelijkheid over hun specifieke werkwijze. Het grote nadeel van deze benaderingen is, behalve dat ze moeilijk zijn over te dragen, laat staan te leren, dat ze moeilijk hypothesevorming toelaten.

Een nadere beschouwing van diverse studies blijkt een flinke methodische variatie op te leveren⁴. Een willekeurige greep uit 'institutionalist approaches' biedt ons een zicht op duizend bloempjes, sommigen van tamelijk onduidelijke oorsprong⁵. Zo heeft Ranson (JEI 1987) het over een institutionalistische theorie van kapitaal en kapitaalvorming. Hij poneert deze theorie als volgt: "By making the productivity of materials, skills, and equipment dependent on the level of technology and institutional efficiency, the institutionalist definition denies intrinsic production potency to all three of the traditional factors, and makes the productive potency of all factors subject to human discretion" (Ranson, 1268). Hoe deze theorie vervolgens moet worden geoperationaliseerd laat Ranson wijselijk aan anderen over. In feite zet hij, naast kritiekpunten op de gangbare theorie, slechts uitgangspunten van een institutionalistische theorie van kapitaalvorming uit.

In een 'holistic approach' van een project in de Braziliaanse motorindustrie komen Stephens en Cole (JEI 1988) niet verder dan een obligate aanduiding van hun benadering als "a broader range

---

2. De voorbeelden zijn legio. Vgl. bijvoorbeeld Barbash, 1968 45-59; Gruchy, TRE 89 ev..

3. In een ander boek van een redigerende Tool, 'An institutionalist guide to economics and public policy', worden nauwelijks enige woorden gewijd aan een methode om de problematiek van de titel te vangen. Blijkbaar wordt of de institutionalistische methode bekend verondersteld of is elke methode goed als hij maar van institutionalistische uitgangspunten vertrekt of, gechargeerd, een institutionalistisch label draagt.

4. Inclusief die voorkomen in een twintig jaar dik beschreven Journal of Economic Issues (JEI) en een paar andere tijdschriften.

5. Waar het de artikelen betreft is slechts 'at random' gekeken naar een aantal publikaties waarin de titel of de entree expliciet het institutionalistische karakter van de benadering vermeldt.

of social and political phenomena should be taken into account than has been the case hitherto", om vervolgens een aantal, vooral historische, factoren die mogelijk van belang kunnen zijn, zonder veel zicht op onderlinge verwevenheid de revue te laten passeren.

Arestis en Eichner (JEI 1985) behandelen in vergelijkende zin de post-Keynesiaanse en institutionalistische benadering van het verschijnsel krediet. Beide blijken volgens de auteurs dicht tegen elkaar aan te liggen. Toch zoekt men tevergeefs naar een uiteenzetting van genoemde institutionalistische benadering en werkwijze.

Onder de titel 'American Unionism: from protest to going concern' poogt Barbash een institutionalistische verklaring te geven voor de tendensen naar rationalisatie binnen de Amerikaanse vakbeweging (Barbash, JEI 1968). Erg systematisch kan deze overigens boeiende studie niet worden genoemd. Ook hier wordt geen duidelijke methodische opzet aangegeven en begrippen, zoals going concern, worden vaak niet verhelderd. Barbash somt diverse factoren van het rationaliseringsproces op, geeft hier en daar ook wel richtingen aan, maar voegt een en ander niet tot een totaal kader samen. Er is zeker wel samenhang in zijn presentatie maar dat is toch vooral aan de lezer om te ontdekken⁶.

Sturgeon (JEI 1984) geeft de institutionalistische methode het etiket 'institutional instrumentalism'. Het legt nadruk op de circulariteit van 'inquiry' en 'judgment' en geeft hiervoor schematisch een route aan. Weer ontbreekt echter een specifieke onderzoeksvorm en wordt gestopt bij een articulatie van een, weliswaar waardevol, algemeen uitgangspunt.

Veblen en diverse van zijn volgelingen werken met de historische en/of zogenaamde genetische methode. Men moet volgens Hamilton daarbij echter oppassen historisch niet te veel te beschouwen als een registratie van dingen die gedurende een bepaalde tijdsperiode zijn voorgevallen. Dan valt namelijk de klemtoon op incidentele feiten of associaties en niet op de essentiële aard van de werkelijkheid. Genetisch is beter, aldus Hamilton, niet als een gezochte en irrelevante speurtocht naar origines maar als een uitdrukking van een wordingsgeschiedenis. "Thus used the word 'genetic' suggests, not a historical account, but a method of analysis" (Hamilton in Dorfman z.p.). Vervolgens maakt Hamilton niet duidelijk hoe deze methode verder gaat. Wel stelt hij onverbloemd vast dat deze analyse uiteindelijk zal moeten dienen voor controle van economische processen.

Ten slotte, Gruchy (TRE 88 ev.) geeft een holistische benadering van de moderne gemengde economie -'the New Two-Tier Economy'- "in which attention is paid to all the major participants in the nation's economic decision-making process" vanuit het waarderende uitgangspunt dat het gemeenschappelijke belang boven de deelbelangen van werkgevers en werknemers gaat (TRE 93). Dit betekent voor hem dan vooral een studie van economische en politieke macht. Over deze analyse zegt Gruchy: "The institutional analysis ... is much less rigorous than is the orthodox analysis ...". They go beyond mathematical and econometric model building and sophisticated statistical methods to include data that the mainstream economists appear somewhat superficial and imprecise" (TRE 94). Er wordt vervolgens niet uit de doeken gedaan hoe en waarom.

Deze methodische mineur vormt een groot probleem voor specifiek wetenschappelijk werk. De wetenschappelijke keuken heeft goede en adequate messen, potten, pannen en, niet te vergeten, vergieten nodig. En daaraan lijkt het de institutionalisten veelal te ontbreken. Soms bestaat de indruk dat achter de uitgangspunten een 'frontier' ligt, een niemandsland waar, ik chargeer, ontginning op alle manieren mogelijk is mits de methodologische requisieten maar in acht worden genomen. Dit oordeel moet echter direct worden verzacht voor het feit dat de theoretische aankleding van de institutionele economie ook tot enkele moeilijk onoplosbare problemen van

---

6. Aardig is dat Wilber en Harrison in hun studie van patroonmodellen Barbash's studie noemen als een voorbeeld van een dergelijk model. Dat is wellicht mogelijk maar zeker niet op voorhand duidelijk.

theorie en methode aanleiding geeft. Een omstandigheid die zij met andere sociale wetenschappen deelt (zie hoofdstuk negen)⁷. Dit laat evenwel onverlet dat duidelijkheid van werken moet bestaan en ook aan methodische ontwikkeling wordt gewerkt en waar mogelijk toepassingen plaatsvinden. Methodische ontwikkeling is in bescheiden mate in het afgelopen decennium op gang gekomen⁸. In de toepassingssfeer heeft dit nog weinig uitwerking gekregen (zie verder 13.3.).

Veel hangt, zoals gezegd, vaak ook af van de verteller. De een is meer overtuigend dan de ander. Gruchy's planningsstudies worden sterk door missiedrang gekenmerkt waardoor het ook selectief in argumentatie is. Tool's normatieve en evolutionaire economie relateert allerlei wetenschappelijke posities en 'ismen' maar te weinig die van hemzelf, terwijl Ayres wel zeer iconoclastisch op de gangbare economie inbeukt. De overtuiging die figuren als Veblen, Commons en Galbraith weten over te brengen, zijn goeddeels terug te voeren op persoonlijke stijlen van taal en argumentatie en op bronnengebruik. Minder op ontwikkelde methoden om de door hen gepercipieerde economische werkelijkheid te grijpen⁹.

Daarmee raak ik aan de tweede naar voren gebrachte claim, namelijk de mate van overdraagbaarheid van een methode. Behalve het gebrek aan duidelijkheid van wat nu dè (of een) institutionalistische methode is, is van een wetenschapper moeilijk te verlangen zich een impressionistische methode eigen te maken. Veblen is sterk prozaïsch in zijn werk en de samenhang moet men toch vooral in de grote lijnen van zijn denken zien. De schakeling naar posities met verschillende lengte- en breedtegraden en de thematische verwevenheden, verraden een zeer bijzondere talent voor opbouw en een heel eigen, maar moeilijk te doorgronden, associatievermogen. Deze is niet overdraagbaar. Nu is het zo dat bij lange na niet voor alle institutioneel-economisch werk de ook wel literair genoemde benadering van toepassing is, maar opvallend is wel dat juist die studies die het meeste 'appeal' hebben gehad, zoals de 'grand theories' van Veblen en Galbraith, een onnavolgbare argumentatiestijl en structuur bezitten. Daarom gaat het mij hier niet om een diskwalificatie van persoonlijk gekleurde methoden. Integendeel, ik denk dat dergelijke exercities, mits overtuigend, van onschatbare waarde zijn zowel in inzichtverrijkende als in heuristische zin. Maar ik zie ook niet dat de IE het juist van dergelijke werken moet hebben. Dit zet een beloning op verborgen systematiek en fragmenteert mogelijk wetenschappelijke bijdragen¹⁰. 'Grand Theories' moeten juist leiden naar een cyclus van empirisch wetenschappelijk werk en theoretische systematisering.

In de volgende twee paragrafen wil ik kort nog twee achtergronden geven van de methodische problematiek binnen de institutionalistische stroming. Hierbij spelen de globale toetsingscriteria in wisselende mate een rol. Ten eerste zal ingegaan op de wijze waarop institutionalisten methodische opvattingen naar voren hebben gebracht. Van belang is dan de tamelijk onstandvastige methodische erfenis van de grondleggers van het MCI en het RCI, Veblen en Commons. In de tweede plaats is de koestering van specifieke wetenschapswaarden van betekenis.

---

7. Het verdient in mijn ogen evenwel aanbeveling dat institutionele economen eens meer in de 'cuisine' van de sociologische onderzoeksmethoden en technieken gingen snuffelen. Voor veel van de problemen die hier en verderop nog aan de orde komen, is in deze tak van wetenschap ook en meer diepgaand gepoogd een antwoord te vinden.

8. Op het in dit opzicht belangrijke werk van Wilber en Harrison (zie hoofdstuk zeven) kom ik in paragraaf 13.4. nog te spreken.

9. Myrdal vormt op dit laatste punt evenwel een uitzondering.

10. Het zou overigens ook deze studie tamelijk futiel maken, een suggestie die ik in ieder geval mezelf niet wil toestaan.

13.3. Institutionalisten en methode

Er is al gewezen op de mistigheid bij Veblen en Commons met betrekking tot het economisch handelen. Deze onduidelijkheid wreekt zich ook waar zij beide gedragsopvattingen proberen te koppelen aan verklaringsmethoden. Er zijn ook nu markante verschillen tussen beide.

Voor Veblen bedient de conventionele economie zich in zijn gedragsopvattingen van de methode van 'sufficient reason', interpretatieve methoden waarin quasi-spirituele elementen zijn opgenomen. Dit druist in tegen zijn eigen wetenschapsideaal van een post-Darwinistische wetenschap, een evolutionaire wetenschap gebaseerd op studie 'on the ground of efficient cause' (PSC 237)¹¹. Toch zag Veblen wel bezwaren en problemen in een toepassing van de oorzakelijke methode op het menselijk gedrag (PSC 235, 238). Men zal vaak noodgedwongen methoden moeten gebruiken die met de 'rational faculty' van de mens rekening houden. Dit soort methoden, en dat zijn dan verklaringsvormen op basis van 'sufficient reason', zijn echter wetenschappelijk "proximate, supplementary, or intermediate ..., subsidiary, and subservient to the argument from cause to effect" (PSC 238)¹².

Veblen klopt het onderscheid tussen de twee methoden op verscheidene plaatsen op tot een wetenschapsmarkering terwijl beide methoden echter twee legitieme vormen van kennisverwerving zijn, afhankelijk vooral van de aard van het studieobject en de mate van stabiliteit van de te bestuderen relaties. Het is dan ook ironisch dat juist Veblen's eigen brede culturele benadering de toepassing van de methode van efficiënte oorzakelijkheid zeer moeilijk maakt. In feite past ook hij interpretatieve verklaringsvormen toe (Vgl. ook Mitchell, BAS 302)¹³.

De vraagstukken die in de sociale wetenschappen worden gesteld, kunnen volgens Commons niet met een mechanistische, oorzakelijke methode te lijf worden gegaan. Deze methode kan geen verklaringen verschaffen voor een door belangenstrijd getekende sociale werkelijkheid. Daarvoor zijn voor Commons andere verklaringsvormen nodig. Veel economische problemen zijn voor Commons in de huidige tijd stuurbaar en corrigeerbaar waardoor een probleemoriëntatie voorop

---

11. Langlois trekt hieruit de conclusie dat voor Veblen blijkbaar het marginalistisch economische subject zelfs nog 'te weinig' mechanistisch en 'te humaan' zou zijn (Langlois, 1989 272). Alhoewel ik toegeef dat de koppelingen die Veblen maakt tussen economisch gedrag en verklaringsvormen weinig helder zo niet obscuur zijn, lijkt mij deze plank toch mis. Veblen verwierp juist het collectief-georiënteerd teleologisme en niet zozeer individuele doelgerichtheid alhoewel in zijn eigen werk hiervoor ook maar weinig plaats is. Hij stelt dat de, in zijn ogen hedonistische, economiebeoefening in verklaringen een soort voorprogramma inbouwt dat naar een bepaalde uitkomst (harmonie, evenwicht) stuurt. Daarop zijn de individuele handelingen gericht en moeten in feite daarop ook gericht zijn. Daardoor kan het de trekken aannemen van een ideologie. Dat soort 'sufficient reason' is voor hem wetenschappelijk niet acceptabel.

12. Veblen geloofde niet in een methodische vermenging van de twee verklaringsvormen: "The two methods of inference -from sufficient reason and from efficient cause- are out of touch with one another and there is no transition from one to the other: no method of converting the procedure or the results of the one into those of the other" (PSC 237). Ik denk dat conversie en transitie inderdaad zeer problematisch zijn, maar dat methodische combinaties mogelijk én, anders dan Veblen, vruchtbaar kunnen zijn. Seckler en Langlois stellen als kritiek op Veblen dat hij de methoden niet wist te verenigen. Ik zou graag zien hoe zij dit zelf denken te doen. Ik vermoed dat ook zij niet verder komen dan combinatie, iets dat Veblen niet uitsloot maar waar hij, zoals gezegd, geen hoge verwachtingen van had.

13. Veblen's denken roept meer vragen op. Zo is het bijvoorbeeld curieus dat Veblen de toen gangbare economie in feite verwijt te weinig positivistisch te zijn terwijl latere institutionalisten bijna onveranderlijk het teveel aan positivisme van deze traditie benadrukken. Dit komt mijns inziens doordat Veblen te sterk de metafysische inhoud van hun evenwichtskoncept benadrukt en hen te weinig krediet toekent waar het als analyse-instrument dient.

kan (en moet) staan¹⁴. Hierbij kunnen oplossingen worden gevonden door de concentratie op strategische of beperkende factoren. Als deze onder controle zijn gebracht, kunnen andere factoren worden gemanipuleerd (IE 628)¹⁵. Het is een soort knelpuntenanalyse die afhangt van probleem en probleemsituatie.

De probleemgebondenheid van Commons methode lijkt mij erg hoog en ook voor collectieve processen eenzijdig. Immers er is ook (economische) wetenschapsbeoefening mogelijk en nodig die niet direct gericht is op de 'appeasement' van conflicterende belangen en waarden en zich vanuit een denkkader richt op verklaring van verschijnselen, al was het alleen al om (beleids) probleemstellingen helder te krijgen.

Veblen's kritiek op de mainstream van zijn dagen en Common's conflictoplossend denken hebben tezamen met de invloed van de pragmatische filosofie bij veel latere institutionalisten een sterke anti-mainstream, anti-deductie en anti-apriorisme opgeleverd. De daarmee gepaard gaande afwijzing van abstracte waarheden en algemeen geldende kennis voerde tot de opvatting dat alle doelstellingen en ideeën louter middelen zijn ter controle van de menselijke omgeving. Vooropgezette denkschema's werden verworpen en met de opvattingen over de werkelijkheid als procesmatig, interdependent en open bestond er lange tijd in institutionalistische kringen een identificatie met inductie.

In hoofdstuk zeven is de studie van Wilber en Harrison over patroonmodellen aan de orde gesteld (MBI 1979). Deze studie is een van de weinige pogingen geweest te komen tot een algemene methodologisch collectivistische methode. De auteurs geven namelijk aan hoe in hun visie de institutionalisten in grote lijnen tot verklaringen komen van economische verschijnselen. Tegelijk ook is hun 'pattern model' een voorstel voor een te hanteren onderzoeksmethode. Ten slotte geven ze ook aan dat onder bepaalde omstandigheden en bepaalde gebieden patroonmodellen hun 'fort's' hebben zoals dat ook voor de methode van de standaardconomie geldt.

Er kunnen evenwel ook bij dit holistisch model kanttekeningen worden geplaatst. Holistische concepten missen precisie, er moet voortdurend worden bijgesteld door observaties, case-studies en gebeurtenissen. De auteurs stellen in dit verband zelf: "Holism separated from its empirical base easily becomes loose, uncontrolled speculation" (MBI 83). Een andere kanttekening is dat definitieve verificatie van hypothesen door de onnauwkeurigheid en het algemene karakter van holistische concepten onmogelijk is. Het holistisch concept van de economie is lastig te specificeren, te isoleren en voor analytische doeleinden te bewerken. Het tentatieve karakter van holistische theorieën moet voortdurend in het oog worden gehouden.

Een andere kritische noot is dat telkens plausibele hypothesen moeten worden geformuleerd zonder dat een vast denkraam wordt voorondersteld. De vraag is dan op grond van welke criteria een keuze voor een (theoretische) hypothese moet worden gemaakt en, ten tweede, hoe er op die wijze een coherente traditie in patroonmodellering kan ontstaan. Caldwell stelt in deze context: "Methodological criticism of an particular research tradition is rarely convincing without the provision of an alternative model" (Caldwell, 204).

---

14. Dat zijn probleemoplossende methode door eigen praktische ervaringen is geïnspireerd, blijkt uit de vergelijking van zijn methode met die van de 'main stream'. Bij de deductieve methode van de orthodoxe theorie wordt, aldus Commons, complexiteit geëlimineerd door de isolatie van enkele variabelen en is er een gerichtheid op generalisatie, "arriving at universals" (ECA 124). Echter dat is een onwerkbare methode waar het beleid of het werk van belangencommissies aan de orde is. Bij dergelijke problemen doet de (aprioristische) reductie van de econoom geweld aan de nuances en draagt bijgevolg mogelijk weinig bij aan het voorkomen of oplossen van conflicten (ECA 125).

15. En hij vervolgt: "The 'cause' is volitional control of the limiting or strategic factors through managerial or bargaining transactions" (IE 632).

Wellicht mede hierdoor zijn in de ruim tien jaar na het verschijnen van de studie, nauwelijks daarop gebaseerde publikaties verschenen¹⁶. Dat is jammer want het zou het wel versterkte denken in institutioneel-economische kringen over de eigen 'tools' meer praktische voeding hebben verschaft. Toch kan al bij al de studie van Wilber en Harrison zeker als een stuk methodische ontwikkeling worden beschouwd.

13.4. De wetenschappelijke waarden van de IE

Een niet onbelangrijk onderdeel van Kuhn's paradigma begrip wordt gevormd door de waarden die binnen een bepaalde onderzoeksgemeenschap leven. Zij geven aan wat wetenschappelijk 'hoort' binnen een traditie. Meestal bestaan over deze waarden maar weinig meningsverschillen tussen wetenschappers. De vraag in het bestek van deze paragraaf is om welke waarden het binnen het hier afgebakende institutionalisme gaat en in welk opzicht deze een belemmering vormen voor een methodische verankering. Daarbij acht ik de verschillen in geaccepteerde wetenschapswaarden tussen het MCI (na Veblen) en het RCI niet zo groot.

Overzie ik de opvattingen dan zou ik de wetenschappelijke waarden van de institutionele economen in de volgende punten willen samenvatten:

- *Er bestaan geen absolute, aprioristische waarheden.*

Onderzoek zorgt slechts voor een 'provisional removal of doubt' (Tool, TDE 39)¹⁷. De institutionalisten gaan volgens Gruchy uit van een besef van historisch relativisme (TRE 6). Anders dan de natuurwetenschappen kan de institutionele economie slechts verklaringen bieden die beperkt zijn naar tijd en plaats. In plaats van uniformiteiten kan beter naar bijzonderheden worden geïnformeerd.

Dit anti-apriorisme kan men ook vatten in de trits openheid, historiciteit en relativiteit.

- *Verklaringen moeten plausibel zijn en adequaat toegesneden op waarneembare verschijnselen in de werkelijkheid*¹⁸. Hoewel niet vaak duidelijk geëxpliciteerd, geldt dit predicament voor de institutionalisten.

- *Wetenschappelijk werk moet op enigerlei wijze relevant zijn.*

Hierbij wil ik een drietal aspecten onderscheiden. Ten eerste de vraag naar het realisme van de premissen. Dit criterium wordt meestal in stelling gebracht tegen de empirisch leeg geachte formalisering van de neoklassieke theorie. "It (IE, A.N.) must find its relevancy and truth a substitute for formal precision in statement" (Hamilton, AER 318). Een tweede aspect betreft aard en mate van abstractie van de stellingen zelf. Ten behoeve van een groter inzicht in verschijnselen moeten zoveel mogelijk relevante variabelen in de analyse worden opgenomen, 'endogeniseren' dus. In de 'culturele' benadering van de institutionalisten spelen veel meer zaken een rol van betekenis dan in de schema's van de neoklassieken het geval is. Ten derde is er de omzetting van theoretische relevantie in praktische relevantie, ook wel het instrumentele aspect. Het gaat vooral om de effecten van theorie op het handelen. Voor

---

16. Het aantal studies dat vanuit de lijnen van het Wilberiaanse patroonmodel vertrekt, is op de vingers van een hand te tellen. Zelf heeft Wilber met Francis een poging ondernomen de economische ontwikkelingsstudies van Hirschman in deze zin te verstaan (Wilber and Francis, 1984).

Een door Hayden ontworpen 'social fabric model' heeft ook nauwelijks studies opgeleverd. Het is in mijn visie te esoterisch en te ingewikkeld.

17. Tool stelt ook nog een ander 'relativistisch' punt vast: "There is no reliable knowledge unrelated or unhooked to other knowledge. Truth and continuity are virtually synonyms in this sense" (Tool, TDE 39).

18. Daarbij zullen zij ongetwijfeld ook een heldere samenhang in theoretische structuur alsmede onderbouwde argumentatie van belang vinden.

sommigen als Lowe, Gruchy, Tool en enkele anderen moet de institutionele economie uitdrukkelijk beleids- en probleemgeoriënteerd te werk gaan. Daarmee komt een variërende mate aan normativiteit naar voren met als uitschieter dat wetenschap waarden moet vaststellen.

In deze waardenreeks is geen plaats ingeruimd voor de bekende criteria als logische consistentie, eenvoud, accuratesse etc. Deze passen in institutionalistische ogen beter bij de strakke, formalistische schema's van de natuurwetenschappen en daarvan afgeleide theoretische opzetten. Een claim op een andere positie lijkt mij gerechtvaardigd alhoewel daarmee geen immuniteit mag worden opgebouwd tegen kritiek die uit rivaliserende wetenschapsopvattingen vertrekt. Enige achtergrondruis daarvan blijft in mijn visie ook bij een meer interne beoordeling altijd meespelen¹⁹. Ik heb dat eerder 'pluralisme met een accent' genoemd. In het volgende hoofdstuk kom ik hierop nog terug. Vanuit deze overwegingen geef ik nu afsluitend nog enige kanttekeningen op de institutionalistische waarden voor wetenschappelijke arbeid.

Beoordeling

Het eerstgenoemde criterium, de verwerping van aprioristische waarheden, lijkt mij een sociaal-wetenschappelijke legitieme gedachte. Men moet echter uitkijken hiermee het kind met het badwater weg te gooien en ook geen denkschema's vooraf te accepteren²⁰. Hieruit kan een grote mate van theoretische vrijblijvendheid voortvloeien met allerlei problemen voor theoretische communicatie, kennisgroei, methodische ontwikkeling etc. vanden. Dit gevaar is, zoals gezegd, bij de institutionalisten sterk aanwezig²¹.

Wat betreft de tweede genoemde waarde kan worden gesteld dat deze correspondeert met het uitgangspunt van hoofdstuk negen dat voor de sociale wetenschappen andere maatstaven moeten worden aangelegd dan voor de natuurwetenschappen.

Ook over derde waarde, die van de relevantie, geef ik kort nog enkele opmerkingen. De nadruk op het realisme van de aannamen is geen sterk argument. Premissen kunnen niet anders dan stukken werkelijkheid stileren²². Bij de eis van theoretische relevantie kan men zich afvragen waarvan men bij de grote mate van endogenisering uiteindelijk abstraheert. Een holisme in de zin van 'alles hangt met alles samen' vraagt dringend om de bepaling van meer specifieke relaties. Daarbij komt dat men ook moet bezien of het theoretische instrumentarium geschikt is voor het te bestuderen

---

19. Dit hoort bij het 'kritisch denken' uit de wetenschapsfilosofie dat er van uitgaat dat alle wetenschappelijke in- en outputs bespreekbaar moeten zijn.

20. Apriorismen zijn er in feite altijd; niet als waarheden maar als een onderdeel van een systeem van kennisontwikkeling. Men moet als het ware een achtergrond hebben.

Los hiervan kennen in feite ook de institutionalisten aprioristische 'waarheden'. Afhankelijk van de stroming kunnen bijvoorbeeld worden genoemd: de waarde-dichotomie, conflict en de daarop gebaseerde noodzaak van institutionele norm- en vormgeving en de determinerende kracht van de technologie.

21. Zelfs al aanvaardt men de relativistische en open positie van de institutionalisten en houdt men rekening met de instabiele ondergrond van sociale studieobjecten en relaties, dan nog moet voor wetenschappelijk werk een theoretisch perspectief worden aangereikt dat de bestudeerde institutionele verschijnselen naar bepaalde gezichtspunten ordent en eventueel verklaringen voor hun optreden kan geven.

22. Natuurlijk kan er geen langdurige dwangmatige persistentie bestaan tussen 'empirische generalisaties' en praktijkbevindingen en moet er ook voor worden gewaakt dat, zoals Veblen vreesde, stileringen vast komen te zitten in de denkgewoonten van wetenschappers.

onderwerp²³. Bij het praktische aspect van relevantie, ten slotte, kan de grote klemtoon op problemen/beleid het gevaar opleveren dat men te eenzijdig op de opstelling van recepturen is gericht. In mijn ogen blijft altijd exploratief onderzoek vooraf noodzakelijk om, niet aan de beleidsoogmerken gerelateerde, verbanden in de economische realiteit vast te stellen.

13.5.Conclusie en evaluatie

Men kan stellen dat de institutionele economie op het punt van methodische helderheid in onderzoekswerk maar matig scoort. Er is in ieder geval geen institutionalistische methode ontwikkeld, die breed navolging heeft gevonden. Zoals eerder gesteld kan hiervoor begrip worden opgebracht. De vertaalbaarheid van de institutionalistische uitgangspunten naar eenvoudig hanteerbare methodische 'devices' is relatief moeilijk. Ze kunnen niet in een vorm worden gegoten die de meer exacte wetenschappen en de standaard economie toepassen. Voor de institutionalisten ontbreekt het in de economische werkelijkheid niet alleen aan voldoende stabiele relaties, ook de causaliteit is vaak niet eenduidig vast te stellen. Toch lijkt het nodig dat meer helderheid komt in onderzoeksaanpak en ook vaker vergelijkbare methoden worden gehanteerd. Dit moet, het is al eerder gezegd, in het teken staan van een verdergaande empirische en theoretische ontwikkeling. Bij alle voorbehoud van de complexiteit van de economische werkelijkheid en bij aanvaarding van een gemis aan zoiets als een evenwicht, blijft een zoeken naar essenties en/of regelmatigheden, in plaats van een exposeren van een brij aan belangwekkende factoren, ook voor de IE van vitaal belang.

Nemen we hier weer de vraagstelling van hoofdstuk tien op, de vraag naar de ontwikkeling van het wetenschapsgebied in termen van coherentie, consistentie en verklaringen, dan kunnen de volgende opmerkingen worden gemaakt.

Er is geen aanleiding te spreken van een duidelijk institutionalistisch paradigma of onderzoeksprogramma. Wellicht zou men in globale zin over een collectivistisch paradigmatisch geheel of programma kunnen spreken maar de beoordeling valt bij nader inzien negatief uit omdat er ook op dit formele punt geen eenheid aanwezig is. Er blijken juist twee stromingen te bestaan, ieder met eigen fundamenteën en bovendien gekleurd door veel eigen persoonlijke inzichten en voorkeuren. Kortom, het ontbreekt aan coherentie binnen de hier, en ook meer in het algemeen, afgebakende groep overwegend Amerikaanse institutionele economen. Voorts kan ook binnen de twee groepen, met als grondleggers Veblen respectievelijk Commons, maar moeilijk van een duidelijke traditie worden gesproken. Er zijn nogal wat theoretische spanningen tussen auteurs en binnen de werken van afzonderlijke auteurs. Het aanbod aan verklaringen voor verschijnselen is, zeker in de laatste decennia, mager te noemen. Ze heeft althans weinig tot theoretische verfijningen geleid. Er kan dan ook maar moeilijk van een 'normal science' worden gesproken. In de genoemde punten is, ten slotte, ook nog weinig ontwikkeling tot verbetering te bespeuren. Wel is er, mede door discussie met vertegenwoordigers van het 'new institutionalism', momenteel enige beweging in de institutionalistische opvattingen rond de samenhangende trits individuele keuzevrijheid, institutionalisering en methodologisch collectivisme. Maar zover ik kan zien is er in dit opzicht nog geen vooruitgang in onderzoek en theorieontwikkeling geboekt.

---

23. Veranderingsprocessen zoals innovatie en transformatie zijn niet te belichten met een statische mechanica. Deze laatste stelt alleen stabilisatie vast nadat veranderingen hebben plaats gehad (Veblen, PSC 177; zie ook Hodgson, 1988b 23). Men moet in die zin dan ook zoeken naar het waarom van relaties en ontwikkelingen en minder naar het hoe nadat ze hebben plaats gehad.

Er moet meer methodologische helderheid komen en theoretische elementen en relaties moeten eenduidig worden gedefinieerd en inhoud worden gegeven en, niet onbelangrijk, breed worden erkend. Het is voor de ontwikkeling van een theoretisch gebied immers belangrijk dat, uitgaande van een strikter afgebakend studieobject, meer empirische en theoretische arbeid wordt verricht. Ik beroep me in die zin op Caldwell die stelt dat uiteindelijk werkelijk substantiële bijdragen aan de economische wetenschap zelfs de meest krachtige methodologische kritiek zullen wegdrücken in de aandacht van de leden van de professie (Caldwell, 57).

13.6.Slot

De vele kritiek die in deze en vorige hoofdstukken op het institutionalistische gedachtengoed is gespuid, heeft uiteraard een wijdere strekking. In feite spelen hier allerlei zaken die bij voortduring met de ontwikkeling van de sociale wetenschappen te maken hebben. Dat gegeven is een eerste en belangrijke reden de IE uiteindelijk minder hard te beoordelen dan hier lijkt te worden gedaan. Daarnaast is het belangrijk te constateren dat de institutionalisten de economie 'weer' terug brengen in het huis van de sociale discipline waar voor veel onderzoekers stabiele relaties problematisch zijn, de mens voortdurend aan het studieobject zelf zijn waarderende visie oplegt en bovendien de ontwikkelingsgang van verschijnselen beïnvloedt.

Dit verzacht de kritiek en verheft het aldus tot een meer algemeen verschijnsel van sociale wetenschap. Toch blijven natuurlijk de meer bijzondere kritiekpunten op de IE staan. Maar de betekenis daarvan krijgt meer reliëf als ook minimaal zicht geboden wordt op een aanzet tot amendering. Dat zal in het volgende deel gebeuren.

Deel III

Een benadering van institutionele economie en een toepassing op de Nederlandse arbeidsverhoudingen

Vraagstelling en opzet van deel III

De kritische beschouwing van deel II biedt zeker aanknopingspunten voor een ontwerp van een 'eigen' institutioneel-economische benadering. Deze set van uitgangspunten, bouwstenen en relaties is verschillend van de institutioneel-economische denkbeelden die hiervoor aan de orde zijn geweest. Daarmee wordt echter niet de pretentie gekoesterd de ontbrekende eenheid aan te reiken die vanuit het kritische deel zo noodzakelijk wordt gevonden, maar wel dat op een meer eenduidige wijze met een institutionalistische conceptie kan worden geopereerd.

Enigszins gewichtig kan worden gesteld dat de benadering is gebaseerd op een methodologisch pluralisme en een theoretisch eclecticisme. De evaluatie in de vorige hoofdstukken wees al in deze richting. In de speurtocht naar een meer moderne benadering wordt gepoogd elementen die in de aard der zaak in verschillende theoretische perspectieven thuishoren, te integreren. Daarnaast bieden vooral ook sociologische studies die nauw aan de institutionele economie verwante studieobjecten hebben gekozen of, vooral, juist voor de methodologische zwakten ervan naar oplossingen hebben gezocht, aanknopingspunten om verder te gaan. Zowel algemeen-sociologische studies, zoals die van Parsons, Berger en Luckmann, Mannheim, Mead, Touraine, Zijderveld en Giddens, als organisatiesociologisch en arbeidsmarktsociologisch werk, met figuren als Van Dijck, Lammers, Clegg, Doorewaard, De Lange, Arts, en Van Voorden, hebben dit terrein verkend. Ik kan in dit bestek hiervan geen diepgaande beschouwing geven maar slechts meer algemeen aangeven welke inzichten ervan aan het pakket kennis van de (institutionele) economie kunnen worden toegevoegd. Ook nu is deze exercitie uiteindelijk in grote mate afhankelijk van de plausibiliteit waarmee verklaringen kunnen worden geboden voor optredende verschijnselen. Ik ben er echter van overtuigd dat de wijze waarop de institutionele economie economische verschijnselen benadert, hetzij op de Amerikaanse hetzij op een gemodificeerde manier, een bron van *informatie* vormt, met verklaringselementen in meestal interpretatieve of historische zin, waarmee het bestaande geheel aan inzichten van het sociaal-economisch handelen kan worden verrijkt. Ik geef hiervan een bescheiden illustratie in hoofdstuk vijftien.

Elementen van een institutionele economie

14.1. Inleiding

In dit hoofdstuk gaat het om het ontwerpen van een benadering die tegemoet komt aan de kritiek verwoord in het vorige deel. Er wordt eerst een algemeen, *formeel* kader geschetst dat door verdere specifieke theoretische optuiging meer *inhoud* moet krijgen. Het kan in dit stadium van de studie echter niet meer zijn dan een ruwe theoretische schets, een referentiekader dat elementen van de twee institutioneel-economische tradities probeert te combineren met bepaalde sociologische opvattingen. Daarmee geef ik tevens aan dat de IE past binnen het brede perspectief van de sociale wetenschappen.

Dit hoofdstuk begint met een formulering van enkele wetenschapstheoretische verlangens (14.2.). In de daaropvolgende paragraaf schets ik het algemene kader in de vorm van gezichtspunten waarmee naar de werkelijkheid wordt gekeken (14.3.). Vervolgens komen meer specifieke denkbeelden aan de orde over instituties en economisch handelen (14.4.). In paragraaf 14.5. wordt het voorgaande in enkele centrale lijnen tezamen genomen. Men moet dit geheel evenwel vooral zien als een taxonomisch skelet of zoals Watson stelt: "a tool kit of interrelated concepts which constitutes nothing more than an analytical device intended to aid understanding" (Watson, 58). Daarmee zal in het volgende hoofdstuk naar inhoud worden gezocht. Ik sluit dit hoofdstuk af met enkele opmerkingen over de wetenschappelijke status van de benadering en enkele verschilpunten met de behandelde institutionele economie en met de mainstream traditie (14.6).

14.2. Wetenschapstheoretische opmerkingen

Gezien eerdere denkbeelden kan ik hier kort zijn over enkele wetenschapstheoretische stellingnamen.

Een eerste punt is dat zoveel mogelijk het inzicht, de verklaringskracht en, indien mogelijk, het voorspellingsvermogen van een theorie moeten worden vergroot. Het past bij het algemene wetenschappelijke verlangen antwoord te vinden op de vraag waarom de dingen zijn zoals ze zijn. Om te kunnen verklaren zijn, ten tweede, algemene uitspraken over verschijnselen nodig, hoe voorlopig ook. Ze vormen een soort waardemeter voor bijzondere gevallen. Met dit analytisch verlangen kan men bijvoorbeeld inductief-theoretisch voortgaan en de aannamen als globale regieaanwijzingen voor onderzoek gebruiken. Maar men kan ook verklarende theoretische verbanden postuleren in welk geval men deductief te werk gaat¹.

Het zoeken naar regelmatigheden en/of generalisaties heeft, in de derde plaats, in de sociale wetenschappen een problematische keerzijde (zie hoofdstuk negen). Doordat in de sociale werkelijkheid condities veranderen, kunnen generalisaties aan betekenis verliezen. Er is voortdurend menselijke interventie in het studieobject met actie en reactie, bedoelde en onbedoelde gevolgen (vgl. Giddens, 1984 13/14). Het 'fort' van sociaal-wetenschappelijke arbeid zal daarom vooral liggen in de gesystematiseerde informatie over specifieke gevallen, instituties

---

1. Of abductief waarbij afhankelijk van het te bestuderen onderwerp, theorieën en hypothesen worden gealterneerd.

of patronen van sociaal-economisch handelen en de onthulling van bijzondere karakteristieken. Uit dit en het voorgaande punt zijn twee conclusies te trekken. Ten eerste, de deductieve-nomologische verklaringswijze is slechts een beperkte bron van verklaringen in de sociale wetenschappen. Ten tweede, de algemene uitspraken hebben slechts betrekking op een 'aannname' van enkele basislijnen van de werkelijkheid waarop vele bijzondere, veranderlijke constellaties zijn gebouwd.

Een vierde punt is dat ondanks genoemde complexiteit en interdependentie gestreefd moet worden naar grotere eenvoud in theoretische constructies en naar meer mogelijkheden van methodische abstractie. In de wetenschap gaat het meer om stileren dan om omvattende representaties van de werkelijkheid. Het is van belang relevante van niet-relevante variabelen te onderscheiden, niet om pluriformiteit weg te kappen, maar om in de hier gepresenteerde problematiek van verschillende handelingslogica's toch tot grotere zekerheid te komen. De gebruikte methoden daarbij moeten, ten slotte, voldoende helder zijn.

Samengevat, men moet streven naar groter inzicht en meer verklaringskracht door:

- het poneren van enkele algemene uitspraken over sociaal-economische samenhangen;
- het zicht verschaffen op bijzondere kenmerken en verschillen van situaties en verschijningsvormen;
- de opzet van meer eenvoudige theoretische constructies en heldere wijzen van onderzoek.

14.3. Methodologische uitgangspunten: het formele kader

Het gaat in dit algemene kader in essentie om twee hoofdpunten: een visie op de opbouw van de (sociaal-)economische werkelijkheid en een visie op de ontwikkeling van deze werkelijkheid. Het is slechts een analytisch en daardoor relatief onderscheid. Over de twee vragen is veel wetenschappelijke discussie gevoerd, niet zozeer echter in de economische wetenschap maar vooral in de filosofie en de sociologie (vgl. Turner, 1986). Gezien het feit dat de problematiek al vaker aan de orde is geweest, zal ik hier vooral proberen te stileren.

1. Individualisme versus collectivisme

Het eerste hoofdpunt betreft een klassiek sociaal-wetenschappelijk en filosofisch vraagstuk. Meestal worden in dit verband *methodologisch individualisme* en *methodologisch collectivisme* tegenover elkaar geplaatst. Een keuze tussen beide paradigma's wordt meestal onontkoombaar gevonden. Men begrijpt (sociale en/of) economische verschijnselen vanuit de interactie van het (doel- en zingericht) handelen van de individuen of vanuit het functionele totaal kader van de sociale werkelijkheid². In het algemeen-sociologisch denken wordt aan de eerste richting vaak de naam van Weber verbonden terwijl Durkheim aan de collectivistische, ook wel macro- of katascopisch genoemde, kant wordt geplaatst (Zijderveld, 1974).

Beide opties zijn voor wetenschappelijke studie in beginsel legitiem en waardevol. Ook het

---

2. In een boek over de relatie tussen gedrag en structuur betogen Lindenberg, Wippler en Ultee ieder op eigen wijze dat een verklaring van collectieve verschijnselen zonder onderliggende individualistische noties of theorieën niet mogelijk is (Arts e.a., XII; 1-3; 110). Zij gaan echter verder dan deze constatering en vatten methodologisch individualisme in feite op als een 'must'. Zo plaatst Lindenberg bij verklaring van collectieve verschijnselen tegenover het analytisch primaat van het (collectieve) studieobject noodzakelijkerwijs het theoretisch primaat van het individueel handelen.

samenbrengen van studieresultaten vanuit beide benaderingen kan veel meerwaarde opleveren. Toch is duidelijk dat een eenzijdige focus op een collectivistische of op een individualistische notie geen recht doet aan de aard van de gecompliceerde en interdependente verschijnselen waar de sociale wetenschappen verklaringen voor pogen te vinden. Binnen de sociologie is door verscheidene wetenschappers gewerkt aan een 'frame of reference' dat beide denkmodi probeert te overbruggen. Ik zal me beperken tot enkele hierop geïnspireerde uitgangspunten.

In de eerste plaats moet een poging tot een synthetische theorie uitgaan van de relatie en interactie tussen handelen en sociale structuren. Er bestaat tussen beide een wederzijds producerende verhouding (Giddens, 1984 XXIII; 25 ev.; Coenen, 135 ev.)³. Voor het thema van deze studie betekent dit dat in het dagelijkse, op instituties gebaseerde handelen, telkens opnieuw bewust en onbewust instituties worden gemaakt (reproductie). Tegelijk wordt daarmee duidelijk dat het onderscheid tussen structuur en ontwikkeling van de werkelijkheid relatief is. Immers het handelen maakt niet alleen structuren zichtbaar, het verandert deze ook (reconstructie).

Ik koppel hieraan, ten tweede, een markering die te maken heeft met de aard van het handelen. Er is naast individueel handelen ook collectief handelen. Ook hier geldt een conditionering door instituties en de mogelijkheid tot verandering daarvan. Het verschil tussen beide soorten handelen ligt vooral in de nadruk op bepaalde waarden en de vormen waarin dit handelen tot uiting wordt gebracht. In collectief handelen overheersen groeps- of collectieve waarden of, meer instrumenteel, belangen. Voorts ligt er een duidelijke motivatie en doelstelling aan dit handelen ten grondslag (zie verder). Het gebied van de sociale en economische werkelijkheid is aldus een veld van individueel én collectief handelen. Er is daarbij sprake van een hiërarchie van instituties die als basis een breed geaccepteerd normatief systeem kent.

Een ander uitgangspunt is dat ik het vraagstuk van rationeel handelen in deze context als een non-issue zie. Ik beschouw rationeel handelen als doelgericht handelen en vindt de nauwe motivationele insluiting ervan tot eigenbelang te eng en te eenzijdig. Vaak is het rationele gehalte van gedrag niet vast te stellen. Daarom ga ik ervan uit dat institutioneel-economisch handelen, individueel of collectief, in het algemeen doelgericht gedrag is op basis van verschillende motieven, intenties en argumentaties, bewust of routinematig. Als hieruit onbedoelde, vooral ongewenste, consequenties voortvloeien kan dit op basis van verbeterde kennis van samenhangen leiden tot ander (rationeel) gedrag.

II. Handelen en veranderen

Het tweede methodologisch hoofdpunt heeft betrekking op ontwikkeling cq verandering van de (sociaal-)economische werkelijkheid. Men zou het ook de problematiek van (re)constructie en determinatie kunnen noemen. Hier zijn met name vier aspecten van belang: de reikwijdte (A), het niveau (B), de wijze (C) en de aard (D) van de menselijke veranderingsmogelijkheden.

A. Omgeving en handelen

De omgeving kan worden onderscheiden in een historische en een actuele omgeving. Over de historische component stelt Giddens naar Marx: "Men (let us immediately say human beings) make history, but not in circumstances of their own choosing" (Giddens, 1984 XXI). Er bestaat een erfenis aan kennis, structuren en condities. Deze realiteit verandert in tijd en ruimte op basis

---

3. Giddens benoemt het interactiegebeuren tussen 'gestructureerd' handelen en structuren als 'duality of structure' (Giddens, 1984 25).

van interacties van en tussen individuen en collectiviteiten. Dan zijn we in de actualiteit aanbeland.

In het hier en nu van de veranderlijke sociaal-economische werkelijkheid bestaan condities die relatief moeilijk naar de menselijke hand zijn te zetten. Er is altijd in meer of mindere mate sprake van een 'relatieve' context. Technologie is bijvoorbeeld naast overerfde productiecultuur in zijn verdere ontwikkeling ook uitkomst van menselijk handelen. Het gaat dan echter om handelen in relatief afgescheiden gebieden⁴. Wetenschappelijke en technische producten worden in bepaalde situaties uitgedacht en vormen elders inputs en condities voor ontwerpers of uitvoerende werknemers. De relatie daartussen is vaak tijd/ruimtelijk gescheiden, er treedt 'contextfragmentatie' op. Soms evenwel kan meer direct en instrumenteel technologische ontwikkeling plaatsvinden. Een en ander geldt ook voor socio-politieke, demografische en andere ontwikkelingen⁵.

De relatie tussen omgeving en handelen is een vaak moeilijk te ontsluiten verhouding. Ik wil hierover tot besluit nog twee opmerkingen maken.

Met Giddens en Leisink kan worden geconstateerd dat actoren de mogelijkheid hebben door vergroting van kennis en inzicht, ook van de "niet onderkende voorwaarden van hun handelen", tot andere gedragslijnen te komen (Leisink, 37). Daarmee kunnen bewust-regulatief veranderingsprocessen in werking worden gezet. Ten tweede zullen zogenaamde 'onbedoelde gevolgen' niet alleen hun oorzaak vinden in de onzekerheid van omgevingsfactoren. Ook de continue weerstanden in handelingsprocessen zorgen hiervoor. In de economie is de schaarste aan middelen, en de machtsuitoefening die daarvan een gevolg is, in dit opzicht cruciaal.

B. Individueel en collectief handelen

Het tweede aspect gaat over het al aangestipte handelings- cq veranderingsniveau. Doorgaans wordt 'handelen' alleen aan individuen toegeschreven en gaat het in beschouwingen over instituties en institutionalisering om regulering daarvan. Er is dan geen plaats voor een eigen handelingswaarde van collectiviteiten, anders dan als een soort uitvergroting van individueel handelen.

Zoals gezegd moet men het verschil tussen individueel en collectief handelen benaderen vanuit een onderscheid in waarden. In zuivere zin bestaan individualistische en collectivistische (of sociale) waarden in de praktijk waarschijnlijk niet⁶. Individueen laten zich in hun handelen nooit

---

4. Hier is de 'contextuele' dimensie van Giddens' sociale theorie aan de orde. Interacties vinden plaats in tijd-ruimte verhoudingen waarbij bepaalde 'resources for action' wel of niet aanwezig zijn of uiteenlopende verdelingen kennen. Giddens' denklijn is ook bij Coenen en Leisink te vinden. Zie Coenen en Leisink, 1989 en Leisink, 78.

Thrift stelt in dit verband: "... the appreciation of context requires a vision of society as a partly structured mosaic of contexts which interact only in particular ways at particular times in particular locations" (Thrift, 611).

5. Contextfragmentatie is aldus een tijd-ruimtelijke discontinuïteit van economische en sociale processen.

6. In het kort zie ik als individualistische waarden/oogmerken persoonlijke ontplooiing, machtsvergroting, individuele werkzekerheid, inspanningsefficiëntie en een hoog inkomen. Als collectivistische waarden kunnen worden genoemd: de bevordering van uiteenlopende groepsbelangen en zaken als billijkheid, integratie en stabiliteit, volledige werkgelegenheid, economische groei etc. van de samenleving als geheel. In zowel individueel als in collectief gedrag kunnen beide waardensoorten op een bepaalde wijze verankerd zijn. Tussen beide waardencategorieën bestaat echter vaak, zeker niet altijd, een spanningsvolle dualiteit die zich weer verder van hoog tot laag kan uitkristalliseren in allerlei maatschappelijke tegenstellingen tussen groepen en collectiviteiten.

uitsluitend leiden door individualistische waarden, motieven en doelstellingen. Belangrijk zijn ook sociale motiveringen⁷. Collectiviteiten kunnen daarentegen zeer wel gericht zijn op de realisatie van bepaalde individualistische waarden maar dat wordt dan in een sociaal (waarde) kader geplaatst. In feite is collectief handelen de uitkomst van de afstemming van waarden en doelstellingen van twee of meer personen op elkaar en de organisatie daarvan in werkbare verbanden. Men kan aldus ook zeggen dat collectief handelen instituties noodzakelijk maakt (zie hierna). Er bestaat een hiërarchie in de mate waarin het collectief handelen gemeenschapswaarden weerspiegelt.

Daarbij moet men wel het pluriforme karakter van het collectief handelen in het oog houden⁸. Men kan stellen dat uiteenlopende waarden en ideeën tot verschillende belangen uitkristalliseren en daarmee ook tot velerlei al of niet oppositionele groepen. Watson brengt dit pluralisme als volgt naar voren: "Ideas are central to this primordial forming of groups: they give value to articles and to acts, so providing a focus for activity and, in developing the patterns of meaning which are needed to structure reality, they are tied in with *group ideologies* (Watson, 60; curs. W). Deze ideeën legitimeren de activiteiten van een groep tegenover in- en outsiders⁹.

Natuurlijk kan het handelen van collectiviteiten alleen via individuen tot stand worden gebracht. Maar het is principieel iets anders wanneer een individu op basis van eigen motieven economische keuzen maakt of als uitvoerder van sociaal totstandgekomen besluiten. In het laatste geval is sprake van collectief handelen dat daarom omschreven kan worden als een via individuen tot stand komend handelen, primair gebaseerd op gemeenschappelijke belangen. Collectiviteiten, ten slotte, zijn gecreëerde grootheden met eigen institutionele kenmerken en met eigen handelingsrelevantie. Zij kunnen beleid voeren.

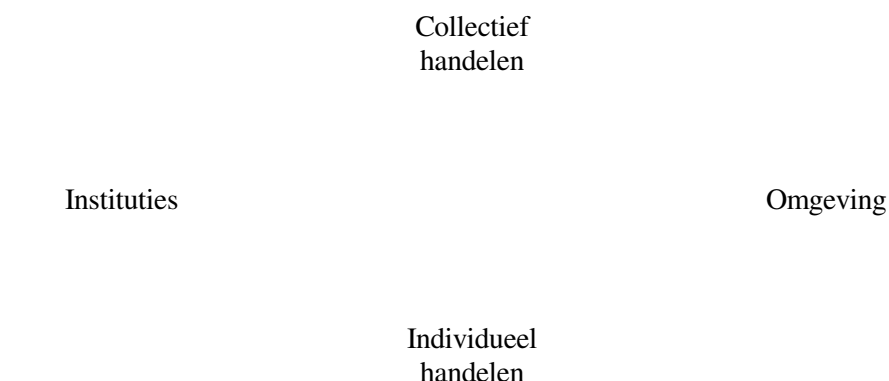
7. Een wetenschappelijk onoplosbaar probleem daarbij is de gewichtsverdeling van de motivaties. Voor wat betreft de individualistische kant stelt Elster: "Next to nothing is known about the distribution of these motivations in the population and the way in which they interact to produce decentralized cooperation" (Elster, 134).

8. Er is in het economisch leven een ordeningsschema denkbaar naar de mate waarin individualistische/collectivistische georiënteerde doelstellingen worden nagestreefd. Een woningbouwcorporatie bijvoorbeeld is doorgaans niet gericht op een zo hoog mogelijk winst voor een beperkte groep maar op het aanbieden van 'goede' en betaalbare woningen voor een breed publiek.

9. In zijn boek benadrukt Watson in dit opzicht ook de betekenis van sleutelindividuen, leiders en denkers, die groepen weten te mobiliseren door een specifieke vertaling van maatschappelijke condities naar de betreffende groep toe. Groepen die via machtsgebruik weten te domineren zijn van belang voor het institutionele patroon in de samenleving. Dit is een punt dat verderop in de tekst aandacht krijgt.

Figuur I De globale dynamiek van institutioneel handelen

<---> Interactiepatronen

In dit verband moet ook het onderscheid tussen instituties en collectiviteiten in het oog worden gehouden, een onderscheid dat in de behandelde institutionele economie niet duidelijk naar voren komt. Instituties zijn normerend, regulerend en structurerend voor individueel én collectief handelen. Collectiviteiten staan voor georganiseerde handelingskracht. In het spraakgebruik worden collectiviteiten evenwel vaak als instituties aangeduid. Dat komt omdat aan instituties als 'afstemmingsstructuren', een set van normen en regels dus, vaak ook collectiviteiten zijn verbonden. Zo kan organisatie staan voor een structurerend gedragsprincipe (institutie, structuur) maar ook voor een initiatiefrijke handelingseenheid (collectiviteit; collectief handelen). Daarom ook heeft men het over de vakbeweging als institutie. Dit is qua definitie niet zuiver. Slechts in haar interne normerende en regelgevende betekenis is de vakbeweging een institutie. Als handelende entiteit, bijvoorbeeld in de cao-onderhandelingen, is zij een collectiviteit. Een collectiviteit die rekening moet houden met mede door eigen handelen ontstane instituties. In de volgende paragraaf zal ik meer expliciet begrippen omschrijven. Hier wil ik slechts stipuleren dat veranderingskracht schuilt in individueel én in collectief handelen. Beide handelen 'institutioneel' wat zowel reproductie als reconstructie inhoudt. Figuur I geeft deze globale dynamiek schetsmatig weer¹⁰.

Ten slotte, individuen maken deel uit van verschillende collectiviteiten.

---

10. Zoals uit de figuur blijkt kan de invloed van de contextfactoren op institutionalisering niet zonder het medium van het handelen.

Met het derde aspect van de dynamiek ben ik bij de vraag naar de wijze van verandering. De vele interdependenties in het sociaal-economische verkeer leiden tot procesmatige ontwikkelingen. Er is voortdurende dynamiek in de handelingspatronen van actoren met aanpassingen en invloeden over en weer. Dit geldt ook voor het verkeer tussen het handelingssysteem en de omgeving. Deze relaties laten zich echter moeilijk traceren daar de omgeving zelf weer velerlei op elkaar inwerkende krachten herbergt. Er circuleren dan ook velerlei modellen van sociale dynamica¹¹.

Er doemt hier de vraag op naar een impliciete (economische) structuur. Zo stelt bijvoorbeeld Lambers zich in het kader van 'de juiste verhouding in de organisatie van het bedrijfsleven' de vraag: "is er in de dynamica een juiste verhouding, een evenwichtszoekend patroon, een orde?" (Lambers, 1981 8). Het is een vraag die zijn inspiratie vindt in het kroonjuweel van de gangbare economie, de evenwichtsofopvatting. Ik denk niet dat er een natuurlijke grond daarvoor te vinden is in het economisch handelen, maar wellicht wel een culturele. Ook is het zinvol als analytisch middel én als beleidsrichtsnoer een evenwicht te bedenken. Dit voedt het uitgangspunt van relativiteit van structuren alsook de opvatting van toenemende mogelijkheden op de vormgeving ervan op een gecoördineerde, collectieve wijze invloed uit te oefenen. Als er, kortom, een economische evenwichtskracht is, dan is deze in mijn ogen mensenwerk. Dit sluit echter niet uit dat veel processen in het economisch gebeuren onomkeerbaar zijn en er veel verrassing en onvermoede samenhang bestaat.

In dit 'open handelingssysteem' hebben, zoals gezegd, ook individuele en collectieve actoren met elkaar contact. Via onder meer onderhandeling, overleg, overreding etc. voert dit naar (economische) uitkomsten. Het socio-economisch gebeuren is zeer gecompliceerd wat zich behalve in verschillende probleemniveaus en interdependenties vooral ook manifesteert in de vele consequenties van economisch handelen (vgl. Wagener, 16/17).

De formele schets in figuur I toont weinig leven. Als de loep scherper wordt ingesteld ziet men individuen of groepen met elkaar werken of met elkaar tot afspraken komen of bijvoorbeeld druk uitoefenen op de overheid de belastingen te verlagen. Mensen veranderen van baan, worden ontslagen, treden tot organisaties toe en maken gebruik van rechten. Belangengroepen kennen een leiding-leden problematiek en ondernemingen komen tot samenwerkingsafspraken. Voortdurend doorbreken economische handelingen, van individuen en collectiviteiten, bewust en onbewust en in samenhang met ontwikkelingen vanuit de context, bestaande institutionele patronen op weg naar nieuwe vormen¹².

D. Conflict en orde

Het vierde aspect van handelen en veranderen gaat over de aard van veranderingsprocessen. De eerdergenoemde methodologische tweedeling heeft in de jaren vijftig en zestig in de sociologie onder meer geleid tot de controverse actie- of partijenbenadering versus systeembenadering¹³. Een belangrijk onderscheidingspunt daarbij was de vraagstelling conflict/consensus. De actiebenadering zag conflict als moverend element, het systeemdenken beschouwde deze als de

---

11. Ik onthou me hier van een beschouwing over de veelkleurige theorievorming over dit onderwerp zoals die bijvoorbeeld in het 'nieuwe' systeemdenken en in de zogenaamde chaos-theorieën naar voren komen.

12. Deze dynamiek van het sociale en economische handelen zorgt tevens ervoor dat institutionalisering varieert naar omvang en intensiteit (vgl. Ter Hoeven, 1977 21).

13. Aan dit onderscheid worden vaak voluntaristisch/pluralistische respectievelijk functionalistisch/deterministische accenten, vastgemaakt.

rimpelingen op het oppervlak van een evenwichtszoekend functioneren.

Dit dilemma kan met Doorewaard en Clegg worden genuanceerd, of beter gezegd gedynamiseerd. Zij zien conflict en consensus in meer interactieve zin. In die betekenis kan consensus "zeer wel het resultaat zijn van oorspronkelijke conflictueuze verhoudingen, ... van overwonnen conflicten" (Doorewaard, 97). Acceptatie en instemming van betrokkenen komt, aldus Doorewaard, door in het systeem ingebakken tendensen tot conflictoverwinning en zelf-instandhouding¹⁴. Ik denk dat deze tendensen zich ook voordoen in allerlei organisatorische verbanden en op verschillende maatschappelijke niveaus. De opvatting is verwant aan het bij verschillende institutionalisten terug te vinden postulaat dat er een gemeenschappelijke streven is de sociale orde te handhaven, de samenleving, als een 'going concern', werkbaar te houden¹⁵.

Men kan ervan uitgaan dat de instituties die aan een dergelijk streven kracht moeten verlenen veelal de waarden en opvattingen zullen weerspiegelen van dominante groepen op verschillende niveaus binnen de samenleving. Daarmee blijft potentieel conflict aanwezig. Zo zal in de economie de institutioneel verankerde verdeling van schaarse middelen een voortdurende bron van uitdaging en conflict vormen. Aan de andere kant is het echter juist de gevestigde institutionalisering die de uitoefening van macht beperkt houdt. "Normen duiden de grenzen aan", aldus Ter Hoeven (Ter Hoeven, 1977 22), wat natuurlijk ook voor regels en structuren geldt. Ook hier weer komt de wederzijdse relatie tussen handelen en instituties naar voren.

De tegenstelling conflict/orde is dus tamelijk relatief. De sociaal-economische realiteit is dan ook arena én speelveld van belangengroepen, een 'belangen economie' met een dynamische relatie tussen conflict en coöperatie.

Gekoppeld aan het procesmatige uitgangspunt zou een en ander ook zo kunnen worden gesteld: om bepaalde redenen kunnen conflicten ontstaan die accommoderende instituties nodig maken die meestal op zich weer oude reguleringsvormen vervangen, vernieuwen of aanvullen, vormen die ooit ook bedoeld waren om orde in de menselijke verhoudingen te verschaffen en te bewaren. Nieuwe institutionele vormen raken individuen en groepen op verschillende wijzen waarmee in samenhang met contextuele factoren nieuwe bronnen van conflict worden geschapen. Hier past mijn inziens Commons' fraaie formulering: "Yet every generation must renew its bill of rights" (Commons, IE 901).

Samengevat kom ik tot de volgende gezichtspunten voor een IE:

1. Methodologisch individualisme en methodologisch collectivisme zijn eenzijdige optieken. Tussen handelen en structuur bestaat een tweezijdig producerende band (a); Het institutionele handelen kan worden onderverdeeld in individueel en collectief handelen op basis van een verschillende nadruk op bepaalde waarden, motieven en doelstellingen (b).
2. Veranderingen in de sociaal-economische werkelijkheid worden (zijn) zowel geconstrueerd/gestuurd als gedetermineerd/ongestuurd. Een historisch erfenis van sociaal-economische cultuur en actuele, relatieve omgevingsfactoren leggen beperkingen op aan het economisch handelen (a). (Re)constructie vindt plaats door individueel en door collectief handelen. Individen zijn opgenomen in een hiërarchie van uiteenlopende collectieve verbanden (b).

---

14. Doorewaard vervolgt: "Deze tendensen komen naar voren in de wijze waarop mensen praten, denken, handelen. Deze tendensen, in termen van een ander jargon, maken deel uit van het betreffende 'discours' (Foucault) of het betreffende 'semantische stelsel' (Luhmann)" (Doorewaard, 97; curs. D.).

15. Coenen heeft het op het niveau van de individuele persoonlijkheid over een basis-veiligheidssysteem, goedgevoel onbewust van aard, dat mensen in hun handelen sterk op handhaving van vertrouwde, zekerheid verschaffende patronen doet richten (Coenen, 167). Men zou voorts kunnen stellen dat instituties en institutionalisering juist op deze behoefte aan zekerheid en veiligheid inspelen.

Veranderingen zijn procesmatig, gecompliceerd en open van aard. Er is een dynamische relatie tussen institutioneel handelen en omgevingsfactoren. Het handelen zelf weerspiegelt uiteenlopende interdependente processen die spelen tussen individuen en tussen collectiviteiten en tussen beide categorieën (c).

Er is een betrokkenheid op elkaar van conflict en consensusvorming. Dit laatste is vooral een gevolg van de behoefte aan stabiliteit en daardoor aan handhaving van relatiepatronen. Dit blijft echter een relatief gegeven omdat institutionele verdelingen, door de weerspiegeling van de waarden van dominante groepen en door machtsuitoefening, steeds weerstanden zullen oproepen. Deze geven vanuit het perspectief van het institutionele patroon tot onbedoelde gevolgen aanleiding (d).

14.4. Enkele aannamen, begrippen en relaties

De formele gezichtspunten zijn vastgelegd. Nu is de vraag aan de orde naar de bijzondere betekenis ervan voor een institutionele economie. Dit vraagt om nadere specificatie en om een belichting van enkele begrippen en onderscheidingen. Aan de orde moet komen wat de hier gepresenteerde institutioneel-economische benadering haar eigen aard geeft. Daarvoor is aandacht nodig voor het begrip institutie naar inhoud, soort en achtergronden alsmede voor de context en het gepostuleerde 'relatieve' karakter ervan. Toch blijft ook hierna een tamelijk leeg taxonomisch schema over dat slechts door meer gerichte studie inhoudelijk kan worden opgetuigd¹⁶.

I. Institutioneel-economische studieobject en het begrip institutie

Met vele institutionalisten beschouw ik als algemeen studieobject van de economie de studie van de organisatie en verdeling van de productie van goederen en diensten¹⁷. Onder de bovengenoemde gezichtspunten gaat het bij de IE om *economisch, scheppend handelen geactiveerd door uiteenlopende motieven, intenties en argumentaties, gereguleerd door verschillende institutionele vormen en ingebed in een dynamiek van conflict, orde en interdependentie*.

Een centraal begrip is *institutie* dat ik wil omschrijven als die bewust of onbewust tot stand gekomen normen, regels en structuren die het (economisch) handelen controleren, voorschrijven en mogelijk maken¹⁸.

Bij normen, regels en structuren gaat het om de mate van expliciete vastlegging van handelingspatronen. Er is een gradering, soms ook een tijdsvolgorde, van institutionalisering zowel in de mate van dwingendheid als in de weerspiegeling van individualistische en

---

16. Of, als men de punten uit de vorige paragraaf zou samentrekken in de zeer algemene formule ((I<->H) <-> C), waarbij I=Instituten, H=Handelen en C=Context, zal de daarachter levende wereld nog veel verdere systematisering vragen.

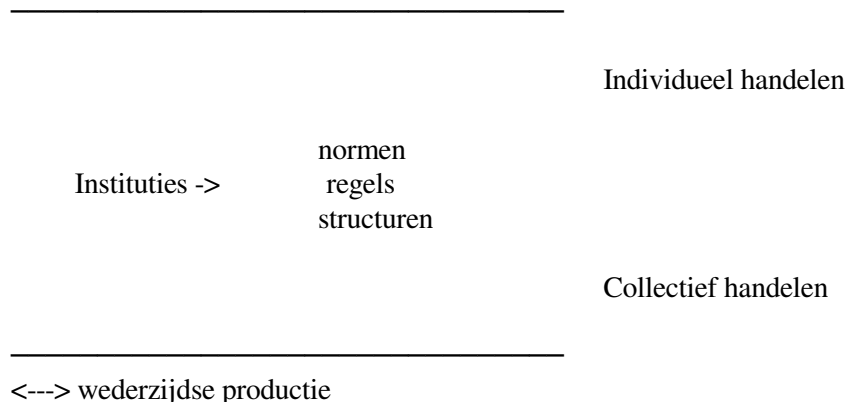
17. Als fundamentele cultuurwaarde zou daaraan kunnen worden toegevoegd: 'met het oog op een optimale en efficiënte maatschappelijke voorziening van kwalitatief hoogwaardige goederen'.

18. Ik volg met deze definitie deels Parsons en van Voorden. Parsons stelt: "institutions are generalized patterns of norms which define categories of prescribed, permitted and prohibited behavior in social relationships" (Parsons, 1960, 177). Ik vind echter dat meer expliciet ook de bewuste creatie van regels onder het begrip moet vallen. Hieraan geeft van Voorden aandacht waar hij het over institutionalisering heeft (van Voorden, 71).

collectivistische waarden¹⁹. Er is verder in de omschrijving bewust afgezien van de toevoeging 'individueel'. Immers ook collectiviteiten worden door normen, regels en (afstemmings)structuren in hun handelen gereguleerd. Ten slotte, instituties beperken bepaalde gedragingen en kunnen ook uitvoeringsregels inhouden. Daarnaast vervullen ze ook een permissieve functie dat wil zeggen dat ze juist (nieuwe) mogelijkheden bieden tot individueel of collectief handelen.

Figuur II geeft de voorgaande begrippen in een eenvoudig schema weer.

Figuur II Instituties en institutioneel handelen

Een laatste punt in dit verband is de normatieve inhoud van instituties. Zoals eerder gesteld weerspiegelen instituties maatschappelijke waarden, vaak overwegend van dominante groepen. Dit betekent in de eerste plaats dat er niet alleen hiërarchieën van instituties zijn maar ook, gegeven velerlei subculturen, elkaar tegenwerkende institutionele krachten (vgl. Ter Hoeven, 1969; 1972). In de tweede plaats lijkt het mij evident dat hoe individualistischer van aard de waarden zijn, hoe minder in aantal en hoe minder dwingend van aard de daarop gebouwde instituties zullen zijn.

II. De basis van economische instituties en institutionalisering

"Institutions keep society from falling apart, ...", aldus Elster (Elster, 1989a 147). Dit is een zeer algemene grondgeving van instituties en institutionalisering die noodzaakt tot verdere vragen. Ik zal me beperken tot het economisch gebeuren.

Een cruciaal gegeven binnen de organisatie en verdeling van de productie is *schaarste*. Dit begrip heeft een relatieve inhoud namelijk de mate waarin kan worden voldaan aan een veelheid van individuele en gemeenschappelijke behoeften. Schaarste heeft dus enerzijds betrekking op

19. Verandering van waarden leidt uiteindelijk tot verandering van en in institutionele patronen.

Men zou ook kunnen stellen dat het bij de normen en regels in feite gaat om leidraden voor vormgeving, structureringskarakteristieken zo men wil (vgl. Doorewaard, 112 ev.). De structuren staan dan voor specifieke uitwerkingen van de leidraden.

Een voorbeeld uit de recente discussie over de rol van de ondernemingsraad in het arbeidsvoorwaardenoverleg kan wellicht de waardenrangschikking verduidelijken. Een belangrijk verschil tussen een cao en afspraken tussen de werkgever en de ondernemingsraad is, althans in ons land, dat de eerste vaak ook algemeen maatschappelijke doelen voor ogen heeft terwijl de laatste contractvorm veelal hoofdzakelijk groepsgebonden oogmerken zal dienen.

productiemogelijkheden waarbij behalve de fysieke aanwezigheid van productiemiddelen, vooral de stand van de technologie in instrumenten, kennis en vaardigheden, van belang is. Aan de andere kant heeft schaarste betrekking op individuele en collectieve bestedingsbehoeften of -wensen, kortom op verdelingsvraagstukken²⁰. Schaarste heeft door die tweeslag geleid tot machtsvorming en toeëigening en daarmee tot allerlei, latente en manifeste, conflicten²¹.

Met veel vallen en opstaan zijn rechtsregels ontstaan die de conflictueuze schaarsteproblematiek van scherpte probeerden te ontdoen. Voor de westerse economische systemen is vooral de regeling van *privé eigendom* van belang geweest²². Het eigendomsrecht is te beschouwen als een basisinstitutie waarop vele andere instituties zijn gebouwd. Er is een complex van eigendom- en zeggenschapsrechten ontstaan dat de kern vormt van een institutioneel-economische patroon. 'Property rights' kunnen in feite worden opgevat als geïnstitutionaliseerde schaarste. Er bestaan tussen landen flinke verschillen in vormgeving daarvan²³.

III. Allocatie en Verdeling

De twee kanten van schaarste leiden tot twee hoofdrichtingen voor institutionalisering, gericht op de oplossing van uit schaarste voortvloeiende onzekerheden en conflicten. Enerzijds verbetering van de organisatie van de productie en anderzijds vastlegging van verdelingspatronen. Er bestaan dan ook instituties rond de organisatie van de productie en instituties die de (inkomens)verdeling reguleren. Men zou in die zin zeker kunnen spreken van *allocatieve* respectievelijk *distributieve of verdelende* instituties. Maar het onderscheid is vaak relatief. Zo kennen in feite beide vormen vaak 'verdelingsaspecten'²⁴. Ik vind het daarom beter te spreken van twee spanningsvolle sferen waarbinnen en waartussen door de handelingsinteracties relatieve wijzigingen plaatsvinden²⁵.

---

20. Smith en Ricardo legden vooral nadruk op het eerste aspect. Voor Smith komt schaarste voort uit de weezin van de mens in werk, arbeidsmoeite. Ricardo zag eerder de beperkte mogelijkheden van de arbeid als cruciaal. De Oostenrijkse school daarentegen legde de kiem van schaarste bij de omvang en intensiteit van individuele behoeften. Bij Commons en Veblen overheerst een ander aspect van de verdelingsproblematiek. Bij hen heeft schaarste de betekenis van een, al of niet 'managed' tekort. Ze stellen dit tegenover efficiëntie, een aanduiding voor technische productiemogelijkheden. Schaarste staat dan voor mens-mens-relaties, efficiëntie voor mens-natuur-relaties. Voor Commons geeft eigendom de macht zaken aan anderen voor gebruik te 'onthouden'. Daarmee komt schaarsteconflicten naar voren.

21. Ongetwijfeld is ook de omgekeerde route van conflicten naar eigendomsafbakeningen plausibel.

Voor Commons zullen schaarsteconflicten naar steeds hogere vormen van sociale organisatie leiden. Gonce zegt op eigen wijze: "Commons finds a universal law of concentration and centralisation and abuse of power in the evolution of institutions" (Gonce, 339).

22. Met deze institutie is tevens een concept van 'vrijheid' van economisch handelen nodig. Voorts wijst Commons er in zijn *Legal Foundations of Capitalism* (LFC) op dat de instelling van 'property rights' de feitelijke distinctie tussen gebruikswaarde en ruilwaarde heeft teweeggebracht. Daarmee werd het recht om ondergeschikten te sturen en te controleren gevestigd, de rechtsgrondslag dus voor gezagsrelaties in de arbeidssfeer (Commons, IE 64-70). Men kan ook zeggen dat het een belangrijke factor is geweest in de institutionele scheiding tussen allocatie en verdeling, een onderscheid dat ik verder in dit hoofdstuk uitwerk.

23. Men moet aldus goed onderscheiden tussen eigendom en beschikkingsmacht. De verdeling van deze laatste hoeft niet identiek te zijn met de eerste. Integendeel, de institutie eigendom kan verder zijn aangekleed met andere vaak beperkende instituties. Het geheel noemt men in Angelsaksische gebieden, zoals gesteld, 'property rights', eigendoms- en zeggenschapsrechten.

24. In eenvoudige zin zou men kunnen zeggen dat 'allocatie' de 'verdeling' van de productiemiddelen en productiefactoren inhoudt en 'distributie' de 'verdeling' van de productie, al of niet in geldtermen. Het woord verdeling kan mogelijk enige verwarring scheppen.

25. Er is hier een affiniteit met de Vebleniaanse demarcatie tussen 'industry' en 'business', tussen de

Allocatie gaat over de wijze waarop in de behoefte aan productiemiddelen en productiefactoren wordt voorzien, de keuzen rond omvang en samenstelling van productie en investeringen en de organisatorische en technische combinaties van de voortbrenging²⁶. Feitelijk sluit allocatie in de hier bedoelde zin de gehele organisatie van de productie in. Verdeling betreft de spreiding van revenuen tussen de productiefactoren, over de productiefactoren en de collectieve sector en binnen deze laatste sector. Ook de bestedingskant van de inkomens kan tot dit gebied worden gerekend. Hiervan is de institutionalisering beduidend geringer geweest.

Over de betekenis van de instituties rond allocatie en verdeling wil ik een viertal opmerkingen maken.

(1) Technisch-economisch gesproken worden allocatieve beslissingen genomen vóór de productie terwijl de feitelijke verdeling pas ná de productie kan worden opgesteld. Daardoor zijn beide sferen procesmatig, met signalen en 'timelags' aan elkaar verbonden²⁷. Omdat dit continue en circulaire processen zijn, conditioneren zij in feite elkaar voortdurend²⁸.

In de draaimolen van allocatie en verdeling is het economisch handelen, om te voorzien in de grote behoefte aan coördinatie van wenselijkheden en noodzakelijkheden, onderhevig aan instituties van uiteenlopende complexiteit en rangorde.

(2) Instituties kunnen de ideaaltypische allocatie-verdelingsystematiek van de markt vooral op twee manieren doorbreken. Aan de allocatieve kant door productie- en organisatievoorschriften. Op het terrein van de verdeling door arrangementen vóór de productie die grotendeels prestatie en prijs ontkoppelen.

Het is duidelijk dat toenemende institutionalisering zorgt voor een afnemende conformiteit aan de markt ofwel voor marktmijding.

(3) Het losser worden van de band tussen allocatie en prijs/verdeling, levert voor- en nadelen, winsten en verliezen, op. In een planeconomie treedt veel efficiëntie-verlies op doordat prijssignalen niet voorhanden zijn en de verdelingsstructuur slechts zeer beperkt op prestatie-motieven inspeelt. Een pure markteconomie verliest veel aan conflicten omdat het de sociale cohesie moet afdwingen. Er zijn echter alleen tussenvormen. Zo kent ons institutioneel patroon een relatief sterke distributieve en een geringere allocatieve institutionalisering (zie volgende hoofdstuk). Ook hier doen zich winsten en verliezen voor²⁹.

---

technologische en de pecuniaire werkzaamheden. Ik hecht echter aan het onderscheid noch een sterk waarderende betekenis noch zie ik de diepgravende betekenis ervan op het (individuele) handelen (zie deel II).

26. De onderdelen (en subonderdelen) van allocatie kunnen meer of minder institutionalisering kennen. Zo kan een fabrieksmatige, technische organisatie van de productie samengaan met een aantrekking van sommige productiemiddelen via de markt en van andere via interne organisatie.

27. De allocatie van productiemiddelen en productiefactoren leidt tot productie, de productie/afzet bepaalt de verdelingsmogelijkheden, de verdeling vindt plaats op grond van bepaalde criteria en de verdeling/besteding, ten slotte, geeft weer directe of indirecte signalen door voor de volgende allocatie.

28. Bij de ruil in de bekende ideaaltypische markt lopen hoeveelheidsbepaling/allocatie en prijs/verdeling simultaan. Alleen in die situatie is het onderscheid kunstmatig en impliceert allocatie al een bepaalde prijs/verdeling.

29. Het geldt ook voor de minder geaggregeerde schakels van de sociale economie. Een onderneming die besluit minder van de markt gebruik te maken, bijvoorbeeld door zelf in bepaalde hulpgoederen te voorzien of de opleiding en training van arbeid zelf ter hand te nemen, zal de organisatiekosten moeten afwegen tegen de 'opportunity costs' van de markt (vgl. hier ook het 'new institutionalism' van onder meer Williamson, North e.a.).

Hier is een institutioneel-economische draaipunt: achter de façade van het institutionele gebouw is er het veelkleurig toneel van het maatschappelijk handelen dat een genormeerd spel van vaak schimmige voor- en nadelen speelt³⁰. En daarbij hoort een voortdurende spanning tussen instituties en handelen. Normen, regels en structuren worden gewijzigd/aangepast, nieuwe ontstaan en oude vergaan en sommige leiden een duurzaam bestaan.

(4) Een laatste punt betreft een vrije suggestie die de voorgaande drie punten met elkaar verbindt. Het gaat om de aard van het *economische institutionele complex*. Gezien het voorgaande mag men veronderstellen dat ook tussen het allocatieve en het distributieve institutionele patroon een bepaalde relatie bestaat. De vraag is echter welke krachten achter deze institutionele afstemming schuilgaan. Ik zie enkele indicaties.

Er is gesteld dat in principe diverse institutionele configuraties mogelijk zijn. Uitersten zijn de (pure) markt en het (totale) plan, feitelijk een niet-geïstitutionaliseerde en een volledig geïstitutionaliseerde economie. Bij de marktcordinatie is de allocatie en de verdeling/prijsvorming gebaseerd op individualistische waarden en motieven. Er is een directe link tussen hoeveelheid/prestatie en prijs/inkomen. Bij het planningssysteem geven collectivistische doelstellingen richting aan allocatie en prijsvorming en is de relatie tussen beide indirect van aard. Waar het hier vooral om gaat is dat praktische situaties te zien hebben gegeven dat in termen van maatschappelijke (productie)kosten beide extremen te duur zijn³¹. Daarom denk ik dat de twee institutionele patronen qua aard niet te zeer van elkaar mogen afwijken. Als er op allocatief gebied verhoudingsgewijs veel marktmijding is, ontstaat leegloop, is de prijsvorming/verdeling relatief sterk collectief bepaald dan verschijnen er allengs zwarte markten. In beide gevallen is sprake van maatschappelijke productieverliezen.

Het is echter moeilijk (tolerantie) grenzen te bepalen omdat immers de aard en de ontwikkeling van het maatschappelijke waardepatroon mede in deze processen een rol spelen. Veranderingen daarbinnen zullen de aanvaardbaarheid van instituties en institutionele patronen wijzigen. Ook kunnen machtsprocessen aanpassingen versnellen of vertragen. Om aan te kunnen geven welke factoren, op welke manier, onder welke omstandigheden, met welke gewichten en in welke mate institutionele configuraties kunnen wijzigen is meer studie nodig.

---

30. Vaak vallen de voor- en nadelen niet te calculeren. Vooral vóóraf meestal niet. Er kunnen, zoals gezegd, onvoorziene effecten optreden. Evenals individueel handelen kan ook collectief handelen naast meerwaarde 'minderwaarde' opleveren. Elster spreekt in navolging van Sartre over 'counterfinality' waar individuele acties nadelige onbedoelde gevolgen hebben (Elster, 1989a 95; vgl. ook Boudon, 1982). Hij geeft het bekende voorbeeld van erosie door ontbossing waarbij de gewonnen landbouwgrond door vrijkomend water weer wegspoelt. In mijn ogen is dit ook toe te passen op gedrag door collectiviteiten, hetzij private dan wel publieke vormen. Ook hieraan zitten vaak onbedoelde gevolgen die negatief kunnen zijn. Een verwijzing naar de WAO-problematiek lijkt mij voldoende.

31. Zo kan men bijvoorbeeld de vraag stellen waarom het sommige landen economisch meer voor de wind gaat dan andere, in termen van meetbare output? Ik denk dat het belangrijkste deel van het antwoord betrekking heeft op de algemene organisatie van het economisch leven, op de samenstelling en de aard van de institutionele structuur. In landen waar de sociale en economische praktijk is opgevuld met een veelvoud van instituties die zijn gebaseerd op 'opgelegde' collectivistische waarden, hoopt zich veel onderdrukte individuele spanning op. Daar ligt ook een belangrijke bron tot een aanval op het institutionele stelsel, al zal daarvoor vaak ook andersgerichte en andersoortige collectieve actie nodig zijn. De instituties blijken dan vaak geen bindende werking meer te bezitten. Collectiviteiten missen armslag omdat daarbinnen vaak individuen, om Eisenstad's terminologie (van Voorden, 46) te parafraseren 'de-institutional entrepreneurs', het functioneren proberen om te buigen, te verhinderen, of te enten op individualistische waarden.

Het tegenvoorbeeld lijkt ook geen onbekende, het homo homini lupus van een welhaast institutieloos, in extraverte sociale strijd gedompeld, kapitalisme. Ik zal hierover niet uitweiden, literatuur te over.

IV. Soorten instituties

Vaak zullen instituties beide kanten van het economisch gebeuren beïnvloeden. Belastingwetgeving heeft sterke verdelingskenmerken maar is in zijn bestedingselementen toch ook allocatief gericht. Onderwijsstructuren en arbeidsbureaus dienen vooral de allocatie maar in de opzet spelen ook verdelingszaken een rol. Soms lijkt de doelstelling duidelijk in een bepaalde richting te liggen. Een beursorganisatie spitst zich toe op de allocatie, de regels van de sociale zekerheid hebben vooral verdelingsoogmerken. Maar ook nu zal vaak de andere zijde van betekenis zijn.

Toch zijn instituties wel naar bepaalde soorten te rangschikken. Er zijn veel institutionele typen in de sociologie geproduceerd, maar ik zal hieronder slechts enkele onderscheidingen geven.

Pragmatische en organische instituties

Eerder is al Menger's onderscheid in organische respectievelijk pragmatische instituties naar voren gebracht. De eerste verwijzen naar een ongestuurde ontwikkeling vanuit regelmatige, vooral individuele praktijken. Daarbij is er ook invloed van omgevingsfactoren³². De tweede soort, pragmatische instituties, geeft doelbewuste creatie aan door individuen of collectiviteiten.

De vraag is hoe beide soorten instituties scoren waar het de allocatie en de verdeling betreft. Ik denk dat er in de allocatieve sfeer relatief minder en aan de verdelingskant relatief meer mogelijkheden zijn tot pragmatische instituties. De allocatie is meer dan de prijs- en inkomensvorming contextbepaald. Dit komt doordat in de schakeling van allocatie naar productie meer relatief vaste elementen zitten zoals productie-technieken en bijzondere productie-omstandigheden. Er bestaan daarnaast natuurlijk keuzemogelijkheden in organisatiestructuren en beslissingssystemen. Aan de verdelingskant liggen meer mogelijkheden tot institutionele vormgeving. Wel speelt daarbij, zoals gezegd, de binding met de allocatieve kant van de economische medaille.

In tegenstelling tot Langlois zie ik de meeste én de belangrijkste instituties als pragmatisch. Wel denk ik dat pragmatische instituties in de praktijk zo ingeslepen kunnen raken dat ze organische trekjes gaan vertonen. Dit geeft een relativering aan het onderscheid. Ten slotte denk ik dat de eerdergenoemde relativiteit van de context, die duidt op een instrumentaliteit van factoren, in toenemende mate meer pragmatische instituties mogelijk of zelfs noodzakelijk maakt. Een stijgende complexiteit en interdependentie in de economie met toenemend handelingsverkeer maakt meer coördinatie nodig. Dat kan leiden tot een nog sterkere hiërarchische opbouw van regels en structuren.

Particuliere en publieke instituties

Instituties en institutionalisering kunnen ook worden ingedeeld naar een private en een publieke sfeer³³. Het gaat hier om het niveau van de ontwikkelingskrachten, niet zozeer om

---

32. Zo dankt de markt, als een geregelde uitwisseling van producten, zijn ontstaan mede aan technische mogelijkheden (vervoer, het munten van geld).

33. Hier is veel verwantschap met het door Lambers en van Voorden gemaakte onderscheid tussen interne en externe institutionalisering. Het gaat hen daarbij om de inwerking van institutionalisering op het verschijnsel markt terwijl het mij meer gaat om algemene vormen van institutionalisering.

individualistische respectievelijk collectivistische waarden 'as such', al spelen die wel een rol. Bij dit functionele onderscheid staat de particuliere institutionalisering voor normen, regels en structuren opgezet door of via individuen en groepen. De *raison d'être* is hier vooral de bevordering van een groepsbelang³⁴.

Publieke instituties zijn gericht op een als algemeen gearticuleerd belang zoals rechtvaardigheid van verdeling, sociale zekerheid, ontwikkeling van gelijke kansen, een gegarandeerde productie van bepaalde goederen, bevordering van economische groei etc.. De overheid in een democratische orde staat in feite principieel voor collectivistische waarden³⁵. Als uitvoerend orgaan van partijpolitieke wensen kan zij zeer wel individualistische waarden in het economisch leven hoog houden. Zij zal dit echter beschouwen als 'goed' voor de stabiliteit en integratie van de samenleving, collectivistische waarden dus³⁶. Publieke instituties kunnen in mijn ogen uitsluitend pragmatisch van aard zijn. Er bestaan ook mengvormen van publieke en particuliere instituties.

V. Omgevingsfactoren

Bij het formele kader is over contextfactoren gesproken. Ik maak hierover nog enkele opmerkingen.

Een eerste betreft de relativiteit van de context. Gedoeld wordt op de opvatting dat de context zelf invloed ondergaat van het doelgericht handelen van actoren. Actoren proberen doelgericht, interventionistisch en transformerend, de omgeving te veranderen "in een poging de sociale ontwikkelingen en de natuur te sturen en te onderwerpen aan hun eigen doeleinden" (Leisink, 39). Meer kennis van samenhangen kunnen aan omgevingsfactoren een meer bepaalde plaats verschaffen in relatieschema's.

In de tweede plaats is in de economie de contextfactor technologie van bijzonder belang. Het gaat dan om de verdere ontwikkeling van bestaansmiddelen en bestaanscondities en van de productieve vaardigheden van de mens. De ontwikkelingen ervan zijn niet goed te traceren, reden om hier van een context te spreken. De relativiteit van het heterogene verschijnsel technologie is verbonden met de instrumentele aspecten ervan. De discussie uit de jaren zeventig/tachtig over de rol van de technologie heeft geleerd dat weliswaar moeilijk een vinger achter embryonale technisch-wetenschappelijke processen is te krijgen maar dat de mogelijkheden van beïnvloeding van verder onderzoek, van 'assessment' van onderzoeksfacetten maar vooral van organisatie- en ontwerpkeuzen aanzienlijk kunnen zijn. Deze keuzen kunnen echter voor andere actoren weer contextueel zijn. Het gaat hier dus meestal om relatief afzonderlijke processen. De sturingsmogelijkheden hangen sterk af van het beslissingsniveau en/of van welk deel van het sociaal-economisch systeem in de beschouwing wordt genomen³⁷. Daarmee is er verband met de laatste opmerking.

---

34. Een vakvereniging zal niet alleen op een zo groot mogelijke loonsverhoging worden beoordeeld maar ook naar haar invloed op de categoriale inkomensverdeling, de loonstructuur en immateriele zaken.

35. Zoals ook uit het voorgaande blijkt, heb ik duidelijk een 'bias' voor westerse, democratische systemen.

36. De historie leert toch vooral een contraire koers: de uit het individuele handelen voortgekomen markten hebben veel correcties vanuit de publieke sfeer opgeroepen.

In feite heeft ook de markt een sociale dimensie toebedeeld gekregen, al staat hij toch vooral voor individualisme en eigenbelang. Als prijsbeheersing door een bepaalde ondernemer mogelijk is, zal hem een dergelijk handelen door publieke regelgeving vaak niet worden toegestaan.

37. Tegelijk kunnen, zoals gezegd, handelingsruimten en keuzemogelijkheden afnemen door de stijgende complexiteitsgraden van economische en technologische factoren. Hier toont zich ten voeten uit de institutionele economie als een open, relatief en interdependent geheel. Er ligt op deze en andere terreinen nog stof genoeg voor exploratie.

Een omgeving fungeert, ten slotte, als een methodisch devies. Men heeft een achtergrond nodig waartegen men het probleemveld kan markeren. Daarbij varieert het gewicht van de contextfactoren met het aggregatieniveau van het studieobject. Gaat men naar onderwerpen op steeds lagere niveaus, dan ontstaat er steeds meer context die ook als zodanig moet worden aangegeven.

14.5. De centrale lijnen

Het voorgaande laat zich moeilijk modelleren omdat geen eenduidige gedragsrelaties voorhanden zijn. Dit is de tragiek van de nuance. Het gaat hier om een interpretatieschema waarin gedragscodering en keuzevrijheid tegen een verschuivende achtergrond van omgevingsfactoren centraal staan en waarbij een specifiek onderscheid wordt gemaakt in individueel en collectief handelen. Er blijkt meer onder de zon te zijn dan het motief van eigenbelang, competitieve relaties en evenwichtige posities. Ik heb een en ander in doorlopende punten samengevat.

- De economie is op basis van het verschijnsel schaarste een veld van interdependentie, conflict en orde. Daarbinnen ontstaan en veranderen instituties.
- Het economisch handelen wordt aangedreven door uiteenlopende waarden, motivaties, argumentaties, belangen en doelstellingen.
- Instituties zijn bewuste of onbewuste normen, regels en structuren die (economisch) handelen controleren, voorschrijven en mogelijk maken.
- Economische instituties kunnen in algemene zin worden onderverdeeld in: allocatieve en distributieve, organische en pragmatische en publieke en particuliere vormen.
- Economisch handelen en instituties veronderstellen en produceren elkaar wederzijds. Daardoor is er naast gedragsregulatie ook sprake van keuzevrijheden. Het is voorts doorgaans doelgericht van aard, hetzij in routinematige hetzij in doelbewuste zin. In het laatste geval worden argumentaties ontleend aan kennis en inzicht in economische samenhangen. Deze kennis neemt voortdurend toe waardoor actoren ook bewust tot verandering van instituties kunnen komen.
- Institutioneel-economisch gedrag omvat naast individueel economisch handelen ook collectief economisch handelen. Het onderscheid berust met name op de gronden waarop economische keuzehandelingen worden gemaakt. Bij de laatste vorm staan groeps- of gemeenschapsbelangen voorop. Beide soorten handelen zijn onderhevig aan en (re)produceren instituties³⁸.
- Een belangrijk drijfveer achter institutioneel-economische verandering is de maatschappelijke weerstand/spanning rond verdelingsvraagstukken. Daarnaast is er de specifieke betekenis van bepaalde relatief onafhankelijke omgevingsfactoren waaronder met name de ontwikkeling van techniek en wetenschap.
Een en ander zorgt voor een bepaalde mate van instabiliteit in het economisch systeem en daarmee voor onbedoelde gevolgen van economisch handelen, die op zich weer voeding geven aan institutionaliseringsprocessen.
- In de economie opgevat als de organisatie en verdeling van goederen en diensten vormen

---

38. De tweedeling verbreedt ook het zicht op 'economische' waardevorming. Collectief handelen levert behalve marktwaarden (prijzen) en administratieve waarden ook, à la Commons, 'redelijke' waarden op. Dit zijn optima van 'trial and error' processen, een voortdurend met conflict en coöperatie begeleid afwegen van (sociale) voor- en nadelen. Er vinden hier compromissen plaats tussen ideaal en realiteit waardoor redelijke waarden, anders dan zuivere marktwaarden, relatief en veranderlijk zijn.

instituten een doorbreking van de marktsystematiek. De allocatie en verdeling worden daarbij vaak uit elkaar getrokken. Om reden van maatschappelijke voor- en nadelen, rond vraagstukken van efficiëntie en bestaanszekerheid, zullen beide patronen op de individualistisch-collectivistische waardenschaal niet al te zeer en te lang kunnen divergeren.

Het voorgaande schema is nog steeds een tamelijk algemeen kader met definities, begrippen en enkele relaties. Er is voorts sprake van een ingebouwde variëteit aan motieven en doelstellingen waardoor verklaringen in dit stadium moeilijk zijn. Het denkkader moet leven krijgen door specifiek economisch handelen en interactieprocessen. Dat kan voor verschillende thema's en deelgebieden gebeuren waarbij moet worden aangegeven welke instituten en welke specifieke belangen, processen en afwegingen een rol spelen.

In materiële zin gaat het de institutionele-economische benadering om *de studie van instituten, institutionele patronen en institutionele processen in hun betekenis voor de organisatie en verdeling van de productie*. Er wordt, anders gezegd, in de IE gevraagd naar de normen, regels en structuren van economisch handelen, naar de achtergronden van veranderingen in deze instituten en, ten slotte, naar de effecten ervan op het economisch handelen. Er is een grote verwantschap met de economische sociologie. In het volgende hoofdstuk zal ik een thema uit het leergebied van de arbeidsverhoudingen met de voorgaande uitgangspunten proberen te structureren.

14.6. Enkele benaderingsverschillen

De IE-benadering is een zoektocht naar motieven, intenties en argumentaties, naar de modellering en naar de dynamiek van economisch handelen. Met de twee benaderingen uit deel II, het MCI en het RCI, zijn enkele belangrijke verschillen aan te geven, alhoewel de verschillen soms meer op de ene dan op de andere benadering betrekking hebben. Ten eerste is geprobeerd de tegenstelling tussen individualisme en collectivisme te overbruggen. Handelen, individueel en collectief, en instituten zijn op elkaar betrokken en via elkaar te begrijpen. Een tweede verschil hangt hiermee samen namelijk dat keuzemogelijkheden expliciet worden aangenomen in een context die deels zelf veranderbaar is en waarbinnen bijvoorbeeld de technologie slechts één, weliswaar zeer belangrijke, factor vormt. In de derde plaats wordt expliciet onderscheiden naar individueel en collectief handelen als onderscheiden vormen van economisch handelen. De trits van handelen, instituten en context leidt, ten vierde, tot een duidelijke systematiek van soorten instituten en een meer geprononceerd onderscheid naar normen, regels en structuren. Dit geldt, ten slotte, ook voor de demarcatie tussen allocatie en verdeling waaraan overigens geen goede of slechte waarden vastzitten zoals die in het MCI naar voren worden gebracht.

De verschillen met de mainstream zijn van een andere orde. In het gegeven conceptuele kader zullen gevonden verklaringen zelden worden gegeneraliseerd maar veeleer als 'contextbepaald' en relatief worden gezien. Er wordt meer gevraagd naar het waarom dan naar het hoe van verschijnselen en waar de standaardconomie zich vooral met de meer grijpbare, kwantitatieve en prijsmatige, aspecten van productie en besteding bezighoudt, gaat het de IE meer om de intermediaire schakels in het economisch gebeuren, om actoren en hun geïnstitutionaliseerde interacties. In feite krijgen de bevindingen van de gangbare economie pas zin en betekenis als ze tegen het licht worden gehouden van een institutionele context. Een volgend verschil ligt in de coördinatie van het individuele gedrag. De IE poneert een keuzevrijheid in wisselende institutionele gebondenheid, de mainstream gaat uit van een 'natuurlijke' afwegingsmechaniek van voor- en nadelen in een overigens stabiele institutionele context. Vaak ook gaat het in de institutionele economie om processen die, minder zichtbaar en/of van kwalitatieve aard, op termijn betekenis krijgen in veranderingen. Over deze factoren en verschijnselen biedt de institutionele

economie informatie aan.

Er zijn uiteraard ook gedeelde grondschaten die uit de historie van het economisch denken naar boven zijn gekomen. Waar bijvoorbeeld de markt werkt, is sprake van vraag en aanbod met de bekende prijswerking en effecten op economisch gedrag. Situaties van kosten boven baten zullen moeten worden omgebogen. Men kan statistische relaties vaststellen tussen allerlei economische grootheden met veel additioneel inzicht. Als echter in al deze zaken veranderingen optreden, stoten we vaak op institutionele factoren. Het speuren naar achtergronden van (veranderende) verschijnselen en naar de mogelijke richtingen na 'verstoringen', doorbreekt dan de afgebakende studiecirkel van de standaardtheorie. Anders dan veel traditionele institutionele economen zie ik hier juist de complementaire functie van de IE ten opzichte van de standaarddeconomie.

Een laatste aantekening heeft te maken met de overgang naar het volgende hoofdstuk. De voorgaande benadering is vooral een referentiekader, een integraal conceptueel schema. Er is geen sprake van een substantiële, verklarende theorie³⁹. Er ligt een spanning tussen beide wetenschapsonderdelen. Een algemene denkkader moet men in het achterhoofd hebben als referentie voor verder theoretisch werk. Men zal vaak in de studie van een bepaald onderwerp, in het volle besef van het belang van allerlei factoren, het te bestuderen relatieschema moeten beperken. Maar een belangrijk probleem blijft dat het in de sociale wetenschappen moeilijk is tot verklarende theorieën te komen door een gebrek aan voldoende eenduidigheid.

Mede tegen deze achtergrond moet men het komende slothoofdstuk zien. Daarin zal ik schetsmatig de vraag aan de orde stellen hoe vanuit de gegeven optiek de collectieve arbeidsverhoudingen in Nederland in kaart zijn te brengen en hoe in het bijzonder de veronderstelde decentralisatietendens van de arbeidsvoorwaardenvorming in de jaren tachtig van meer samenhang kan worden voorzien.

---

39. Wellicht eerder van een historisch verklarende theorie.

De Nederlandse arbeidsverhoudingen als een institutioneel-economisch geheel; decentralisatie als thema

15.1. Inleiding

De benadering van het vorige hoofdstuk is een interpretatieschema dat van inhoud moet worden voorzien. Dit wordt hier ondernomen voor de Nederlandse collectieve arbeidsverhoudingen in de jaren tachtig met specifieke aandacht voor het aspect decentralisatie¹. Eerst wordt in paragraaf 15.2. kort een inkleuring van het institutioneel-economisch karakter van de Nederlandse arbeidsverhoudingen gegeven met illustratief materiaal uit de naoorlogse jaren tot ongeveer 1980. Hiermee krijg ik aansluiting op het thematische vraagstuk namelijk de veronderstelde decentralisatie van de arbeidsvoorwaardenvorming. Eerst zal uiteraard moeten worden vastgesteld wat dit verschijnsel inhoudt en/of zal gaan inhouden (15.3.). Het is daarbij vervolgens voor de hand liggend te veronderstellen dat er sporen te vinden zijn van institutionele processen. Men mag er immers van uitgaan dat de decentralisatie in handelen én instituties tot uiting komt. Daarom ga ik op zoek naar verschuivingen in normen, regels en structuren in de sfeer van de arbeidsvoorwaardenvorming (15.4. t/m 15.6.). Met deze focus wordt weliswaar een beperkt gebied van de arbeidsverhoudingen in beeld gebracht maar het kan wel als de 'core' ervan worden beschouwd. Het is tevens een gebied van vooral collectief handelen. Daarbij heb ik het oog overwegend gericht op de particuliere sector met soms zijdelings een blik richting de arbeidsverhoudingen bij de overheid. Ik zal, ten slotte, voor de institutionele verschuivingen rond

---

1. Dit veld van onderzoek is uiteraard al vanuit diverse gezichtspunten bestudeerd. Om een paar te noemen: de systeemtheorie van Dunlop, de modellen à la Peper, de radicale benadering van Crouch, de 'strategic choice' theorie van Kochan en anderen en, ten slotte, de op de structuratietheorie geïnspireerde benadering van Coenen en Leisink. Deze benaderingen geven stuk voor stuk nadere formele accentueringen van inhoudelijk dezelfde sociaal-economische problematiek van het westerse industriële systeem. Het gaat om de vormgevingsprocessen rond de arbeidsrelatie in industrieel-kapitalistische systemen, vaak onder de (impliciete) aanname van een democratisch politieke structuur. De optiek van deze studie moet men in analoge zin opvatten. Naast deze overeenkomst ligt het bijzondere van de institutioneel-economische benadering, hoewel soms ook bij andere benaderingen te vinden vooral in:

- de nadruk op de instituties en institutionalisering van economische aspecten waarbij het onderscheid tussen allocatie en verdeling voor een scheidslijn zorgt;
- de aanname à la Giddens van een wederzijds producerende band tussen gedrag en instituties;
- in de relativiteit van de omgeving, niet zozeer in de zin dat de omgeving 'niet dwingt, maar wel dringt' (Reynaerts, 1985), maar ook en vooral doordat deze mede door het handelen van de auteurs wordt bepaald.

Op de tekortkomingen van het (structuur)functionalistisch model van Dunlop is al op veel plaatsen gewezen (in Nederland onder meer: de Jong, 1974, de Nijs, 1975, Reynaerts en Nagelkerke, ATP I, Albeda en Dercksen, 1985, Junggeburst, 1989, Leisink, 1989, en Coenen en Leisink, 1990). Van de diverse aanvullingen/aanpassingen is Leisink's amendering met behulp van de structuratietheorie methodologisch verwant aan de hier gepresenteerde benadering. Dit geldt ook voor het model van Kochan uit 1980 en van dezelfde auteur met McKersie en Capelli, de zogenaamde 'strategic choice theory' (Kochan, 1980; Kochan e.a., 1984). De laatste legt een zeer grote dominantie op het strategisch (sterk anti-vakbondsgerichte) gedrag van het management ofwel een grote nadruk op economische ondernemingsmacht. Hier speelt het particularisme van bepaalde stelsels een duidelijke rol.

decentralisatie vooral op zoek gaan naar de verschijningsvormen. In paragraaf 15.7. zal ik vanuit de IE-optiek ook enige verklaringsgronden en mogelijke gevolgen van de gevonden resultaten naar voren brengen. In de laatste paragraaf zal kort op de merites van de benadering worden ingegaan (15.8.).

Het gaat in dit hoofdstuk om de volgende vraag.

>> Met welke veranderingen in normen, regels en structuren gaat de veronderstelde decentralisatie van de arbeidsvoorwaardenvorming in de particuliere sector gepaard en welke verklaringselementen kunnen daarvoor worden aangedragen tegen de achtergrond van de gegeven institutioneel-economische benadering? <<

15.2. De arbeidsverhoudingen als een institutioneel-economisch geheel

Over aard en inhoud van de arbeidsverhoudingen, als vak en als object van studie, kan men momenteel een brede acceptatie vinden van Reynaerts definitie: "de leer der arbeidsverhoudingen analyseert en interpreteert de processen van groepsvorming en van interactie tussen werkgevers, werknemers en bundelingen daarvan en de overheid, met het oog op de resultaten van de groepsvorming en van de interactie voor de positie van de factor arbeid op het werk en in de maatschappij" (ATP I 16/17). In de terminologie van het vorige hoofdstuk gaat het bij de arbeidsverhoudingen om een gebied waar actoren de allocatie en de beloning van de factor arbeid vormgeven (vgl. Müller-Jentsch, 18).

Het 'stelsel' van arbeidsverhoudingen is bij uitstek een geïnstitutionaliseerd geheel. Er is sprake van individueel en collectief handelen, van motieven en doelstellingen, van coöperatie, conflict en competitie, van velerlei normen, regels en structuren van belang voor het handelen, van onderscheiden relatieve contexten en, uiteraard, van mede door het handelen ingezette veranderingsprocessen. Voeding aan dit open handelingssysteem wordt verschaft door uiteenlopende opvattingen over het door schaarste en eigendom- en zeggenschapsrechten bepaald verdelingspatroon van inkomen en werk. Tussen de individuele werkgever en werknemer bestaat een ongelijke machtsverhouding. Dit is de hoofdgrond voor het ontstaan van collectiviteiten in de arbeidsverhoudingen en van de vele instituties waaronder het arbeidsrecht.

Individu en collectiviteit

In het stelsel van arbeidsverhoudingen treden zowel individuele actoren als collectiviteiten op. De eersten komen elkaar tegen in de productieve sfeer van de afzonderlijke ondernemingen, instellingen en departementen. De werknemers verrichten onder leiding van werkgevers arbeid tegen betaling van een loon. De werkgever richt het productieproces in en verdeelt de taken. Om in de verdelingsprocessen die aan de arbeid vastzitten sterk te staan, hebben werkgevers en werknemers zich georganiseerd daartoe ondersteund en gestuurd door een wettelijk kader. Tot de collectiviteiten binnen de arbeidsverhoudingen rekent men behalve de vakbeweging en de werkgeversorganisaties doorgaans ook de overheid. De rol van de overheid is in Nederland binnen de arbeidsverhoudingen zeer geprononceerd. De (institutioneel-economische) basistegenstelling van de arbeidsverhoudingen ligt evenwel tussen werkgevers en werknemers.

De collectiviteiten kennen behalve een verdeling in horizontale zin, een eigen opbouw van verschillende meer of minder autonome onderdelen. Tussen de organisaties en tussen de diverse inter-organisatorische schakels bestaan meer of minder hechte vormen van coördinatie. Er bestaat aldus een breed spectrum van op verschillende niveaus opererende organisaties van werkgevers en

werknemers (en de overheid).

Op 1 januari 1990 kennen we in Nederland op het hoogste niveau van de vakbeweging de verbonden FNV, CNV en MHP die ieder een aantal relatief autonome bondsorganisaties tellen. Er bestaan ook de zogenaamde categorale bonden. De organisatie naar bedrijfstak is overheersend waardoor de belangenbehartiging van diverse soorten arbeid geïntegreerd plaatsvindt (voedingsbonden, bouwbonden, vervoersbonden etc.)². De organisatiegraad in Nederland lag tussen 1950 en 1980 op ongeveer 40% van de afhankelijke beroepsbevolking. Begin jaren negentig lijkt dit percentage zich rond de 30% te handhaven. Als we hiervan het aantal niet-werkende leden aftrekken, resteert nog slechts een kleine 25%.

Motieven en doelstellingen van actoren

Er is dus binnen de arbeidsverhoudingen sprake van een basistegenstelling die spanningen veroorzaakt rond loon en werk. Centraal staat de arbeid, arbeid die vastzit aan de mens en in de productie van goederen en diensten wordt aangewend. De werknemer heeft daarover een 'property right' dat hij echter voor een deel afstaat om met productiemiddelen van anderen productie te vormen. Hier ligt een cruciaal dilemma. Kapitaal en arbeid, werkgever en werknemer, moeten samenwerken om te produceren maar hebben op grond van de verschillende eigendom- en zeggenschapsrechten een ongelijke invloed op en macht over de samenwerking en de verdeling. De koppeling van werk aan loon geeft niet alleen inkomensvragen maar maakt ook de verdeling van de werkmogelijkheden zelf tot een spanningsbron van arbeidsverhoudingen. Rondom loon en werk is dan ook in alle geïndustrialiseerde landen een uitgebreid netwerk van instituties ontstaan. De drie collectiviteiten hebben dan ook gedeelde en verschillende motivaties en doelstellingen evenals er ook interne verschillen bestaan (Reynaerts, 1980; 1985). Als 'dominante' motieven/doelstellingen, bestaansredenen, zie ik:

- voor de vakbeweging, het streven via vergroting van invloed en macht de materiële positie van (groepen) werknemers te verbeteren en veilig te stellen³;

---

2. In andere landen treft men vaak een tweedeling aan in organisaties voor 'witte boorden' en 'blauwe boorden'.

3. Men spreekt vaak over de dubbele doelstelling van de vakbeweging (van Zuthem, 1967; ATP I 55). Het gaat dan om het onderscheid tussen de arbeidsvoorwaardenverbetering (correctiefunctie) en verbetering van de maatschappelijke positie van de werknemer (emancipatiefunctie). Zoll spreekt over 'das Doppelcharacter von Gewerkschaften', waarmee hij wil aangeven dat er sprake is van een ineenvloeien van vakbondsdoelstellingen, namelijk door zowel binnen als tegen de kapitalistische verhoudingen te werken (Zoll, 1976). De vakbeweging moet strijden tegen het systeem waaraan ze zelf haar bestaan dankt. Er is verwantschap tussen de functies van Zuthem/Reynaerts en de doelstellingen van Zoll maar ook een essentieel verschil: de eerste blijven opereren vanuit de bestaande orde, de tweede heeft een doorbreking van dit raamwerk voor ogen.

Ik denk dat het in de tekst gegeven 'dominante' motief/oogmerk toch kan worden gehandhaafd, in het besef van immer verschuivende maatschappelijke perspectieven, en wel om de volgende redenen:

- de socio-politieke gebeurtenissen in de laatste jaren in binnen- en buitenland geven aan dat de westerse democratische en economisch-politieke formules meer realisatiekansen lijken te bezitten voor de institutionele vormgeving in de een en twintigste eeuw dan de orde-verwerpende opvattingen van de 'oude' marxistische signatuur;
- mede in het spoor hiervan is een verzakelijkingstendens in de Nederlandse belangenbehartigingsklimaat naar voren gekomen die verwijst naar een versmalling van vakbondsoogmerken;

- voor de werkgeversorganisaties, het streven via stabilisatie en/of vergroting van invloed en macht de materiële positie van ondernemers/werkgevers te verbeteren en veilig te stellen⁴.
- De overheid zal in het algemeen in een westers stelsel een rol in de arbeidsverhoudingen willen spelen die neerkomt op een streven naar een democratisch gearticuleerde macro-economische mix van efficiëntie en rechtvaardigheid⁵.

Normen, regels en structuren

Arbeid ligt ingebed in waarden en *normen*. Bekend is het zogenaamde arbeidsethos. Dit vormt een basiswaarde van het arbeidsbestel met sterk normerende werking naar het gedrag. Behalve rond het werk en de tewerkstelling bestaan er normen over de beloning van arbeid. Men kan denken aan opvattingen over de billijkheid van loon-winstverdelingen, loonverschillen, prestatieloon etc.. Normen liggen in verschillende doseringen aan de basis van de opstelling van collectieve partijen. De organisaties en de overheid zijn ook gebonden door *regels* terwijl zij ook voortdurend nieuwe regels scheppen. De collectieve arbeidsovereenkomst (cao) kan in dit opzicht als het hart van de geïnstitutionaliseerde arbeidsverhoudingen worden beschouwd. De toepassing ervan en de vele verschillende invullingen vormen de neerslag van voortdurende handelende collectiviteiten⁶. Een en ander gaat gepaard met meer of minder permanente *structuren* die het handelen richting geven alsmede zelf door dit handelen inhoud krijgen en veranderingen ondergaan⁷. Soms is de overgang tussen regels en structuren vloeiend. Zo kan men het verschijnsel cao ook zien als een structuur, een set van regels en/of een kader dat partijen via velerlei regels aan elkaar bindt. Maar cao's bevatten uiteenlopende afspraken die ieder afzonderlijk als regels kunnen worden gezien.

In deze subparagraaf geef ik nu ter illustratie een korte schets van de ontwikkeling van de normen op het gebied van de arbeidsvoorwaarden in de naoorlogse jaren tot 1980. Ik beperk me daarbij tot de aspecten van de loon-winst verdeling en de loonstructuur en onderscheid daarbij een drietal elementen:

- normen die de beleidsverantwoordelijkheid van partijen aangeven, tussen en binnen partijen, extern en intern (a);
- normen die betrekking hebben op de (algemene) uitgangspunten op grond waarvan de verdelingspatronen kunnen worden opgesteld; men zou deze ook de principes kunnen noemen (b);

- de gebruikte terminologie is breder dan de correctiefunctie aangeeft. Men zou de emancipatiedoelstelling óf als een afgeleide doelstelling óf als een meer instrumentele optie ter bereiking van de eerste doelstelling kunnen zien.

4. Zo gezien passen de oogmerken van vakbeweging en werkgevers(organisaties) op het gemeenschappelijk element dat Albeda en Vos in pressiegroepen ontwaren. Zij stellen: "Het gemeenschappelijk kenmerk van deze groepen is dat zij bereid en in staat zijn tot de verwerving en uitoefening van macht ter bevordering van een gemeenschappelijk belang van hun groepsleden" (Albeda en Vos, 1977 54).

5. Feitelijk staan de partijen twee strategieën ter beschikking om veranderingen teweeg te brengen in de richting van hun doelstellingen: ten eerste, veranderingen van de eigendoms- cq zeggenschapsverhoudingen, kortom van de institutionele structuur en, ten tweede, binnen het gegeven institutionele kader veranderingen van de feitelijke verdelingen.

6. De regeling van de cao zelf is een onderdeel van het arbeidsrecht. Dit rechtsgebied is in grote lijnen codificatie van de historische vraagstukken van werkgever-werknemers interacties. Voorts horen tot het regelsysteem conflictoplossingsprocedures zoals arbitrage en bemiddeling.

7. Zo zijn er de organisaties zelf die het handelen van de leden structureren terwijl op diverse niveaus overleg en onderhandelingsvormen tussen de organisaties bestaan.

- normen die het referentiekader aangeven waartegen veranderingen in de arbeidsvoorwaarden moeten worden afgezet, de toetsingscriteria (c).

(a) De sociale en economisch condities zorgden ervoor dat in de eerste jaren na de oorlog zowel werkgeversorganisaties als de vakbeweging de overheid als de centrale figuur in de loonvorming zagen. De partijen accordeerden in hun feitelijk handelen de aanreiking van de normen door de overheid, en via haar van het College van Rijksbemiddelaars⁸. Binnen de twee sociale categorieën bepaalden de centrales de nog overgebleven marges van het arbeidsvoorwaardenbeleid, met name doordat zij in de Stichting van de Arbeid "de grote strijd om de percentages" (Leynse, 148) voerden. De bonden beperkten zich tot de vastlegging van de loonronden in cao's.

(b) Door de naoorlogse condities konden de partijen zich grosso modo verenigen met de door de regering opgestelde loonnormen, ingegeven als deze primair waren door een soort macro-economische accumulatie-norm (prioriteit voor investeringen) en, secundair, door opvattingen over een op uniforme grondslagen gebouwd minimum bestaanszekerheid⁹. In de loon-winst verdeling overheerste daarbij aldus de norm verdeling ten gunste van kapitaal. Na 1954 werd deze in de zogenaamde welvaartsronden enigszins gemodificeerd door 'de behoefte aan een stijging van de levensstandaard' (Windmuller e.a., 69). Binnen de arbeid-arbeid verdeling, de loonstructuur, gold er een streven naar uniformiteit¹⁰. Na 1954 komen er beperkte mogelijkheden voor differentiatie.

(c) De loonveranderingen moesten tot 1954 worden gerelateerd aan de kosten van levensonderhoud. Tussen 1954 en 1959 werd op basis van een enigszins ander loonbeginsel op ad hoc basis gekeken naar een mix van stabilisatie van het loonaandeel (vgl. van Hulst, 204) en gemiddelde, sectorale arbeidsproductiviteitsstijgingen (vgl. van Peijpe, 403). Toch blijven ondanks de uitgesproken intenties vooral de ontwikkelingen in macro-economische grootheden sterk richtinggevend.

Vanaf de beginjaren zestig komen in de arbeidsvoorwaardenvorming de normen in beweging.

---

8. Hier gebiedt de nuance van de feitelijke praktijk te vermelden dat de primaire verantwoordelijkheid, met wisselende argumentatie en kracht, voortdurend ter discussie is gesteld. Het waren behalve wetenschappelijke opvattingen (vgl. Albeda, 1957) vooral ook organen als de SER en de Stichting van de Arbeid (zie verder) die geregeld aan deze norm knaagden. Interne verdeeldheid daarbinnen gaf de groeiende veranderingen in opvattingen hierover echter veel vertraging. Voor de verandering van de loonnormen en de daadwerkelijke omzetting ervan in regels enerzijds en structuurveranderingen anderzijds, lijken vooral 'externe' krachten van belang te zijn geweest. Zie voor de perikelen rond de loonvorming in de dertig à vijfendertig jaar na de oorlog, Fase, 1980, ATP I 1982 en 1986, Van Hulst, 1984 en Van Peijpe, 1985.

9. Dit laatste kon enigszins gedifferentieerd uitpakken doordat de kosten van levensonderhoud regionale verschillen vertoonde. Een werknemer met twee kinderen in Amsterdam kreeg dan ook meer dan zijn collega in de Achterhoek. Dit systeem van sociaal minimum werd ingebouwd in de zogenaamde gemeenteclassificatie. Daarnaast werd in overleg met de centrales van werkgevers en werknemers een loongebonden driedeling aangebracht naar geschoolde, geofende en ongeschoolde werknemers. De verschillen tussen deze categorieën beliepen telkens 10%.

Aardig te vermelden is dat in dit opzicht ook nog andere normen in het geding waren. Zo betrof het sociaal minimum volwassen mannelijke werknemers, gehuwde jongere mannen en vrouwelijke kostwinners. Anders dan ongehuwde volwassen mannen kwamen niet-kostwinnende werkende vrouwen niet in aanmerking (Dercksen, 62).

10. Een voorlopig hoogtepunt in centrale normgeving lag vervat in de zogenaamde werkclassificatie, later meestal functiewaarderingssystemen genoemd (Fase, 436/437). Met de classificatie verschoof het normbeginsel meer in de richting van 'equity', in de zin van 'gelijk loon voor gelijk(soortige) arbeid'. De ontleding van de arbeid met bijbehorende beloningsopbouw zorgde voor een haast technocratische legitimatiegrondslag van verticale loonverschillen. Daarnaast kon men ook greep krijgen op bestaande horizontale verschillen tussen bedrijfstakken en ondernemingen (ATP I 156).

Gedeelde normen maken plaats voor 'eigen' normen. Hieruit blijken toenemende spanningen tussen partijen.

(a) De beleidsverantwoordelijkheid verschuift steeds meer van de overheid naar de centrale organisaties in de Stichting van de Arbeid. Toch blijft de overheid op de achtergrond tamelijk indringend haar 'normen' doorgeven en legt zelfs regelmatig aan de partijen haar wil op, hoezeer ook de legitimiteit van dit soort ingrepen afneemt. De norm van vrije loononderhandelingen wint veld en wordt uiteindelijk gereguleerd in de Wet op de Loonvorming 1970. De wet biedt echter mogelijkheden voor interventie. De jaren tot 1982 laten niet alleen een vaak dwingende overheid zien, tevens is sprake van een verbreding van de bemoeiing naar de opbouw van een integraal inkomensbeleid toe (zie ATP I en II). Feitelijk staat echter tot rond 1982 de externe beleidsverantwoordelijkheid voortdurend ter discussie. Dit geldt ook voor de loonbevoegdheden binnen de vakbeweging. Ook hier verschuift de verantwoordelijkheid steeds meer uit handen van de centrale organisaties.

(b) Parallel hiermee lopen ook de uitgangspunten voor de arbeidsvoorwaarden tussen en binnen partijen steeds meer uiteen. Na een aanvankelijke differentiatiebeweging gaan in de jaren zeventig bij de vakbonden steeds vaker herverdelingsnormen overheersen waarvoor zij ook hun 'markmacht' inzetten. In de confrontatie met werkgevers stellen zij zich voor de loon-winst verhouding ten gunste van de eerste te wijzigen. Dit paste in het kader van het streven allerlei gepercipieerde ongelijkheden en ongelijke kansen weg te nemen. Vandaar ook dat er veel eisen gesteld werden op immaterieel vlak. Wat betreft de loonstructuur streven de bonden, bij een stabilisatie van de loonverhoudingen tussen bedrijfstakken, naar nivellering van de loonverschillen¹¹.

(c) Als referentiekader hanteren de vakorganisaties in grote lijnen gemiddelde cijfers van de stijging van de arbeidsproductiviteit. Een belangrijke verschuiving die daarbij naar voren kwam, was de expliciete vakbondseis de arbeidsvoorwaarden in breder perspectief te plaatsen. Er werden steeds vaker voor loonmatiging voorwaarden aan het overheidsbeleid gesteld.

De normatieve opstellingen van werkgevers staan steeds vaker scherp tegenover die van de vakbeweging. Toch stonden ook zij, meegetrokken door culturele tijdskrachten, soms niet onwelwillend tegenover bepaalde herverdelingsvoorstellen en immateriële verlangens.

Uiteraard kwamen er in de hierboven beschouwde periode ook veel regels tot stand. De normen kregen vaak vaste vorm in wetgeving en in cao's. De beleidsverantwoordelijkheden van de overheid werden wettelijk vastgelegd (BBA; Loonwet). Belangrijk is ook dat in de directe naoorlogse jaren een bouwwerk van institutionele structuren werd opgezet (Stichting van de Arbeid, Sociaal-Economische Raad, overlegorganen, ondernemingsraden, commissies etc.). Ik zal hierover niet uitweiden maar gesteld kan worden dat ook nu nog veel van het toen neergelegde patroon is terug te vinden.

Interactie: conflict en consensus

Het grote verdelingsspel zorgt zowel binnen de partijen als in hun interacties voor voortdurende spanningen. Voortdurend ook worden daarvoor oplossingen en ontladingen gezocht. Twee voorbeelden van spanningen.

In 1973 kwam een eerste Centraal Akkoord tussen de centrale organisaties van

---

11. Daarbij worden ook eisen ingebracht voor geïntegreerde cao's en loonsverhogingen in centen in plaats van in procenten.

werkgevers en werknemers tot stand. Over de totstandkoming en de inhoud ervan ontstond binnen het NVV een heftig conflict tussen het verbond en de Industriebond. Uiteindelijk trad NVV-voorzitter Ter Heide af en de onderhandelingen in de bedrijfstakken leidde tot veel arbeidsonrust.

De nivelleringskoers van met name NVV en NKV in de eerste helft van de jaren zeventig riep bij de beter betaalde leden en niet-leden een versterkte identificatie op van hun specifieke belangen. Het was daarom niet toevallig dat toen een organisatie als de MHP opkwam¹².

Tussen de partijen geven vooral de collectieve onderhandelingen al of niet gecombineerd met concrete conflictuitingen, blijk van verschillende belangen. De werkstaking is het belangrijkste protestmiddel van werknemers om nieuwe regels over de arbeidsvoorwaarden af te dwingen of bestaande te handhaven. Maar daarnaast bestaan er ook gemeenschappelijk belangen en oogmerken. Volgens Dunlop kunnen de arbeidsverhoudingen niet functioneren zonder een gemeenschappelijke 'set of ideas' (Dunlop, 1958 16/17). Zo ook in Nederland. De partijen onderschrijven in grote lijnen de basisinrichting van de sociaal-economische orde.

Twee voorbeelden van de confrontatie vakbeweging-overheid:

(1) Heftige agitatie door de vakorganisaties, culminerend in een 'politieke' demonstratie van een uur in december 1970 vlak vóór de parlementaire behandeling, konden niet verhinderen dat de Wet op de Loonvorming werd aangenomen. (2) Als minister Den Uyl begin jaren tachtig het 'Ziekengeld' wil beperken, is het massale protest dat daarop volgt in staat de plannen in de 'ijskast' te krijgen.

Nederland kent in vergelijking met vele andere landen een grote mate van arbeidsonrust. De Nijs eindigt zijn analyse van de stakingsontwikkeling tot ongeveer 1983 als volgt:

"Het Nederlandse stakingspatroon na de Tweede Wereldoorlog wordt gedomineerd door infrequente inofficiële stakingen van zeer korte duur en van een kleine omvang. Dit patroon wordt af en toe doorbroken door officiële stakingen, die nog minder frequent voorkomen, eveneens van korte duur zijn maar over het algemeen een zeer grote omvang vertonen" (De Nijs, ATP II 253).

In relatief rustige tijden reproduceren meestal de partijen door hun handelen het institutionele patroon. In tijden van crisis en conflict echter is vaak veel institutionele drift, modificatie van instituties. Allerlei niet-gereguleerde praktijken en afwijkingen van gebruikelijke patronen laten zich gelden en lopen op de contouren van een nieuw institutioneel patroon vooruit¹³. Ter illustratie een citaat van Ter Hoeven dat treft het modificerende karakter van het partijspel tot ongeveer 1970 kenschetst:

"Zolang zich geen nieuwe data opdringen, kan de bestaande institutionalisering blijven functioneren. Maar de markt, en wel in het bijzonder de arbeidsmarkt, was

---

12. Men kan deze ontwikkeling tevens zien als een uiting van het keuzevormende, scheppende aspect van het handelen.

13. Hierbij is vaak ook de institutionele patroonkleuring naar allocatie en verdeling van belang. Men ziet bijvoorbeeld op het eind van de roerige jaren zestig een sterke aandacht opkomen voor allerlei ondernemingsgewijze aspecten rond arbeid. Feitelijk is dit een vroeg symptoom van de grote aandacht voor werkgelegenheidsaspecten in latere jaren. Zie de volgende paragrafen.

in deze periode een uitermate dynamisch gegeven. En hoewel iedere institutionalisering wel een zekere speelruimte laat, die trouwens ook ten volle werd opgebruikt, kunnen de spanningen te groot worden. Dan verliest de aanvaarde vorm van institutionalisering zijn bindingskracht, waardoor de betrokkenen voor het dilemma komen te staan ofwel de regels slechts als formele hulsels te laten voortbestaan ofwel de regels door andere, hopelijk meer effectieve, te vervangen. Consequent heeft men in Nederland gepoogd in deze 25 jaar de tweede weg te bewandelen. ... Telkens opnieuw is gepoogd zo exact mogelijk regels te formuleren. ... In dit opzicht is duidelijk sprake van continuïteit" (Ter Hoeven, 1972 24/25).

Vanaf de jaren zeventig komen er breuken in deze 'continuïteit door ominstitutionalisering'. Dan worden lijnen getrokken voor een ander patroon.

Context en handelen

Als we de *collectieve* arbeidsverhoudingen als studieonderwerp nemen, zijn in feite de acties van de leden contextueel van aard. Dan blijkt duidelijk hoe relatief deze omgeving is. Een voorbeeld.

Als eind jaren vijftig ten tijde van de vakbondsaccordering van de bestedingsbeperking, met als feitelijk resultaat reëel koopkrachtsverlies, en begin jaren tachtig ten tijde van koopkrachtsdalingen en oplopende werkloosheid, de vakbondsleden massaal met 'de voeten stemmen', dat wil zeggen hun lidmaatschap opzeggen, komt er een verandering van beleid en van strategische heroriëntatie binnen de vakbeweging op gang¹⁴.

Met contextfactoren van arbeidsverhoudingen worden vaak andere krachten bedoeld: de voortgaande ontwikkeling van techniek en wetenschap, (internationale) economische ontwikkelingen, de jurisdictie, politieke veranderingen etc.. Met meer of minder succes wordt vanuit de collectiviteiten geprobeerd invloed op deze factoren te krijgen. Dit laatste geldt eveneens voor een (contextuele) abstractie als 'het grote publiek', vooral door gebruik van de massamedia¹⁵. Wat betreft de 'grote' krachten van technologie, politiek en economie zal ik hier niet op de interdependenties met het handelen ingaan. Hoezeer plausibel deze relaties structureel en inhoudelijk ook mogen zijn, een meer gefundeerde exploratie en vaststelling daarvan gaat de strekking van dit illustratieve hoofdstuk te boven.

Allocatie en verdeling

---

14. Ter Hoeven (1972) wijst in die zin op de vaak sluimerende maar soms tot explosie komende tegenstelling tussen de elitaire vakeconomie van overheid, werkgevers en vakbondsvertegenwoordigers en de volkseconomie van de werknemers. "De volkseconomie is, juist of onjuist, echter een maatschappelijke kracht, omdat de arbeiders dikwijls bereid blijken hun opvattingen door middel van een conflict door te zetten" (Ter Hoeven, 30; vgl. ook zijn onderscheid tussen onderhandelingsdemocratie en emancipatiedemocratie in Ter Hoeven, 1969).

Waar het mij hier om gaat, is aan te geven dat ook in de institutionaliseringsprocessen zelf veel nuance verborgen zit. Normen en (informele) regels vanuit verschillende gebieden werken tegen en door elkaar.

15. De meeste sociale organisaties hebben mede daartoe in de loop der jaren een staf 'public relations' opgezet. Interacties zijn steeds vaker openbaar waarbij ook invloeden van 'buiten' kunnen doordringen.

Een typerend economisch element van de westerse industriële samenleving is de band die er gelegd wordt tussen werk (prestatie) en beloning (inkomen). In aansluiting daarop is het van betekenis dat het allocatief-productieve aspect veel minder aan regelgeving is onderhevig gemaakt dan de inkomensverdelende problematiek. Er bestaan vaak gedetailleerde richtlijnen en systemen voor loonschalen en doorlooptmogelijkheden. Over de veranderingen daarvan wordt regelmatig door onderhandelende organisaties beslist. Daarentegen zijn inschakeling, taaktoewijzing en functievorming vooral zaken die binnen de organisatorische en productie-technische gezagsstructuren worden vastgesteld. Er bestaan wel normen en ook een beperkt aantal, vooral indirecte regels, zoals in het arbeidsmarktbeleid en het ontslagrecht, maar haast geen beheersstructuren rond de allocatie van arbeid. De collectieve arbeidsovereenkomst (cao) is een gemengde institutie, in de zin dat hierin zowel allocatieve als verdelende zaken geregeld kunnen worden. Toch is de ontwikkeling van de cao in Nederland vooral (inkomens)verdelend van aard geweest. Hier ligt, zoals eerder gezegd, een grondwaarde van het industriële bestel: op basis van eigendomsrechten moet de vrijheid van de ondernemer of zijn vertegenwoordiger de productie te bepalen en in te richten zoveel mogelijk gewaarborgd worden¹⁶.

In Nederland is, mede door de centralistische koers van de vakbeweging, al vroeg de verdelingsproblematiek het cruciale richtpunt geworden. Ook de verzuilde inrichting van het maatschappelijk leven was hierop van invloed. In dat verband stelden de overheid en de sociaal-economische partijen in hun regulatie, aldus Albeda, een inkomenspolitiek, gemotiveerd door opvattingen over arbeid en gezin, altijd boven een werkgelegenheidsbeleid (Albeda, 1990 179). Voorts gaf de Nederlandse vakbeweging met de bedrijfstakingwijze organisatie die vooral na de oorlog werd doorgezet en de koers sterk naar het landelijke niveau richtte, in feite voor lange tijd de greep uit handen om via autonome rechtsregels op het allocatieve, economische gebeuren in te spelen. De verdeling, in het bijzonder van de materiële arbeidsvoorwaarden, werd het domein bij uitstek van publieke en private regelgeving en structurering door collectiviteiten. De institutionalisering van de allocatie van arbeid bleef hierbij sterk achter¹⁷.

De institutionele patronen aan beide zijden van de economie hebben dus een ongelijke ontwikkeling gekend, onderhevig als ze zijn geweest aan verschillende inzetten van macht.

De arbeidsverhoudingen als een institutioneel stelsel

---

16. Er zijn in dit verband soms markante verschillen te constateren tussen landen met een vergelijkbare economisch-sociale en politieke ordening. In Nederland is evenals in verschillende andere Europese landen de vakbeweging, met uitzondering van de beginperiode van haar bestaan, niet of nauwelijks actief geweest op het gebied van de feitelijke inschakeling van productiefactoren. Tegelijk is haar verdelingsinvloed maatschappelijk gezien zeer groot geweest. In de VS daarentegen heeft de vakbeweging vaak gepoogd, en met wisselend succes, greep te krijgen op werkgelegenheidsstromen (vgl. de 'closed shops'). In dat land is echter de maatschappelijke betekenis van de vakbeweging om velerlei redenen beduidend geringer dan in de meeste Europese landen. Voorts is in Europa de ideologische geladenheid van de vraagstukken van arbeid en arbeidsverhoudingen altijd veel groter geweest dan in Amerika. Misschien dat een deel van een verklaring van de verschillenpunten dan ook is gelegen in het gegeven dat een sterkere koppeling van allocatieve en verdelende institutionalisering de vakbeweging dwingt zich meer op de onderneming en daar levende condities te richten, met misschien niet minder conflicten maar wel met minder ideologische scherpte. Inkomensverdelingspolitiek kan verder van de werkvloer worden bedreven.

17. Zoals gezegd was er slechts een techno-economisch institutionalisering in ondernemingsverbanden en anderzijds een lichte juridische bedrading via het arbeidsrecht. Daarnaast was er nog een beperkte publiek-institutionele toets via delen van het brede sociaal-economische beleid van de overheid.

Hierover kan ik na het voorgaande kort zijn. In de Nederlandse arbeidsverhoudingen zijn alle in het vorige hoofdstuk vermelde institutionele vormen terug te vinden. Er is een grote verscheidenheid aan instituties op allocatief en distributief gebied, pragmatische, organische, publieke, private en mengvormen hiervan.

Als we de naoorlogse Nederlands arbeidsverhoudingen tot ongeveer 1980 institutioneel kenschetsen, dan kan men spreken van een grote mate van collectivistisch georiënteerde instituties rond verdelingskwesties. Normen en regels vinden daarbij ook structurele neerslag waarbij publieke instituties en private instituties op landelijk niveau een belangrijke rol spelen. Binnen de leer van de arbeidsverhoudingen spreekt men in dit geval van 'centralisatie'. Wel treden er allengs spanningen op tussen de verschillende partijen en op de verschillende niveaus waardoor het institutionele patroon van arbeidsverhoudingen gaat veranderen. Men spreekt dan van een tendens naar decentralisatie, een ontwikkeling met uiteenlopende motieven en achtergronden¹⁸. In de komende paragrafen zullen we de institutionele aspecten van dit fenomeen onder de loep nemen.

15.3. Decentralisatie van arbeidsverhoudingen en institutionele verandering, begrippen en relaties

Als onderwerp van studie in het veld van de arbeidsverhoudingen vormt (de)centralisatie een kernthema. Het mankeert echter nog al eens aan heldere omschrijvingen van het begrip. Zo blijkt decentralisatie vaak te staan voor 'marktgerichtheid' en centralisatie voor een pad dat daarvan wegleidt. Soms krijgt het begrip een wijldropige betekenis zoals in de omschrijving 'zelfwerkzaamheid van de onderneming en ... zoeken naar herkenbare verantwoordelijkheidsstructuren' (Crijns en Van Hove, 37)¹⁹. Soms ook ontbreekt het zelfs geheel aan een begripsaanduiding. In een artikel uit 1986, getiteld 'decentralisatie en centralisatie: op zoek naar een nieuw evenwicht', laten Van Berkel en Leisink de vele argumenten niet voorafgaan door een duidelijke begripsomschrijving²⁰. Hindriks en Coenen geven evenwel een duidelijke indicatie van wat moet worden begrepen onder decentralisatie. Het gaat hen met het oog op het stelsel als geheel, ten eerste, om een verschuiving van regelingen naar een lager niveau gecombineerd met een terugtrekkende overheid en, ten tweede, om de ontwikkeling van een aantal (deels nieuwe) terreinen die vooral op ondernemingsniveau in onderhandelingen aan de orde worden gesteld (Hindriks en Coenen, 235). In feite is decentralisatie een relatief begrip, ongeacht of men het op het integrale stelsel of op een deelterrein betreft, alhoewel het voor een grote entiteit waarschijnlijk sterker geldt dan voor een kleiner studiegebied. Er is zelden sprake van een eenduidige beweging (vgl. Van Voorden, 1982 50). Meestal zal een constatering van decentralisatie gebaseerd zijn op verkenning van verschillende aspecten dan wel relevante gebieden en daardoor een gesaldeerde, vaak interpretatieve uitkomst zijn.

---

18. Vos ziet de ideologie van 'terug naar de basis' in de eerste helft van de jaren zeventig als de motor van decentralisatie. Daarna zijn het vooral de uiteenlopende sectorale ontwikkelingen geweest die voeding hebben gegeven aan decentrale ontwikkelingen. In de jaren tachtig is in dit opzicht volgens Vos de werkgeversideologie met 'terug naar de markt' dominant (Vos, 1986 106 ev.).

19. Elders zeggen beide schrijvers, nog steeds tamelijk vaag, dat een decentrale sociaal-economische besturingsvorm 'verdieping van niveaus en verbreding van terreinen als optie heeft' (Idem 41).

20. Terminologisch en inhoudelijk ongelukkig stellen de auteurs: "Decentralisatie moet opgevat worden als een antwoord op de vraag naar een nieuw evenwicht tussen centrale coördinatie en decentralisatie, in welk antwoord ook politieke overwegingen een rol spelen" (van Berkel en Leisink, 1986 217).

Ook Arts en van Haaren geven geen omschrijving in een artikel dat met name gaat over decentralisatie in de arbeidsvoorwaardenvorming (Arts en van Haaren, 1987).

Een probleem daarbij is, zeker als we het bredere studieveld in aanmerking nemen, het uit elkaar houden van 'verwante' ontwikkelingen. Vaak is sprake van een brede stroom van ontwikkelingen waar decentralisatie er één van is. Reynaerts geeft zo iets aan waar hij spreekt over het veranderde regeringsbeleid van begin jaren tachtig, waarbij hij overigens de 'economische' apodictie sterk aanzet: "In essentie samengevat komt het beleid van het huidige kabinet er dan op neer, dat wij voortaan gezamenlijk weer scherper moeten gehoorzamen aan de wetten van de economische dynamica en de consequenties daarvan moeten leren aanvaarden. Die consequenties zijn onder andere minder sturing door de overheid van het welvaartsproces, meer differentiaties in de inkomensverdeling, grotere flexibiliteit van het ondernemersgedrag, een verzorgingsstaat met een geringere beschermingspotentie, op doelmatigheid geënte deregulering en decentralisatie, en een, ook met emancipatorische krachten verbonden, toenemende individualisering" (Reynaerts, 1985: 8). In feite betreft het hier een conglomeraat van institutionele veranderingen, met diverse accenten, die meer gewicht in de allocatie- dan in de verdelingsschaal werpen. Dat kan men ook signaleren bij Buitendam die de veranderingen naar Van Voorden benoemt als een sterkere, marktconforme oriëntatie en deregulering. Voor de collectieve arbeidsverhoudingen verbindt hij verschillende ontwikkelingen aan elkaar: pluriformiteit en fragmentering, flexibilisering van de arbeidsmarkt, differentiëring alsook individualisering in de loonvorming en verdergaande decentralisering van het arbeidsvoorwaardenoverleg (Buitendam, 15). Ook hier is decentralisatie duidelijk een aspect van een bredere ontwikkeling.

De voorgaande begrippen zijn met alle voorbehoud voor de nuance van de feitelijke praktijk met elkaar in verband te brengen. Veranderende waarden en opvattingen uiten zich in meer nadruk op markteconomische doelmatigheid enerzijds en in een grotere betekenis van individualistische motivaties anderzijds. In de arbeidsverhoudingen loopt dit waar het de overheid betreft uit op een streven naar deregulering (en interne privatisering) en een verminderde beleidsinterventie in de arbeidsvoorwaardenvorming. De sociale partijen komen in toenemende mate uit op flexibilisering van de inzet van arbeid en van arbeidstijdpatronen en op decentralisatie/differentiatie in de sfeer van de arbeidsvoorwaarden. De lijnen tezamen voeren naar een meer pluriform, gefragmenteerd arbeidsbestel.

Gezien het voorgaande wil ik decentralisatie in eerste instantie zien als een proces van vormgeving. Het gaat om de verschuiving van bevoegdheden en verantwoordelijkheden naar organisatorisch lagere eenheden. Naast dit aspect is het bereik van belang. De overgang van invloed moet worden gezien in het licht van het relatief aantal personen waarvoor zij worden uitgeoefend. Er moet met andere woorden voor een toenemend aantal mensen een gedifferentieerd beleid mogelijk zijn. Centrale regelingen kunnen blijven bestaan doch moeten dan aan bindende kracht verliezen.

Veranderingen in die zin zijn vaak een noodzakelijke, hoewel nog geen voldoende, voorwaarde voor meer inhoudelijke ontwikkelingen. Een zeer gecentraliseerd stelsel, waarbij veel, zoniet alle, beslissingen op het hoogste niveau worden genomen, is geen passende situatie voor differentiatie en flexibilisering, kortom voor pluriform maatwerk. Aan de andere kant kan er bij toenemende onderhandelingsvrijheid toch een grote uniformiteit in arbeidsvoorwaarden bestaan. Ook ingeval van een sterk 'wage-leadership' vinden reëel bestaande decentralisatie-kenmerken vaak geen vertaling in inhoudelijke elementen. Toch is het alleszins plausibel toenemende differentiatie in de arbeidsvoorwaarden te verbinden aan een tendens naar grotere decentralisatie. Als zodanig fungeren differentiatie-ontwikkelingen naast bovengenoemde meer directe, structurele veranderingen als indirecte aanwijzingen voor decentralisatie.

Tegen de achtergrond van deze en elders gemaakte opmerkingen (vgl. Ter Heide, 1983) scherp ik een eerder door mij gegeven definitie verder aan (ATP I, 1982: 111): Decentralisatie is het (doen) overlaten en het (doen) toekennen van bevoegdheden en verantwoordelijkheden van een hoger

orgaan aan een lager orgaan waarbij als resultaat wordt beoogd voor een toenemend aantal personen een eigen beleid mogelijk te maken en verscheidenheid van beleid dus nadrukkelijk wordt aanvaard.

Als karakterisering van een systeem als geheel dient, zoals eerder opgemerkt, rekening te worden gehouden met verscheidene aspecten en (beleids)velden. Centralisering en decentralisering zijn dan processen die tegelijkertijd kunnen spelen, hoezeer soms ook moeilijk traceerbaar (vgl. Vos, 23). Ook binnen een af te bakenen deelgebied zullen invloeden en tegeninvloeden tegen elkaar moeten worden afgewogen. Ten slotte is, gegeven het relatieve karakter van het decentralisatiebegrip, de vastlegging van de beginsituatie in termen van centralisatie/decentralisatie van belang.

Opzet

Decentralisatie zoals omschreven is per definitie een proces van institutionalisering. De vraag is dan ook in welke institutionele vormen de veronderstelde decentralisatie in de Nederlandse arbeidsvoorwaardenvorming in de jaren tachtig tot uitdrukking is gekomen. Ook hier zullen we naar directe en indirecte, structurele en inhoudelijke, aanwijzingen moeten zoeken. Meer dan een tentatieve systematiek van institutionele veranderingen zal ik in dit hoofdstuk niet bieden. Ik bedien me van voorhanden materiaal en start geen nieuw onderzoek²¹.

Instituten zijn eerder ingedeeld naar normen, regels en structuren waarbij men in het oog moet houden dat deze onderling sterk samenhangen. Voor de illustratieperiode uit de vorige paragraaf heb ik voor de arbeidsvoorwaardenvorming een normonderscheid gemaakt naar beleidsverantwoordelijkheid, algemene uitgangspunten en toepassingscriteria. Ook voor het vraagstuk van de 'decentralisatie' van de arbeidsvoorwaardenvorming in de jaren tachtig hanteer ik deze indeling. De normen distilleer ik uit de al of niet verborgen algemene en specifieke doelstellingen en opvattingen van partijen waarbij ook de relatieve duurzaamheid ervan een rol speelt²². Een incidentele bevlogenheid voor een idee kan niet tot een gedragsnorm leiden.

Bij de regels gaat het om meer feitelijkheid en om de binding van elkaars handelen. Aan de orde komen ontwikkelingen in de structuur en de inhoud van de cao evenals enkele verspreide ontwikkelingen in de sfeer van het overleg over de arbeidsvoorwaarden.

Ten slotte, bij de vraag naar structurele veranderingen wil ik op de betekenis van zowel de centrale overlegkaders als van de interne afstemmingsstructuren ingaan. Hierbij hoort ook nog enige aandacht voor het wetgevende kader dat immers ook als een samenhangende set van regels kan worden opgevat.

15.4. Decentralisatie en normatieve verschuivingen

---

21. Er moeten nog meer beperkingen worden aangebracht. Zo zal ik me met name ophouden met FNV-materiaal aan werknemerszijde en VNO-stukken aan de werkgeverskant. Echter ook opvattingen en studies van andere organisaties of studies kunnen het werk worden binnengebracht. Daartoe is ook materiaal van de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad nader bekeken. De overheid komt meer in het bijzonder aan de orde aan de hand van specifieke hoofdstukken van de rijksbegroting. Voor de cao-studie is veel stof ontleend aan publikaties van de Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden en de Loontechnische Dienst.

22. Belangrijk daarbij zijn gearticuleerde beleidsdoelstellingen zoals die uit publikaties blijken. Deze vat ik op als nadere vertalingen van normen (en waarden) naar specifieke omstandigheden. De waarde van rechtvaardigheid en de daarop gerichte norm van gelijkwaardige inkomensontwikkeling kan bijvoorbeeld tot uiteenlopende beleidsdoelstellingen in de sfeer van de loonvorming leiden.

De loonvorming in de jaren zeventig kon zich maar moeilijk ontworstelen aan de sterk centralistische en uniformerende denk- en gedragspatronen die de eerste vijftientig jaar na de oorlog hadden beheerst. Weliswaar was er de 'vrijere' Wet op de Loonvorming en waren de vakbonden meer gespist op eigen beleidsmogelijkheden, maar er bleef een geregeld interveniërende overheid en in vakbondskringen een tamelijk strikte interne coördinatie op het gebied van de arbeidsvoorwaardenvorming bestaan. Vooral in dit decennium was verkleining van inkomensverschillen een middel om de notie van rechtvaardige inkomensverhoudingen gestalte te geven. Tegen het eind van de jaren zeventig was de overheid bezig te komen tot een wettelijk onderbouwd integraal inkomensbeleid waarvan al diverse bouwstenen in de praktijk waren aangebracht.

In 1980 vraagt Fase, waarschijnlijk in de ban van deze ontwikkelingen, zich bezorgd af wat de toekomst zal brengen voor het instituut van de collectieve arbeidsovereenkomst (cao). "Zij zal naar werkingssfeer een uitbreiding tot het gehele personeel moeten ondergaan. Brengt dit al de nodige problemen mee, de verwezenlijking ervan betekent nog geen volledige collectivisering van de arbeidsvoorwaardenvorming, omdat de cao-kaart witte vlekken vertoont. Hoe behoren die vlekken te worden ingekleurd op een wijze, dat de betrokkenen nog inspraak hebben over de eigen arbeidsvoorwaarden, aangesloten wordt bij cao-afspraken elders en de arbeidsvoorwaardenvorming niet langzamerhand een overheidszaak wordt? Hoe kan in het algemeen een 'nationaal bezoldigingsbesluit' van de overheid worden voorkomen?" (Fase, 6)²³. Het waren geen verwonderlijke vragen. In de beginjaren tachtig bouwde, zoals gezegd, de overheid immers aan een indrukwekkend instrumentenpaneel en regeerde volop met loonpauzes en loonmaatregelen. Tegelijkertijd echter waren enkele ontwikkelingen gaande die het tij gingen keren. Het akkoord in de Stichting van de Arbeid van november 1982 getiteld 'Centrale aanbevelingen inzake aspecten van een werkgelegenheidsbeleid', markeert deze ontwikkeling op verschillende manieren. We zullen dit nog zien.

Hypothetisch gezien zou men gegeven het eerder gemaakte onderscheid bij een normatieve decentralisatiebeweging het volgende mogen verwachten. Ten eerste dat in toenemende mate centrale richtlijnen worden afgezworen en dat de verantwoordelijkheid voor de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden steeds meer in handen komt van diegenen die met de uitkomsten moeten leven (beleidsverantwoordelijkheid). Vervolgens dat men meer nadruk zal leggen op individualisering en differentiatie van de arbeidsvoorwaarden (uitgangspunten). Ten derde dat de economische positie en de interne cultuur van de onderneming alsmede werkprestaties een toenemende betekenis krijgen bij de bepaling van de arbeidsvoorwaarden(criteria).

De beleidsverantwoordelijkheid (a)

Het befaamde Stichtingsakkoord van 1982 heeft accenten verlegd in de verantwoordelijkheid voor de arbeidsvoorwaardenvorming. De primaire verantwoordelijkheid voor de particuliere loonvorming komt nu, na de jarenlang slepende overheidsbemoeienis, definitief bij de partijen te liggen. Dit is niet alleen de wens van de sociale partners, ook de overheid legt dit resoluut in beleidsstukken vast (SZW 1983). Toch vindt de overeenkomst nog een directe aanleiding in een overheidsdreiging voor enkele maanden een 'adempauze' voor te schrijven, met een eventueel gebruik van een loonmaatregel in de achterhand. De consensus die uit het akkoord spreekt maar vooral ook de aard ervan ondersteunt een al langer opkomende, marktgeoriënteerde filosofie van

---

23. Fase vermoedde wel iets van een koerswending waar hij stelt dat het teleurstellend is de studie te moeten afsluiten "in het avondrood van het bestaande systeem" (Fase, 1).

terughoudendheid. Daarbij is decentralisatie een door alle partijen veel gebruikte term. Van groot belang is, ten slotte, dat meer dan ooit door partijen allocatie en verdeling feitelijk aan elkaar worden gekoppeld.

Deze algemene lijn krijgt bij de afzonderlijke partijen, nog afgezien van de interne pluriformiteit, duidelijk verschillende accenten. Zo kent elke partij een zekere ambivalentie ten aanzien van de *overheidsrol*. Zowel *werkgevers* als de overheid zelf lijken hierover meer pragmatisch dan principieel te denken. Voor de eersten moet uiteraard in algemene zin de overheid haar greep op de loonvorming loslaten. Slechts in noodgevallen kan een globaal en met andere beleidsterreinen verweven loonbeleid van de overheid worden getolereerd (vgl. Van Voorden, 1982 51). Er wordt tegelijkertijd echter op andere terreinen vaak beleid van de overheid gevraagd zoals ten aanzien van Europese zaken, technologie, scholing etc.²⁴. De werkgevers leggen elk jaar een pakketje verlangens op de stoep van de overheid.

De *overheid* zelf is tweeslachtig omdat de facto bemoeienis afhankelijk wordt gesteld van de economische situatie en van 's Rijks schatkist. Zo herstelt onder betere economische omstandigheden, en onder maatschappelijke druk het kabinet Lubbers/Kok voor 1990 de feitelijke werking van de koppelingen die geruime tijd eerder was uitgeschakeld. In 1991 wordt echter niet alleen weer een ont koppeling voor 1992 bepleit maar komt ook overheidsingrijpen in de particuliere loonvorming mogelijk naderbij als een furieuze vakbeweging met gesloten front de financiële gevolgen van de WAO- en Ziektewetplannen wil gaan verhalen op de werkgevers. Aardig te noteren is dat de overheid haar eigen rol kwalificeert als een 'consulterende overheid' die een belangrijke rol in het tripartite overleg kan spelen. In die samenspraak kan niet alleen een gelijkwaardige inkomensontwikkeling worden bevorderd, ook kan "de samenhang tussen de gewenste loonontwikkeling en de werkgelegenheidsgroei worden gezien, zodat de werkloosheidsbestrijding een duidelijker fundament krijgt" (SZW 1990, 94).

De ambivalentie bij de *vakbeweging* over de rol van de overheid is er vanouds en concentreert zich rond het dilemma van brede solidariteit en specifieke behartiging van ledenbelangen. De vakbeweging vermengt respect voor de democratische betekenis van de overheid met argwaan voor de beleidsintenties. In de jaren tachtig stelt de vakbeweging regelmatig dat de overheid zich grotendeels moet terugtrekken van het loonfront. Tegelijkertijd moet in haar visie de overheid zorgdragen voor rechtvaardige inkomensverhoudingen en voor bescherming van de zwaksten in de samenleving. Ook zij heeft voor het kabinet elk jaar een verlanglijstje dat ook de arbeidsvoorwaarden in brede zin raakt en waarbij voortdurend verzet doorklinkt tegen al te marktgerichte benaderingen (vgl. FNV, 1988b).

Voor *werkgevers* moet de decentralisatie zover mogelijk naar ondernemingsniveau worden doorgevoerd (VNO en NCW, 1981 10). Ook in *centraal overleg* met werknemers en de regering moeten geen centrale normen over de loonontwikkeling worden opgesteld²⁵. Daarmee lijken zij

---

24. Vóór de overeenstemming in de Stichting kan men noteren dat de werkgevers de aankondiging van een loonpauze (later gevolgd door een partiële loonmaatregel) voor het jaar 1980 accorderen, weliswaar onder condities van overheidsbezuinigingen en gematigde looneisen. Dit lijkt niet te sporen met de in werkgeverskringen toch tamelijk ingeburgerde opvatting van autonomie voor partijen. Ook het Beperkt Loonmatigingsbesluit voor het jaar 1981 kon instemming vinden bij werkgevers. Overigens verklaarde het VNO zich een jaar later tegen een loonmaatregel van minister Den Uyl (VNO, 1980; 1981; 1982).

25. Deze zou immers gemakkelijk kunnen gaan fungeren als bodem en geen recht doen aan de bedrijfs(tak)specifieke ontwikkelingen. Bovendien werd gevreesd dat dan de marktsector (weer) ondergeschikt zou worden gemaakt aan de problemen van de inkomensontwikkelingen in de collectieve sector (VNO, 1988 6).

zowel de interne coördinatie vóór als de aanbevelingen ná het centrale overleg tamelijk vrijblijvend te bejegenen. In zekere zin is dit opmerkelijk daar de werkgevers, in tegenstelling tot de vakbeweging, in de jaren zeventig tot een versterking van de centrale organisaties probeerden te komen en in de jaren tachtig juist meer formele lijn in hun, weliswaar beperkte, coördinatie hebben aangebracht (zie paragraaf 15.6).

De *overheid* vindt de autonomie van de partijen een belangrijk goed, maar wil niet graag overzicht en greep verliezen op de uitkomsten van de decentrale onderhandelingen. Vandaar dat zij veel waarde hecht aan afspraken met de centrale organisaties. Zij nodigt daartoe partijen regelmatig uit te komen praten over beleidsvoornemens, daarmee een medeverantwoordelijkheid suggererend die parlementair echter beperkt moet blijven. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het voorstel in 1986 van het pas aangetreden kabinet Lubbers-II om met een 'sociaal convenant' een grotere en blijvende betrokkenheid van de twee partijen voor het sociaal-economische beleid in ruime zin te bewerkstelligen²⁶.

Binnen de *vakbeweging*, en dan met name de FNV, worden de afspraken van het centrale overleg als zeer belangrijk beschouwd, temeer omdat men daar in de interne coördinatie intensief met geven en nemen naar toe werkt²⁷. Zo wil het verbond in 1984 het arbeidsvoorwaardenbeleid in een meerjarenperspectief plaatsen en lanceert het voorstel voor de jaren 1985 en 1986 de afzonderlijke cao-onderhandelingen in te bedden in een 'algeheel sociaal-economisch beleidskader'²⁸. De werkgevers blijken evenwel voldoende uit de voeten te kunnen met het regelmatige Stichtingsberaad. Het is ook de vraag of dit voorstel intern zo goed valt. Immers wat betreft de interne coördinatie blijkt in bondskringen al langer de behoefte te bestaan aan minder strakke regels (FNV, 1981). De coördinatie lijkt vooral na 1985 te verzwakken. Vóór dat jaar treft men nog een klemtoon aan op dit afstemmingsgebeuren en de bijzondere procedure ervan en wordt in dit verband de financiële spilpositie van de centrale ingeval van conflicten aangezet (FNV, 1981; 1982). Hierna wordt de interne coördinatie slechts als een belangrijke intentie geformuleerd terwijl vooral de eigen verantwoordelijkheid én wensen van de bonden om in hun eigen cao-gebied de mogelijkheden voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden te bekijken, expliciet wordt gemaakt (FNV, 1984; 1985; 1986). Voor het jaar 1990 wordt op de noodzaak gewezen met sectorale verschillen rekening te houden en wordt ook de term 'maatwerk' genoemd. Toch verdwijnt het dilemma, 'bondsvrijheid tegen de achtergrond van een solidair kader' (FNV, 1987), niet, in tegendeel. Zo wordt voor het jaar 1991 de uitwerking van differentiatiepunten in het teken gezet van de gemeenschappelijkheid van het arbeidsvoorwaardenbeleid. In de nota voor genoemd jaar wordt bovendien voorgesteld de FNV-inbreng aan het centrale overleg met overheid en werkgevers te laten uitmonden in centrale aanbevelingen. In het najaar van 1991 spreekt de coördinatie-ruzie binnen de federatieraad, waar de voedingsbond uiteindelijk zich moet voegen naar de andere bonden, boekdelen. Aan de formele en informele touwtjes van de arbeidsvoorwaardenvorming wordt binnen de vakbeweging aldus voortdurend van boven en van onderen getrokken.

---

26. Er is dan echter teveel wrevel bij met name de vakbeweging die niet alleen met lede ogen denivellering en aantasting van minima moet toezien maar ook veel morrende ambtenaren in zijn gelederen telt. En dit terwijl het convenant veel lijkt op het voorstel dat een paar jaar eerder door de FNV was gedaan (FNV, 1984 1). Zie tekst.

27. In de nota over de uitgangspunten van het arbeidsvoorwaardenoverleg voor 1986/1986 wordt vermeld dat het arbeidsvoorwaardenbeleid in de twee voorgaande jaren hoofdzakelijk in het teken heeft gestaan van het Stichtingsakkoord 1982 (FNV, 1984).

28. "Een kader waarin ook belangrijke beleidskwesties als de bescherming van de minima, de belasting- en premieaantregelen en een goed stelsel van sociale zekerheid een plaats krijgen" (FNV, 1984 1).

Er is in de jaren tachtig een overduidelijke consensus over een algemene norm voor de arbeidsvoorwaardenvorming namelijk 'werk boven inkomen'. Deze principiële overeenstemming is vooral een uitvloeisel van het reeds enkele jaren veranderende inzicht bij met name de vakbeweging en de overheid om werkgelegenheidsaspecten in de onderhandelingen te betrekken²⁹. Ook aan dit aspect geeft het Stichtingsakkoord 1982 uitdrukking namelijk in de tweeledige doelstelling de loonafspraken af te stemmen op rendementsherstel, door vooral loonkostenmatiging, en herverdeling van arbeid, via onder meer vormen van arbeidstijdverkorting. Bij alle verschillen tussen partijen wat betreft interpretatie en bijzondere instrumentatie van deze doelstellingen, wordt in latere jaren deze algemene intentie voortdurend herbevestigd. Het economisch herstel en de vermindering van de werkloosheid na 1985 leiden slechts tot een accentverschil. Het gaat nu om het koesteren van dit herstel door voortgezette loonmatiging en de aanpak van het sterk selectieve karakter van de werkloosheid. In een gezamenlijke verklaring van kabinet en sociale partijen in september 1987 heet het, meer instrumenteel, dat gestreefd moet worden naar een "beheerste loonontwikkeling, gericht op behoud en creatie van zoveel mogelijk werk" (VNO, 1988 69)³⁰. In het Gemeenschappelijke Beleidskader (GBK) van eind 1989 gaat het om een evenwichtige en duurzame economische groei, die een voldoende werkgelegenheidsgroei genereert.

Een punt van belang hier is dat vooral via het eigen orgaan van het georganiseerde bedrijfsleven, de Stichting van de Arbeid, aan decentrale ontwikkelingen wordt gewerkt. Dit gebeurt op grond van de dubbele Stichtingsdoelstelling, ofwel de gekoppelde allocatie/verdelingsnorm. De diverse werkgroepen van de Stichting geven met hun studies impulsen aan "cao-afspraken op decentraal niveau die hun vertaling vinden op ondernemingsniveau" (SZW, 1990 76). Maar ook velerlei aanbevelingen werken in die richting (vgl. paragraaf 15.6).

Voor de kwestie van decentralisatie is het interessant de accentverschillen rond het genoemde algemene uitgangspunt nader te bekijken. Men zou de benaderingen van werkgevers en vakbeweging respectievelijk kunnen typeren als marktfilosofie en sociale marktfilosofie terwijl de overheid pragmatisch ergens daartussen stelling neemt. Bij de werkgevers overheerst de opvatting dat marktkrachten 'as such' door hun internationaal en technologisch karakter niet of nauwelijks

---

29. De industriebond-NVV is in deze een belangrijke initiatiefnemer in deze geweest door eind 1976 in de nota 'Vijf jaar voor kwaliteit' een werkgelegenheidsplan te lanceren waarin loonelementen waren opgenomen. Dit mondde daarna uit in de zogenaamde arbeidsplaatsenovereenkomsten (apo's). Het idee was erg ambitieus en duidelijk te vroeg. Het idee van werkgelegenheidsoverleg in het kader van het overleg over de arbeidsvoorwaarden is echter uiteindelijk de belangrijke oogst van deze ontwikkeling geweest. De werkgevers waren aanvankelijk niet erg enthousiast, de overheid wel. Deze laatste stelde in 1981 zelfs voor aan dit streven wettelijke ondersteuning te geven, een teken (nog) van traditionele overheidsinvloed. In een in 1980 ingediend wetsontwerp werd voorgesteld werkgelegenheidsoverleg op cao-niveau te verplichten. Een initiatief-wetsontwerp van het kamerlid van der Doef beoogde hetzelfde op ondernemingsniveau (Brief van de Minister van Sociale Zaken aan de Stichting van de Arbeid dd. 15/12/1980). De ontwerpen zijn later ingetrokken en vervangen door een ministeriële aansporing een en ander onderling te regelen.

30. Vaak gaat het dan om het bieden van (financiële) faciliteiten aan zwakke arbeidsmarktcategorieën. Vooral in de tweede helft van de jaren tachtig staat een soms doelgroepgerichte soms thematische instrumentatie van de werkgelegenheidsdoelstelling voorop. Vele onderwerpen en toepassingsmodaliteiten hiervan passeren de overlegsituaties: jeugdwerkplannen, flexibilisering, arbeidsomstandigheden, scholing, kwaliteit van de arbeid, technologische ontwikkeling etc.. De ontwikkeling is in er in grote lijnen een van arbeidstijdverkorting naar scholing met blijvende aandacht voor al of niet werkloze jonge ren, vrouwen, etnische minderheden en voor langdurig werklozen.

zijn te beïnvloeden. De vakbeweging verbindt aan deze krachten veel meer regulatiemogelijkheden en zet deze om in eisen aan werkgevers en regering.

Werk boven inkomen kan zeker op instemming van *werkgevers* rekenen maar heeft toch een andere betekenis. Zij formuleren het ook anders. Een inkomensmanifesto van de beide algemene werkgeversorganisaties uit 1981 stelt: "Vraagstukken van inkomenshervdeling dienen aan vraagstukken van inkomensvorming ondergeschikt te zijn" (Van Voorden, 1982 51). Meer specifiek betekent dit een meer marktgebonden, "dynamische, gedifferentieerde en flexibele loonvorming" (Idem). In die zin wordt vanuit werkgevers dan ook voortdurend gepleit voor loonkostenmatiging die de rendementen, de groei en uiteindelijk ook de werkgelegenheid kan verbeteren. De normatieve uitgangspunten behelzen aldus daling van de loon/winst verhouding en denivellering van de loonstructuur ten gunste van vooral de hogere inkomens.

De indirecte band tussen werk en inkomen bij werkgevers, namelijk via rendementsherstel, is bij de *vakbeweging* een meer directe relatie tussen loonmatiging en werkgelegenheidseisen. De doelstelling is geen simpel achterblijven van de lonen bij de stijging van de arbeidsproductiviteit. Voor een economisch gunstiger loon/winst verhouding mag vóór 1985/1986 eventueel nog wel wat worden 'ingeleverd'. Mogelijke loonsverbeteringen in deze sfeer van loonmatiging zouden echter vooral in werkgelegenheidsbevorderende zin moeten worden aangewend bijvoorbeeld via vormen van korter werken. Als halverwege het decennium de economische cijfers aantrekken en duidelijk is dat de arbeidstijdverkorting nauwelijks herbezetting heeft opgeleverd, wordt een groter deel opgeëist van de 'loonruimte', de som van prijsstijging en arbeidsproductiviteit³¹. Dit gebeurt ook nu vooral weer voor een naar doelgroepen gedifferentieerde herverdeling van de arbeid. Toch blijft ook nu bij de vakbeweging een 'oud' spoor zichtbaar. De zorg voor de werkgelegenheid wordt verbonden met het verlangen naar een parallelle inkomensontwikkeling voor categorieën werknemers met van begin af aan ook de uitdrukkelijke eis van speciale bescherming voor de zwaksten, de laagstbetaalden, in de samenleving³². Duidelijk is dat hiermee een tamelijk strak loongebouw wordt verlangd dat scheef lijkt te staan op de wens in toenemende mate arbeidsvoorwaarden meer specifiek in te vullen.

De *overheid* kiest in loonzaken duidelijk voor de standpunten van de werkgevers. Tegelijk omarmt zij van harte de werkgelegenheidsargumenten van de vakbeweging³³. De overheid zet vooral in het begin van de jaren tachtig een neoklassiek economisch beeld achter de arbeidsvoorwaardenvorming. In onze open economie beperken loonsomstijgingen veelal, afhankelijk van enkele initiële condities, de economische groei en daarmee de ontwikkelingen van de werkgelegenheid. Loon en werk rivaliseren waarbij ook voor de overheid werk boven inkomen gaat. Daarbij wordt in de begin jaren tachtig de marktconformiteit scherp aangezet. In de Miljoenennota 1982 staat zij een vergroting van het macro-economische winstaandeel voor, een verkleining dus van de arbeid-kapitaal verhouding³⁴. Ook acht de overheid de tijd van inkrimping van de loonstructuur van onderop duidelijk voorbij. Het gebrekkig functioneren van de arbeidsmarkt maakt "verkleining van de inkomensverschillen niet langer wenselijk" (Miljoenennota 1982, 41). Tegelijk wenst de overheid zich niet direct meer met deze zaken te

---

31. Stekelenburg stelde in die zin dat het akkoord van 1982 moest worden 'geactualiseerd'.

32. De parallelle ontwikkeling gaat dan zowel om de inkomens van werknemers onderling, de inkomensverhoudingen tussen werkenden en niet-werkenden als om de inkomens in de particuliere en collectieve sector.

33. Ter Heide heeft in de jaren zeventig een gelijksoortige observatie gedaan. Hij constateerde dat in loonaangelegenheden de overheid de natuurlijke bondgenoot was van de werkgevers. Op andere terreinen zou zij vaak naar de opvattingen van de vakbeweging neigen maar dan vooral om op het eerste vlak op meer steun te kunnen rekenen (Ter Heide, 1976 54/55).

34. Dat ze van haar kant, naast aanvankelijk nog dreigingen met nieuwe looningrepen, probeert te bereiken door maatregelen in de fiscale- en premiesfeer (Miljoenennota 1982, 40).

bemoeien, anders dan voor eigen personeel. Wel is er een indirecte ondersteuning van een gedifferentieerde inkomensontwikkeling door operaties als deregulering en de bevrozing van de wettelijke aanpassingsmechanismen. Het beleid verandert met het aantreden van het kabinet-Lubbers/Kok gradueel in de richting van sociale marktconformiteit. Er komt dan tegen de achtergrond van het beleid van 'sociale vernieuwing' met een herstel van de koppelingen een wending naar een meer gelijkwaardige inkomensontwikkeling. In de beginjaren negentig lijkt echter de overheid vooral bezorgd over de uitzaaiingen van de loonveranderingen in de marktsector voor het lastenplaatje van de collectieve sector. In augustus 1991 lijkt, zoals gezegd, wederom het doek materieel voor de koppelingen te vallen.

De toetsingscriteria (c)

Behalve prestatie-elementen en schaarsteposities gelden voor de *werkgevers* de financieel-economische posities van bedrijfstak en onderneming als belangrijke toetsingscriteria. 'Maatwerk' vormt daarbij een sleutelbegrip. Werkgevers wensen zich vooral door micro-economische cijfers te laten leiden. De enig belangrijke macro-economische fixatie ligt in de jaren tachtig voor hen op de noodzaak van ombuigingen in de collectieve sector, waardoor ook meer 'loonruimte' kan ontstaan.

Als *vakbondscriteria* voor vaststelling van de arbeidsvoorwaarden fungeren met name macro-economische stijgingspercentages van de arbeidsproductiviteit enerzijds³⁵ en, in samenhang hiermee, ontwikkelingen in de werkgelegenheid anderzijds. Het eerste referentiepunt kan moeilijk als een geschikt uitgangspunt gelden voor decentralisatie van het overleg over de arbeidsvoorwaarden. Het tweede ijkpunt bestaat uit wisselende composities van onderwerpen en doelgroepen met ook aandacht voor sectorale en regionale verschillen. Instrumenteel steekt in vakbondskringen voortdurend arbeidstijdverkorting de kop op, maar men lijkt eind jaren tachtig toch grotendeels de werkgevers te volgen in de nadruk op scholing.

Van de *overheid*, ten slotte, zou men kunnen zeggen dat zij in de eerste zes à zeven jaar van het decennium de verbetering van de arbeidsvoorwaarden wil laten achterblijven bij de loonruimte, de som van arbeidsproductiviteitsstijging en prijsstijging, waarbij dan de verbeteringen vooral ook moeten worden ingevuld door vormen van arbeidsduurvermindering die de werkgelegenheid behouden dan wel vergroten. Voortdurend bekijkt zij de loonontwikkelingen mede naar de consequenties ervan voor de collectieve sector. Rond 1986/1987 komt voor de overheid meer ruimte voor een parallelle en gelijkwaardige ontwikkeling van de diverse inkomenscategorieën. Daarbij blijft evenwel naast de situatie op de arbeidsmarkt, zoals gezegd, de ontwikkeling van het eigen financieringstekort een belangrijk richtpunt.

Enkele conclusies

Een eerste conclusie is dat er vanaf eind jaren zeventig in toenemende mate een brede consensus is ontstaan over de collectieve zorg voor de werkgelegenheid onder meer via onderling, centraal beraad en geconcretiseerd in nadere afspraken op lager niveau. En al verschilt de onderliggende basisfilosofie over de werkgelegenheidsontwikkeling, instrumenteel liggen de partijen ook in hun

---

35. Als argument daarvoor wordt gesteld dat de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in een bepaalde sector zelden samenhangt met de financiële mogelijkheden van die sector (FNV, 1984 8).

In het FNV-stuk voor 1990 wordt over arbeidsproductiviteit gesproken zonder verwijzing naar een niveau waarop dat gemeten wordt.

nadruk op loonmatiging min of meer op één lijn. Toch spoort bij de vakbeweging de aanvaarding in grote lijnen van het markteconomisch denken moeilijk met haar regulatieve inslag.

In de tweede plaats wordt decentralisatie in het onderzochte decennium vaak gearticuleerd als richtsnoer voor het beleidshandelen van partijen. Een belangrijk element hiervan moet zijn een verminderde invloed van de overheid op de arbeidsvoorwaardenvorming.

Een derde lijn is naar mijn mening dat deze decentralisatie niet principieel verankerd lijkt binnen het denken van partijen. De overheid is mede door de wisselende aandrang van maatschappelijke krachten pragmatisch ingesteld op de macro-economische situatie inclusief haar eigen boekhouding en wensen. De werkgeversorganisaties ondersteunen de decentralisatiegedachte het meest overtuigd maar ook zij stemmen meer op elkaar af en stellen eisen aan de politiek als de 'performance' van bedrijfstakken en ondernemingen daartoe aanleiding geeft. Ten slotte, de vakbeweging is het meest aarzelend want maatschappelijke wensen blijven om centrale kaders en beleid vragen (zie ook het eerste punt hierboven)³⁶.

Ten vierde streven werkgevers en, vooral in de begin jaren tachtig, de overheid naar een doorbreking van de loonstructuur ten gunste van de hoger betaalden, naar een kleinere loon-winst verhouding en, ten slotte naar een verdeling tussen publieke en private sector in het voordeel van de laatste. De vakbeweging staat hier gereserveerd tegenover en streeft naar een parallelle en meer gelijkwaardige ontwikkeling van de inkomens. Zij vindt een meer welwillende overheid naast zich tegen het eind van de jaren tachtig.

15.5. Decentralisatie en regulatieve verschuivingen

In dit deel gaat het over het gebied waar werkgevers- en werknemersorganisaties onder de kap van het collectieve arbeidsrecht tot onderlinge afspraken proberen te komen. De collectieve onderhandelingen slaan uiteindelijk binnen ons stelsel van arbeidsverhoudingen neer in collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's). De vraag is of we in de regelgeving via de cao in de jaren tachtig van een decentralisatiebeweging kunnen spreken. Er is hier echter niet alleen een zee aan informatie in cijfers en teksten, maar tegelijk ook naar bepaalde gezichtspunten toe een gemis aan details die slechts bij meer exploratief onderzoek naar boven zijn te brengen. Ik zal me beperken tot de volgende drie samenhangende vragen:

- is er sprake van een relatieve verschuiving van bedrijfstakcao's (b-cao's) naar ondernemingscao's (o-cao's) en wat betekent dit in termen van het aantal betrokken werknemers?
- is er binnen de groep bedrijfstakcao's (en waar relevant grote ondernemingscao's) een tendens naar meer raam- of invulcao's cq meer minimum- en minimum-plus-cao's in vergelijking tot standaardcao's waar te nemen? Welke inhoudelijke betekenis moet in dit opzicht aan differentiatie van de arbeidsvoorwaarden worden toegekend?
- zijn er nog andere veranderingen te signaleren in het kader van de arbeidsvoorwaardenvorming die van belang kunnen zijn voor (de)centralisatie?

---

36. Als Minister de Koning in 1985 voorstelt te komen tot een algemene arbeidstijdverkorting van 5% en het aantredende kabinet-Lubbers II in 1986 zich voorneemt meer structuur in het overleg tussen partijen te brengen via zogenaamde sociale convenanten, is het VNO mordicus tegen en de FNV tamelijk welwillend. In het laatste geval breekt echter de steun van het verbond op de aanslag die de regering voorbereidt op de ambtenarensalarissen en de uitkeringen (zie ook noot 26).

Met behulp van de jaarlijkse overzichten van de Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden valt een beeld te verkrijgen van de ontwikkelingen en mutaties van b- en o-cao's. Het gaat hier om algemene contracten voor de marktsector en de zogenaamde gepremieerde en gesubsidieerde sector (g&g) tezamen³⁷. Er bestaan daarnaast nog specifieke contracten rond in de regel één arbeidsvoorwaarde die sommige afsluitende partijen niet in een algemene overeenkomst willen opnemen (vervroegd uittreden, sociale fondsen, voorzieningen bij ongeval etc.). Ik beperk me tot de algemene contracten.

1. Aantal en bereik van cao's

Wat betreft het werkingsgebied van de cao, de algemeen verbindend verklaringen (avv) inbegrepen, kan worden geconstateerd dat er vanaf begin jaren zeventig een gestage toename is opgetreden van het aantal betrokken werknemers. Vielen er in 1974 nog circa 2.3 miljoen werknemers onder een cao inclusief avv, in 1989 bedraagt dit aantal bijna 3.3 miljoen waardoor volgens de DCA ongeveer 80% van het totaal aantal werknemers in loondienst in de markt- en g&g-sector is gebonden (DCA-B 1989, 11).

Tabel 1. Ontwikkeling ondernemingscao's en bedrijfstakcao's, met mutaties per jaar, 1981-1990

Jaar	Ondernemingsovereenkomsten			Bedrijfstakovereenkomsten		
	Aantal	Nieuwe	Vervallen	Aantal	Nieuwe	Vervallen
1981	560			184		
1982	607	84	37	180	6	10
1983	593	41	55	190	10	-
1984	607	36	22	192	2	-
1985	627	28	8	192	1	1
1986	590	21	58	191	8	9
1987	606	31	15	197	6	-
1988	649	53	10	200	7	4
1989	694	46	1	198	2	4
1990	704			199		
Toename						
1981-1990	144	(+25.7%)		15	(+8.5%)	

Samengesteld uit DCA-B 1982-1990.

Er is hier sprake van een relatief sterke toename van het aantal ondernemingscao's, ook in verhouding tot de toename van de bedrijfstakcontracten³⁸. Dit gegeven wijst op decentralisatie maar geeft

37. De g&g-sector verschijnt grotendeels onder de bedrijfsklasse 'Overige Dienstverlening' (SBI-code 9) in de tabellen 4 en 5.

38. Als we de periode 1982-1990 nemen zoals in dit hoofdstuk vaker gebeurt, is echter sprake van een stijging van o-cao's van 'slechts' ongeveer 16% in plaats van bijna 24%. Dit komt door een sprong

toch geen voldoende uitsluitsel over een daadwerkelijke overgang van onderhandelingen van het bedrijfstakniveau naar de ondernemingen toe. De toegenomen o-cao's kunnen immers groepen werknemers betreffen die daarvóór ook niet onder een b-cao vielen. Bovendien is sprake van gesaldeerde uitkomsten in die zin dat een sterke gang van bedrijfstakcao's naar ondernemingscao's in de ene branche gepaard kan zijn gegaan met vermindering in een andere (vgl. Vogels, 67).

Tabel 2. Ontwikkeling van het aantal betrokken werknemers in ondernemingscao's, met mutaties per jaar, 1981-1990

Jaar	Aantal cao's	Werknemers cao-saldo	Werkgel. mutatie ¹	Totaal mutatie	Totaal werknemers	Toename in %
1981	560				416.276	
1982	607	8.945	-11.094	-2.149	414.127	-0.5
1983	593	-535	-6.906	-7.441	406.686	-1.8
1984	607	-1.605	5.519	3.914	410.600	1.0
1985	627	10.352	-352	10.000	420.600	2.4
1986	590	4.040	-1.740	2.300	422.900	0.5
1987	606	7.936	2.964	10.900	433.800	2.3
1988	649	105.520	4.980	110.500	544.300	25.5
1989	694	13.900	7.300	21.200	565.500	3.9
1990	704			37.600	603.100	6.6
Toename 1990 t.o.v. 1981					186.824	44.9

¹ Mutatie van het werknemersbestand van de diverse contracten in het betreffende jaar. Samengesteld uit DCA-B 1982-1990.

Een soortgelijk probleem doet zich, ten derde, voor bij integratie en splitsing van cao's. In het gebied van de b-cao's is een recent voorbeeld van integratie de samenvoeging van de cao voor loodgieters en fitters met die voor het cv-bedrijf terwijl een afsplitsing kan worden gevonden bij de horeca-cao waar het cateringbedrijf voortaan een eigen contract kent³⁹. Bij de o-cao's is een afsplitsing opgetreden bij de Philipscao namelijk de cao voor APT Nederland. We zullen hier gemakshalve veronderstellen dat beide bewegingen elkaar grotendeels compenseren⁴⁰.

voorwaarts tussen 1981 en 1982.

39. Andere recente voorbeelden van integratie zijn: de combinatie van de twee hovenierscao's en de gezamenlijke overeenkomst voor werknemers in de akkerbouw, weidebouw en veehouderij enerzijds en pluimveehouderij anderzijds. Splitsing trad op in het beroepsgoederenvervoer over de weg en in de detailhandel aardappelen, groenten en fruit.

40. In een studie naar de Nederlandse cao-structuur tot ruwweg beginjaren tachtig merkt Huiskamp op dat het gegeven dat meer mensen onder ondernemingscao's zijn gaan vallen, niet per se als decentralisatie hoeft te worden gekenmerkt. Het kan immers, en dit blijkt ook zo te zijn voor de jaren zeventig, ten koste zijn gegaan van cao's in kleine zelfstandige bedrijven. Juist in de grote (concern)cao's heeft een integratie plaatsgevonden in genoemde periode van de cao's van werkmaatschappijen. De concentratie van betrokken werknemers onder een ondernemingscao is daardoor gestegen maar dat kan in Huiskamp's ogen moeilijk als decentralisatie worden gekenschetst.

Ik ben het hiermee eens maar dan met name op het gegeven dat de cao-voering is overgegaan van het management van de werkmaatschappijen naar die van het concern. Dat is per definitie centralisatie. Anderzijds zijn er blijkbaar ook werknemers in deze concerncao's terechtgekomen die eerder in een bedrijfstakcao

Het kan, ten vierde, ook zo zijn dat in een sector met weliswaar toenemende ondernemingscao's een aantal (grotere) ondernemingscao's in bedrijfstakcao's is opgegaan waardoor per saldo een kleiner aantal personen onder o-cao's resulteert. Ten vijfde moet men bedenken dat het aantal mogelijke bedrijfstakken vele malen kleiner is dan het aantal ondernemingen. Daardoor is er een limiet aan de stijging van het aantal bedrijfstakcao's. Ten slotte is er nog het onderzoekstechnische probleem dat door het niet bestaan van een meldingsplicht de cao-gegevens bij de DCA kunnen verschillen van het feitelijk aantal afgesloten contracten en dus ook niet volledig zullen zijn (zie verder).

Tabel 3. Ontwikkeling van het aantal betrokken werknemers in bedrijfs-takcao's, met mutaties per jaar, 1981-1990¹

Jaar	Aantal cao's	Werknemers cao-saldo	Werkgel. mutatie ²	Totaal mutatie	Totaal werknemers	Toename in %
1981	184				2.407.065	
1982	180	13.135	-46.779	-33.644	2.373.421	-1.4
1983	190	42.126	-20.335	21.791	2.395.212	0.9
1984	192	2.650	21.138	23.788	2.419.000	1.0
1985	192	3.310	-70.610	-67.300	2.351.700	-2.8
1986	191	10.485	-77.385	-66.900	2.284.800	-2.9
1987	197	6.990	224.710	231.700	2.516.500	10.1
1988	200	103.210	-51.110	52.100	2.568.600	2.1
1989	198	-3.550	122.350	118.800	2.687.400	4.6
1990	199			54.600	2.742.000	2.0
Toename 1990 t.o.v. 1981					334.935	13.9

¹ Geteld zijn ook de werknemers die onder een algemeen verbindendverklaring van een bedrijfstakcao vallen.

² Zie noot 1 vorige tabel.

Samengesteld uit DCA-B 1982-1990.

Al deze zaken vragen om een meer genuanceerde benadering van de ontwikkelingen in cao's en van de verhouding tussen beide soorten, het liefst vergezeld van analyses op bedrijfsklasse-, branche- en ondernemingsniveau. We kunnen met het voorhanden materiaal slechts een tipje van de sluier oplichten.

In tabel 2 en 3 is daartoe een overzicht van het bereik van beide soorten cao's gegeven. Hieruit blijkt een relatief sterke toename in de afgelopen tien jaar van het aantal werknemers onder het bereik van een ondernemingscao (44.9%). Tegelijk is ook het bereik van de bedrijfstakcao toegenomen (13.9%). Daarmee is duidelijk dat beide contractvormen een aandeel van het werkgelegenheidsaccres hebben gekregen.

Een tweede conclusie geeft een nadere nuance op het voorgaande namelijk dat de toename van het aantal betrokkenen van o-cao's van 1981 tot en met 1989 per saldo bijna voor 100% voor rekening

---

waren ondergebracht (afgezien van toenemende werkgelegenheid in de onderneming dat als zodanig moeilijk als decentralisatie- of centralisatiekenmerk kan worden opgevat). Dat laatste zou ik echter wel als decentralisatie willen kenschetsen. Van belang is hier echter vooral dat Huiskamp de vinger legt op de rijke variatie binnen de cao-structuur. In de tekst kom ik hierop nog terug.

komt van (nieuwe) cao-vorming. Hier is overigens weer opvallend dat het jaar 1988 méér dan 70% van deze toename voor zijn rekening neemt (zie ook tabel 5). Voor wat betreft de b-cao's, waar ook uitschieters te melden zijn, geldt voor de periode 1981 tot en met 1989 dat ongeveer 64% van het toegenomen bereik door cao-mutaties is veroorzaakt. Hier hebben directe werkgelegenheidseffecten een grotere rol gespeeld dan bij de ondernemingscao's. De beide effecten tezamen genomen kan gelden als een aanwijzing voor decentralisatie waarbij evenwel incidentele oprispingen (1988) bij het bereik van o-cao's dit beeld nogal kunnen vertekenen.

2. Verschillen tussen bedrijfsklassen

Zoals gezegd, de gegevens zijn gesaldeerde uitkomsten. Het kan voorkomen, zoals Huiskamp heeft laten zien, dat cao's van werkmaatschappijen in toenemende mate zijn ondergebracht in concerncao's (Huiskamp, 1983). Conform de gegeven definitie is hier sprake van 'centralisatie', al is de feitelijke vaststelling ervan erg lastig. In ieder geval zou bij deze ontwikkeling het aantal 'grote' cao's moeten zijn toegenomen. De cijfers tussen ruwweg 1985 en 1991 geven hiervoor echter geen aanwijzingen. Er doen zich uiteraard wel andere centraliserende én decentraliserende bewegingen naast elkaar voor. Daarom bekijken we nu de ontwikkelingen van de cao's naar bedrijfsklasse. In tabel 4 gaat het om de verhoudingen tussen de twee soorten cao's.

Tabel 4. Ontwikkeling van ondernemingscao's (O) en bedrijfstakcao's (B) uitgesplitst over 9 bedrijfsklassen 1982-1990

Bedrijfstak (SBI-code) ¹	1982		1984		1986		1988		1990		1982- 1990	
	O	B	O	B	O	B	O	B	O	B	O	B
Landb. & Vis.	3	16	7	15	7	14	6	14	7	14	+4	-2
Delfst.win.	4	2	6	2	4	2	4	2	4	2	-	-
Industrie	344	82	324	83	326	75	336	75	348	73	+4	-9
Openb. Nuts.	19	1	21	1	26	1	33	1	40	0	+21	-1
Bouw & Inst.	10	7	8	7	6	11	5	11	5	10	-5	+3
Handel/hor./rep.	36	29	37	31	37	33	40	34	52	33	+16	+4
Transp.& opsl.	99	11	111	17	93	17	105	18	110	20	+11	+9
Bank-, verz. & zak.dienst.	39	11	40	12	34	12	43	12	52	12	+13	+1
Overige dienst.	53	21	53	24	57	26	77	33	86	35	+33	+14
Totaal	607	180	607	192	590	191	649	200	704	199	+97	+19

¹ Voluit staat de SBI-code voor de volgende bedrijfsklassen: 0 = Landbouw en Visserij, 1 = Delfstoffenwinning, 2/3 = Industrie, 4 = Openbare nutsbedrijven, 5 = Bouwnijverheid en -installatiebedrijven, 6 = Handel, horeca en reparatiebedrijven, 7 = Transport-, opslag- (en communicatie)bedrijven, 8 = Bank-, verzekeringswezen en zakelijke dienstverlening, 9 = Overige dienstverlening.

Samengesteld uit DCA-B 1982-1990.

Uit tabel 4 springen twee groepen in het oog. Een eerste waar toenemende o-cao's gepaard gaat met afnemende b-cao's en een tweede die toenemende o-cao's met een toenemend of stabiel aantal b-cao's te zien geeft. Daarnaast is nog een uitschieter, de bouw, die afnemende o-cao's met een stijgend aantal b-cao's vergezeld laat gaan. De onderzochte periode toont stijgingen van meer dan

40% van het aantal o-cao's bij het openbaar nut, bij de handel, horeca en reparatie en bij de overige dienstverlening. Bij de laatste bedrijfsklasse laat overigens ook de groep b-cao's een behoorlijke stijging zien.

Ook hier geldt uiteraard dat een nadere kwalificatie mede afhangt van het bereik van het aantal werknemers (zie de tabellen 5 en 6). Verschuivingen in cao's kunnen immers weinig kwantitatieve effecten met zich meebrengen waardoor de (de)centralisatie feitelijk beperkt van aard is.

Tabel 5 laat zien waar de eerdergenoemde uitschieter van het o-cao-bereik vandaan komt. In de groep Transport en opslag (SBI-7) is namelijk naast een zekere stijging van het aantal o-cao's vooral de stijging van het aantal werknemers opmerkelijk. In 1986 betrof het nog 66.300 werknemers (93 cao's) terwijl 1988 159.300 werknemers (105 cao's) scoort. Als verklaring kan worden gegeven dat hier met name de privatisering van de PTT tot uitdrukking komt. Het is opvallend dat de stijging van het aantal betrokken werknemers onder een o-cao van 1987 op 1988, 110.500, voor 93.300 dat wil zeggen voor ruim 84% voor rekening komt van deze sector en dus grotendeels van genoemde onderneming. Zoals gezegd kent ook de b-cao een klapper en wel in 1987 als de uitzendcao een bereikstoename krijgt van meer dan 80.000 werknemers (SBI-8).

Tabel 5. Ontwikkeling van het aantal werknemers onder een ondernemingscao naar bedrijfsklasse, 1982-1990

SBI-code ¹	1982	1986	1988	1990	Toename 1982-1990
Landb. & Vis.	139	400	400	400	261
Delfst.win.	6.550	6.500	6.500	6.200	-350
Industrie	250.752	239.300	242.300	237.800	-12.952
Openb. Nuts.	4.450	6.000	7.400	36.900	32.450
Bouw & Inst.	4.108	2.500	2.400	2.400	-1.708
Handel/hor./rep.	40.722	35.000	38.600	43.900	3.178
Transp.& opsl.	65.511	66.300	159.300	169.100	103.589
Bank-, verz. & zak.dienst.	13.835	24.200	31.500	35.100	21.265
Overige dienst.	28.060	42.700	55.900	71.400	43.340
Totaal	414.127	422.900	544.300	603.200	189.073

¹ Zie tabel 4.

Samengesteld uit DCA-B 1982-1990.

Tabel 6 geeft aan dat de bereikstoename in absolute termen van b-cao's grosso modo het resultaat is van één grote daling en een drietal relatief grote stijgingen. Met name de industrie heeft een belangrijke veer moeten laten (bijna -22% ten opzichte van 1982), ook ten opzichte van het bereik van de concurrerende o-cao's in de bedrijfsklasse, alhoewel ook bij deze laatste een afname is vast te stellen (-5.2%). Wel is het zo dat de afname van het bereik van b-cao's in deze sector vooral de laatste jaren is omgeslagen in een toename, in tegenstelling tot de o-cao.

We vatten de mutaties samen in tabel 7 waarbij moet worden bedacht dat op één bedrijfsklasse na (SBI-7) de hoge percentuele scores van o-cao's te danken zijn aan relatief bescheiden uitgangsposities.

Tabel 6. Ontwikkeling van het aantal werknemers onder een bedrijfstakcao naar bedrijfsklasse, 1982-1990

SBI-code ¹	1982	1986	1988	1990	Toename 1982-1990
Landb. & Vis.	65.730	69.800	73.600	71.100	5.370
Delfst.win.	800	600	700	500	-300
Industrie	773.736	578.500	594.900	604.400	-169.336
Openb. Nuts.	10.000	10.000	10.000	0	-10.000
Bouw & Inst.	322.200	342.800	347.600	347.400	25.200
Handel/hor./rep.	389.600	456.100	580.300	637.300	247.700
Transp.& opsl.	114.635	116.400	125.400	145.100	30.465
Bank-, verz. & zak.dienst.	180.000	147.900	273.400	292.100	112.100
Overige dienst.	516.720	562.700	597.100	644.100	127.380
Totaal	2.373.421	2.284.800	2.603.600	2.742.000	368.579

¹ Zie tabel 4.

Samengesteld uit DCA-B 1982-1990.

Tabel 7. Mutaties werknemersbereik o-cao's respectievelijk b-cao's, in procenten, naar bedrijfsklasse, 1982-1990

Cao	SBI-code ¹								
	0.	1.	2/3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
O-cao	188	-5.3	-5.2	729	-41.5	7.8	158	153	154
B-cao	8.2	-37.5	-21.8	-100	7.8	63.6	26.6	62.3	24.7

¹ Zie tabel 4.

De laatste drie tabellen leveren geen eenduidig (de)centralisatiebeeld op. Er zijn duidelijk tegengestelde uitslagen. Met behulp van enige additionele informatie kunnen nog andere effecten worden aangegeven.

In de eerste plaats geven de cao-gebieden waar relatief veel werkgelegenheidsgroei optreedt naar bereik gezien weinig overgang van b-cao's naar o-cao's te zien (zie ook tabel 8). In de klasse handel (SBI-6) is zelfs sprake van een omgekeerde tendens. De grote stijging van het o-cao-bereik in de sector banken (SBI-8), en in mindere mate ook bij de overige dienstverlening (SBI-9), wordt vertekend door een lage startpositie in 1982. Ten tweede is daar waar een relatieve decentralisatietendens aanwezig is, sprake van gelijktijdige dalingen of stijgingen van het respectievelijke bereik van de twee soorten contracten waardoor een beweging bij de ene soort niet ten koste hoeft te gaan van de andere soort cao. Alleen bij de openbare nutsbedrijven is er geen parallelle ontwikkeling, maar hier blijkt voor 1989 en 1990 geen opgave aan de DCA te zijn verstrekt. Bovendien blijkt per 1 november 1991 de wel bestaande b-cao in deze branche

inmiddels 22.411 personen te betreffen terwijl vreemd genoeg het bereik van de bestaande o-cao's weer op het oude niveau van 1988 terug is, i.e. een daling van 36.900 naar een kleine 10.000 (Cao-lijsten 1991)⁴¹. Van decentralisatie kan dan nog moeilijk worden gesproken maar men moet dan wel bedenken dat men in deze sector traditioneel met raam- of, ook wel, mantelcao's werkt die in de DCA-terminologie juist tot nadere o-cao-vorming leiden. In de derde plaats blijkt ook in de bedrijfsklasse waar de decentralisatie naar aantallen werknemers buiten kijf lijkt te staan, namelijk de transportsector (SBI-7), zoals gezegd vooral een incidentele verandering voor de relatief grote sprong te hebben gezorgd. Wanneer dit niet het geval was geweest, zou het bereik van b-cao's in deze sector relatief groter zijn geweest. Maar natuurlijk is het wel zo dat de cao-vorming bij de PTT zonder meer als een proces van decentralisatie kan worden gekenmerkt.

Substantiële werkgelegenheidseffecten kunnen, ten slotte, het beeld compliceren. Immers een toename van het aantal betrokken werknemers onder rigueur van een bepaalde cao kan door een werkgelegenheidstoename in de desbetreffende sector/onderneming zijn veroorzaakt. In het geval dat o-cao's en het bereik daarvan zich relatief sterker doorzetten dan b-cao's is dan niet alleen sprake van decentralisatie binnen het domein van de cao. Het kan in nog sterkere mate gelden voor het stelsel als geheel namelijk als door de werkgelegenheidsgroei relatief meer werknemers onder individuele arbeidsvoorwaardenvorming zijn gaan vallen. In dit geval zou men kunnen stellen dat het collectieve stelsel aan betekenis inboet⁴². Dit is echter niet het geval. De groei van de werkzame bevolking bedroeg tussen 1986 en 1990 circa 10% en die van het cao-bereik ruim 23% (zie noot 42). Om het beeld hiervan iets scherper te krijgen geef ik in tabel 8 de mutaties van tabel 7 voor de periode 1986-1990 getotaliseerd weer tezamen met werkgelegenheidsmutaties per bedrijfsklasse. Hieraan voeg ik toe de procentuele mate van bereik, ook wel dekkingspercentages genoemd, in de desbetreffende sector per einde 1990 (DCA-B 1990, 15).

Opmerkelijk maar niet geheel onverwacht is de vaststelling uit tabel 8 dat, afgezien van de sector openbaar nut, waar iets anders aan de hand is (zie noot 41), in de traditionele vakbondssectoren de groei van de werkgelegenheid in mindere mate tot werknemers onder een cao heeft geleid. En dat juist in de sterk groeiende, gemiddeld genomen minder vakbondsleden tellende, bedrijfsklassen (6 t/m 9) de groei van cao-ers groter is geweest dan de toename van de werkgelegenheid. Hier is het van belang te melden dat in toenemende mate (kleine) deeltijdwerkers onder een cao worden gebracht. Toch is er natuurlijk ook nieuwe werkgelegenheid in relatief cao-loze bedrijfstakken terecht gekomen. Binnen de bedrijfsklassen 6 en 8 die respectievelijk voor 35% en 39% van de

---

41. Tellingen geven vaak problemen. Het DCA-1991 vermeldt voor eind 1990 een aantal van 40 o-cao's voor de openbare nutsbedrijven. Bij nader inzien van de cao-lijsten blijkt dit aantal te bestaan uit 2 raamcao's en 38 cao's voor afzonderlijke nutsbedrijven en waterleidingsmaatschappijen. Het lijkt mij echter voor de zuiverheid van de terminologie beter óf van 2 bedrijfstakcao's met invulmogelijkheden uit te gaan óf, wanneer onderhandelingen tot zeer bedrijfsspecifieke uitkomsten leiden, te spreken van 38 ondernemingsovereenkomsten. Een en ander is, gevoegd bij de tamelijk twijfelachtige fluctuerende bereikcijfers uit de tekst, tamelijk onbevredigend.

42. De DCA lijkt een duidelijke suggestie voor een dergelijk verminderd cao-bereik van werknemers aan te reiken. Er wordt namelijk gesteld dat het aantal werknemers dat niet onder een cao valt tussen 1986 en 1990 is gestegen van circa 15% naar 28% (DCA-B 1986, 1987 en 1990). Dit is echter zeer twijfelachtig. Immers uit de Sociale Maandstatistiek van het CBS valt af te leiden dat tussen eind 1986 en eind 1990 het aantal werkzame personen (banen van werknemers) is toegenomen van 4.882.000 naar 5.380.000 (CBS 91/8, 19-21). Dit is een stijging van 10.2%. Weliswaar zitten in deze cijfers de ambtenaren maar het aantal hiervan is in dit tijdvak nauwelijks veranderd (Idem). Voor dezelfde periode geeft de DCA een bereikstoename van cao's aan van 637.400 werknemers. Percentueel is hier van een beduidend hogere stijging sprake namelijk van 23.5%. Gezien het bovenstaande rijst het vermoeden dat het DCA-percentages voor 1986 (15%) niet klopt en daarmee ook niet de gesuggereerde trend.

werknemers geen cao hebben, kennen groeiers als de groothandel respectievelijk de zakelijke dienstverlening een percentage niet-cao-ers van bijna 64 respectievelijk ruim 58.

Tabel 8. Mutaties werknemersbereik cao's, werkzame personen (banen van werknemers), 1986-1990 en bereikspersentages einde 1990, naar bedrijfsklasse

	SBI-code ¹								
	0.	1.	2/3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Cao-bereik	+2.4	-5.6	+3.0	+130.6	+1.3	+38.7	+72.0	+52.8	+18.2
Werkzame personen	+15.1	---	+5.8	-4.3	+7.2	+20.9	+10.6	+17.7	+5.8
Bereik	70	66	71/78	30	96	65	84	61	66

¹ Zie tabel 4.

Samengesteld uit DCA-B en CBS 91/8.

Ook klasse 9, overige dienstverlening, kent veel relatief cao-loze sectoren (vooral SBI-9.1-9.8). Hier zullen met name ondernemingsregelingen de arbeidsvoorwaarden bepalen. Maar zoals de tabel laat zien, dit is volstrekt geen algemeen verschijnsel.

3. De bedrijfsklasse Industrie

Zoals een studie naar bedrijfsklassen meer inzicht verschaft, geldt dit ook voor verdere analyses. Ik zal ter adstructie afsluiten met een nadere verkenning ter zake van de bedrijfsklasse industrie. De reden hiervoor is de grote cao-betekenis van deze bedrijfsklasse. Ik zal me beperken tot relevante mutaties die overigens verschillen naar tijdvak door gebrek aan gegevens (tabel 9). Dit laatste beperkt uiteraard gevolgtrekkingen over decentralisatie voor de gehele onderzochte periode.

In de industrie is de toename van de o-cao's geleidelijk tot stand gekomen terwijl de teruggang in het aantal b-cao's vooral van recente datum is. Ook hier zijn naar de verhouding tussen o-cao's en b-cao's een paar groepen te onderscheiden: bedrijfstakken waarbinnen de toename van o-cao's gepaard is gegaan met een afname of stabilisatie van de b-cao's en bedrijfstakken waar in de verhouding tussen de cao's of weinig verandering is gekomen of de o-cao's zelfs licht toegeven aan de b-cao's. Al bij al zijn de verschuivingen licht te noemen waarbij voor de ontwikkeling van de b-cao's nog kan worden opgemerkt dat enkele cao's zijn geïntegreerd.

Betrekt men de recente ontwikkeling van het aantal werknemers in de beschouwing dan verdwijnt in grote lijnen het decentraliserende effect van de sterke toename van de o-cao's. Deze toename blijkt in de beschouwde periode bij lange na niet te corresponderen met een toename van het aantal werknemers in dezelfde orde van grootte. Men kan zien dat het beeld hier sterk bepaald wordt door de bedrijfstak metaalindustrie. En inderdaad, bij nader inzien blijken de twee Philipscao's tezamen voor een daling van 8200 werknemers te zorgen en de twee van Hoogovens per saldo voor zo'n 3000 werknemers. Voegt men hieraan toe een verlies van ieder 500 voor twee andere grote o-cao's, van Océ-Nederland en Gist-Brocades, en een gemiddeld genomen stabiel Akzo, dan is de relatieve positie van de bedrijfstak en van de grote ondernemingen op het front van de arbeidsvoorwaarden duidelijk. Ook uit andere cijfers spreekt, voor de korte periode waar het hier over gaat, geen duidelijke, verdergaande decentralisatietendens. Daar komt bij dat in de

traditionele o-cao-bedrijfstakken (chemie, aardolie) vaak weinig valt te decentraliseren terwijl er ook traditionele b-cao-branches zijn (grafische industrie, leer- en lederwarenindustrie) waar al langer veel ruimte voor ondernemingsgewijze invulling bestaat. Eigenlijk is alleen in de voedings- en genotmiddelenindustrie sprake van relatieve decentralisatie. In deze sector is ook het bereik van b-cao's gestegen.

Tabel 9. Ontwikkeling van het aantal ondernemingscao's (O) en bedrijfstakcao's (B) in de industrie, mutaties 1982-1991 en van het aantal betrokken werknemers, mutaties 1989-1991.

Bedrijfstak	Mutatie cao's 1982-1991		Mutatie werknemers 1989-1991			
	O	B	O	in %	B	in %
Voedings- en genot- middelenindustrie	14	-	5.780	(19.0)	5.224	(6.1)
Textiel-, Kleding-, Leer- en Leerw.ind.	3	-1	-231	(-8.6)	-7.427	(-14.8)
Hout- en meubelind.	-4	-1	188	(8.5)	2.187	(6.2)
Papier- en Papier- warenindustrie	4	-3	419	(3.9)	994	(8.9)
Grafische industrie en uitgeverijen	-1	-	-167	(-6.3)	-1.470	(-2.1)
Aardolie-industrie	2	-	594	(11.3)	-	(-)
Chemische industrie	11	1	3.254	(5.1)	860	(35.8)
Rubber en kunstst.- verwerkende ind.	4	-	1.109	(10.2)	122	(3.0)
Bouwmat.-, aarde- werk- en glasind.	-2	-1	450	(5.2)	1.570	(8.3)
Metaalindustrie	7	-	-6.745	(-6.9)	973	(3.1)
Overige industrie	-1	-	89	(16.4)	-894	(-31.4)
Totaal	37	-5	4.740	(2.0)	2.139	(0.4)

Samengesteld uit Sociale Maandstatistiek 1982, 1984 en 1986 en DCA-lijsten cao's jan. 1989 en november 1991.

Er is, samengevat, een beduidende toename van het aantal ondernemingscao's in de periode 1983-1991, ook in verhouding tot de toename van b-cao's (23.9% tegenover 8.2%). Omdat dit gegeven niet als een hard criterium kan gelden voor decentralisatie is bekeken in welke mate werknemers door de twee soorten cao's worden geraakt. Geconcludeerd kan worden dat de bereikcijfers maar een zeer beperkte decentralisatie aangeven. Naar bedrijfsklasse springt de transportsector eruit waar het decentralisatie betreft. Hier echter is het vooral een incidentele gebeurtenis die een mogelijk trendmatige ontwikkeling vertekent. Bovendien staat hiertegenover een in werkgelegenheidstermen sterk opkomende sector Handel waar duidelijk de b-cao van het minimum-plus soort (zie hierna) de groeier is.

De kwantitatieve analyse van de hier gebruikte gegevens laat in mijn visie slechts de conclusie van een lichte decentralisatie-tendens toe. We zullen nu proberen de verwijzingen uit de

verhouding tussen o-cao's en b-cao's aan te vullen met nadere informatie over de pluriformiteit binnen het grote gebied van de bedrijfstakovereenkomsten. Dit zal echter grotendeels slechts indirect kunnen gebeuren.

Bedrijfstakcao's, loonbepalingen en differentiatie

De vraag naar een veranderend karakter van de bedrijfstakcao's in de zin van een eventuele toename van raam/invulcao's cq minimum en minimum-plus-cao's ten koste van standaardcao's kan moeilijk worden beantwoord⁴³. De tekstuele gegevens van cao's geven slechts beperkt houvast op dit punt. Bovendien zijn er minimum- en minimum-plus-cao's met bepaalde standaardbepalingen zoals over de lonen en standaardcao's met ruimte voor vrije invulling van bepaalde zaken (DCA-VBC, 25). Er zullen daarom ook enkele andere wegen moeten worden bewandeld. In de eerste plaats kan men zich gezien het voorgaande met de DCA beter beperken tot een bepaling van het karakter van loonbepalingen. Ten tweede kan zicht op de differentiatie in materiële afspraken en in de feitelijke praktijk mogelijk interessant materiaal opleveren. Wel zal dan de relatie tussen differentiatie en decentralisatie duidelijk moeten zijn. Ten slotte zal ook naar ontwikkelingen in enkele andere arbeidsvoorwaarden worden gekeken om de al of niet optredende decentralisatietendens te onderbouwen.

1. Het karakter van de loonbepalingen

Een belangrijk gegeven is dat eind 1988 in ruim 50% van de cao's met loonbepalingen deze afspraken een minimum- of minimum-plus karakter hadden (DCA-VBC, 30/31; zie tabel 10). Het gaat hier voornamelijk om bedrijfstakcao's. De ondernemingscao's kennen logischerwijs overwegend gestandaardiseerde beloningsverhoudingen (DCA-VBC, ii)⁴⁴. Er bestaat voorts het vermoeden dat het aantal in- en aanvulbare loonbepalingen in de jaren tachtig is toegenomen (vgl. ook SZW 1990, 86). Decentralisatie lijkt op grond hiervan derhalve een plausibele ontwikkeling.

Als we het voorgaande koppelen aan veranderingen in de werkgelegenheid, wordt een tweede ontwikkeling zichtbaar. Er treden namelijk naar economische activiteit bezien duidelijke verschillen in de aard van de loonbepalingen aan het licht (DCA-VBC, 32). In de meeste industriële cao's hebben de loonbepalingen, vanwege het grote aantal o-cao's binnen de sector, een standaardkarakter of zijn door gebrekkige redactie niet nader te bepalen. In de bedrijfsklasse handel daarentegen zijn de loonbepalingen vooral minimum of minimum-plus van aard. Ook de klasse banken, verzekeringen en zakelijke dienstverlening kent relatief veel raamcao's. Als we dan bedenken dat onder meer in deze branches het aantal betrokken werknemers onder een cao relatief sterk is toegenomen in de jaren tachtig, dan kan geconstateerd worden dat ook hier per saldo van een decentrale ontwikkeling kan worden gesproken.

---

43. Standaardcao's staan geen aanvullende onderhandelingen toe. Raamcao's definiëren de grenzen waartussen invulling mag worden gegeven door partijen op lager niveau terwijl minimum-cao's slechts een onderkant, een 'vensterbank', aangeven. Minimum-plus-cao's zijn hetzelfde als raamcao's, zij grenzen ook naar boven af.

44. Dat veel o-cao's een standaardkarakter hebben, kan worden toegeschreven aan het feit dat hierin gemakkelijker kan worden aangesloten op ondernemingsspecifieke condities. Dit sluit echter differentiatie op andere punten, waaronder prestatiebeloning, uiteraard niet uit (zie DCA-VBC, 35 ev.).

Tabel 10. Aard van de loonbepalingen met aantal betrokken werknemers (wns) onderscheiden naar bedrijfstakcao's en ondernemingscao's (n = 147), eind 1988

	Minimum cao's wns		Minimum-plus cao's wns		Standaard cao's wns		Niet bepaald cao's wns	
Bedrijfs- takcao's	38	1.241.235	20	354.930	23	200.700	8	127.900
Onderne- mingscao's	4	14.040	9	25.650	42	177.935	3	133.000

Bron: DCA-VBC

2. Loonkosten, variabele beloning en winstregelingen

Men mag in het algemeen veronderstellen dat decentralisatie tot grotere differentiatie in arbeidsvoorwaarden leidt, of wellicht beter, dat differentiatie een teken van decentralisatie is. Immers hoe dichter we bij onderhandelingen de bedrijfsvloer naderen, hoe meer toespitsing en afstemming we kunnen verwachten op concrete en bijzondere verschijnselen. De pluriforme werkwereld zal dan ook een rijker geschakeerd geheel aan arbeidsvoorwaarden opleveren dan wanneer meer centralistische onderhandelingsvormen worden gekozen.

Nu hoeven echter decentralisatie en differentiatie, zoals gezegd, niet per se zo duidelijk samen te hangen als hiervoor gesuggereerd (vgl. DCA-A 1986). Differentiatie impliceert nog geen decentralisatie en decentralisatie brengt niet noodzakelijkerwijs differentiatie met zich mee. Er kan differentiatie plaatsvinden vanuit de bestaande overlegstructuren. Sector-cao's kunnen inhoudelijk uiteenlopen maar geen verdere specifieke uitstraling krijgen naar ondernemingssituaties. Aan de andere kant kan een toename van bedrijfsoverleg of van ondernemingscao's tot een grosso modo gelijksoortige ontwikkeling van de arbeidsvoorwaarden leiden⁴⁵. Ook kan voorkomen dat differentiatie is gericht op het ongedaan maken van grote onderlinge verschillen in de uitgangssituatie. Niettemin overweegt de samenhang dat de kans op differentiatie stijgt met toenemende decentralisatie. Op die indicatie zal ik nu een tweetal studies bespreken. Wel moet dan gegeven de nuances vooral worden gekeken naar differentiatie in arbeidsvoorwaarden tussen ondernemingen binnen sectoren en daarbinnen tussen groepen van werknemers⁴⁶.

Halverwege de jaren tachtig heeft de DCA onderzoek verricht naar differentiatie van lonen en arbeidsduur, tezamen de loonkosten genoemd, gedurende de periode 1983-1987. De studie behandelt drie soorten verschillen: tussen bedrijfsklassen, tussen ondernemingen binnen een bedrijfsklasse en tussen groepen werknemers binnen ondernemingen. Voor ons doel zijn, zoals gezegd, vooral de twee laatste differentiatiebewegingen van belang voor zover bedoeld wordt op

45. Bepaald niet denkbeeldig is de situatie dat onderhandelaars uit de bedrijfstak ook bij ondernemings-onderhandelingen betrokken zijn. Dit kan mogelijk tot parallele veranderingen van de arbeidsvoorwaarden bijdragen.

46. Verschillen tussen bedrijfstakcao's en tussen ondernemingscao's alsmede tussen beide soorten zijn niet zo relevant omdat deze geen inlichtingen verschaffen over decentralisatie (vgl. DCA-B 1986, 77).

vertaling van hogere afspraken naar lagere niveaus toe. Ik zet de hier relevante resultaten puntgewijs op een rijtje (DCA-A 1986, 73-87).

- In de onderzochte periode zijn over de onderzochte onderwerpen slechts in een beperkt aantal b-cao's relatief nieuwe afspraken gemaakt die keuzemogelijkheden creëren op ondernemingsniveau. Ze blijven vooral beperkt tot de omvang en de vorm van arbeidsduurverkortung.
- De mate van differentiatie tussen groepen werknemers binnen ondernemingen is toegenomen⁴⁷. Ook hier betreft het met name de invulling van arbeidstijdverkortung met als achtergronden: de aard van de werkzaamheden, de aard van het arbeidscontract en, nieuw, de (schaarste)situatie op de arbeidsmarkt. Juist deze omstandigheden vragen vaak om een toegespitste instrumentatie op ondernemingsniveau.

Het voorgaande leidt tot de conclusie dat in de periode 1983-1987 voor zover de differentiatie van de arbeidsvoorwaarden betreft nog slechts schoorvoetend enkele decentrale ontwikkelungen te ontdekken zijn. Differentiatie lijkt meer een verschijnsel dat de grote verschillen tussen cao's markeert dan een aanwijzing voor verschuivingen van onderhandelingsniveaus.

Een ander DCA-onderzoek dat hierop deels aansluit, is de al genoemde studie naar variabele beloningen in cao's (DCA-VBC). Er wordt daarbij een onderscheid gemaakt naar 'prestatie-afhankelijke' (prestatieloon, waarderingspremies etc.) en 'ondernemingsresultaat-afhankelijke' (winstdeling en -uitkeringen) beloningsvormen. Alhoewel het hier vooral gaat om een stand van zaken, worden wel enkele ontwikkelungen aangegeven die voor de vraagstelling naar decentralisatie van belang kunnen zijn.

- Afspraken over variabele beloning, met name vormen van prestatietoelagen, zijn eind 1988 in ongeveer 31% van de cao's te vinden. Andere prestatiegerichte beloningsvormen komen in gevarieerde mate voor waarbij in de b-cao's meer aan de functie of het werk gerelateerde toelagen en in de o-cao's meer aan persoonlijke beoordeling ontleende toelagen kunnen worden genoteerd.

Hieruit valt niet direct een tendens naar decentralisatie te distilleren. We moeten het doen met het gegeven dat prestatiebeloning is toegenomen alsmede dat in toenemende mate 'nieuwe' bepalingen rond variabele beloning zijn opgekomen waarvan het plausibel is dat ze op een lager niveau dan waar ze zijn afgesproken, concreet worden gemaakt. Een ondersteuning hiervan is bijvoorbeeld de ontwikkeling dat in de beschouwde periode (1984-1988) een stijging is opgetreden in afspraken 'los van de loonschalen'. In die gevallen wordt in de cao overeengekomen dat sommige beoordelingstoelagen voor het 'gehele' personeel kunnen gelden waarmee werkgevers in hun beloningsbeleid flexibel kunnen reageren op voor hen specifieke omstandigheden. In het merendeel betreft het hier o-cao's, vooral van concerns (DCA-VBC, 46/47; SZW, 1990 86).

Aan de andere kant echter blijken er voor de jaren 1989 en 1990, behalve vele voorstellen tot nadere studie, nauwelijks nieuwe afspraken over prestatiegebonden variabele beloningen te zijn gemaakt (DCA-VBC, 50). Bovendien geeft een recente studie van de LTD aan dat de

---

47. Deze differentiatie kan overigens al een langer bestaand verschijnsel. zijn. Er is in de meeste ondernemingen wel sprake van een of andere vorm van functiewaardering. Daarnaast kunnen voor bepaalde groepen de afspraken over arbeidsvoorwaarden verschillend uitpakken. Zo wordt voor arbeidstijdverkortung bijvoorbeeld, gegeven de verschillende inrichtungen van de werkzaamheden voor kantoorpersoneel en productiepersoneel, vaak andere oplossingen gekozen (DCA-B 1986, 82).

feitelijke toepassing van prestatiebeloning beduidend minder is dan de mate waarin in cao's bepalingen daaromtrent zijn overeengekomen (in 17% van de onderzochte bedrijven versus 33% van de onderzochte contracten). Bovendien kan in slechts 18% van de bedrijven en instellingen die onder een cao vallen met bepalingen rond prestatiebeloning, volgens dit onderzoek prestatiebeloning worden gevonden (LTD-TPN, 8; DCA-VBC, 52/53)⁴⁸.

Van belang is vooral dat de LTD in algemene zin tot de conclusie komt dat de mate van toepassing van prestatiebeloning in 1989 niet significant is veranderd ten opzichte van 1985 (LTD-TPN, 17). Interessant is voorts de vaststelling dat in veel bedrijven zonder prestatiebeloning (en winstdeling) de arbeidsprestaties, inspanningen en functioneren toch op een bijzondere manier worden beloond. "Dit gebeurt veelal op een individuele, incidentele of 'subjectieve' manier" (Idem). Het lijkt duidelijk dat hier sprake is van een al langer bestaand (decentraal) verschijnsel dat op zich geen verdere tendens aangeeft.

- Resultaat-afhankelijke toeslagen blijken in cao-verband tot 1988 weinig voor te komen. In ongeveer 14% van de 151 onderzochte cao's, met ongeveer 7.2% van het aantal betrokken werknemers, komen bepalingen hierover voor. Het merendeel is afgesloten op ondernemingsniveau. Het percentage stijgt weinig spectaculair naar 18% in augustus 1990. Volgens de LTD komt in 29% van de onderzochte bedrijven, met circa 32% van de betrokken werknemers, een of andere vorm van winstdeling voor (LTD-TWN). Meestal zijn de regelingen daarbij formeel vastgelegd (60%). Uit de bevindingen valt te concluderen dat formele winstdeling vooral een beloningsvorm is die óf in individuele contracten (22%) óf in aparte ondernemingsregelingen (32%) wordt vastgelegd. Het is niet duidelijk of dit alles met een decentrale ontwikkeling is gepaard gegaan of al langer in die mate bestond. Deze vraag kan met de LTD-studie niet worden beantwoord. Het DCA-onderzoek stelt daarentegen dat de meeste regelingen al begin jaren tachtig waren overeengekomen. Wel is er een decentrale indicatie te vinden in het gegeven dat de feitelijke gemiddelde winstdeling beduidend hoger is dan de hoogten die in cao's hierover worden afgesproken (LTD-TWN, 27; DCA-VBC, 58)⁴⁹.

Conclusie uit dit gevarieerde beeld kan ook nu zijn dat de indicaties voor decentralisatie mager zijn. De bestaande differentiatie in de loonsfeer lijkt weinig toegenomen, al wordt in cao's daartoe wel ruimte geschapen.

3. Enkele andere arbeidsvoorwaarden

In de jaren tachtig is de inhoud van de cao naar thema's sterk uitgebreid. Oude onderwerpen zijn vaak in een nieuw jasje gestoken en breder uitgewerkt, nieuwe zijn opgekomen. Technologie, flexibele arbeidsrelaties, positieve actie, arbeidstijdverkorting in vele variaties, sociale fondsen, werving en selectie, allerlei scholingsmaatregelen, deeltijdarbeid, milieu en maatregelen ter vermindering van arbeidsongeschiktheid en ziekteverzuim, het zijn allemaal zaken die in de laatste vijf à tien jaar op de agenda zijn gekomen van de collectieve onderhandelingen. Men mag

---

48. Rekening moet worden gehouden met een enigszins andere definitie van prestatiebeloning door de LTD. Een zekere gelijktrekking van de definities van DCA en LTD door het mee laten tellen van extra periodieken verhoogt laatstgenoemd percentage tot 23.

49. Namelijk 6.3 à 6.5% tegenover 2 à 4% van bruto jaarinkomen. Overigens spreekt de LTD over bruto basissalaris en de DCA haast altijd over jaarinkomen. Ik ga ervan uit dat ook in het laatste geval sprake is van bruto bedragen. De variaties van de gegeven gemiddelden komt bij de LTD door het onderscheid in bedrijven met en zonder regeling en bij de DCA door het ontbreken bij sommige cao's van nadere cijfers.

veronderstellen dat deze verbreding van verschillende onderwerpen tevens tot een verdieping heeft geleid dat wil zeggen door hun aard meer toegesneden zijn op bedrijfseigen condities.

Terzijde kan worden opgemerkt dat het laatste uiteraard niet voor alle (nieuwe) arbeidsvoorwaarden hoeft te gelden. Enigszins arbitrair kan men bepaalde arbeidsvoorwaarden bestempelen als 'typisch' ondernemingsgebonden. Sommige zaken lenen zich beter voor regeling op ondernemingsniveau, andere daarentegen kunnen beter worden aangepakt via afspraken op bedrijfstakniveau of zelfs beter via centraal, landelijk overleg. Een ander probleem dat zich hierbij kan voordoen is dat differentiatie als het ware 'wegloopt'. Na verloop van tijd is differentiatie niet meer zichtbaar omdat óf nagevolgd is, mogelijk doordat dezelfde onderhandelaars hebben meegewerkt, óf de mogelijkheden bepaalde grenzen naderen. Een voorbeeld is de lengte van de huidige werkweek die gemiddeld tegen de 38 uur loopt. Er zijn wel verschillen maar de range is beperkt. Wat overigens niet wil zeggen dat geen onderscheidenheid naar andere vormen van werktijdinvulling kan worden aangetroffen.

Er is eerder al gewezen op het gegeven dat een historische rechtvaardiging voor de cao, namelijk concurrentiebeperking tussen ondernemingen, vooral betrekking heeft op de materiële component hiervan, de lonen. Handhaaft men dit uitgangspunt dan krijgt decentralisatie vooral zijn expressie in andere aspecten van de arbeid. Dit maakt het van belang enkele arbeidsvoorwaarden te bekijken die vaak om nadere arbeidsorganisatorische afstemming vragen. Er is een keuze gemaakt voor scholing- en werkgelegenheidsmaatregelen en emancipatie-afspraken waarbij ook nog kort enkele cao-ontwikkelingen van na het GBK worden geschetst⁵⁰. Ook nu zal ik puntsgewijs te werk gaan.

- Scholings- en werkgelegenheidsmaatregelen (sw-maatregelen) komen in velerlei vormen voor. In algemene zin kunnen worden genoemd: scholingsmaatregelen voor het hele personeel zoals scholingsdagen en om- her- en bijscholing, afspraken voor bijzondere groepen zoals werkervaringsplaatsen, kennismakingscontracten en praktijkleerplaatsen, werkgelegenheidsplannen en regelingen over arbeidspools en arbeidsbemiddeling, oprichting van fondsen voor scholing en werkgelegenheid en afspraken over studies, intenties en overleg (DCA-A en DCA-B 1987-1990).

De praktijk laat een flinke variatie aan projecten zien waarbij juist ook de feitelijke kwantitatieve toepassing om ondernemingsoverleg vraagt⁵¹. Ook kan worden gesteld dat het aantal sw-maatregelen in cao's tussen 1985 en 1990 sterk is gestegen. In 1989 kwamen in een steekproef van 161 cao's nog 209 sw-maatregelen voor, in 1990 was het aantal regelingen 'voor de goede doelen' opgelopen naar 290. In 1985 was voor ruim 40% van de werknemers

---

50. Daarbij blijven helaas andere indicatieve cao-ontwikkelingen onderbelicht. Een voorbeeld. Er is een zeer sterke stijging van milieu-afspraken in cao's, van circa 5% van de cao's in 1989 naar ruim 30% in 1990 (DCA-B 1990, 34). Het merendeel betreft weliswaar algemene afspraken, onderzoek, studie, milieuraapportages en dergelijke. Maar in ongeveer 12% van de betreffende groep cao's zijn ook zaken van milieuzorg afgesproken die de 'couleur locale' van een onderneming behoeven. Het gaat hier bijvoorbeeld om de be- en verwerking van schadelijke stoffen of de bevordering van het gebruik van het openbaar vervoer. Er zijn ook ontwikkelingen die een andere richting uitwijzen. Zo mag men veronderstellen dat 'inhoudelijke' technologie-afspraken vooral betekenis krijgen op bedrijfsniveau. Een onderzoek van de DCA uit 1988 geeft echter aan dat weliswaar in 40% van de onderzochte cao's inhoudelijke regelingen zijn overeengekomen rond technologie in ruime zin maar deze betreffen vooral scholing, vaak in intentionele zin geformuleerd (DCA-TBC, 25 ev.). Afspraken lijken dan ook nauwelijks geconcretiseerd te worden in de arbeidsorganisaties en een verandering in die richting kan niet worden geconstateerd. Wel lijkt het aannemelijk te veronderstellen dat technologie-afspraken in toenemende mate onder de rubriek van scholing- en werkgelegenheidsmaatregelen zijn gekomen. Hierop heb ik echter onvoldoende zicht.

51. Als op bedrijfstakniveau bijvoorbeeld wordt afgesproken dat er 1000 praktijkplaatsen moeten worden gecreëerd, dan zal men de bedrijven in moeten.

vallend onder een cao minimaal één sw-maatregel overeengekomen, in 1989 kunnen we een percentage noteren van over de 80. De o-cao's scoren daarbij circa 10 procentpunten hoger dan b-cao's waarbij de laatste relatief vaker meer dan één sw-afpraak kennen (vgl. DCA-A 1989, 58). Naar bedrijfsklasse ziet men percentages van of bijna 100% in de landbouw, de industrie en de bouw en in de relatief kleine groep o-cao's van handel, horeca en reparatie en van bank- en verzekeringswezen en zakelijke dienstverlening. Relatief lage scores (60 à 70%) zijn te vinden in de b-cao's van klassen 6 (handel), 7 (transport) en 8 (banken). Wel kan in deze laatste categorieën in recente jaren een sterk inhaaleffect worden geconstateerd.

Naar soorten sw-maatregelen zijn het vooral de algemene scholingsafspraken die opvallend zijn gestegen. Voor jongeren waren in 1986 veelal in het kader van het leerlingwezen al ruim afspraken gemaakt. Er treedt naar 1990 toe hier een stijging op met circa 15% (DCA-A 1986, 41; DCA-B 1989, 50). Ook in de andere op jongeren toegespitste afspraken zit een beperkte stijging al is soms wel de inhoud van maatregelen veranderd en/of de doelgroep verruimd. Belangrijk is ook dat plannen voor behoud of uitbreiding van werkgelegenheid op een groeiend aantal werknemers betrekking hebben (DCA-A 1988, 35; DCA-B 1989, 48; DCA-B 1990, 33/34). Arbeidspools en arbeidsbemiddelingsprojecten komen in cao-verband nog slechts moeizaam van de grond. Wel worden soms zulke sw-maatregelen in breder, vaak regionaal en tripartite verband opgezet maar deze worden dan eerder in een soort convenant dan in een cao vastgelegd⁵². Volgens de DCA worden meer sw-maatregelen buiten de cao genomen (DCA-A 1987, 25). Zicht hierop kan ik niet gemakkelijk krijgen. Wel kan dit gegeven als zodanig op decentrale overlegactiviteit wijzen. Er kan daarnaast ook eenzijdige regeling door de werkgever plaatsvinden, wat ook decentraal kan worden genoemd.

- Een set arbeidsvoorwaarden dat in de laatste jaren in cao's in stijgende mate aandacht heeft gekregen zijn emancipatiemaatregelen. Hieronder vallen onder meer regelingen over kinderopvang, ouderschapsverlof, ongewenste intimiteiten en positieve actie. Ook hier mag worden verwacht dat de toename mede tot meer nadere invulling moet leiden gegeven de grote variëteit aan arbeids(tijd)patronen, man/vrouw-composities van werknemersbestanden, producten en productieprocessen. Tussen 1988 en 1990 is het aantal werknemers dat valt onder een cao met ten minste één emancipatie-maatregel meer dan verdubbeld, met ook hier een 10%-punt hogere score voor o-cao's. In 1990 is er hier een verdere stijging terwijl ook het aantal afspraken stijgt van 162 naar 220 (DCA-B 1990, 34). Industrie, bouw en de g&g-sector noteren hoog, de sector bank, verzekeringen en zakelijke dienstverlening daarentegen relatief laag (ongeveer 60%). Vooral kinderopvang en positieve actieplannen, deze laatste weer niet in de g&g-sector, maken in deze periode een relatief flinke opmars (DCA-GBK, 17, 34).
- Anderhalf jaar na het Gemeenschappelijk Beleidskader (GBK) blijken niet alleen de specifieke afspraken in omvang te zijn toegenomen maar vooral ook de range daarvan (DCA-GBK 1991). Wat betreft het eerste kan bijvoorbeeld worden gewezen op de toename tussen eind 1989 en april 1991 van het aantal cao's met afspraken over scholing en werkgelegenheidsbevordering met bijna 25%. Het aantal afspraken steeg daarbij met circa 29%. De tweede ontwikkeling, de toegenomen variëteit aan bijzondere afspraken, kent als voorbeelden naast de al genoemde regelingen rond vrouw en arbeid recente bepalingen over het milieu alsmede over het terugdringen van ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid. Over dit laatste

---

52. Voorbeelden: het zogenaamde Bouw-Vak-Werk-Project in de bouwnijverheid, het ROM-project, een experimenteel arbeidsbemiddelingsproject voor langdurig werklozen in de metaal- en elektrotechnische industrie.

thema zijn in de marktsector per april/mei 1991 in 128 van de 161 cao's afspraken gemaakt met in totaal 343 afspraken. Het milieu is in genoemde sector voorwerp van regulatie in 53 van de 161 onderzochte contracten (zie ook noot 50). Behalve op milieugebied is in de g&g-sector op genoemde punten een vergelijkbare situatie.

De conclusie kan zijn dat ondanks het feit dat over diverse nieuwe onderwerpen ook branchegewijs regels kunnen worden opgesteld, het duidelijk is dat de toename van aantal, variëteit en aard van (nieuwe) onderhandelingspunten vaker tot overlegsituaties op ondernemingsniveau (zullen) leiden. Ten slotte heeft het weinig zin om zaken af te spreken die hun effectiviteit pas werkelijk in het bedrijfsgebeuren krijgen als ook niet tegelijkertijd zicht op de realisering ervan bestaat. Onderzoek van de LTD geeft in het algemeen aan dat in cao-gebieden met afspraken over bepaalde onderwerpen, méér gebeurt op ondernemingsniveau dan in de gevallen dat dergelijke afspraken niet bestaan⁵³. Ondersteuning biedt ook een onderzoek in een drietal cao-gebieden door De Vries en Hövels dat een toename van scholingsinitiatieven aangeeft als gevolg van specifieke afspraken hierover in de cao's (De Vries en Hövels, 1991). Aldus kan men ook in de huidige praktijk van differentiatie een ondersteuning zien voor een, zij het beperkte, decentrale ontwikkeling.

Verspreide ontwikkelingen

De dagelijkse praktijk van de arbeidsverhoudingen zit boordevol ontwikkelingen met aanvullende, kwalitatieve informatie. Tot slot van deze paragraaf een greep hieruit.

Een vermoeden voor decentralisatie ligt, ten eerste, in het gegeven dat zowel de hoogte van de jeugdloonschalen tussen 1988 en 1990 als de hoogte van de laagste schaalniveaus tussen 1983 en 1990 in o-cao's hoger lagen dan in b-cao's (DCA-LCL 1991 en DCA-JSC 1991). Deze discrepanties nemen tot 1990 toe. Dit kan wijzen op aanvullend overleg ingeval van b-cao's. Het blijft echter moeilijk hier van decentralisatie te spreken zonder verdere informatie. Men moet daarbij bedenken dat loonafspraken in o-cao's logischerwijze al dichter tegen de feitelijk uitbetaalde lonen liggen. Bij b-cao's is sprake van een compromis tussen sterke en zwakke ondernemingen in de bedrijfstak. Men móet daarbij vaak wel invulruimte toelaten. Men heeft bovendien niet voor niets loonschalen ingesteld.

In dezelfde zin kan men de relatief sterke toename van de incidentele looncomponent in de stijging van de verdiende lonen zien (SZW, 1990 87-89, 127). Hierin ligt niet alleen een additionele reden voor een gedifferentieerde loonontwikkeling maar tevens voor een relatief sterkere ondernemingsgewijze bepaling daarvan. Maar dat gebeurt dan wel buiten de cao om.

Een tweede ontwikkeling die niet zozeer in de marktsector speelt maar wel overwegend in de particuliere sfeer gaat over het 'andere' deel van bedrijfsklasse 9 namelijk de g&g-sector. In 1986 is voor deze branche de Wet arbeidsvoorwaardenontwikkeling gepremieerde en gesubsidieerde sector (WAGGS) ingesteld die gericht is op vrijheid van onderhandelingen in combinatie met kostenbeheersing van de voorzieningen. Daarom wordt na overleg met partijen door de overheid de beschikbare ruimte vastgesteld, het 'Ruimtebesluit', waarbinnen men tot afsprakenpakketten kan komen. Er is momenteel in deze sector echter een ontwikkeling gaande de wettelijke leiband van de WAGGS als het ware te laten leeglopen (Vogels en Janssen, 47). Er worden in toenemende mate zogenaamde budgetteringsovereenkomsten afgesloten met de verschillende vakdepartementen. Per einde 1991 gelden dergelijke regelingen al voor zo'n 50% van de werknemers in de g&g-sector. Daarbij is een gedifferentieerde loonruimte ingebouwd die nader op

---

53. Behalve dan in het eerder genoemde onderzoek naar prestatiebeloning.

decentraal niveau kan worden besteed⁵⁴.

Er zijn, in de derde plaats, regelmatig ook een aantal 'wilde' bewegingen in de arbeidsverhoudingen aan de gang die uiteindelijk neerslaan in het reguliere collectieve circuit. Zo kan men de fel actievoerende groep Verzorgenden en Verplegenden in Opstand, de VVIO, zien als een in eigen hand nemen van de materiële belangenbehartiging door werknemers zelf. Hier is duidelijk een proces van scheppend institutioneel handelen binnen de categorie arbeid aan het werk waarbij de richting decentraal van aard is. Een ander voorbeeld is de strijd die de sjorders in de zomer van 1991 vooral tegen de eigen bond voerden voor een eigen cao. Een ander verschijnsel dat, weliswaar zeer beperkt, de kop heeft opgestoken, is overleg met zogenaamde 'gele bonden'. De laatste zijn ondernemingsvakbonden los van een federatieve overkoepeling. Zo kent men bij Adriaan Kooren, Swiss Bank en Dentex ondernemingscao's afgesloten door werkgever en bedrijfsbond⁵⁵. Zoals het er nu naar uitziet, lijkt hier echter geen sprake van een nieuwe trend.

In 1990 komt er, ten vierde, in de Stichting van de Arbeid een partieel centraal akkoord tot stand over etnische minderheden dat ertoe moet leiden dat in 1994 het werkloosheidscijfer onder allochtonen evenredig is aan dat van de autochtonen. Er wordt aanbevolen in de o-cao's te komen tot concrete maatregelen. Voor de b-cao's wordt voorgesteld tot inspanningsverplichtingen te komen met de proviso dat daardoor ingespeeld kan worden op de lokale en ondernemingsgewijze omstandigheden⁵⁶.

Er is, ten vijfde, het al vermelde probleem van een gebrekkige aanmelding van cao's. Blijkens een steekproef van de DCA bleken in de begin jaren tachtig nogal wat cao's niet aangemeld te zijn. Dit betroffen met name o-cao's. Aan de andere kant echter zullen ongetwijfeld ook ondernemingen met een o-cao zijn opgedoekt, uiteraard met teloorgang van de desbetreffende cao. De effecten zijn niet te achterhalen maar het vermoeden bestaat dat het eerste effect overweegt waardoor voor al te vlugge vaststellingen van decentralisatie op grond van de kwantitatieve toenames uit de eerdergegeven tabellen moet worden gewaakt.

Een andere tegengestelde ontwikkeling is, in de zesde plaats, dat in sommige bedrijfstakken door het klassieke motief van de concurrentiebeperking de wens leeft (weer) b-cao's af te sluiten. Dit wordt bijvoorbeeld voorgesteld door een aantal Rotterdamse havenbedrijven die gebukt blijken te gaan onder de concurrentie van Vlissingen. In omroepland waar 50% van de werknemers in de audiovisuele sector niet en de andere helft wel onder een cao valt, speelt een soortgelijke kwestie. Wel is het in deze gevallen zo dat men vooral naar een soort raamcao's streeft die vooral de loon-inkomens limiteren maar op andere gebieden hiervoor een gedifferentieerde compensatie mogelijk maken.

Als laatste punt wil ik plaats inruimen voor de rol van de ondernemingsraden in de arbeidsvoorwaardenvorming. De Vries heeft in zijn hoedanigheid van CDA-fractievoorzitter in 1985 met een geruchtmakend artikel een vloed van publiciteit ontketend rond de rol van de ondernemingsraad in de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden (De Vries, 1985)⁵⁷.

---

54. Uiteraard geldt dit proces van decentralisatie in een andere vorm ook voor de grote overheidssector. Ik zal hierover niet uitweiden.

55. Bij Kooren is 90% lid van de bond en men vroeg in 1988 aan de Minister niet gebonden te worden door een avv voor de desbetreffende b-cao. In het avv-besluit werd opgenomen dat indien Kooren een eigen o-cao zou afsluiten, de avv niet voor het bedrijf zou gelden. Achteraf bleek de cao echter met de bedrijfsbond te zijn afgesloten. De vervoersbond-FNV stapte naar de rechter om ontbinding van het contract te vragen maar kreeg niet zijn zin.

56. In december 1991 blijkt uit onderzoek van Iparto en Etin dat het met de feitelijke invulling nogal tegenvalt.

57. Daaruit is een in drieën gesplitst kamp ontstaan: voorstanders van het substitueren van de vakbonden, auteurs die aan beide organen een rol toekennen en diegenen die de bepaling van de arbeidsvoorwaarden een welhaast onaantastbaar prerogatief achten van de vakbeweging.

Vooraf moet worden gesteld dat de Wet op de ondernemingsraden (WOR) een kaderwet is die slechts in algemene zin aangeeft op welke wijze medezeggenschap in de onderneming zich moet afspelen. De wet geeft ook een aantal onderwerpen aan die kunnen worden geregeld. Daarnaast kunnen door de werkgever en de OR afspraken worden gemaakt die de WOR in- en aanvullen⁵⁸. Volgens artikel 27 WOR heeft de ondernemingsraad over sommige zaken een instemmingsrecht. Zoals eerder aangegeven is de regeling van de primaire arbeidsvoorwaarden echter vanouds voorbehouden aan de vakbeweging via het afsluiten van cao's⁵⁹. Daarom is door de wet uitdrukkelijk dit gebied onttrokken aan het instemmingsrecht van de OR. De OR kan echter wel taken op dit gebied krijgen wanneer geen cao is afgesloten of als een wel bestaande cao nadere beleidsvrijheden voor betrokkenen op ondernemingsniveau toestaat⁶⁰.

De vele juridische problemen daargelaten is het de vraag in hoeverre in de loop van de jaren tachtig ontwikkelingen in bovengenoemde richting zijn te bespeuren. Voor een antwoord zal ik me baseren op een onderzoek van Huiskamp en Risseeuw omdat deze studie ingaat op de mogelijke contractsrol van de OR (Huiskamp en Risseeuw, 1989)⁶¹. Ook hier zal ik puntsgewijs de voor deze studie meest relevante elementen samenvatten.

- Er zijn diverse vormen te onderscheiden in de wijze waarop de primaire arbeidsvoorwaarden kunnen worden vastgelegd. Tabel 11 geeft een overzicht (Huiskamp en Risseeuw, 11):

---

58. Juridisch bestaat er het probleem dat de wet niet spreekt over de bevoegdheden van de OR ingeval van afspraken over de vermelde onderwerpen. De OR is geen natuurlijk of rechtspersoon met een formele bevoegdheid tot het aangaan van overeenkomsten. Er ligt momenteel een adviesaanvraag op de tafel van de SER over de vraag of er in de WOR een algemene bevoegdheid voor werkgever en raad moet worden opgenomen om over de toepassing van de wettelijke regels afspraken te maken.

59. In de literatuur wordt geen eenduidig onderscheid gemaakt naar primaire, secundaire en tertiaire en naar materiële en immateriële arbeidsvoorwaarden. Ik hou het er hier op de primaire arbeidsvoorwaarden te zien als die materiële beloningselementen die zowel individueel toe te rekenen zijn als ook daadwerkelijk individueel worden toegekend.

60. Voor deze vele ingewikkelde juridische ogen en haken aan deze materie kan men onder meer terecht bij Koning, 1987, Aleman en van Gijsen, 1987 en Jacobs, 1986. Zie ook de adviesaanvraag van Minister de Koning aan de SER van 21 augustus 1989.

61. Deze studie is in 1988 uitgevoerd door middel van een enquête onder voorzitters van ondernemingsraden van ondernemingen met 100 of meer werknemers. Uit een bestand van ongeveer 3000 raden zijn, naast een a-selecte steekproef van 832 (gewone) ondernemingsraden, alle centrale ondernemingsraden (123) in het onderzoek meegenomen. De uiteindelijke respons bedroeg 444.

Tabel 11. Regelingen voor de primaire arbeidsvoorwaarden

Type regeling	Aantal	in %
Bedrijfstakcao	285	64.2
Concern-cao	37	8.3
Ondernemingscao	64	14.4
Regeling met de COR	3	0.7
Regeling met de OR	22	5.0
Arbeidsreglement	8	1.8
Geen regeling	15	3.4
Anders	10	2.3
Totaal	444	100

De auteurs benadrukken dat men moet vaststellen of een cao voor het gehele personeel geldt of dat er meer regelingen voor diverse categorieën werknemers bestaan. Het kan zo zijn dat een deel van de werknemers onder een cao valt terwijl voor anderen een OR-regeling geldt. In 41 bedrijven (32 OR en 9 COR) blijken inderdaad aanvullende regelingen met de ondernemingsraad te bestaan voor aanzienlijke groepen personeel (Idem 11/12). Eén ervan betrof een aanvulling op een COR-regeling.

Er is voorts een lichte relatieve toename te constateren van ondernemingscao's en regelingen met de OR ten nadele van b-cao's, concerncao's en COR-regelingen.

- Er is aldus in bijna 6% van de onderzochte ondernemingen sprake van een collectieve regeling over de primaire arbeidsvoorwaarden voor het merendeel van het personeel afgesloten met de ondernemingsraad. Er bestaan ook combinaties van regelingen. Huiskamp en Risseuw geven hiervan het volgende overzicht (Idem 15):

Tabel 12. Combinaties van regelingen voor primaire arbeidsvoorwaarden

Type regeling	Aantal	in %
Alleen cao	309	69.6
Cao en regeling OR	40	9.0
Cao en andere regeling	37	8.3
Alleen regelingen met OR	18	4.1
Regelingen met OR en andere regelingen	7	1.6
Alleen andere regelingen	33	7.4
Totaal	444	100

Van de 65 bedrijven waar een regeling met de ondernemingsraad aan de orde is, blijken 37 raden te fungeren als een onderhandelend orgaan en 13 raden meer als klankbord terwijl de overige 15 geen overlegrol kennen. De eerste komen vooral voor in vestigingen van internationale concerns en in de kleine ondernemingen/vestigingen. Sectoraal gezien springen

de 'onderhandelaars' er met name uit in de chemische, de elektrotechnische en de grafische industrie. In de transportsector zitten nogal wat van beide soorten raden.

Voorts is in bijna 15% van de onderzochte bedrijven, vooral de grotere in de industriële sector, de OR een soort toehoorder bij het cao-overleg dat door de bonden wordt gevoerd. De auteurs constateren ook dat die ondernemingsraden die formeel en actief bij de vaststelling van de primaire arbeidsvoorwaarden zijn betrokken meestal ook de meeste invloed hebben op de regeling van de andere arbeidsvoorwaarden (Idem 24).

De verspreide ontwikkelingen geven, samengevat, in verschillend mate steun aan een decentralisatiebeweging in de arbeidsvoorwaardenvorming. De indicaties zijn licht en tentatief. Zo geeft de studie van Huiskamp en Risseeuw in feite geen duidelijke aanwijzingen dat de bepaling van de arbeidsvoorwaarden zich in toenemende mate zal gaan afspelen in het verkeer tussen werkgever en ondernemingsraad. Maar ook een definitieve verlegging naar lagere schakels van de gevestigde organisaties kan niet worden vastgesteld. Decentralisatie moet als het ware passen binnen de bestaande patronen.

Enkele conclusies

Er is in de Nederlandse arbeidsvoorwaardenvorming sprake van een lichte tendens naar decentralisatie. Deze trend is het resultaat van verschillende soms tegendraadse bewegingen op verschillende niveaus van onderhandeling en overleg. De constatering van decentralisatie kan kwantitatief worden opgehangen aan een toename van het aantal o-cao's, een meer beperkte toename van het bereik van dergelijke contracten en een stijging van het aantal raam- en minimumcao's. Het gewicht hiervan wordt gedempt door de vaststelling dat sterke stijgingen vaak geconcentreerd zijn in gebieden waar relatief lage startposities bestonden, enkele incidentele gebeurtenissen een relatief groot effect hebben gesorteerd en sommige sectoren met sterke werkgelegenheidsgroei juist meer bedrijfstakoverleg te zien hebben gegeven. Echter in dat laatste geval geldt dan weer dat de b-cao's vooral een minimum-plus karakter hebben. Niet onbelangrijk, ten slotte, is dat recent in de belangrijke bedrijfsklasse Industrie het afnemende bereik van b-cao's is omgeslagen in een toename in tegenstelling tot die van de o-cao's.

Een tweede conclusie is dat decentralisatie minder op de lonen en meer op de andere arbeidsvoorwaarden betrekking heeft. Diverse elementen van laatstgenoemde groep lenen zich ook bij uitstek om gedifferentieerd op ondernemingsituaties aan te sluiten. Bovendien is hiervan niet alleen de omvang maar ook het assortiment toegenomen. In materiële zin evenwel blijft nog vaak de klassieke motivering van ordening van de arbeidsmarkt uit concurrentie-overwegingen een relatief sterke drijfveer voor bedrijfstaksgewijze bepaling van loonelementen.

In de derde plaats geeft het materiaal aanleiding vast te stellen dat de regelgeving via de cao binnen het geheel van de Nederlandse arbeidsverhoudingen toeneemt. Niet alleen stijgt het cao-bereik sneller dan de werkgelegenheid, de gevestigde partijen lijken ook sterker de grenzen van het cao-gebied te bewaken vooral waar het de materiële kant betreft. Dit sluit evenwel niet uit dat ook meer dan voorheen, materieel en immaterieel, op ondernemingsniveau additionele zaken buiten de cao om worden geregeld.

15.6. Decentralisatie en structurele verschuivingen

In deze sectie staan we stil bij de eventuele structurele veranderingen in Nederlandse arbeidsvoorwaardenvorming in de jaren tachtig. Men mag bij decentralisatie veronderstellen dat

zowel 'oude' structuren op hogere niveaus zijn verdwenen of gemodificeerd dan wel betekenis aan relatief lagere organen hebben doorgegeven als dat nieuwe vormen voor de instrumentatie van het decentrale onderhandelingen zijn ontstaan. De vraag is driedig:

- welke veranderingen zijn er te traceren in de wettelijke kaders voor de particuliere arbeidsvoorwaardenvorming?
- welke wijzigingen zijn er in dit veld gekomen in de door partijen gecreëerde contactvormen?
- zijn er binnen de partijen zelf indicaties te vinden die verwijzen naar een groter gewicht van lagere organisatorische schakels? Bij de vakbeweging en werkgeversorganisaties gaat het dan om het verschijnsel interne coördinatie.

Enkele wettelijke veranderingen

Als sprake is van decentralisatie van de arbeidsvoorwaardenvorming mag men ervan uitgaan dat ook wetgeving aan verandering onderhevig is. Ook een vermindering of wijziging van beleidsmatig gebruik van het institutionele kader kan aan het proces zijn betekenis geven. Het eerste geval heeft met name betrekking op deregulering: een vermindering van regels. Decentralisatie hoeft echter niet noodzakelijkerwijs met deregulering gepaard te gaan. Decentralisatie gaat immers om een verlegging van beleidsbevoegdheden en beleidsmogelijkheden naar lagere niveaus. Daar kunnen evenwel weer nieuwe regels ontstaan. Wel is het zo dat deregulering vanuit de overheid, integrale deregulering zo men wil, overwegend een decentraliserende werking heeft.

In de wettelijke sfeer is de herziening van de Wet op de Loonvorming in 1987 belangrijk. Voortaan is overheidsingrijpen aan een zwaardere conditie gebonden. Het moet gaan om het optreden van een plotselinge 'noodsituatie' van de nationale economie door één of meer schoksgewijze optredende externe factoren. Men moet hierbij echter wel bedenken dat wanneer zo'n situatie zich daadwerkelijk voordoet, de overheid thans méér bevoegdheden heeft dan vóór de wetwijziging het geval was. In plaats van de lonen te bevriezen, kan de minister nu ook loonsverlagingen opleggen.

Er kunnen nog andere dereguleringen en/of modificaties op dit terrein worden genoemd⁶². Ik zal me beperken tot enkele belangrijke veranderingen. Zo is in 1986 de Wet op de niet-cao-inkomens afgevoerd. Deze wet beoogde een parallelle ontwikkeling van de arbeidsvoorwaarden van cao-ers en niet-cao-ers. Loonmatiging kon op die wijze niet buiten de cao om worden omzeild (ATP II, 45)⁶³. Er is de verlaging (1984) en daarna de bevrozing gedurende vele jaren van het wettelijk minimumloon ofwel het tijdelijk buiten gebruik stellen van de Wet op de aanpassingsmechanismen (WAM) tot 1990. Vervolgens vermelden we de beoogde vervanging van laatstgenoemde op automatisme ingestelde wet door aanvankelijk het wetsvoorstel beleidsmatige aanpassing (WBA) in 1989 en later het wetsvoorstel koppeling met afwijkingsmogelijkheid (WKA) in 1991. Andere voorbeelden uit de wetmachine zijn het intrekken van het wetsvoorstel Openbaarheid van inkomens uit arbeid in 1985 (SZW, 1989 64) en de instelling in 1986 van de Wet arbeidsvoorwaardenontwikkeling gepremieerde en gesubsidieerde sector (WAGGS)⁶⁴. Ten

---

62. Ik laat hier allerlei wetgeving en beleid in de secundaire en tertiaire inkomenssfeer liggen, zoals de stelselherziening(en) van de sociale zekerheid en fiscale veranderingen, hoezeer ook deze beperkingen opleggen aan de (vrije) ontwikkeling van de arbeidsvoorwaarden. Ook komt het arbeidsmarktbeleid hier niet aan de orde, al zitten hieraan belangrijke allocatief-institutionele aspecten vast. Verder in dit hoofdstuk kom ik op dit aspect nog terug.

63. In de praktijk bleken volgens de regering nooit ernstige afwijkingen voor te komen.

64. Hoewel enigszins buiten de orde van het onderwerp van dit hoofdstuk, kan ook de Tijdelijke wet normering vrije-beroepsbeoefenaren (TWN) in 1982, een verlenging daarvan en de vervanging door de

slotte een laatste ontwikkeling die ongetwijfeld zijn sporen zal nalaten in de Nederlandse arbeidsverhoudingen. Na een (verdeelde) Stichtingsstudie uit 1989 heeft de regering in 1991 de SER advies gevraagd over een mogelijke verruiming van het beleid inzake het algemeen verbindend en het onverbindend verklaren van cao-bepalingen (vgl. van Voorden, 1991). Dit instrumentarium lijkt mogelijk op weg naar een wettelijke verandering en daarmee naar een nieuwe vorm van overheidsbemoeienis, en dan vooral in inhoudelijke zin⁶⁵.

De belangrijkste terugtrekking van de overheid in de jaren tachtig op het gebied van de arbeidsvoorwaarden ligt denk ik meer nog in een verminderd of andersoortig gebruik die de overheid maakt van het inkomenspolitieke instrumentarium. In het algemeen kan gesteld worden dat de uitgebreide en tamelijk strakke orkestratie van het inkomensspel in Nederland zoals die eind jaren zeventig en beginjaren tachtig in al of niet tijdelijke en al of niet partiële wettelijke interventies tot uiting komt, vanaf ongeveer 1982 steeds meer lijkt te worden losgelaten. Echter, met de regeringscombinatie van christen- en sociaal-democratie wordt in 1989 weer meer inkomenssamenhang nagestreefd. Wel moet dit zoveel mogelijk door de verantwoordelijke partijen zelf vorm worden gegeven, waar mogelijk door tripartite overleg ondersteund.

Op dit punt verandert echter de toonzetting. Anno 1991 zet de overheid scherp aan waar het de terugdringing van ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid betreft. Zij dreigt met een zogenoemd parapluwetje bestaande cao-afspraken over bovenwettelijke uitkeringen ongedaan te maken als de partijen in de Stichting van de Arbeid niet tot aanbevelingen komen over 'arbeidsvoorwaardelijke prikkels'. Een andere toon is ook te horen in de herhaaldelijke suggestie van loonbemoeienis als de partijen zich niet in hun loonafspraken matigen. Door regering en parlement word vóór de aanvang van de onderhandelingen zelfs het onaanvaardbaar van bepaalde percentages aangegeven.

Er kan worden geconcludeerd dat de overheid in de jaren tachtig op het terrein van de arbeidsvoorwaardenvorming relatief op de achtergrond blijft hoe bezwerend, oplettend, uitnodigend en zelfs dreigend zij soms ook moge zijn. Zij legt duidelijk minder dadendrang aan de dag dan in de jaren daarvóór. Ook opereert zij als het ware onafhankelijker, minder gespitst op het bewaren van vrede binnen de sociaal-economische verhoudingen. Dit laatste blijkt ook als de bemoeienis, zeker de retoriek ervan, in de jaren negentig weer lijkt op te bloeien. De overheid stelt, ongeduldig soms, vast. Sociaal overleg heeft minder invloed of wordt zelfs gebruskeerd⁶⁶. Natuurlijk is het herstel van de koppelingen in 1989 een hernieuwde reden macro-economische plaatjes, waaronder het beslag van de collectieve sector, nauwlettend te volgen. Maar ook zonder de koppelingen blijven de loonuitkomsten zeer belangrijk voor het voeren van een sociaal-economisch beleid. Hierbij komt dat ook de 'markt' in de publieke sector werkt, met alle voor- en naitjeffecten vandien. De overheid kan zich door haar centrale allocatieve en verdelende plaats in het institutionele sociaal-economische netwerk niet van de loonvorming terugtrekken.

Overleg- en onderhandelingsstructuren

(tijdelijke) Wet inkomens vrije-beroepsbeoefenaren (WIBV) in 1987 worden genoemd. Van belang is dat deze laatste wet in het teken wordt geplaatst van het voorkomen van gebrekkig werkende (beroeps)markten (SZW, 1989 54) en niet (meer) in het kader van een integraal indicatief inkomensbeleid.

65. Eind november 1991 dreigde minister De Vries bepaalde afspraken rond aanvullingen in de sfeer van de Ziektewet en de Arbeidsongeschiktheidsverzekering niet algemeen verbindend te verklaren.

66. Dit kon echter ook erg gewinnend trekken krijgen. Zo wachtte medio 1991 de regering niet alleen een SER-advies (ZW/WAO) niet af dat slechts enkele dagen later zou verschijnen, maar passeerde het ook inhoudelijk in grote mate.

Er zijn gemeten naar aantal en soort van belangenbehartiging-, overleg- en adviesstructuren op het terrein van de arbeidsvoorwaarden voor de jaren tachtig weinig spectaculaire veranderingen te melden. Er zijn wel enige mutaties maar wellicht belangrijker zijn de veranderde schakelingen binnen het totale patroon van structuren. Het gaat dan met andere woorden om de kwalitatieve aspecten van bestaande en nieuwe organen. Ik zal enkele ontwikkelingen schetsen.

Op centraal niveau bestonden de belangrijkste overlegorganen al ruimschoots vóór de jaren tachtig. Nog steeds opereren hier de Stichting van de Arbeid (SvdA) en de Sociaal-Economische Raad (SER). Hoewel hier aldus geen institutionele verandering is opgetreden, lijkt enige aandacht voor het functioneren van beide instituties wel van belang.

De Stichting heeft beter gewerkt dan in de twintig jaar daarvóór. Er is meer overeenstemming geweest. Gezien de korte periode is sprake van een rijke oogst aan akkoorden: twee algemene, in 1982 en in 1989 (GBK), enkele algemene intentieverklaringen, vaak herbevestigingen van het Stichtingsakkoord van 1982, en een aantal partiële akkoorden met name over scholing en de aanpak van bepaalde groepen werklozen of van sommige vormen van werkloosheid. Tegelijk is de plaats van de SvdA duidelijker geworden. Ze is nu een plaats van preliminair overleg over wenselijke ontwikkelingen van maatschappelijke aard waarbij ook een aftasten van elkaars mogelijkheden hoort. Bovendien is de Stichting in toenemende mate een forum voor studie en reflectie. Het overleg is thans minder beladen met ideologische tegenstellingen, minder een toneel van scherpgeslepen articulaties van eisen en dreigingen. In de derde plaats is er meer hechtheid en regelmaat gekomen in het ritueel van voorjaar- en najaarsoverleg tussen de Stichting en de overheid. De overlegronden zijn geen ad hoc gebeurtenissen meer maar bakens die tussentijds tot tripartite, centrale afstemming kunnen leiden. Daarbij hoort een duidelijker plaats van de cyclus in het overleggebeuren: een meer principiële discussie in het voorjaar en een, moeizamer, overleg over concrete zaken in het najaar. Ook voor dit beraad geldt aldus dat de consensus op hoofdlijnen van het Stichtingsakkoord 1982 in de beschouwde periode tot rustiger en inhoudelijk rijkere overlevormen heeft bijgedragen.

Een verklaring voor dit alles ligt wellicht in het gegeven dat de 'relatieve' decentralisatie in de normatieve en in de regulatieve sfeer van de feitelijke onderhandelingen, en waarvan het Stichtingsakkoord zelf een uitdrukking is, tot meer evenwicht in de configuratie van institutionele vormen heeft geleid. Sterker dan voorheen worden op meer decentraal niveau allocatieve en verdelende aspecten tegen elkaar afgewogen. Daardoor ook hoeven de organisaties in de SvdA niet langer als remmende bewakers van hun eigen contractanten op te treden. Er is met andere woorden conflictstof aan het centrale niveau onttrokken. Wel heeft op dit punt de overheid een scharnierfunctie. Naarmate zij meer dwingend in de sfeer van de arbeidsvoorwaarden optreedt, wordt het centrale overleg scherper en moeizamer. De gebeurtenissen in het najaar van 1991 tonen dit aan.

Ook de SER is veranderd maar niet zoals sommigen veronderstelden een nostalgische reminiscentie van vervlogen tijden geworden. Alhoewel in een onderlinge vergelijking met de SvdA de raad relatief aan betekenis heeft ingeboet, zijn de SER-adviezen nog steeds van veel gewicht. Toch is in algemene zin de vroegere dominante plaats van de SER binnen het sociaal-economisch gebeuren verminderd. Een paar aanwijzingen hiervoor.

In de eerste plaats is de stelligheid verdwenen waarmee in het verleden SER-adviezen als het ware al halve wetsontwerpen waren. Ook de 'ijskastfunctie' van de SER-consultatie is minder geworden dat wil zeggen dat een adviesaanvraag minder als een rem op de besluitvorming over lastige of minder gewenste beleidszaken kan functioneren⁶⁷. De argumentatie voor afnemende dominantie

---

67. Ongetwijfeld is hiervoor de alertheid van zowel de Tweede Kamer als van het adviserend orgaan zelf verantwoordelijk.

ligt hier vooral in het gegeven dat het minder uitmaakt of het georganiseerde bedrijfsleven gesproken heeft of niet. Men werkt ambtelijk en parlementair gewoon door aan de onderwerpen die 'onder de SER zijn'. Een en ander hangt ook samen met een derde ontwikkeling. De overheid is er namelijk toe overgegaan zich in toenemende mate te laten leiden door adviesraden en -commissies die juist niet in het netwerk van sociaal-economische belangen zijn opgenomen, of althans geen directe formele bindingen daarmee kennen⁶⁸. Men kan, zoals al eerder opgemerkt, stellen dat de overheid in haar beleid, ook ten aanzien van de arbeidsvoorwaardenontwikkeling, de verhoudingen met het georganiseerde bedrijfsleven minder zwaar is gaan wegen. Dit ondanks regelmatige uitingen over het grote belang van betrokkenheid van sociale partners en pogingen tot brede sociaal-economische convenanten te komen.

Evenals op landelijk niveau zijn er ook op de lagere niveaus van de arbeidsvoorwaardenvorming slechts weinig nieuwe organen in het leven geroepen⁶⁹. De toeneming van het aantal o-cao's en de ruimere mogelijkheden op ondernemingsniveau ingeval van b-cao's hebben hier en daar wel geleid tot nieuwe ontmoetingspunten zoals in de reiswereld. Toch is de reikwijdte hiervan beperkt zoals ook uit de regulatieve institutionalisering is gebleken. Ook hier zijn de beproefde overlegkaders overheersend gebleven. Maar wat vooral doorwerkt is dat rond deze traditionele kaders, door de toeneming en verscheidenheid van onderwerpen, een toenemend aantal satellieten van commissies, studiekringen, platforms, suboverlegorganen etc. is ingesteld door de beide organisaties. Deze doen proactief werk voor de overlegkaders die de feitelijke onderhandelingen voeren. Ook is er in toenemende mate intensief contact met andere maatschappelijke groepen en/of regionale en lokale bestuurslagen. Het gaat in dit geval niet om de primaire arbeidsvoorwaarden maar meestal om werkgelegenheidsaspecten en andere arbeidsvoorwaarden in meer lokaal verband. Het valt te verwachten dat in deze context de Arbeidsvoorzieningswet die begin 1991 in werking is getreden, een rol van betekenis gaat krijgen (zie paragraaf 15.7).

Ook de netwerkschakels tussen centraal en meso-niveau van het georganiseerde bedrijfsleven worden meer intensief benut. Ik zal dat met een enkel voorbeeld toelichten. In 1984 komt in de Stichting van de Arbeid een partieel akkoord tot stand over de jeugdwerkloosheid. Hoewel het zeker een uitvloeisel is van het algemene Stichtingsakkoord van 1982, is het akkoord reeds voorgebakken door enkele directe cao-partijen. Al vanaf midden 1983 is namelijk door de industriële werkgevers (FME en AWW) en vakorganisaties (IB-FNV en IBV-CNV) over deze en anders zaken intensief overlegd in het zogenaamd 'Industrieel Platform' (Nobelen, 1987 211). Uit dit overleg resulteert in mei 1984 een 'contourenplan' ter bestrijding van de werkloosheid onder jongeren. Dit plan wordt vervolgens doorgegeven aan het voorjaarsoverleg in de Stichting waar het aanleiding geeft tot de oprichting van een 'tripartite technische commissie' om het plan een breder draagvlak te verschaffen. Dit leidt uiteindelijk tot enkele centrale aanbevelingen, het hierboven genoemde partiële centrale akkoord over de jeugdwerkloosheid.

Hier ziet men een illustratie van het handelingspatroon van arbeidsverhoudingen. Het blijkt menigmaal dat centrale aanbevelingen al eerder in de schoot van lagere niveaus zijn bedacht en uitgebreid. En dit is natuurlijk ook niet vreemd omdat deze lagen dicht bij de dynamiek van het ondernemingsgebeuren staan. Daar kunnen al vroeg relevante veranderingen zichtbaar worden waardoor van 'onderop' aan de lijntjes van het hele netwerk van (collectieve) arbeidsverhoudingen wordt getrokken.

---

68. Zoals de WRR en de diverse Commissies onder voorzitterschap van personen als Wagner, van der Zwan, Rathenau, Dekker, Oort, Stevens, Geelhoed etc..

69. Er bestaat sinds het najaar van 1990 een vierde landelijke vakcentrale namelijk de Algemene Vakcentrale (AVC). Deze is voortgekomen uit het Ambtenarencentrum en streeft via ledenwerving in de particuliere sector naar toelating tot de SvdA en de SER (Nagelkerke en de Nijs, 82). Bij nieuwe cao-vorming wordt meestal van de bestaande overlegkaders gebruik gemaakt.

Gezien het voorgaande kan gesteld worden dat de belangrijkste betekenis van de structurele veranderingen binnen de arbeidsverhoudingen vooral ligt in de kwalitatieve en informationele omschakelingen binnen het netwerk van organisatorische structuren in plaats van in feitelijke mutaties van instituties. Bij alle nuance krijgen lagere niveaus in die processen meer gewicht.

Het coördinatievraagstuk

Er rest nog de vraag of binnen de twee groepen van organisaties meer formele beleidsvrijheid is gekomen voor de contractpartijen⁷⁰. Daarnaast is er natuurlijk ook binnen de boezem van beide partijen vernieuwing gekomen die met veranderende opvattingen en zich wijzigende taken samenhangen. Ik zal me hier echter beperken tot het formele coördinatievraagstuk, de materiële kant ervan heeft al enige aandacht gekregen bij het normatieve aspect van decentralisatie.

Binnen de FNV is in 1979 een kleine procedurele wijziging aangebracht in de vaststelling van het FNV-arbeidsvoorwaardenbeleid die de positie van de bonden versterkte (Van der Weg en Westenbrink, 125). Vóór dat jaar stelde de centrale, de federatieraad, als eerste een conceptnota arbeidsvoorwaarden op waarna de meeste bonden zich formeel vastlegden⁷¹. Na genoemd jaar is het eerst de beurt aan de bonden alvorens een centrale nota door de federatieraad wordt 'vastgesteld'⁷². Deze volgorde is ook van toepassing op de definitieve nota's. Enkele bonden zorgen voor alle zekerheid al vroeg voor een opstelling op papier. De Dienstenbond volgde in 1981 het voorbeeld van de Industriebond met een eigen nota en de Bouw- en Houtbond in 1986. Deze relatief eigen koers is hierna in wisselende mate door andere bonden nagevolgd.

Dit coördinatiesysteem werkt formeel nog steeds, al maken begin jaren tachtig eerst de ingrepen van de overheid en later de centrale aanbevelingen van het Stichtingsakkoord de afstemming tamelijk eenvoudig. In de definitieve arbeidsvoorwaardennota voor de FNV als geheel is steeds meer nadruk komen te liggen op de sectorale en ondernemingsgebonden verscheidenheid van invulmogelijkheden waardoor tevens de grotere beleidsvrijheid van de bonden duidelijk wordt. Daarom is de coördinatie meer dan voorheen ingesteld op de verkenning van de mogelijkheden van diverse onderwerpen.

Maar ook hier is de vrijheid betrekkelijk. Gegeven de presentie van de bondsvoorzitters in de federatieraad en de voortrekkerspositie van het dagelijks bestuur in pers en publiciteit, blijft de coördinerende rol van de centrale nog steeds sterk. Daarbinnen komt natuurlijk onderling

---

70. Ik heb hier het oog op FNV en VNO. Ook de overheid is buiten beschouwing gelaten. In haar loonpolitiek kent zij de democratische controle van het parlement. Deze laatste kan ook beleidswijzigingen aanbrengen en wettelijke initiatieven nemen.

71.[# Een uitzondering vormen de Industriebonden NVV en NKV. De IB-NVV kent al sinds 1971 een arbeidsvoorwaardennota, de 'nota-Vos'. Deze nota werd soms al gepresenteerd vóórdat de centrale verlangens naar buiten werden gebracht (zie Frenkel e.a., 60-63).

72. In grote lijnen komt het neer op de volgende stappen. Er ligt in de vroege zomer een voorstel voor een centrale nota, opgesteld door de Beleidsadviesraad Werkgelegenheid en Sociaal-Economische aangelegenheden, de BAR-WSA. Dit document is van belang voor de gedachtenvorming binnen de bonden maar zij bepalen zelf voorkeuren en eisen en de wijze waarop ze deze vastleggen in een conceptnota. Na Prinsjesdag komt de beleidsadviesraad met een tweede centrale ontwerpnota. Hierin zijn niet alleen de Miljoenennota en de MEV van het Centraal Planbureau meegenomen, maar ook de opvattingen van de bonden over de gewenste arbeidsvoorwaardenontwikkeling. De federatieraad stelt daarna in oktober deze tweede ontwerpnota vast. De bonden gaan hiermee intern te rade waarbij zij eigen accenten kunnen aanleggen die eventueel in een eigen nota kunnen uitmonden. De opvattingen van leden en bonden wordt door de adviesraad in een derde centrale ontwerpnota verwerkt waarna in november de federatieraad de definitieve nota vastlegt. Op basis hiervan kan het verdere beleid en de eventuele acties worden gecoördineerd (Nagelkerke en Berendsen, 350).

getouwtrek van bonden voor. Het komen tot centrale aanbevelingen rond ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid bijvoorbeeld lag in de herfst van 1991, gegeven het fait accompli van een overheidsbesluit en de dreiging van een parapluwet, de FNV zwaar op de maag. Het moeizame interne compromis dreigde te elfder ure verstoord te worden door de Voedingsbond die zich bij monde van zijn voorzitter sterk tegen de aanbevelingen kantte. Door kortdaat optreden van federatiebestuurders konden op tijd de rijen naar buiten toe worden gesloten. Een ander punt is dat ook de bondsvoorzitters zelf intern moeten schipperen tussen de verschillende subsectoren/ondernemingen en hun mogelijkheden en verlangens.

Zo is ook binnen een organisatie als de vakbeweging (de)centralisatie een voortdurend spanningspunt, niet alleen van normatieve vraagpunten maar ook van objectieve, organisatorische én economische mogelijkheden.

In werkgeverskringen is de decentralisatie in vergelijking tot de vakbeweging vanouds veel sterker. Toch sporen de belijdenis van decentralisatie en de feitelijke praktijk bij werkgevers niet altijd. In de jaren zeventig nog hebben de werkgevers een zekere versterking van de centrale organisatie doorgevoerd, inclusief een grotere coördinatie⁷³. Echte bevoegdheden werden echter niet doorgegeven. Tekenend hiervoor is de procedure voor de 'indicatieve' vaststelling van voornemens in de sfeer van de arbeidsvoorwaarden. Zo stelt Nobelen dat er geen schets voor een voor ieder jaar geldige procedure bestaat. Van jaar tot jaar wordt afgestemd op de omstandigheden die dan gelden. Het verbondsapparaat neemt voorzichtig initiatieven door 'al sonderend' concepten te maken (De Wolff, 88). Het is evenwel geen duidelijk omljnd proces: "... de besluitvorming geschiedt in een voortdurende uitwisseling van gedachten op vergaderingen en telefonisch, tussen leidende persoonlijkheden ... het is onmogelijk exact aan te geven wie wanneer in welke kring bepaalde besluiten neemt. Het is een diffuus informeel besluitvormingsproces ..." (Nobelen, 1987 93).

Toch blijkt er vanaf 1979/1980 al een soort institutionalisering van dit informele overleg te hebben plaatsgevonden. Er is toen een Commissie Voorbereiding Arbeidsvoorwaardenbeleid (CVA)⁷⁴ ingesteld, bedoeld voor beleidsinitiatieven ter zake en waarin behalve hoge verbondsfunctionarissen ook vertegenwoordigers van belangrijke ondernemingen en bedrijfstakken zitting hebben. Soms worden de voorstellen vastgelegd in een arbeidsvoorwaardennota die vervolgens via verschillende kanalen wordt besproken door de achterban.

De gegroeide integratie (Nobelen, 1983; 1987) en het vaker sluiten van de rijen doet vermoeden dat ondanks het feit dat invulling vooral als een autonome zaak wordt beschouwd van de branche-organisaties⁷⁵ en de afzonderlijke contractafsluitende ondernemingen, de normatieve werking van de centrale voorstellen groter is dan uit het optreden van werkgevers in de media valt op te maken.

---

73. Indicatoren hiervoor: de oprichting van de zgn. Onderlinge Werkgevers Garantieregeling (O.W.G.) en de versterking en professionalisering van de verbondsorganisaties en brancheverenigingen (ATP I, 223; Frenkel e.a., 132). Er kon in die tijd ook een duidelijk minder afwijkend gedrag worden geconstateerd van individuele werkgeversleden ten opzichte van de interne centrale afspraken.

Toch lijken deze veranderingen meer te zijn ingegeven door de wens de defensie van de particuliere ondernemersautonomie te versterken dan door werkelijke bevoegdheden uit handen te geven.

74. Er zijn ook overkoepelende organen. Er bestaat een Commissie Beraad Arbeidsvoorwaarden (CBA) ten behoeve van de zogenaamde Raad van de Centrale Ondernemingsorganisaties (RCO). De laatste is het samenwerkingsorgaan van VNO, NCW, de centrale organisaties in het midden- en kleinbedrijf en de centrale landbouworganisaties.

75. En die vaak een soortgelijke procedure van 'coördinatie' kennen.

Een eerste conclusie is dat de structurele veranderingen in de sfeer van de arbeidsvoorwaardenvorming in de jaren tachtig beperkt zijn gebleven. Er is wat wetgeving afgeblazen, redactioneel gewijzigd of de facto buiten werking gesteld. Er zijn weliswaar op lagere niveaus wel enkele nieuwe behartigings- en overlegorganen gekomen maar de beleidsmatige nadruk op de gevestigde organisaties is nog groot. Ook binnen de organisaties, vooral de FNV, is de coördinerende rol van de centrale organisatie nog steeds belangrijk. Wel lijkt zich een al langer lopend proces van toenemende bondsvrijheid ook in de onderzochte jaren door te zetten.

Al is, ten tweede, het loon- en inkomenspolitieke instrumentarium slechts beperkt veranderd, het gebruik ervan door de overheid is in ieder geval vanaf 1982 beduidend geringer geweest dan in de rest van de naoorlogse periode. Na 1989 begint zich op dit vlak een kentering voor te doen. Niet verwonderlijk lijkt de conclusie dat een relatief bescheiden loonrol van de overheid mag worden voorzien in tijden dat er materieel geen koppelingen bestaan en een grotere wanneer dat laatste wel het geval is.

Structurele institutionalisering lijkt, ten derde, vooral een kwalitatief gebeuren. Voor (de)centralisatie is het immers ook niet strikt nodig dat bepaalde structuren afsterven en nieuwe worden geboren. Er lijkt meer evenwicht gekomen in het patroon van organisaties en organen binnen de arbeidsverhoudingen. Zo is de SvdA meer een kaderend forum geworden in plaats van een onderhandelingspunt ver weg van de feitelijke dagelijkse werkpraktijk. Binnen de gevestigde organisaties lijken de vanouds sterke top-down gerichte invloed- en informatiestromen gecompleteerd te worden door meer bottom-up bewegingen.

15.7. Decentralisatie van de arbeidsvoorwaarden en institutionele economie, evaluatie en perspectief

In een notendop kan het voorgaande als volgt worden samengevat. Er is sprake van een decentralisatiebeweging in de arbeidsvoorwaardenvorming in de jaren tachtig. Dit betekent dat er een zekere verschuiving van verantwoordelijkheden en deels ook van bevoegdheden heeft plaatsgevonden van hogere organen naar lagere organen en aldus voor steeds meer personen een eigen beleid wordt mogelijk gemaakt. De koers is niet eenduidig; er zijn contra-indicaties die tot uiting komen in verspreide ontwikkelingen in regelgeving en in een zekere kentering in de houding van de overheid.

In deze slotparagraaf vraag ik me af welke verklaringen er zijn voor de bevindingen van de vorige paragrafen. Het is hierbij uiteraard nodig aansluiting te houden bij de gegeven institutionele benadering. Dit betekent dat 'de relaties van en tussen de handelende groepen, tussen dit handelen en instituties en tussen context en het handelingsstelsel zullen worden afgetast'. Een dergelijk speuren kan in dit bestek echter slechts globaal zijn.

Ik zoek antwoorden op een tweetal vragen. *Ten eerste, hoe kan vanuit het gegeven institutionalistisch denkkader de gesignaleerde tendens naar decentralisatie worden verklaard? (I) Ten tweede, waarom is deze ontwikkeling beperkt gebleven? (II)* In de gegeven antwoorden liggen, ten slotte, ook enkele perspectieven van de Nederlandse arbeidsverhoudingen besloten.

I. De trend van decentralisatie

Voor het zoeken naar verklaringsgronden maak ik een onderscheid naar handelingsstelsel en context. Als centraal punt in de ontwikkelingen van het handelingsstelsel zie ik het zoeken van een institutionele balans van allocatieve en verdelende vraagstukken. De geboden verklaringen

kan men voornamelijk in die betekenis opvatten. Daarnaast zijn uit de omgeving vooral een soort individualistisch reveil en recente technologische ontwikkelingen relevant.

Actoren en instituties, het handelingssysteem

Een eerste belangrijke factor is het gegeven dat de vakbeweging een strategische wending maakte door het inbrengen van vraagstukken van werkgelegenheid in de collectieve onderhandelen. Daarmee werd in feite een begin gemaakt de institutioneel uit elkaar gegroeide aspecten werk en loon weer sterker op elkaar te betrekken. De effectiviteit van deze koerswending vraagt met name om decentralisatie van de arbeidsvoorwaarden⁷⁶.

Hierop sluit, ten tweede, aan dat werkgevers in de loop van de jaren zeventig zich toenemend gingen verzetten tegen het centralistische overlegsysteem. Voor hen was dit stelsel overbeladen geraakt met conflictstof. De sterke anti-ondernemingssentimenten uit die jaren gaven aan de klassieke marktfilosofie van werkgevers aldus ook een ideologische geladenheid⁷⁷.

Een derde, belangrijke, factor in dit verband was dat de overheid haar rolopvattingen binnen de sociaal-economie sterk wijzigde en haar handelen daarop inrichtte⁷⁸. Een kernpunt daarbij was de toegenomen verstarring van economische processen evenals van de eigen budgettaire mogelijkheden. Hier speelden duidelijk 'onbedoelde gevolgen' van het handelen van partijen een rol⁷⁹. De denklijn achter de veranderde overheidskoers heeft sterk te maken met de problematische verhouding tussen allocatie en verdeling. Een mede door eigen betrokkenheid sterke institutionalisering aan de verdelingskant ging gepaard met een zeer grote werkloosheid en een stijgende tendens van andere vormen van 'inactiviteit'. In de koppeling van beide verschijnselen koos de overheid voor een sterke nadruk op schaarstebeloningen enerzijds en voor steun aan de vakbeweging in het streven werkgelegenheid tot collectief onderhandelingspunt te maken, anderzijds. Voor decentralisatie is daarbij van groot belang dat de overheid zich opmaakte uit het handelingssysteem van de arbeidsvoorwaarden terug te treden.

De voorgaande factoren werkten in circulaire zin op elkaar in. De partijen stemden immers hun

---

76. Aan deze aanvankelijk nog aarzelende beleidsverandering hebben ongetwijfeld de toentertijd oplopende werkloosheid en de ook in vakbondskringen toenemende aanhang voor opvattingen als de jaargangentheorie bijgedragen. Ik laat een uitweiding hiervan achterwege. Het toont echter wel de verknooptheid van denken en doen binnen een levende sociaal-economie.

Ik denk overigens dat aanvankelijk binnen de vakbeweging de decentraliserende werking van de loon-werkkoppeling nauwelijks is onderkend. Niet alleen waren de voorstellen nog sterk gekluisterd aan maatschappijhervormende ideeën die om politieke daden vroegen, ook organisatorisch leek men weinig op de veranderingen ingesteld.

77. In de jaren tachtig ziet men in dit opzicht juist een ontideologisering aan werknemerskant optreden. Kapitaal en arbeid worden niet langer in een antagonistische perspectief geplaatst. Deze ontlading doet ook aan vakbondszijde de nadruk op centralistische beheersvormen afnemen.

78. Van betekenis is hier met name de invloed geweest van de wetenschappelijke (context)factor. Bepaalde economisch-wetenschappelijke ideeën zorgden voor een ondersteuning, zoniet legitimatie, van de beleidsverandering. Men moet deze invloed niet onderschatten. Niet alleen werden steeds meer tot het grote beleidscircuit behorende personen van dit denken of van versies ervan doordrongen. Ook zette zich het denkbeeld vast dat Nederland door zijn sterke institutionalisering een geringe flexibiliteit bezat en mede daardoor méér dan andere landen door de economische recessie werd geraakt.

79. Er was het voortdurend doorschuiven van problemen door de sociale partijen naar de overheid toe, het gecompliceerde mechaniek van lonen en uitkeringen en de groeiende financiële last van de sociale zekerheid.

beleidshandelen op elkaar af⁸⁰. Op de relatieve decentralisatie via veranderende wetgeving en beleidsregels werd door werkgevers- en werknemersorganisaties ingespeeld door meer te gaan regelen via de cao⁸¹. Er ontstonden nieuwe instituties namelijk regels rond werkgelegenheid. Ze waren aangediend vanuit het bekende Stichtingsakkoord. In dit akkoord accepteerden beide partijen de centrale punten van de ander als een deel van hun eigen doelstellingen. De norm van decentralisatie die in dit akkoord over loon/winst en werk was vervat, kon verder uitlopen naar de regels die de onderhandelende partijen opstelden⁸². Daarmee reproduceerden de partijen voortdurend het door hen zelf veranderde institutionele patroon.

Een ander institutioneel product dat hier vermelding verdient is de nieuwe Arbeidsvoorzieningswet⁸³. Deze wet heeft twee hoofdkenmerken. De eerste is 'tripartisering' en geeft de beleidsinvloed van sociale partijen aan. De tweede is 'decentralisatie van beleid' waarmee aan de lagere niveaus van de arbeidsvoorziening grotere bevoegdheden worden toegekend. Van belang is hier vooral dat de combinatie van beide zaken een sterkere coördinatie mogelijk maakt tussen allocatieve en distributieve vraagstukken. Anders gezegd, werk en inkomen kunnen meer in een 'trade off' positie terechtkomen waardoor ook meer op de samenhang tussen beide kan worden gelet⁸⁴.

Het voorgaande nodigt uit tot een perspectivische bespiegeling. Nu nog is de arbeidsvoorwaardenvorming sterk sectoraal gericht. Een zwaartepunt in de wettelijke verantwoordelijkheid voor arbeidsmarktontwikkelingen ligt echter op regionaal/lokaal niveau. In combinatie met de eerdergenoemde tendensen naar een strakkere binding aan elkaar van werkgelegenheid- en inkomensaspecten, ligt een regionalisering van de cao-structuur mogelijk meer voor de hand dan een 'sectoralisering' van de arbeidsvoorziening (vgl. Boekema en Nagelkerke, 1986). In dat geval kunnen ook institutionele veranderingen worden verwacht bijvoorbeeld meer regionaal georiënteerde vakbonden. Ook is mogelijk dat gevestigde, sectorale organisaties elkaars grenzen gaan aftasten op zoek naar een effectieve samenwerking. In het verschiep liggen dan mogelijk ook regionale cao's⁸⁵. Daarin kunnen de ruilmiddelen mogelijk ruimer zijn dan nu het geval is. Bovendien kunnen regionale organen, die ook op loon of werkgebied 'trade offs' bezitten, in het overleg worden betrokken⁸⁶. Er kunnen regionale

---

80. Ook de overheid uiteraard. Voor haar was het veranderde gedrag van de sociale partijen zoals dat in het Stichtingsakkoord tot uitdrukking was gebracht van betekenis. Het Stichtingsakkoord formuleerde intenties die in de jaren daarna inhoud kregen. Mede daardoor bleef de inkomensontwikkeling voortdurend gematigd en was er voor de overheid geen reden meer op de voorgrond te treden.

81. Zo werd de al stijgende aandacht voor bovenwettelijke uitkeringen in de sfeer van de sociale zekerheid nog eens extra gestimuleerd. Voor het FNV-beleid in de jaren 1985 en 1986 werd gesteld dat het veranderde overheidsbeleid vereiste dat "de cao aanvullende zekerheid gaat bieden" (FNV, 1984).

82. Het GBK van eind 1989 stelt nog eens nadrukkelijk voorop dat op decentraal niveau een beheerste loonkostenontwikkeling de 'goede doelen', waaronder scholing, werkloosheidsbestrijding, vrouw en arbeidsmarkt en herverdeling van werk, mogelijk moest maken.

83. Deze wet is overigens niet alleen voortgekomen uit de veranderingen in de arbeidsverhoudingen maar ook vanuit de beleidsformule van bestuurlijke decentralisatie.

84. In het GBK wordt expliciet melding gemaakt van de wens van partijen de vertaling van de (beheerste) loon-werk relatie in concrete maatregelen niet alleen in en buiten cao's te laten plaatsvinden, maar ook door de regionale bureaus voor de arbeidsvoorziening én door samenwerking daarvan met ondernemingen cq cao-partijen (VNO, 1991).

85. En dan breder dan de regionale (sectorale) cao's die ook nu hier en daar worden afgesloten.

86. Er zijn in dat opzicht ook al voorschotten op de nieuwe wet genomen. De verbreding blijkt uit de participatie van regionale overheden en organisaties aan overleg en maatregelen. Een voorbeeld.

In Rotterdam waren in 1989 ongeveer 75.000 werklozen, hoofdzakelijk uit de groep etnische minderheden. Om dit probleem aan te pakken startte de gemeente overleg met werkgeversorganisaties, vakbeweging en

problemen en wenselijkheden worden ingebracht zoals bijvoorbeeld ten aanzien van het milieu. Dit perspectief sluit ook aan op opvattingen over de betekenis van technologische ontwikkeling en netwerken voor de arbeidsverhoudingen (zie verder).

De context

De maatschappelijke nadruk op zelfverantwoordelijkheid en zelfontplooiing is een eerste contextfactor die sterk op het handelen van partijen in de arbeidsvoorwaardenvorming heeft ingewerkt. Ik geef enkele ontwikkelingen⁸⁷.

Ten eerste verlangen tegenwoordig meer individuen en groepen specifieke belangenbehartiging. De opstandige verplegers en de sjorders zijn recente voorbeelden van een dergelijke ontwikkeling waarin nieuwe instituties opkomen en bestaande inhoudelijk worden geraakt⁸⁸. Individualisering brengt, ten tweede, een grotere nadruk op werkzekerheid met zich mee. Dit vraagt om aangrijpingspunten op ondernemingsniveau. Een derde ontwikkeling is de afnemende ledenbinding binnen de vakbeweging. Hiervoor zijn meer redenen aan te geven maar in dit kader is van belang dat veel vakbonden juist inhoudelijk en organisatorisch nog te weinig inspelen op de meer beperkte groep- en individualistische oriëntatie van met name 'nieuwe' groepen werknemers.

Ook technologische en economische factoren dragen bij aan het proces van decentralisatie. Ontwikkelingen in micro-elektronica en communicatietechnologie modelleren de productiemethoden meer dan voorheen naar bedrijf, product en klant. Dit geeft consequenties voor de arbeidsorganisatie maar ook voor de arbeidsvoorwaarden. Een aspect dat in deze context vaak aandacht krijgt, is de noodzaak van grotere 'flexibiliteit' in de bedrijfsvoering. Dit geldt ook voor de inschakeling en de beloning van arbeid. Men wil dan in de collectieve onderhandelingen komen tot meer toegespitste arrangementen zoals afspraken over scholingscursussen en arbeidspools. Maar ook los hiervan worden arbeidsorganisatorisch eigen wegen voorgesteld om de voor de onderneming bijzondere loon-werk problematiek aan te pakken. Zo kan flexibilisering een veelsoortige inhoud hebben. Er kan sprake zijn van het slechten van hiërarchische lijnen en veranderingen in taakstructuur, het ontwikkelen van groepswerk en teamverantwoordelijkheid alsmede van aanpassing van arbeidstijdpatronen, productie- en werknemerstransfers, subcontracting, het inhuren van flexibele arbeidsrelaties etc.. In de meeste gevallen zal een doorzetten van flexibilisering tevens tot verdere decentralisatie van de arbeidsvoorwaarden leiden.

---

andere maatschappelijke organisaties waaronder het arbeidsbureau. Mede op basis van een financiële inbreng van de gemeente werden afspraken gemaakt over de bezetting van vrijkomende functies in het bedrijfsleven door langdurige werklozen en werklozen uit etnische minderheden. Dit wordt vastgelegd in een 'convenant'. Andere voorbeelden zijn het eerdergenoemde Bouw-Vak-Werk-Project en het ROM-project (zie noot 53).

87. Men zou hiertoe ook de volgende ontwikkeling, een amalgaam overigens van flexibilisering, individualisering en emancipatie, kunnen rekenen. Er zijn in het laatste decennium steeds meer soorten samenlevingsvormen opgekomen die om een groeiende assortiment van arbeid-vrije-tijd-combinaties vragen. De rolpatronen tussen man en vrouw veranderen evenals de voorkeuren voor deel- en voltijdbanen. Dit alles vraagt om een set arbeidsvoorwaarden die meer werknabij is.

88. Hier wrekt zich onder meer een oude keuze van de vakbeweging namelijk dat er intern weinig naar groepen is verbijzonderd, een keuze, aldus Vos, "ten nadele van de organisatiegraad en ten gunste van een vroegtijdige integratie" (Vos, 1987 115/116).

II. Institutioneel-economische tegenkrachten

Zoals aangegeven is de decentralisatiebeweging niet zonder weerga. Tegenkrachten zijn werkzaam geweest in de jaren tachtig. Het gaat gesystematiseerd met name om de gedragsstructurende kracht van gevestigde instituties en de 'andere kant' van de omgevingsfactoren.

Actoren en instituties, het handelingssysteem

De voorliefde van de werkgevers(organisaties) voor decentralisatie betekent, ten eerste, nog niet dat men daarbij de vakbonden in huis wil halen. Een dergelijke decentralisatie willen zij vaak voorkomen. Het arbeidsconflict moet zoveel mogelijk geëxternaliseerd worden. Voor dat laatste ook is hun groepsvorming zo belangrijk.

Een tweede factor is dat ook vanuit de werknemers en hun organisaties huiver bestaat. Naarmate onderhandelingen en overleg verder naar beneden verschuiven, wordt de coördinatie van vakbondsactie lastiger en de afhankelijkheid van de werkgevers groter. De koepels van de vakbeweging zullen hun greep niet willen verliezen terwijl de onderdelen vaak de bescherming van de koepel niet willen missen⁸⁹.

Er ligt hier, ten derde, ook een belangrijk individu-collectiviteitsdilemma. In de loon-winst relatie is vaak op het 'maatschappelijk' probleem van de werkloosheid ingespeeld. Decentralisatie zou oplossingen voor dit vraagstuk kunnen ondersteunen. Er is echter een grens aan de mogelijkheid maatschappelijke problemen op de specifieke omstandigheden van werkgever en werknemer aan te laten sluiten, of te rechtvaardigen. Vanaf dat punt is nog slechts decentralisatie mogelijk als wordt doorgestoten naar de koppeling van lonen aan individuele werkzekerheid.

Als vierde factor kan worden genoemd de fundamentele verankering van het overheidsapparaat in de organisatie van de economie. De overheid is in die zin behalve een herverdelingscollectiviteit in feite een 'grootinstitutie' en daarmee ook een centraal conflictoplossend medium⁹⁰. De overheid staat daarbij voor de samenhang van allerlei aspecten van arbeidsverhoudingen. Ik denk dat hier een belangrijke grond ligt voor het meer pragmatische dan principiële karakter van de overheidsopstelling ten aanzien van decentralisatie.

De voorgaande factoren hangen, ten vijfde, samen met de kracht van de bestaande institutionele verbanden. Er lijkt in de jaren tachtig een meer evenwichtige institutionele figuratie van de arbeidsverhoudingen te zijn gekomen. Enerzijds doordat de 'bovenkant' sterk genoeg is maatschappelijke problemen effectief door te geven of de grote hoeveelheid van onderop komende voeding tot geconcentreerde handelingsnormen om te smeden. Anderzijds doordat in visie en uitwerking van de problemen veel aan de creativiteit van de 'onderkant' wordt overgelaten.

Er zijn nog enkele ondersteunende punten voor het gewicht van het bestaande patroon. Een eerste is de structuur van het netwerk dat partijen met elkaar verbindt. Men heeft cyclische ontmoetingen waarvan verwachtingen uitgaan. Ten tweede is het ingeslepen, tussen de centrale organisaties enerzijds en de overheid anderzijds, eisen aan elkaar te stellen⁹¹. Ten derde komt de overheid ook

---

89. Een illustratie van een moeizaam zoeken naar organisatorische werkvormen is te vinden in de discussie vóór en na de presentatie van het program FNV-2000.

90. Maatschappelijke krachten zullen altijd blijven knagen aan de legitimatiegronden van de bestaande inkomensverhoudingen. Zelfs de 'wetenschappelijke onderbouwing' van de loon-winst relatie heeft een groot normatief gehalte. De discussie rond het WRR-rapport 'Werkend perspectief' en de parlementaire steekspelletjes eind 1991 rond de hoogte van het minimumloon en de koppelingen, geven hiervan blijk. In dit verband blijft de overheid een belangrijke, instituties creërende collectiviteit.

91. In voorstellen van de Stichting van de Arbeid (1986 en 1987) om de werkloosheid te bestrijden bouwen

als werkgeefster de vakbeweging tegen. Hierdoor ontstaan vermengingen die via trade offs naar de tripartite relatie kunnen doorwerken⁹². Het bestaande institutionele patroon legt aldus ook beperkingen op aan het uitzetten van andere beleidssporen en aan institutionele verandering.

De context

Een belangrijke contextfactor is de mate van concurrentie. Als de economische strijd groot is, en dan met name de prijsconcurrentie, zullen werkgevers het liefst cao's op bedrijfstakniveau willen afsluiten. Is de competitie gering of meer kwalitatief van aard, dan is de voorkeur voor ondernemingscao's (of voor raamcao's) vaak groter⁹³.

De techno-economische omgevingsfactor heeft ook decentralisatie-beperkende aspecten. Een ervan is de relatieve onbeheersbaarheid van sommige ontwikkelingen. Technologie passeert gemakkelijker dan ooit nationale grenzen, met grote effecten voor productie, taken en werkgelegenheid. In dat geval kan politieke besluitvorming van belang zijn die tot een sterkere centrale presentie van belangenorganisaties en meer specifieke coördinatie binnen de organisaties aanleiding kan geven. Verder vraagt de ontwikkeling van sommige vormen van technologie om grensoverstijgende financiering en dito milieubewaking. Een en ander roept om bredere kaders, naar Europees niveau toe, ook voor de regeling van arbeidszaken. Een dergelijke beweging leidt naar het laatste punt.

In aansluiting op het eerdergegeven perspectief van 'regionalisering' van de arbeidsverhoudingen kan hier de invloed van techno-economische ontwikkelingen op sectoren en sectorale patronen worden genoemd. De traditionele markering van de organisaties naar bedrijfstak lijkt te gaan verlopen. Er ontstaan nieuwe netwerken van productieactiviteiten, met nieuwe soorten producten en arbeid. In aansluiting op het eerdere perspectief moet (de)centralisatie dan in een ander kader worden geplaatst, Europees, regionaal/lokaal en transsectoraal. Dit geeft mogelijk ook een andere richting aan van de arbeidsverhoudingen en de arbeidsvoorwaarden. Het nationale niveau en het 'oude' bedrijfstakniveau verliezen dan aan betekenis terwijl vanuit Brussel een steeds belangrijker institutioneel raamwerk wordt aangeboden voor een zich op regionaal en sectoraal niveau herschikkend stelsel van arbeidsverhoudingen.

Een evaluatie

Als ik het voorgaande overzie en ook gewichten toe ken, komt de conclusie naar boven dat in de

---

de twee sociale partijen de medewerking van de overheid feitelijk al in.

92. In de 'hete herfst' van 1983 stapt de FNV uit het centrale overleg vanwege de voorgenomen kortingen op de ambtenarensalarissen. In 1987 mislukt het najaarsoverleg omdat in de ogen van werknemers de overheid te weinig perspectief biedt voor een gelijke inkomensontwikkeling tussen de collectieve en de particuliere sector.

93. Een voorbeeld geven de moeizame onderhandelingen in 1990 in het reiswezen om voor het eerst tot een cao te komen. De vakbeweging wenste bij enkele grote reisorganisaties een ondernemingscao af te sluiten. De werkgevers daarvan wilden wel praten over een bedrijfstakcao maar vonden door de moordende concurrentie en de vele onzekerheden hun 'jonge' branche niet geschikt voor ondernemingscontracten (de Volkskrant, 22/06/1990). Er was volgens hen hier nog te weinig consument- en productdiversificatie opgetreden. Er is in dat jaar en ook in 1991 geen cao tot stand gekomen.

vraag naar (de)centralisatie twee zaken cruciaal zijn. Ten eerste de mate waarin allocatieve en distributieve vraagstukken aan elkaar worden gekoppeld. Hoe meer dat het geval is, hoe sterker decentralisatie naar voren komt. Ten tweede de wijze waarop de overheid haar rol binnen de arbeidsverhoudingen speelt. Zolang de overheid kiest voor substantiële bemoeiing met de materiële arbeidsvoorwaarden, kunnen de twee andere partijen niet zonder een sterke centrale organisatie. Dan ook zullen de gemeenschappelijke overlegorganen van blijvende betekenis zijn. Publieke instituties zijn in die zin dan ook van grote invloed op de aard van de particuliere instituties. Als contextuele factor zie ik de invloed van sociaal-culturele factoren als zeer belangrijk.

In het begin van de jaren tachtig bestaat er in Nederland een indrukwekkende institutioneel netwerk voor de maatschappelijke (inkomens)verdeling. Voor menigeen is er sprake van 'overinstitutionalisering'. Een kenmerk daarvan is dat deze op hoog maatschappelijk niveau vorm heeft gekregen. Daarbij zijn collectivistische motivaties van groot gewicht. Een reactie hierop smeult al langer maar pas in de jaren tachtig komt op grond van verschillende factoren een proces van decentralisatie op gang dat met een hernieuwde individualistische oriëntatie verantwoordelijkheden naar lager gelegen ontmoetingspunten van werkgevers en werknemers verlegd. Daarbij maken verdeling en allocatie, loon en werk, institutioneel contact en krijgt de allocatie via werkgelegenheidsafspraken een meer collectivistische inhoud. Een relatief individualistische koers aan de verdelingskant gaat dan gepaard met een relatief collectivistische aan de allocatieve zijde. Daarmee komt tevens een grotere institutionele balans in zicht.

15.8. De institutionele benadering

De institutioneel-economische benadering uit hoofdstuk veertien is de optiek geweest waarmee naar het (de)centralisatievraagstuk in de arbeidsverhoudingen is gekeken. De vraag dient, ten slotte, te worden beantwoord of de hantering van de benadering voldoende inzicht in en plausibele verklaringen voor het bestudeerde thema van decentralisatie heeft opgeleverd. Daarbij moet wel rekening worden gehouden met de beperkte opzet van de toepassing waardoor verscheidene aspecten van de benadering noodgedwongen onderbelicht zijn gebleven.

Men moet in de eerste plaats voor ogen houden dat de benadering grotendeels is voortgekomen uit een systematisering en wetenschapstheoretische beoordeling van de 'Amerikaanse' institutionele economie. Daarin wordt een doorlichting van wetenschapsaspecten gegeven waardoor de vinger komt te liggen op cruciale problemen van (sociale) wetenschapsbeoefening waaronder die van de economie. Deze systematisering en evaluatie, uitmondend in de benadering, kunnen worden opgevat als een theoretische opbrengst van de studie.

Het aangereikte denkkader heeft meer in het bijzonder de volgende opbouw: de aanname van een open handelingssysteem met circulaire verbanden tussen handelen en structuren, een aantal gedefinieerde begrippen en onderscheidingen (taxonomie) en, ten slotte een algemene verklaringsfactor in de zin van een (culturele) institutionele balans tussen economische allocatie en verdeling. De taxonomie is een belangrijk onderdeel maar behoeft zeker nog verdere verfijning. Met dit kader kunnen in eerste aanleg vooral diagnoses van verschijnselen worden verschaft en is verdere toespitsing naar studieobjecten nodig, wat ook voor verdere theorievorming van belang is. Voor verklaringen kan onder meer uit aanwezige empirische kennis worden geput.

Op grond hiervan kent de benadering vooral de voordelen van ordening en heuristiek. De institutionele begrippen en onderscheidingen bieden voor het bestudeerde onderwerp een bevredigend *ordeningsschema* aan dat tevens voor vergelijking en exploratie van veranderingen

kan worden gebruikt. Dit komt evenwel vooral door het historisch karakter van de toepassing en het tamelijk geaggregeerd niveau van het onderwerp. Het onderscheid in normen, regels en structuren toont (de)centralisatie in verschillende gedaanten en graderingen. Decentralisatie blijkt samen te hangen met een duidelijk normatieve institutionalisering van werkgelegenheidsvraagstukken ofwel van de loon-werk relatie, of, nog meer toegespitst, van de opvatting dat werk grosso modo boven inkomen gaat. Daarbij hoort tevens een institutionalisering van de opvattingen dat beleidsverantwoordelijkheden op een lager niveau moeten worden uitgeoefend dan tot ongeveer de beginjaren tachtig gebruikelijk was. Er is voorts ook zicht op een met decentralisatie samenhangende regulatieve institutionalisering. Ten slotte laat de analyse ook zien dat een en ander niet met structurele wijzigingen gepaard hoeft te gaan. De bestaande kaders geven vooral kwalitatieve veranderingen te zien. Het bronnenmateriaal toont daarbij aan dat de institutionaliseringsprocessen sterk door circulerende, top-down maar vooral ook bottom-up, aanvoerlijnen worden gevoed.

Het denkkader heeft ook *heuristische kwaliteiten*. Met bewuste gecreëerde instituties wordt het zicht geopend op handelend veranderen. Daarentegen vraagt het concept van de economie als een geïnstitutionaliseerd stelsel naar aard en vormen van instituties, naar specifieke coördinatiewijzen van economisch handelen. Dit aspect van reproductie en reconstructie springt in de studie sterk in het oog. Er is in de jaren tachtig vanuit de gevestigde normen, regels en structuren veel vernieuwing van met name regels opgetreden. Tegelijk ook laat zich de richtinggevende betekenis van het gevestigde institutionele patroon gelden. Zo is het Stichtingsakkoord 1982 duidelijk het institutionele product van een normatief en beperkt regulatief handelen van actoren in de jaren vóór 1982 en biedt het in de jaren daarna een normatief en regulatief kader voor het handelen. Andere aspecten die door de benadering naar voren komen zijn de uiteenlopende motivaties, doelstellingen en belangen van economisch gedrag. Studie hiervan kan een ander licht werpen op economische verschijnselen. Het zet ook meer expliciet de spanningsvolle verhoudingen tussen vormen van collectief handelen en individueel handelen in de kijker. Voorts geeft de 'relativiteit' van de context aan dat studie van de invloedsmogelijkheden van actoren op externe factoren relevant kan zijn. Wel moet worden gezegd dat voor de laatste twee studiegebieden de benadering nog te algemeen en grofmazig is. Ten slotte springen een tweetal punten in het oog die vooral op de interdependentie van verschijnselen betrekking hebben. Deze komen als laatste aan de orde.

De benadering toont verschijnselen ingebed in een netwerk van factoren en relaties. Daarmee ook zijn problemen en handelingen niet eenduidig. Dit heeft een groot nadeel voor operationalisering van studiethema's maar biedt relativiteit tegen al te tomeloze generalisaties. Ontwikkelingen kunnen door meer krachten zich wijzigen waardoor de uitkomsten meer specifieke, tijd/ruimtelijke waarde bezitten. Men kan tendenties vaststellen die door het betrekken van meer factoren beter onderbouwd zijn dan monocausale vaststellingen.

Daarmee hangt ook de culturele kern van het denkkader samen. Er bestaat geen grondstructuur van de economische realiteit zoals de mainstream die poneert los van menselijke doelstellingen. Dit betekent ook dat oplossingen voor (economische) problemen niet te ontleen zijn aan normen buiten de menselijke verhoudingen (zie ook het volgende punt). De gegeven benadering relateert daardoor de nadruk op productie of allocatie van de standaard economie. Men zou ook eenvoudig kunnen stellen dat er sociale efficiëntie bestaat naast hun 'allocatieve efficiëntie'.

De decentralisatie van de arbeidsvoorwaardenvorming komt voort uit een kluwen van vaak op elkaar inwerkende factoren met verschillende gewichten. En al wordt daarmee de tendentie genuanceerd en gerelativeerd, juist deze nuance van het krachtenspel geeft ook inzicht in factoren die relatief aan gewicht winnen. Hiermee kunnen perspectieven worden getoond.

Als laatste specifiek element van de benadering kan de 'institutionele balans' worden genoemd.

Daarmee wordt de institutionele verwevenheid beklemtoond van vraagstukken van allocatie enerzijds en verdeling anderzijds. Er is, zoals gezegd, geen sprake van een automatisch orde-inherent proces of van een blind selectiemechanisme. Het gaat om een culturele tendens naar een balans. Veranderde waarden over de relatie loon/inkomen en werk zullen tot een ander patroon van allocatie en verdeling leiden. Het gaat in de balans aldus om de aard van de instituties. Een sterk collectivistische verdeling zal bij een kritische grens óf meer individualistische trekken krijgen óf de allocatie zal meer collectivistisch worden ingericht. Het is interessant deze tolerantiegrenzen te onderzoeken.

In het laatste hoofdstuk is gebleken dat de arbeidsverhoudingen in het teken staan van een zoeken naar een institutionele balans tussen allocatie en verdeling. De collectiviteiten zijn in staat tot verandering van instituties en daarmee tot verandering van patronen van instituties.

Al met al kan worden geconstateerd dat benutting van de IE-benadering een aantal relevante categorieën en verklaringsrichtingen verlicht die in het stelsel van arbeidsverhoudingen cruciaal zijn. De specificiteit van de benadering is evenwel niet zodanig dat vergelijkbare resultaten met een andere optiek zijn uitgesloten. Echter meer dan elders staat in het gegeven referentiekader het aftasten van markt en regulatie in een sociale economie op de voorgrond.

Summary

In this study the focus is on American institutionalism as it was launched in the beginning of this century by Veblen, Commons, and Mitchell and further developed in subsequent years by scientists such as Ayres, Galbraith, Gruchy, Myrdal, Samuels, Rutherford, Tool and others. The main reason for starting this investigation was the broad perception of socio-economic reality held by this branch of institutionalism. The institutionalists combined, and still combine, evolutionary and collectivistic conceptions with more specific notions such as the influence of institutions on economic behavior and the role technology plays in the economy. In their insistence on 'more relevance and less rigor', they attempt to transcend the limited range of the explanatory power of mainstream economics. Through the study of institutional economics I hoped to find a systematic approach for studying more qualitative themes, which are hard to tackle in a satisfactory manner using mainstream economics. Though I initially assumed that the 'common body of knowledge' of institutional economics could be mastered rather quickly as a vehicle for further study, it proved impossible to discern a clear approach though some attempts were found in the literature on institutionalism of ascertaining a number of common elements. For that reason the works of authors who are generally considered to be representative of this 'American' institutional school were studied more thoroughly. In order to systematize the great variety of thoughts, a framework consisting of four basic elements was used: methodological issues, specific economic assumptions, concepts and research methods.

This work is described in Part 1. The findings have been brought together in Chapter 8 in a number of loosely tied characteristics. Firstly, one recurrent feature of most institutional work in the post-Veblen era is the expression of a concern for problem solving. More or less explicitly, values to be cherished are present in institutionalist studies taking into account the paramount role of technology. Sometimes even, scientism emerges as in the work of Ayres. This author who has been very influential in the post-WW II period believed that science itself is able to produce values. It should be noted, however, that Ayres' position in institutional thinking has lost authority within institutionalism in recent years. A second characteristic element is the institutionalist attachment to a collectivistic view of the economic system and economic phenomena while, thirdly, socio-economic reality is often considered being evolutionary in nature. Furthermore, economic behavior is perceived as being 'institutionalized', i.e., predominantly determined by social values and motives and guided and restricted by a large number of institutions. In the fifth place, institutionalists often describe conflict in the socio-economic area as a permanent output of distributional tensions in society at large. A strong emphasis on the dichotomous relation between technology and institutions as the key source of social conflict is to be found in many writings. Finally, in substantial terms institutional economics focusses on major transformations in the economy on the one hand and on more specific institutional subjects and problems on the other.

The treatment in Part I prompted a questioning, on my part, of the scientific character of American of classical 'institutional economics'. In Part II an investigation is made into whether or not the status of paradigm or research programme can be attributed to this branch of economics. In the search for criteria I attended philosophy of science writings which made me clear that no uniform or absolute standards for evaluation are available. There is not only an apparently everlasting epistemological debate, but also in the opinions concerning the evaluation of different branches of science divergence is the rule. Nevertheless, some guidelines may be posited for a 'plausible' evaluation of institutional economics. Using the framework from Part I for the selection of a number of scientifically relevant issues to be evaluated in particular, the following four criteria for the evaluation were adopted:

- the *coherence* of the tradition,

- the *consistency* of its theoretical proceedings,
- the strength of its *explanations and interpretations* and, finally,
- the marked *developments* in the above three prerequisites.

The scrutiny that followed led to the conclusion that the institutionalism under discussion may not be called a paradigm, a research programme or even a clear scientific whole. A central problem is the degree of coherence. In fact, there exist two rather distinct general approaches, one based on the works of Veblen and one based on Commons' ideas. The differences between the two - labelled respectively as *material collective institutionalism* and *regulative collective institutionalism* - are methodological and conceptual in nature. It is striking, however, to notice that most institutionalists refer to both Veblen and Commons as though they share a common scientific ground. Other observations are the existence of problems of consistency within both traditions, the limited growth of explanatory power and scarce theoretical development over the years. Regarding research methods, many institutional works may be qualified as rather loose or unclear. In recent years, however, some progress has been made in this regard. Proposals have been launched to meet the lack of common operational devices. However, a promising attempt like that of Wilber and Harrison has not yet led to much application. This observation supports the general conclusion that 'normal science', in Kuhn's sense, is seriously wanting in institutionalism.

In Part III an approach is formulated in an attempt to meet the criticism given in Part II. With the aid of a number of sociological as well as philosophy of science insights a scheme of reference is constructed which incorporates 'traditional' institutional elements as well. The contribution of sociologists concerns especially the bridge they have attempted to build to overcome the classic demarcation between methodological individualism and methodological collectivism. Moreover, sociology have provided more thorough treatments of the concepts of institution and institutionalization.

The following features are central to the approach. First, the economy is viewed as being founded on scarcity which in turn gives rise to enduring processes of conflict, order and interdependence. Secondly, within this field institution and institutionalization are viewed as core concepts. Institutions reflect the basic ambivalence in economic motives, reasons and arguments; they coerce action and relief tensions. Thirdly, economic behavior is seen as having an individual and a collective component. Individual and collective action differs, particularly in the values which nourish them and in the goals they are aiming at. Fourthly, the relation between behavior and institution is a mutually reproducing one. Institutions are medium and output of action at the same time (Giddens' duality of structure). In their actions individuals and collectivities are perpetually reproducing institutions. Changes in values linked to learning processes and growing scientific knowledge about relations in the socio-economic reality, are central to institutional modification. In short, there is choice and routine, construction and determination. A fifth element is the supposition that in the processes of change of the institutional fabric there exists a cultural balance between allocational and distributional processes. As a result there is a permanent search for optimal institutional patterns of allocation and distribution in socio-economic life. In the sixth place there is a 'relative' context surrounding institutional action. Factors such as technology and politics are called relative because it is thought that there are inverse and reciprocal relations between those contextual factors and the (socio-economic) system/field under consideration. Finally, based on the previous points it can be concluded that an economy is simultaneously an arena and a workplace possessing both coercive as well as voluntaristic aspects.

The last chapter is devoted to a limited application of the approach to a theme of industrial relations e.g. the supposed decentralization of the system of wage formation in The Netherlands. Arguably this issue is pre-eminently institutional in character. It involves a good number of the components already dealt with; behavior and institutions, reproduction and modification of

institutions, individual and collective action, contextual factors and their relation to the behavioral system, allocational and distributional aspects of economic institutionalization, all in a dynamic structure.

To summarize the final chapter, Dutch wage formation in the eighties is surely moving towards decentralization. It has been, however, a moderate tendency due to a number of different countereffects. Two crucial factors stand out. Firstly, the decentralization of collective bargaining is closely related to the degree of interconnection between allocational and distributional aspects. Secondly, decentralization highly depends on the substance of governmental interference in labor affairs. Contextual factors seem to stimulate both decentralizing as well as centralizing movements. The institutional shifts were mainly expressed in changing norms and rules negotiated by trade unions and employers organizations. Structural alterations were of only minor importance: the existing system was apparently able to absorb the normative and regulative changes without a change in the overall fabric.

Literatuur

- Adams J., *Institutional Economics; Essays in Honor of Allan G. Gruchy*. Boston, 1980.
- Adams W. and J. Brock, *The Bigness Complex*. New York, 1986.
- Adriaansens H.P.M., *Talcott Parsons en het conceptuele dilemma*. Deventer, 1976.
- Agassi J., *Methodological Individualism*. In: *British Journal of Sociology*, Vol. 11, 1960, 244-271.
- Agassi J., *Institutional individualism*. In: *British Journal of Sociology*, Vol. 26, 1975, 144-156.
- Albeda W., *De rol van de vakbeweging in de moderne maatschappij*. Hoorn, 1957.
- Albeda W., *Regeringsbeleid en CNV; De spanningsvolle relatie tussen CNV en Nederlandse overheid*. In: Looise, Paauwe en van Zutthem (red.), 1986, 21-37.
- Albeda W., *Zweden een ander land*. In: Buitendam, Dumas en Glebbeek (red.), 1990, 173-182.
- Albeda W. en P.J. Vos, *De overlegstructuur in de economische orde*. Preadviezen van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, Leiden, 1977, 51-80.
- Albeda W. en W. Dercksen, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*. Alphen a/d Rijn, 1989 (1977).
- Alchian A.A., *Uncertainty, Evolution and Economic Theory*. *Journal of Political Economy*, Vol. 58, 1950, 211-222.
- Aleman D. en J.A. van Gijsen, *De Ondernemingsraad: een praktische uitleg van de WOR*. 's-Gravenhage, 1987.
- Arts W., S. Lindenberg en R. Wippler (red.), *Gedrag en structuur*. Rotterdam, 1976.
- Arts W.A. en P.W.M. van Haaren, *Arbeidsverhoudingen als strategische interactie; Decentralisatie van het arbeidsvoorwaardenoverleg, institutionele vormgeving en keuzegedrag*. In: Buitendam (red.), 1987, 93-106.
- Atkins W.E. (ed.), *Economic Behavior; An institutional approach*. Boston, 1931.
- Atkinson G.W., *Instrumentalism and Economic Policy; The Quest for Reasonable Value*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr. 1, March 1987, 189-203.
- Arestis P. and A.S. Eichner, *The Post-Keynesian and Institutional Theory of Money and Credit*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXII, Nr. 4, December 1988, 1003-1022.
- Ayres C.E., *The theory of economic progress*. Kalamazoo, 1978 (1944) (TEP).
- Ayres C.E., *The Co-Ordinates of Institutionalism*. *American Economic Review*, Vol. 41, May 1951, 47-55.
- Ayres C.E., *The legacy of Thorstein Veblen*. In Dorfman (e.a.), 1963, 44-62.
- Ayres C.E., *Toward a reasonable society*. Austin, 1967 (1961) (TRS).
- Ayres C.E., *The Theory of Institutional Adjustment*. In: C.C. Thompson, *Institutional Adjustment, a challenge to a changing economy*. Austin, 1967, 1-17 (TIA).
- Bakels H.L., *Schets van het Nederlands arbeidsrecht*. Deventer, 1990.
- Balen G.A.M. van, *Abductie, ontdekking en acceptatie in de wetenschap*. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, Jrg. 79, Nr. 1, Januari 1987, 13-25.
- Balen G.A.M. van, *Consensus formation in science*. Nijmegen, 1988.
- Balogh T., *The irrelevance of conventional economics*. London, 1982.
- Barbash J., *American Unionism: from protest to going concern*. *Journal of Economic Issues*, Vol. II, Nr.1, March 1968, 45-59.
- Barbash J., *Price and Power in Collective Bargaining*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XI, Nr.4, Dec. 1977, 847-860.
- Barbash J., *Theories of the Labor Movement in an Institutional Setting*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XV, Nr.2, June 1981, 229-310.
- Berger P.L. and T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*. Harmondsworth, 1971 (1966).
- Berkel R. van en P. Leisink, *Decentralisatie en centralisatie: op zoek naar een nieuw evenwicht*. *Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn*, Jrg. 10, Nr. 3, 1986, 215-235.
- Berle A.A. and G.C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*. New York, 1968 (1933).
- Blaug M., *Kuhn versus Lakatos or Paradigms versus research programmes in the history of economics*. In: Latsis S.J. (ed.), 1976.
- Blaug M., *The methodology of economics*. Cambridge, 1980.
- Boekema F.W.M. en A.G. Nagelkerke, *Labour relations, networks, job-creation and regional development*.

- A view to the consequences of technological change. Research Memorandum FEW/KHT, Nr.86/207, Tilburg, 1986.
- Boekema F.W.M. en D.J.F. Kamann (red.), Sociaal-economische netwerken. Groningen, 1989.
- Boland L.A., The Foundations of Economic Method. London, 1982.
- Boon L., De list der wetenschap; Variatie en selectie: vooruitgang zonder rationaliteit. Baarn, 1983.
- Boudon R., The Unintended Consequences of Social Action. New York, 1982 (1977).
- Boulding K.E., Institutional Economics. A new look at institutionalism. American Economic Review, Vol. XLVII, May 1957, 1-13.
- Breit W., Breit on Ayres. In: Spiegel and Samuels (eds.), 1984, 709-725.
- Breit W. and Culbertson W.P. (eds.), Science and Ceremony; The Institutional Economics of C.E. Ayres. Austin, 1976.
- Brouwer M., Ontwikkelingen in de theorie van de industriële organisatie I en II. Economisch Statistische Berichten, 28/08/1985, 851-857 en 30/07/1986, 749-757.
- Buitendam A. (red.), Arbeidsmarkt, Arbeidsorganisatie, Arbeidsverhoudingen; Vraagstukken voor onderneming, vakbeweging en overheid. Deventer, 1987.
- Buitendam A., Dumas D.A.G. en A.C. Glebbeek, Het Zweedse model; geschikt voor import? Assen/Maastricht, 1990.
- Burns A.R., The Decline of Competition. New York, 1936.
- Bush P.D., An Exploration of the Structural Characteristics of a Veblen-Ayres-Foster Defined Institutional Domain. Journal of Economic Issues, Vol. XVII, Nr. 1, March 1983, 35-67.
- Bush P.D., Theory of Institutional Change. Journal of Economic Issues, Vol. XXI, Nr. 3, September 1987, 1075-1117.
- Caldwell B.J., Beyond Positivism: Economic Methodology in the Twentieth Century. London, 1982.
- Chamberlain N.W., The Institutional Economics of John R. Commons. In Dorfman (ed.), 1963, 63-94.
- Clark J.M., Studies in the Economics of Overhead Costs. Chicago, 1923 (SOC).
- Clark J.M., Social Control of Business. New York 1939 (1926) (SCB).
- Clark J.M., Preface to Social Economics; Essays on economic theory and social problems. New York, 1936 (PSE).
- Clark J.M., Toward a concept of workable competition. American Economic Review, Vol. XXX, Nr. 2, June 1940.
- Clark N., Some New Approaches to Evolutionary Economics. Journal of Economic Issues, Vol. XXII, Nr. 2, June 1988, 511-532.
- Coase R.H., The Nature of the Firm. Economica, Vol. IV, 1937, 386-405.
- Coats A.W., The Influence of Veblen's Methodology. Journal of Political Economy, Vol. 62, 1954, 539-538.
- Coats A.W., Confrontation in Toronto: reactions to the 'old' versus 'new' institutionalism sessions. Review of Political Economy, Vol. 2, Nr. 1, 1990, 87-94.
- Coenen H., Handelingsonderzoek als exemplarisch leren. Groningen, 1987.
- Coenen H. en P. Leisink, De structuratietheorie als theoretische oriëntatie bij de studie van de arbeidsverhoudingen. In: Sociale Wetenschappen, Jrg. 33, Nr. 1, 1990, 1-18.
- Commons J.R., A sociological view of sovereignty. New York 1966 (1899 en 1900) (SVS).
- Commons J.R. (and associates), History of Labor in the United States. 2 Vols., New York, 1918.
- Commons J.R. (et al.), Industrial Government. New York, 1921 (IGV).
- Commons J.R., Legal Foundations of Capitalism. New York, 1924 (LFC).
- Commons J.R., Institutional Economics. American Economic Review, Vol. XXI, December 1931, 648-658 (EIE).
- Commons J.R., Institutional Economics; Its Place in Political Economy. 2 Vol., Madison, 1961 (1934) (IE).
- Commons J.R., Myself. Madison 1964 (1934).
- Commons J.R., The place of economics in social philosophy. Journal of Social Philosophy, October 1935, 7-23 (JSP).
- Commons J.R., The Economics of Collective Action. Madison, 1970 (1950) (ECA).
- Copeland M.A., Commons's Institutionalism in relation to problems of social evolution and economic planning. Quarterly Journal of Economics, 1936, 333-347.

- Copeland M.A., Institutional economics and model analysis. *American Economic Review*, Vol. 41, Nr. 2, May 1951, 56-66.
- Crijns J.H.J. en F.S. van Hove, Op weg naar herijking van de sociaal-economische besturing; Een verbreed en verdiept decentralisatiemodel voor de jaren negentig. In: Looise, Paauwe en van Zutthem (red.), 1986, 37-51.
- Daugert S.M., *The philosophy of Thorstein Veblen*. New York, 1950.
- Delius K., *Der Institutionalismus als Richtung der amerikanischen Nationalökonomie*. Köln, 1957.
- Dente L.A., *Veblen's theory of social change*. New York, 1977.
- Dercksen W.J., *Industrialisatiepolitiek rondom de jaren vijftig*. Assen/Maastricht, 1986.
- Dewey J., *Character and Events; Popular essays in social and political philosophy* (J. Ratner ed.). Vol. 1, New York, 1929.
- Dewey J., *Theory of Valuation*. Vol. 2, Nr. 2, IEUE, Chicago, 1939.
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden (DCA, Min. van SZW), DCA-bevindingen 1982-1990. 's-Gravenhage, 1983-1991 (DCA-B).
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, Cao-afspraken 1986, 1987, 1988 en 1989. 's-Gravenhage, 1987, 1988, 1989 en 1990 (DCA-A).
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, Cao-lijsten. 's-Gravenhage, januari 1989.
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, De ontwikkeling van de laagste cao-lonen in de periode 1983-1988. 's-Gravenhage, 1990 (DCA-OLC).
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, Variabele beloning in cao's. 's-Gravenhage, 1991 (DCA-VBC).
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, Cao-afspraken in relatie tot het Gemeenschappelijk Beleidskader. 's-Gravenhage, 1991 (DCA-GBK).
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, Jeugdloon-schalen in cao's; 1988-1990. 's-Gravenhage, 1991 (DCA-JSC).
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, Bovenwettelijke uitkeringen in cao's. 's-Gravenhage, 1991 (DCA-BUC).
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, De laagste cao-lonen in de periode 1983-1990; een voorlopige analyse. 's-Gravenhage, 1991 (DCA-LCL).
- Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, Cao-lijsten. 's-Gravenhage, november 1991.
- Dijck J.J.J., *Organisatie in verandering; sociologische modellen van veranderingsprocessen in organisaties*. Rotterdam, 1974.
- Dijck J.J.J. van en P.J.A. ter Hoeven (red.), *Het vermoeide arbeidsbestel*. Alphen a/d Rijn, 1977.
- Doorewaard H., *De vanzelfsprekende Macht van het Management*. Assen/Maastricht, 1989.
- Dorfman J., *Thorstein Veblen and his America*. New York, 1972 (1934).
- Dorfman J., *The role of the German historical school in American economic thought*. *American Economic Review*, Vol. 45, 1955, 17-29.
- Dorfman J. (et al.), *Institutional Economics; Veblen, Commons, and Mitchell Reconsidered*. Berkeley, 1963.
- Dorfman J., *Heterodox economic thinking and public policy*. *Journal of Economic Issues*, Vol. IV, Nr.1, March 1970, 1-23.
- Dowd D.F. (ed.), *Thorstein Veblen: A critical reappraisal*. Ithaca, 1958.
- Dugger W.M., *Methodological Differences between Institutional and Neoclassical Economics*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XIII, Nr. 4, December 1979, 899-910.
- Dugger W.M., *Power: An Institutional Framework of Analysis*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XIV, Nr.4, Dec. 1980, 897-907.
- Dugger W.M., *An Alternative to Economic Retrenchment*. New York, 1984.
- Dugger W.M., *An Institutional Theory of Economic Planning*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr.4, Dec. 1977, 1649-1676.
- Dugger W.M., *A research agenda for Institutional Economics*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXII, Nr.4, December 1988, 983-1003.
- Dugger W.M., *Corporate Hegemony*. New York, 1989.
- Eichner A.S. (ed.), *A guide to post-Keynesian economics*. London, 1979.

- Eichner A.S., *Toward a New Economics. Essays in Post-Keynesian and Institutionalist Theory*. New York, 1985.
- Elderen P.L. van, *De triomf der ironie; Thorstein Veblen (1857-1929) als radicaal-burgerlijk criticus van de moderne cultuur*. Tilburg, 1991.
- Elster J., *Nuts and bolts for the social sciences*. New York, 1989 (1989a).
- Elster J., *Wage bargaining and Social Norms*. *Acta Sociologica*, Vol. 32, Nr.4, 1989, 113-137 (1989b).
- Eucken W., *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Jena, 1940.
- Farkas G. and P. England (eds.), *Industries, Firms, and Jobs; Sociological and Economic Approaches*. New York, 1988.
- Fase W.J.P.M., *Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland; terugblik en perspectief*. Alphen a/d Rijn, 1980.
- Federatie Nederlandse Vakvereniging (FNV), *Vier jaar vooruit; Kernthema's voor een sociaal-economisch beleid in de jaren 1977-'81*. Amsterdam, 1977.
- Federatie Nederlandse Vakvereniging, *Nota inzake de coördinatie van het arbeidsvoorwaardenbeleid*. Amsterdam, 1981 en 1982.
- Federatie Nederlandse Vakvereniging, *Nota inzake uitgangspunten voor het arbeidsvoorwaardenbeleid 1985/1986*. Amsterdam 1984.
- Federatie Nederlandse Vakvereniging, *Definitieve uitgangspunten arbeidsvoorwaardenbeleid 1986*. Amsterdam, 1986.
- Federatie Nederlandse Vakvereniging, *FNV 2000; vernieuwing van de FNV*. Amsterdam 1987.
- Federatie Nederlandse Vakvereniging, *Jaarverslag 1987*. Amsterdam, 1988.
- Federatie Nederlandse Vakvereniging, *Coördinatie-nota Arbeidsvoorwaarden 1990*. Amsterdam 1989.
- Federatie Nederlandse Vakvereniging, *Coördinatie-discussienota arbeidsvoorwaarden 1991*. Amsterdam, 1990.
- Feyerabend P.K., *Against Method; Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. London, 1975.
- Finkelstein J. and A.L. Thimm, *Economists and Society*. New York, 1973.
- Fisher C.C., *Institutionalism versus Orthodoxy: The Articulation of Methodological Alternatives*. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 45, Nr. 3, July 1986, 359-372.
- Foster J., *Evolutionary Macro-Economics*. London, 1987.
- Foster J.F., *The Effect of Technology on Institutions*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XV, Nr.4, December 1981, 907-913.
- Foster J.F., *The Fundamental Principles of Economics*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XV, Nr. 4, December 1981, 937-942.
- Frenkel B.S., Jacobs A.T.J.M. en E. Nieuwstraten-Driessen, *De structuur van het c.a.o.-overleg; Een verkenning van de wijze waarop sociale partners in het arbeidsvoorwaardenoverleg functioneren*. Alphen a/d Rijn/Brussel, 1980.
- Friedman M., *Essays in Positive Economics*. Chicago, 1953.
- Fusfeld D.R., *The age of the economist*. Glenview, 1972.
- Fusfeld D.R., *The Development of Economic Institutions*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XI, Nr. 4, December 1977, 743-785.
- Fusfeld D.R., *The Conceptual Framework of Modern Economics*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XIV, Nr. 1, 1980, 1-53.
- Fusfeld D.R., *Fusfeld on Galbraith*. In: Spiegel and Samuels (eds.), 1984, 657-686.
- Gaay Fortman de B. (red.), *Economie en waarde*. Alphen a/d Rijn/Brussel, 1982.
- Gadourek I., *De moeizame weg naar de verklaring van de maatschappelijke verschijnselen*. Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Dl. 49, Nr. 5, Amsterdam, 1986.
- Galbraith J.K., *American Capitalism. The concept of countervailing power*. Cambridge (USA), 1952 (AC).
- Galbraith J.K., *The Affluent Society*. Boston, 1976 (1958) (TAS).
- Galbraith J.K., *The New Industrial State*. London, 1967 (NIS).
- Galbraith J.K., *Economics and the Public Purpose*. Boston, 1973 (EPP).
- Gambs J.S., *Beyond Supply and Demand; A Reappraisal of Institutional Economics*. New York, 1946.
- Gambs J.S., and J.B. Komisar, *Economics and man*. Homewood, 1968.
- Georgescu-Roegen N., *Methods in Economic Science*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XIII, Nr. 2, June

- 1979, 317-329.
- Giddens A., *New rules of sociological method*. London, 1976.
- Giddens A., *The Constitution of Society; Outline of the theory of Structuration*. Cambridge, 1986 (1984).
- Gide C. and C. Rist, *A history of economic doctrines from the time of the physiocrats to the present day*. London, 1948 (1915).
- Gonce R.A., John R. Commons' Legal Economic Theory. In: Samuels (ed.), 1979, 334-346.
- Gordon R.A., Rigor and Relevance in a Changing Institutional Setting. *American Economic Review*, March 1976, 1-15.
- Gordon W., *Institutional Economics; The Changing System*. Austin, 1980.
- Gordon W., The Role of Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, Vol. XVIII, Nr. 2, June 1984, 369-382.
- Granovetter M., Economic Action and Social Structure: The problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, Vol. 91, Nr. 3, November 1985, 481-510.
- Gregori T.R. de, Technology, Development, and Resources; Theory and Problem Solving in a Worldwide Context. In: Adams (ed.), 1980, 183-196.
- Groenewegen J., Theorievorming rond economische organisatievormen. In: Boekema en Kamann (red.), 1989, 85-128.
- Gruchy A.G., The Concept Of National Planning In Institutional Economics. *The Southern Economic Journal*, Vol. VI, Nr. 2, October 1939, 121-145.
- Gruchy A.G., *Modern Economic Thought; The American Contribution*. New York, 1947 (MET).
- Gruchy A.G., John R. Commons' Concept of the Twentieth-Century Economics. *Journal of Political Science*, Vol. 48, 1950, 823-850.
- Gruchy A.G., *Contemporary economic thought; The contribution of neo-institutional economics*. London, 1972 (CET).
- Gruchy A.G., Organized Labor, and Institutional Economics. Vol. XV, Nr.2, June 1981, 311-324.
- Gruchy A.G., Neo Institutionalism, Neo-Marxism, and Neo-Keynesianism: An Evaluation. *Journal of Economic Issues*, Vol. XVIII, Nr. 2, June 1984, 547-557.
- Gruchy A.G., *The Reconstruction Of Economics. An Analysis of the Fundamentals of Institutional Economics*. Westport, 1987 (TRE).
- Gunning J.P., The Methodology of Austrian Economics and Its Relevance to Institutionalism. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 45, Nr. 1, January 1986, 79-91.
- Hagenaars J.A., *Idolen van een Methodoloog; Over Causaal Verklaren in de Sociale Wetenschappen*. Tilburg, 1990.
- Hamilton W. H., *Industrial Policy and Institutionalism*. Clifton, 1974 (no editor).
- Harcourt G. and N. Laing (eds.), *Capital and growth*. Bungay, 1971.
- Harris A.L., Veblen and the Social Phenomenon of Capitalism. *American Economic Review*, Vol. 41 Nr. 2, 66-78.
- Hausman D.M., Philosophy and Economic Methodology. In: PSA (Philosophy of Science Association) 1984, Vol. 2 231-249 (1984a).
- Hausman D.M. (ed.), *The Philosophy of Economics. An anthology*. Cambridge (USA), 1984 (1984b).
- Hayden F.G., Social Fabric Matrix: From Perspective to Analytical Tool. *Journal of Economic Issues*, Vol. XVI, Nr. 3, September 1982, 637-663,
- Hayden F.G., Values, Beliefs, and Attitudes in a Sociotechnical Setting. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXII, Nr. 2, June 1988, 415-427.
- Heide H. ter, *Overleg en strijd; Recente ontwikkelingen in de Nederlandse loonpolitiek*. Leiden, 1976.
- Heide H. ter, Boekbespreking van Reynaerts en Nagelkerke, 1982 en Reynaerts (red.), 1983. *Sociaal Maandblad Arbeid*, Jrg. 38, Nr.1, 1983, 69-73.
- Heilbroner R.L., *De filosofen van het dagelijks brood*. Amsterdam, 1955.
- Heilbroner R.L., *An Inquiry into the Human Prospect*. New York, 1980 (1974).
- Hickerson S.R., Instrumental Valuation: The Normative Compass of Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, September 1987, 1117-1144.
- Hill S., *Competition and control at work*. London, 1981.

- Hindriks T. en H. Coenen, Over centraal en decentraal binnen de vakbeweging. *Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn*, Jrg. 10, Nr. 3, 1986, 235-256.
- Hirschman A.O., *Exit, Voice, and Loyalty; Responses to decline in firms, organizations and states*. Cambridge (USA), 1970.
- Hobson J.A., *Veblen*. London, 1936.
- Hodgson G.M., *Economics and Institutions; A Manifesto for a Modern Institutional Economics*. Oxford, 1988 (1988a).
- Hodgson G.M., *Institutional Economic Theory: The Old versus The New*. Paper for presentation at the History of Economic Society Fifteenth Annual Meeting, 19-21 June 1988 (1988b). Later verschenen in *Review of Political Economy*, Vol. 1, Nr. 3, November 1989, 249-270.
- Hoeven P.J.A. Ter, *Arbeiders tussen welvaart en onvrede*. Alphen a/d Rijn, 1969.
- Hoeven P.J.A. Ter (red.), *Breukvlakken in het arbeidsbestel*. Alphen a/d Rijn 1972.
- Hoeven P.J.A. Ter, *De voortschrijdende ontwrichting van het arbeidsbestel*. In: Van Dijk en Ter Hoeven (red.), 1977, 13-29.
- Hofstadter R., *Social Darwinism in American Thought*. Philadelphia, 1945.
- Homan P.T., *An Appraisal of Institutional Economics*. *American Economic Review*, Vol. 22, March 1932, 10-18.
- Homan P.T., *Recensie van C.E. Ayres' Toward a Reasonable Society*. *American Economic Review*, Vol. 53, March 1963, 147-151.
- Hughes J., *The philosophy of social research*. New York, 1981.
- Huiskamp M.J., *De cao-structuur in de Nederlandse industrie I, II en III*, *Economisch Statistische Berichten*, 09/02/1983, 131-138, 16/02/1983 154-159, en 23/02/1983, 180-185.
- Huiskamp M.J. en P.A. Risseeuw, *Ondernemingsraad en arbeidsvoorwaarden; Een onderzoek naar de rol van de ondernemingsraad bij het tot stand komen van primaire arbeidsvoorwaarden*. Amsterdam, 1989.
- Huiskamp M.J., *Decentralisatie én vernieuwing van arbeidsverhoudingen*. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, Jrg. 5, Nr.4, 1989, 23-36.
- Huizinga J., *Mens en menigte in Amerika*. Haarlem 1918.
- Hulst N. van, *De effectiviteit van geleide loonpolitiek in theorie en praktijk*. Arnhem, 1984.
- Huppes T. (ed.), *Economics and sociology: towards an integration*. Leiden, 1976.
- Jacobs A.T.J.M., *Het recht op collectief onderhandelen*. Alphen a/d Rijn, 1986.
- Jahn G., *Die Historische Schule der Nationalökonomie und ihre Ausklang - Von der Wirtschaftsgeschichte zur geschichtlichen Theorie*. In: A. Montaner (hrsg.), *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*. Köln/Berlin, 1967, 41-51.
- Jalladeau J., *Research Program versus Paradigm in the Development of Economics*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XII, Nr. 3, September 1978, 583-609.
- Jarvie I.C., *Concepts and society*. London, 1972.
- Jensen H.E., *The Theory of Human Nature*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr. 3, September 1987, 1039-1074.
- Johnson L.E., *Economic Paradigms: a Missing Dimension*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XVII, Nr. 4, December 1983, 1097-1113.
- Jong J. de, *Een aantal recente ontwikkelingen in het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen*. Rotterdam, 1974.
- Junggeburst H., *De arbeidsmarkt in het spanningsveld van economische efficiëntie en bestaanszekerheid*. Tilburg, 1989.
- Junker L.J., *Theoretical Foundations of Neo-Institutionalism*. *American Journal of Economics and Sociology*. Vol. 27, april 1968, 197-214.
- Kanel D., *Institutional Economics: Perspectives On Economy and Society*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XIX, Nr. 3, September 1985, 815-829.
- Kapp K.W., *In defense of institutional economics*. *Swedish Journal of Economics*, 1968, 1-19.
- Kapp K.W., *The Nature and Significance of Institutional Economics*. *Kyklos*, Vol. 29, Fasc. 2, 1976, 209-233.

- Kerr C., J. Dunlop, F. Harbison and C. Myers, *Industrialism and Industrial Man; The Problems of Labor and Management in Economic Growth*. Cambridge (USA), 1960.
- Kerr C., *Labor markets and wage determination*. Berkeley, 1977.
- Kerr C., *The Future of Industrial Societies. Convergence and Continuing Diversity?* Cambridge (USA), 1983.
- Klamer A., *Conversations with Economists*. Totowa, 1984.
- Klamer A., *The Advent of Modernism. Preliminary Report*, University of Iowa, 1987.
- Klamer A., McCloskey D.N. and R.M. Solow (eds.), *The consequences of economic rhetoric*. Cambridge (USA), 1988.
- Klant J.J., *Spelregels voor economen*. Leiden, 1972.
- Klant J.J., *Idealisatie: idee en ideaal*. In: de Gaay Fortman (red.), 1982, 9-48.
- Klant J.J., *Filosofie van de economische wetenschappen*. Leiden, 1987.
- Klein P.A., *Economics: Allocation or Valuation*. In: Samuels (ed.), 1979, 7-34 (*Journal of Economic Issues* 1974).
- Klundert Th. van de, *Productie, kapitaal en interest*. *De Economist*, Jrg. 118, Nr. 6, 1970.
- Kochan T.A., *Collective bargaining and industrial relations*. Homewood, 1980.
- Kochan T.P., McKersie R. and P. Capelli, *Strategic choice and industrial relations theory*. *Industrial Relations*, Nr.1, 1983, 16-39.
- Koning F., *Het systeem van het collectieve arbeidsvoorwaardenrecht*. Deventer, 1987.
- Koningsveld H., *Het verschijnsel wetenschap; een inleiding in de wetenschapsfilosofie*. Meppel/Amsterdam, 1980.
- Koopmans T., *Measurement without theory*. *Review of Economics and Statistics*, August, 1947, 161-173.
- Korevaar K. en H. Noten, *Decentralisatie van het arbeidsvoorwaardenoverleg*. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, Jrg. 5, Nr.4, 1989, 16-23.
- Kuhn T.S., *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, 1970 (1970a).
- Kuhn T.S., *Reflections on my Critics*. In: Lakatos and Musgrave (eds.), 1970, 231-279 (1970b).
- Kuhn T.S., *Second Thoughts on Paradigms*. In: F. Suppe (ed.), *The Structure of Scientific Theories*. Urbana, 1974, 459-483.
- Kunneman H., *Grondslagen van de sociale wetenschappen*. In: *Wetenschapsleer*. Open Universiteit, Heerlen, 1987.
- Kuznetz S., *The contribution of Wesley C. Mitchell*. In Dorfman (ed.), 1963, 95-123.
- Laeyendecker L., *Orde, Verandering, Ongelijkheid; Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie*. Meppel, 1981.
- Lakatos I. and A. Musgrave (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge (USA), 1970.
- Lakatos I., *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*. In: Lakatos and Musgrave (eds.), 1970, 91-197.
- Lambers H.W., *Over de institutionele markt*. *De Economist*, 106e jrg., November 1958, 753-776.
- Lambers H.W., *Uitgesproken institutioneel*. Rotterdam, 1983.
- Lange W. de, *Configuratie van arbeid; Vormgeven aan arbeidstijden, bedrijfstijden en arbeidstijdpatronen*. Zutphen, 1989.
- Langlois R.N., *Economics as a process; Essays in the New Institutional Economics*. Cambridge, 1986.
- Langlois R.N., *What was wrong with the old institutional economics (and what is still wrong with the new)?* In: *Review of Political Economy*, Vol. 1, Nr. 3, November 1989, 270-299.
- Latsis S.J. (ed.), *Method and Appraisal in Economics*. Cambridge (USA), 1976.
- Laudan L., *Progress and Its Problems; Towards a Theory of Scientific Growth*. London, 1977.
- Leisink P., *Structureren van arbeidsverhoudingen; Een vergelijkende studie van medezeggenschap in de grafische industrie en in het streekvervoer*. Meppel, 1989.
- Lerner M., *The portable Veblen*. New York, 1948.
- Leynse F., *Centralisatie en decentralisatie van het loonoverleg*. In: T. Akkermans (red.), *Facetten van vakbondsbeleid*. Alphen a/d Rijn, 1977, 145-164.
- Liebhafsky H.H., *The Nature of Price Theory*. Homewood, 1968 (1963).
- Liebhafsky H.H., *Allan Gruchy, Neoinstitutionalist*. In: Adams (ed.), 1980, 19-26.

- Liebhafsky H.H., Law and Economics From Different Perspectives. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr.4, Dec. 1987, 1809-1837.
- Lindenberg S., De structuur van theorieën van collectieve verschijnselen. In: W. Arts e.a. (red.), 1976, 1-21.
- Loasby B.J., Choice, Complexity and Ignorance; An Enquiry into Economic Theory and Practice of Decision Making. Cambridge, 1976.
- Looise J.C., Paauwe J. en H.J. van Zutthem (red.), Vakbeweging in verandering; dilemma's en uitdagingen. Deventer, 1986.
- Loontechnische Dienst (LTD), Bovenwettelijke uitkeringen na de stelselwijziging sociale zekerheid. Den Haag, 1989 (LTD-BUS).
- Loontechnische Dienst, Bovenwettelijke uitkeringen bij collectief ontslag. Den Haag, 1990 (LTD-BUC).
- Loontechnische Dienst, De toepassing van prestatiebeloning in Nederland in 1989. Den Haag, 1991 (LTD-TPN).
- Loontechnische Dienst, Arbeidsvoorwaardenontwikkeling cao'ers en niet-cao'ers in 1989 in de marktsector. Den Haag, 1991 (LTD-ACM).
- Loontechnische Dienst, Arbeidsmarktbeleid in een aantal CAO-sectoren. Den Haag, 1991 (LTD-ABC).
- Loontechnische Dienst, De toepassing van winstdeling in Nederland in 1988. Den Haag, 1991 (LTD-TWN).
- Lowe A., On Economic Knowledge; Toward a science of political economies. New York, 1977 (1965).
- Lowe A., The Veblen-Commons Award. *Journal of Economic Issues*, Vol. XIV, Nr. 2, June 1980, 241-255.
- Lower M.D., The Concept of Technology Within the Institutional Perspective. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr. 3, September 1987, 1147-1177.
- Masterman M., The Nature of a Paradigm. In: Lakatos and Musgrave (eds.), 1970, 59-90.
- May A.M. and J.R. Sellers, Contemporary philosophy of Science and Neoinstitutional Thought. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXII, Nr. 2, June 1988, 397-406.
- Mayhew A., Culture: Core concept under attack. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr. 2, June 1987, 587-604.
- Mayhew A., Contrasting origins of the two institutionalists: the social science context. In: *Review of Political Economy*, Vol. 1, Nr. 3, November 1989, 319-334.
- McCloskey D.N., The Rhetoric of Economics. *Journal of Economic Literature*, Vol. 21, 1983, 481-517.
- McNulty P.J., The origins and development of labor economics. Cambridge (USA), 1980.
- Miller E.S., Institutional Economics: Philosophy, Methodology and Theory. In: Samuels II, 1988, 50-63.
- Miljoenennota's. 's-Gravenhage 1981-1991.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW), Inkomensbeleid 1990. 's-Gravenhage, 1989.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Notitie Inkomensbeleid 1991. 's-Gravenhage, 1990.
- Mirowski P., An Evolutionary Theory of Economic Change: A Review Article. *Journal of Economic Issues*, Vol. XVII, Nr. 3, September 1983, 757-769.
- Mirowski P., The Philosophical Basis of Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr. 3, September 1987, 1001-1039.
- Mitchell W.C., Business Cycles and Their Causes; (A New Edition of Mitchell's Business Cycles: Part III). Berkeley 1941 (1913) (BC).
- Mitchell W.C., Human behavior and economics: a survey of recent literature. *The Quarterly Journal of Economics*, November 1914, 1-48.
- Mitchell W.C., Commons on the Legal Foundations of Capitalism. *American Economic Review*, Vol. XIV, June 1924, 240-254.
- Mitchell W.C., The Prospects of Economics. In: Tugwell (ed.), 1924, 3-35 (TPE).
- Mitchell W.C., The Backward Art of Spending Money. New York, 1950 (1937) (BAS).
- Mitchell W.C., Thorstein Veblen's Institutional Approach. In: W.C. Mitchell, Types of Economic Theory; From Mercantilism to Institutionalism (J. Dorfman, ed.). New York, 1969, 599-700.
- Morse C. (ed.), Fact and Theory in Economics; The Testament of an Institutional; Collected Papers of Morris A. Copeland. New York, 1958.
- Munkirs J.R., The Transformation of American Capitalism: From Competitive Market Structures to Centralized Private Sector Planning. Armonk, 1985.
- Munkirs J.R. and J.T. Knoedler, The existence and Exercise of Corporate Power: An Opaque Fact. *Journal*

- of Economic Issues, Vol. XXI, Nr. 4, Dec. 1987, 1679-1707.
- Musgrave A., Unreal Assumptions in Economic Theory: the F-Twist Untwisted. *Kyklos*, Vol. 34, 1981 377-388.
- Myrdal G., Economic Theory and the Under-developed Regions. London, 1957 (ETU).
- Myrdal G., The Political Element in the Development of Economic Theory. London, 1953 (PED).
- Myrdal G., Asian Drama; An Inquiry Into the Poverty of Nations. Vol. I-III, New York, 1968 (ADR).
- Myrdal G., Objectivity in Social Research. Middletown, 1983 (1969) (OSR).
- Myrdal G., Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, Vol. XII, Nr. 4, December 1978, 771-784.
- Nabers L., Veblen's Critique of the Orthodox Economic Tradition. In: Dowd (ed.), 1958, 77-112.
- Nagel E., Assumptions in Economic Theory. *American Economic Review*, Vol. 53, 1963, 211-220.
- Nagelkerke A.G. en W.F. de Nijs, Convergentie en pluralisme in arbeidsverhoudingen: Japan als toets. *Sociale Wetenschappen*, Jrg. 24, Nr. 2, 1981, 127-158.
- Nagelkerke A.G., De Arbeidsmarkt. In: Reynaerts (red.), ATP II, 1987, 151-241.
- Nagelkerke A. en H. Berendsen, Decentralisatie binnen de FNV. *Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn*, Jrg. 13, Nr. 3, 1989, 341-357.
- Nagelkerke A.G. en W.F. de Nijs, Regels rond Arbeid; Arbeidsverhoudingen in Nederland en op het niveau van de Europese Gemeenschap. Leiden/Antwerpen, 1991.
- Neale W.C., Institutions. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr. 3, September 1987, 1177-1207.
- Nelson R.R. and S.G. Winter, An Evolutionary Theory of Economic Change. Cambridge (USA), 1982.
- Nijs W.F. de, De systeemtheoretische benadering der kollektieve arbeidsbetrekkingen. *Sociale Wetenschappen*, Jrg. 18, Nr. 3, 1975, 171-188.
- Nijs W.F. de, Arbeidsconflicten. In: Reynaerts (red.), ATP II. 241-292.
- Nijs W. de, Alain Touraine; Het sociologisch geweten van de geprogrammeerde samenleving. Tilburg, 1987.
- Nobelen P.W.M., Ondernemersorganisaties in beweging. Deventer, 1983.
- Nobelen P.W.M., Ondernemers georganiseerd; Een studie over het Verbond van Nederlandse Ondernemingen in de periode 1973-1984. 's-Gravenhage/Moordrecht, 1987.
- Oser J. and W.C. Blanchfield, The evolution of economic thought. New York, 1975.
- Parsons T., Structure and Process in modern Societies. Glencoe, 1960.
- Peck H., Economic thought and its institutional background. London, 1935.
- Peijpe T. van, De ontwikkeling van het loonvormingsrecht. Nijmegen, 1985.
- Peirce C.S., Collected Papers Vol. 5. Cambridge (USA), 1934.
- Peterson W.C. (ed.), Market Power and the Economy. Boston, 1988.
- Petr J.L., Fundamentals of an Institutional Perspective on Economic Policy. *Journal of Economic Issues*, Vol. XVIII, Nr. 1, March 1984, 1-18.
- Peursen C.A., De opbouw van de wetenschap; een inleiding in de wetenschapsleer. Meppel, 1980.
- Peursen C.A. van, Filosofie van de wetenschappen. Leiden, 1986.
- Pirou G., Les nouveau courants de la theorie economique aux Etats-Unis. 2 Fascicule, Paris, 1936.
- Polanyi K., The Great Transformation. Boston, 1975 (1944/1957).
- Popper K.R., Conjectures and Refutations. New York, 1963.
- Pot F., Onderhandelen over beloningssystemen in de jaren tachtig. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, Jrg. 4, Nr. 2, 1988, 53-63.
- Presser J., Amerika, Van kolonie tot wereldmacht. Amsterdam/Brussel, 1949.
- Radzicki M.J., Institutional Dynamics: An Extension of the Institutional Approaches to Socio-Economic Analysis. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXII, Nr. 3, September 1988, 633-666.
- Ramondt J., Spelende elites; Een essay over continuïteit in de Nederlandse arbeidsverhoudingen. Alphen a/d Rijn, 1980.
- Ramstad Y., Institutional Economics: How Prevalent in the Labor Literature. *Journal of Economic Issues*, Vol. XV, Nr. 2, 1981, 339-351.

- Ramstad Y., "Reasonable Value" Versus "Instrumental Value": Competing Paradigms in Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXIII, Nr. 3, September 1989, 761-778.
- Ranson B., AFEE or AFIT: Which Represents Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, Vol. XV, Nr. 2, June 1981, 521-530.
- Ranson B., The Institutional Theory of Capital Formation. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr. 3, September 1987, 1265-1281.
- Reynaerts W.H.J. en A.G. Nagelkerke, *Arbeidsverhoudingen, theorie en praktijk I*. Leiden, 1986 (1982) (ATP I).
- Reynaerts W.H.J. (red.), *Arbeidsverhoudingen, theorie en praktijk II*. Leiden, 1987 (1983) (ATP II).
- Reynaerts W.H.J., *Kantelende posities, arbeidsverhoudingen in een keertijd*. Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, Bespiegelingen over de toekomst van de sociale partners. 's-Gravenhage, 1985.
- Ritzer G., *Sociology, a multiple paradigm science*. Boston, 1975.
- Robbins L., *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. London, 1932.
- Robinson J., *Economic Philosophy*. Harmondsworth, 1981 (1962).
- Robinson J., The second crisis of economic theory. *American Economic Review*, Vol. 62, 1972.
- Roos W.A. de, Economie, sociologie en de 'self-confidence'. In: J. Berting e.a., *Mensen, Macht en Maatschappij*. Meppel/Amsterdam, 1987, 69-83.
- Rorty R., *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, 1979.
- Rotwein E., Empiricism and Economic Method: Several Views Considered. *Journal of Economic Issues*, Vol. VII, Nr. 3, September 1973, 361-383.
- Rutherford M., Clarence Ayres and the Instrumental Theory of Value. *Journal of Economic Issues*, Vol. XV, Nr. 3, September 1981, 657-674.
- Rutherford M., J.R. Commons' Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, Vol. XVII, Nr. 3, September 1983, 721-745.
- Rutherford M., What is wrong with the new institutionalists (and what is still wrong with the old)? In: *Review of Political Economy*, Vol. 1, Nr. 3, November 1989, 299-319.
- Sacks O., *De man die zijn vrouw voor een hoed aanzag*. Amsterdam, 1988 (1986).
- Samuels W.J., On the future of institutional economics. *Journal of Economic Issues*, Vol. III, Nr. 3, September 1969, 67-73.
- Samuels W.J., Technology Vis-à-Vis Institutions in the *Journal of Economic Issues*: A suggested Interpretation. *Journal of Economic Issues*, Vol. XI, Nr. 4, December 1977, 871-896.
- Samuels W.J. (ed.), *The economy as a system of power*. 2 Vol., New Brunswick, 1979.
- Samuels W.J. (ed.), *Institutional Economics*. Vol. I, II and III. Southampton, 1988.
- Samuels W.J., The old versus the new institutionalism. *Review of Political Economy*, Vol. 2, Nr. 1, March 1990, 83-87.
- Schotter A., *The Economic Theory of Social Institutions*. Cambridge, 1981.
- Schulte Nordholt J., *Triomf en tragiek van de vrijheid*. Amsterdam, 1985.
- Schumpeter J.A., Wesley Clair Mitchell (1874-1948). *Quarterly Journal of economics*, Vol. 64, 1950, 139-156.
- Schuyt C.J.M., *Filosofie van de sociale wetenschappen*. Leiden, 1986.
- Searle J., *Minds, brains and science*. Cambridge (USA), 1984.
- Seckler D., *Thorstein Veblen and the Institutionalists*. London, 1975.
- Spengler J.J., Institutions, Institutionalism: 1776-1974. *Journal of Economic Issues*, Vol. VIII, Nr. 4, December 1974, 877-897.
- Spiegel H.W. and W.J. Samuels (eds.), *Contemporary Economists in perspective*. Greenwich (USA), 1984.
- Stadler M., *Institutionalismus heute; Kritische Auseinandersetzung mit einer unorthodoxen wirtschaftswissenschaftlichen Bewegung*. Frankfurt am Main, 1983.
- Stanfield J.R., *Economic Thought and Social Change*. Carbondale, 1979.
- Stanfield J.R., Social Reform and Economic Policy. *Journal of Economic Issues*, Vol. XVIII, Nr.1, March 1984, 19-44.
- Stavenhagen G., *Geschichte der Wirtschaftslehre*. Göttingen, 1969.
- Stephens M. and W.E. Cole, *The Brazilian Motor Vehicle Industry: A Holistic Approach to Project*

- Evaluation. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXII, Nr. 2, June 1988, 381-389.
- Steppacher R., B. Zogg-Walz and H. Hatzfeldt (eds.), *Economics in Institutional Perspective*. Lexington, 1977.
- Stevens Th., *Spelers en scholasten*. Leiden/Antwerpen, 1989.
- Street J.H., *The Institutional Theory of Economic Development*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr. 4, December 1987, 1861-1889.
- Sturgeon J.I., *Induction and Instrumentalism in Institutional Thought*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XVIII, Nr. 2, June 1984, 599-609.
- Swaney J.M., *Elements of a Neoinstitutional Environmental Economics*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr.4, Dec. 1987, 1739-1780.
- Taft P., *Organized labor in American history*. New York, 1964.
- Teulings A.W.M., *Technologie, automatisering en informatisering van organisaties*. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, Jrg. 5, Nr.3, 1989, 2-4.
- Thomas D., *Naturalism and Social Science; A Post-Empirical Philosophy of Social Science*. Cambridge, 1979.
- Thrift N., *Bear and mouse or bear and tree? Antony Giddens's reconstitution of social theory*. In: *Sociology*, Vol. 19, Nr. 4, 1985, 609-624.
- Thurrow L.C., *Dangerous Currents; The State of Economics*. New York, 1983.
- Tool M.R., *A Social Value Theory in Neoinstitutional Economics*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XI, Nr. 4, December 1977, 823-847.
- Tool M.R., *The Discretionary Economy*. Boulder, 1985 (1979) (TDE).
- Tool M.R. (ed.), *An Institutional Guide to Economics and Public Policy*. Armonk, 1984.
- Tool M.R., *Introduction*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr. 3, September 1987, 951-970.
- Toulmin S.E., *Human Understanding; The collective use and evolution of concepts*. New York, 1972.
- Trebing H.M., *Regulation of Industry: An Institutional Approach*. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXI, Nr.4, Dec. 1987, 1707-1738.
- Tugwell R.G. (ed.), *The Trend of Economics*. New York, 1935 (1924).
- Tuininga E.G., *De paradox van de technologie; Vakbeweging en technologische uitdagingen voor de komende jaren*. In: Looise, Paauwe en van Zutphen (red.), 1986, 131-152.
- Turner J.H., *The Structure of Sociological Theory*. Chicago, 1986.
- Ultey W.C., *Twee sociologieën? Een kritische analyse van enkele aanrakingspunten van de individualistische en de collectivistische traditie*. In W. Arts e.a. (red.), 1976, 91-126.
- Veblen T.B., *The Theory of the Leisure Class; An Economic Study of Institutions*. New York, 1953 (1899) (TLC).
- Veblen T.B., *The Theory of Business Enterprise*. New York, 1958 (1904) (TBE).
- Veblen T.B., *The Instinct of Workmanship; And the State of the Industrial Arts*. New York, 1964 (1914) (IW).
- Veblen T.B., *The Vested Interests and the Common Man*. New York, 1969 (1919) (VI).
- Veblen T.B., *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays*. New York, 1919 (PSC).
- Veblen T.B., *The Engineers and the Price System*. New York, 1965 (1921) (EPS).
- Veblen T.B., *Absentee Ownership; And Business Enterprise in Recent Times*. New York, 1964 (1923) (AO).
- Veblen T.B., *Essays in our changing order* (L. Ardzrooni ed.). New York, 1954 (1934) (ECO).
- Veblen T.B., *De theorie van de nietsdoende klasse*. Amsterdam, 1974 (TNK).
- Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO), *Jaarverslagen en Kronieken*. Assen, 1980-1986.
- Verbond van Nederlandse Ondernemingen, *Sociaal-economische kroniek*. Assen/Maastricht, 1987 en 1989.
- Vogels E.H.W.M., *Centralisatie of decentralisatie? Een onderzoek naar enkele ontwikkelingslijnen in het arbeidsvoorwaardenbeleid in Nederland*. Tilburg, 1986.
- Vogels E. en R. Janssen, *Deeltijdarbeid in cao*. In: *Zeggenschap*, Jrg. 2, Nr. 6, 44-46.
- Voorden W. van, *Institutionalisering en arbeidsmarktbeleid*. Alphen a/d Rijn, 1975.

- Voorden W. van (red.), *Arbeidsverhoudingen uit model; Feiten, ontwikkelingen, perspectieven*. Alphen a/d Rijn/Brussel, 1981.
- Voorden W. van, *Werkgevers en de decentralisatie van arbeidsvoorwaardenvorming*. Economisch Statistische Berichten, 13/01/1982, 50-54.
- Voorden W. van, *Algemeen-verbindend-verklaring onterecht mikpunt*. ESB, 09/01/1991, 53-54.
- Vos C.J., *Arbeidsbeleid en arbeidsverhoudingen; Centralisering en fragmentering in het arbeidsbestel*. Deventer, 1982.
- Vos P.J., *De vakbeweging: een stervende dinosaurus of schepper van nieuwe arbeidsverhoudingen?* In: Buitendam (red.), 1987, 106-123.
- Vries B. de, *Hoe verder met het sociaal-economisch beleid*. Economisch Statistische Berichten, 14/08/1985, 792-800.
- Vries B. de en B. Hövels, *Effecten van scholingsafspraken in de CAO*. Instituut Voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen, 1991.
- Vries G. de, *De ontwikkeling van wetenschap; een inleiding in de wetenschapsfilosofie*. Groningen, 1984.
- Wagener H.-J., *Elementen van economische orde*. Groningen, 1988.
- Walker D.A., *The institutionalist economic theories of Clarence Ayres*. Economic Inquiry, Vol. XVII, October 1979, 519-539.
- Waller, W.T., *The Evolution of the Veblenian Dichotomy*. Journal of Economic Issues, Vol. XVI, Nr. 3, September 1982, 757-772.
- Ward B., *What's Wrong with Economics*. London, 1972.
- Watson T.J., *Sociology, Work and Industry*. London, 1980.
- Weisskopf W.A., *The Method Is the Ideology: From a Newtonian to a Heisenbergian Paradigm in Economics*. Journal of Economic Issues, Vol. XIII, Nr. 4, December 1978, 869-885.
- Whalen C.J., John R. *Commons's Institutional Economics: A Re-Examination*. Journal of Economic Issues, Vol. XXIII, Nr. 2, June 1989, 443-455.
- Widdershoven G., *Geen bèta zonder gamma*. Intermediair, Jrg. 25, Nr. 50, 1989, 43-48.
- Wilber C.K. with R.S. Harrison, *The Methodological Basis of Institutional Economics: Pattern Model, Storytelling, and Holism*. Journal of Economic Issues, Vol. XII, Nr. 1, March 1978, 61-90 (MBI).
- Wilber C.K. en S. Francis, *The methodological basis of Hirschman's development economics: pattern model vs general laws*. University of Notre Dame (USA), Kellogg Institute, Working Paper 36, July 1984.
- Wilde R. de, *Verklaren in de sociale wetenschappen*. In: *Wetenschapsleer*. Open Universiteit, Heerlen, 1987.
- Wiles P. and G. Routh (eds.), *Economics in Disarray*. Oxford, 1984.
- Williamson O.E., *Markets and Hierarchies; Analysis and Antitrust Implications*. New York, 1975.
- Williamson O.E., *The economic institutions of capitalism; Firms, markets, relational contracts*. New York, 1985.
- Williamson O.E., *The Economics and Sociology of Organization; Promoting a Dialogue*. In: Farkas and England (eds.), 1988, 159-186.
- Windmuller J.P. en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*. Utrecht/ Antwerpen, 1977; 1979; met A.F. van Zweeden 1983 en 1987 (1970).
- Wippler R., *Theorie, taxonomie en model in de sociologie*. Mens en Maatschappij, Jrg. 44, Nr. 4, 1969, 271-287.
- Wippler R., *Individueel handelen en sociale verandering; een kritiek op Etzioni's macrosociologische theorie van sociale veranderingen*. In Arts e.a. (red.), 1976, 126-161.
- Witte E.E., *Institutional Economics as seen by an institutional economist*. The Southern Economic Journal, Vol. 21, 1954, 131-141.
- Wolfe A.B., *Functional economics*. In: Tugwell (ed.), 1924.
- Wolfe A.B., *Institutional reasonableness and value*. The Philosophical Review, Vol. 45, Nr. 2, 192-206.
- Wolff L.J. de, *Decentralisatie en machtsverdeling*. Beleid en Maatschappij, Jrg. IX, Nr. 3/4, maart/april 1982, 85-97.
- Woodbury S.A., *Power in the Labor Market: Institutional Approaches to Labor Problems*. Journal of Economic Issues, Vol. XXI, Nr.4, Dec. 1987, 1781-1808.

- Zandvoort H., De ontwikkeling van theorieën: onderzoeksprogramma's. In: Wetenschapsleer, Open Universiteit, Heerlen, 1987.
- Zijderveld A.C., Institutionaliserings; een studie over het methodologisch dilemma der sociale wetenschappen. Meppel, 1974 (1966).
- Zimmerman L.J., Geschiedenis van het economisch denken. Den Haag, 1957 (1947).
- Zingler E.K., Veblen vs. Commons: a comparative evaluation. In: Kyklos, Nr. 2, 1974, 322-344.
- Zoll R., Der Doppelcharacter der Gewerkschaften; Zur Aktualität der Marxschen Gewerkschaftstheorie. Frankfurter am Main, 1976.